

# ગુજરાત

દીપોત્સવી અંક

વિક્રમ સંવત - ૨૦૭૮ • વર્ષ - ૨૦૨૨



કિંમત : ₹ ૪૦/-



“લાવણ્ય”

જગદીશભાઈ એન. જોષી

મો. 9427987740

# ગુજરાત

દીપોત્સવી અંક

વિક્રમ સંવત : ૨૦૭૮ । વર્ષ : ૨૦૨૨

તંત્રી

આર. કે. મહેતા



સહતંત્રી

અરવિંદ પટેલ



સંપાદક

પુલક ત્રિવેદી



ઉપસંપાદક

જગદીશ આચાર્ય



સહસંપાદક

ઉર્વી રાવલ, શીરિન સૈયદ,

શ્રેયા સાહે, બેલા મહેતા



વિતરણ વ્યવસ્થા

નારણ રાઠોડ, ભરત પરમાર, ગીતાબહેન દેસાઈ,

જે. બી. મુનિયા, પ્રકાશન શાખા,

ગાંધીનગર તથા જિલ્લા માહિતી કચેરીઓ



પ્રકાશક

માહિતી નિયામકની કચેરી,

ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર



પ્રોસેસિંગ અને મુદ્રણ

સરકારી ફોટો લીથો પ્રેસ, અમદાવાદ



વેબસાઈટ

[www.gujaratinformation.gujarat.gov.in](http://www.gujaratinformation.gujarat.gov.in)



કિંમત : ₹ 40/-

આ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિઓમાં લેખકો દ્વારા વ્યક્ત થયેલા  
વિચાર સાથે પ્રકાશક સંમત છે જ એમ માનવું નહીં.





## આવો, દિલમાં સદ્વિચારોના અને રોમે રોમ સત્યનિષ્ઠાના દીવડા પ્રગટાવીએ...

ૐ અસતો મા સદ્ગમય  
તમસો મા જ્યોતિર્ગમય  
મૃત્યોમાંમૃતમ ગમય

અસત્યમાંથી સત્ય તરફ, અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ અને અંતમાંથી અનંત તરફ લઈ જવાની અંતર્મનની પ્રાર્થના પવમાન અભયારોહ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં વિદ્યમાન આ મંત્ર અભિવ્યક્ત કરે છે. માનવીના જીવનપુસ્તકના પ્રત્યેક દિવસના પાના ઉપર અસીમ સંભાવનાઓનો ઉઘાડ હોય છે. જિંદગીની કિતાબના દરેક પાના ઉપર ઊર્ધ્વગામી વિકાસની શક્યતાઓ જરૂર છે, પરંતુ એની આગોતરી ભાળ ક્યારેય નથી મળતી.

દીપાવલી પ્રકાશનું પર્વ. હજારો-લાખો દીપકની પ્રકાશજ્યોતનું સોનેરી અજવાળું ચોતરફ ફેલાયું છે. આ સોનેરી ઉજાશ આપણને સૌને નવા સંકલ્પો સાથે આગળ વધવાની પ્રેરણા આપે છે. નવા હર્ષ, નવા ઉમંગ અને નવા પ્રયાસો સાથે આપણે સૌ નવા વર્ષમાં પ્રવેશ કરવા જઈ રહ્યાં છીએ. જ્યાં સત્ય, નિષ્ઠા અને પરિશ્રમની પરાકાષ્ટા સર્જવાનું સામર્થ્ય હોય ત્યાં ઊર્ધ્વગામી વિકાસનું અજવાળું સૌથી શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર હોય.

કહે છે ને કે, પ્રતિકૂળતાનો પવન તો જિંદગીનું સૌથી શક્તિશાળી પરિબળ હોય છે. પ્રતિકૂળતા માણસમાં પડેલી શ્રેષ્ઠતાને બહાર ખેંચી લાવે છે. કોરોના મહામારી અને ક્યાંક અતિવૃષ્ટિની પ્રતિકૂળતાના વિપરીત સંજોગોમાં પણ ગુજરાતે એની પ્રગતિની દોડને લેશમાત્ર મંદ પડવા દીધી નથી. કોરોની ત્રીજી લહેર પહેલાં ગુજરાતે બેડની સજ્જતા, તબીબોની ટીમ વગેરેને સુદૃઢ કરી આગોતરી તૈયારી કરી એટલે આપણું ગુજરાત કોરોનાની ત્રીજી લહેરમાં હેમખેમ રહી શક્યું. આપ સૌ જાણો છો કે ગુજરાતે ૧૨ કરોડથી વધુ વેક્સિનેશનના ડોઝ આપી દેશભરમાં પથદર્શક ભૂમિકા ભજવી છે.

તત્કાલિન મુખ્યમંત્રી, હાલના લોકલાડીલા વડાપ્રધાન, ગુજરાતના પનોતા પુત્ર શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ કંડારેલા 'ગુજરાત વિકાસ મોડેલ'ના પથ ઉપર આપણે તેજ રફતારથી ગુજરાતના ખૂણે ખૂણાના વિકાસ માટે નિષ્ઠાપૂર્વક પરિશ્રમ કરી રહ્યા છીએ. કેન્દ્રમાં નરેન્દ્રભાઈ મોદી અને અહીં આપણે સાથે મળીને ડબલ એન્જિનવાળી સરકારના જન જનનાં કલ્યાણકારી કાર્યોની પ્રત્યેક ગુજરાતી બાંધવને વિકાસની પ્રતીતિ થઈ રહી છે.

પશુઓમાં દેખાયેલા લમ્પી સ્કીન ડીસીઝને નાથવા આપણે સઘન પગલાં લીધાં છે. લાખો પશુઓને વેક્સિનેટ કર્યાં છે. ગૌશાળા અને પાંજરાપોળ નિભાવ અને જાળવણી માટે આપણે



પરિણામલક્ષી કામગીરી હાથ ઉપર લીધી છે. અતિવૃષ્ટિમાં અસરગ્રસ્ત ખેડૂતો માટે આપણે માતબર કૃષિ સહાય પેકેજ આપી ખેડૂતોને આર્થિક રીતે પગભર કરવાની દિશામાં નક્કર કામ કર્યું છે. કરોડો રૂપિયાનાં ખેત ઉત્પાદનોની ટેકાના ભાવે ગુજરાત સરકારે ખરીદી કરી ખેડૂત બાંધવોનું આર્થિક સશક્તિકરણ કર્યું છે.

મહિલા સશક્તિકરણ આપણી પ્રાથમિકતા રહી છે. આગામી સમયમાં રૂપિયા ચાર હજાર કરોડના ખર્ચે સુપોષિત માતા - સ્વસ્થ બાળ યોજના દ્વારા સગર્ભા અને ધાત્રી માતાઓને ૧૦૦૦ દિવસ સુધી વિના મૂલ્યે એક કિલો તુવેરદાળ, બે કિલો ચણા અને એક લીટર ખાદ્યતેલ પ્રતિમાસ આપવાનું મહિલાહિતલક્ષી કામ આપણે હાથ ઉપર લીધું છે.

શિક્ષિત સમાજ વિકાસની પાયાની આવશ્યકતાને ગુજરાતે સુપેરે સમજી છે. એટલે જ ઉત્તમ અને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ આપી બાળકોના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે વિશ્વબંકના સહયોગથી રૂ. ૧૦ હજાર કરોડ જેવી માતબર રકમના ખર્ચે રાજ્યમાં 'સ્કૂલ ઓફ એક્સેલન્સ પ્રોજેક્ટ' આપણે હાથ ઉપર લીધો છે. જેના પરિણામે રાજ્યના ૭૦ લાખ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને વધુ બહેતર ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ આપી ગુજરાતની ભાવી પેઢીને શિક્ષિત અને દીક્ષિત બનાવવાની દિશામાં આપણે મક્કમતાપૂર્વક આગળ વધી રહ્યા છીએ.

નવી આઈ.ટી. અને બી.ટી. પોલિસી દ્વારા આપણે 'નવા ગુજરાત'ના નિર્માણ ભણી કદમ માંડી ચૂક્યા છીએ. 'સૌને આરોગ્ય' અને 'જ્યાં માનવી ત્યાં સુવિધા'ના મંત્ર સાથે પ્રત્યેક ગુજરાતી બાંધવની આપણે સુપેરે દરકાર લઈ રહ્યા છીએ.

ગરીબો, વંચિતો, આદિવાસીઓ સૌ કોઈનો વિકાસ કરીને સૌને વિકાસની મુખ્યધારામાં લઈ આવવા અમારી સરકાર પ્રતિબદ્ધ છે. આદિવાસી બાંધવોના સર્વાંગી વિકાસ માટે આગામી પાંચ વર્ષ માટે રૂપિયા એક લાખ કરોડની વનબંધુ કલ્યાણ યોજના-૨નો નક્કર અમલ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. વિકાસનાં કાર્યોથી ગુજરાતનું ગામે ગામ અને પ્રત્યેક શહેરના નાગરિકોની સવલતનો ગુજરાતમાં સુપેરે ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે જેના પરિણામે ગુજરાતનાં ગામોમાં અને શહેરોમાં આંતરમાળખાકીય સવલતોમાં ઊડીને આંખે વળગે એવો વિકાસ દેખાય છે. શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીના 'નલ સે જલ'ના મંત્રને ગુજરાતે ચરિતાર્થ કરીને પ્રત્યેક ઘરને નળથી પાણી પહોંચાડવાની દિશામાં ૯૮ ટકા સિદ્ધિ મેળવી છે. આ નિઃસંદેહપણે સૌ કોઈ ગુજરાતી બાંધવ માટે ગૌરવની વાત બની છે.

ગુજરાત સહિત સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં આઝાદીના અમૃત મહોત્સવે દેશપ્રેમ અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાને વધુ બળવત્તર બનાવી છે. વિકાસ ગુજરાતનો મિજાજ છે. આગામી વર્ષ નવતર આયામોમાં વિકાસનાં નવાં સિમાચિહ્નો સર કરવાના સંકેતો લઈને આવ્યું છે. દિવાળીના આ પાવન પર્વે દ્વેષ, વેરભાવ, કુવિચારોના અસુરને હરાવીએ. આપણા સૌના દિલમાં સદ્વિચારો અને રોમે રોમ સત્યનિષ્ઠાના દીવડા પ્રકાશે એવી અંતઃકરણપૂર્વકની અભ્યર્થના સાથે સૌ ગુજરાતી બાંધવોને દિવાળી અને નૂતનવર્ષની શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું.

જય જય ગરવી ગુજરાત... વંદે માતરમ...

ભારત માતા કી જય...

સદાય આપનો,

  
ભૂપેન્દ્ર પટેલ

મુખ્ય મંત્રી, ગુજરાત રાજ્ય





## પ્રકાશ પર્વને શુભ સંકલ્પોથી આવકારીએ...

તહેવારો અને લોકોત્સવોમાં આપણી સાંસ્કૃતિક ધરોહરની સુવાસ પ્રસરે છે. એકધારા જીવનમાં તહેવારો તાજગી લાવે છે. આપણા તહેવારોની ઊજવણીમાં વ્યવહારિક જ્ઞાન સંમિલિત હોય છે. પ્રતિવર્ષ આસો માસમાં આવતું દીપાવલીનું પર્વ અબાલ, વૃદ્ધ સૌ કોઈના મુખ ઉપર મુસ્કાન લાવે છે. હિન્દુસ્તાનની સાંસ્કૃતિક વિરાસતમાં દીપોત્સવના પ્રકાશ પર્વનું અદકેરું સ્થાન છે.

નૂતન આશા અને થનગનતી ઉમ્મીદનો આફતાબ લઈને દિવાળી આવી છે. ઘરના આંગણે દીપકનું અજવાળું અજ્ઞાનના અંધકારને ઓગાળવા અધીરું થયું છે. વિક્રમ સંવત-૨૦૭૯ના સૂર્યના કિરણો આપણા સૌના અંતરના દ્વારને ખખડાવી રહ્યા છે. ઉત્સવપ્રિય: જના: ।લોકો ઉત્સવપ્રિય હોય છે. આપણા પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી સર્જક કાકાસાહેબ કાલેલકરે ‘જીવતાં ઉત્સવો અને જીવતાં તહેવારો’માં આપણા ઉત્સવોની ઊજવણીની અનોખી ભાત ઉપસાવી છે. દિવાળીમાં ઘરઆંગણની સાથે સાથે દિલમાં પણ સદ્વિચારનો દીવો કરવાનો મહિમા રહ્યો છે. હૃદયમાં શુભ સંકલ્પો અને સદ્વિચારોની દીપમાલા જીવનનો નવતર પાથ કંડારવામાં સહાય કરે છે. કેન્દ્રમાં લોકપ્રિય પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી અને ગુજરાતમાં મૃદુ અને મક્કમ મુખ્યમંત્રી શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ પટેલની ડબલ એન્જિનવાળી સરકારે ગુજરાતમાં વિકાસના નવતર સીમા ચિહ્નો પ્રસ્થાપિત કર્યાં છે.

પ્રતિવર્ષ દીપોત્સવ પર્વ ટાણે નવાં વિચારોનું ભાથું સાંપડે એવાં વિષયોને લઈને લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત સર્જકોની કલમે ગુજરાત દીપોત્સવી અંક પ્રસિદ્ધ કરવાની માહિતી ખાતાની આગવી પરંપરા રહી છે. દિવાળીમાં આનંદથી મહાલવાનો સાથે વાંચન સમૃદ્ધ બની અંદરથી ખુલવાનો સહજ અવસર મળતો હોય છે. દિવાળીના આ પાવન પર્વમાં અંતરના અંધકારને પરાસ્ત કરીને નવા વર્ષના શુભ સંકલ્પોના ઉજાશ સાથે જીવનને વધુ બહેતર બનાવવાની દિશામાં આપણે સહુ આગળ વધીએ. હૃદયમાં બેઠેલા પરમાત્માને સાક્ષી રાખીને જે યોગ્ય લાગે એવા શુભ સંકલ્પોના દીવડા પ્રગટાવીએ. દીપોત્સવ પર્વની તથા વિક્રમ સંવત-૨૦૭૯ના નવલાં વર્ષની તમામ સુજ્ઞ વાચકબંધુઓને અંત:કરણપૂર્વકની શુભકામનાઓ પાઠવું છું.

જય જય ગરવી ગુજરાત...



**અવંતિકા સિંઘ,** આઈ.એ.એસ.  
સચિવ, માહિતી અને પ્રસારણ વિભાગ





## અજ્ઞાનનો અંધકાર દુર કરી જ્ઞાનના પ્રકાશને પોંખીએ...

આપણી સંસ્કૃતિમાં તહેવારોનું એકેકરું સ્થાન રહ્યું છે. પર્વોની પાંખો ઉપર જીવનના આનંદનું સૌંદર્ય પ્રસરતું હોય છે. આપણા સાંસ્કૃતિક પર્વો ભારતીય જીવનનો અનોખો શણગાર છે. દીપાવલી ભારત વર્ષના તહેવારોમાં મહાપર્વ ગણાય. ધનતેરસથી માંડીને ભાઈબીજ સુધીના પાંચ દિવસોમાં આવતા પાંચ પર્વો આપણી ભારતી સંસ્કૃતિનું ‘પંચામૃત’ છે.

દીપોત્સવ જીવનમાં જોમ, જોશ, ઉત્સાહ, પ્રેરણા અને સંકલ્પોના પંચતત્વ ભરવાનું કામ કરે છે. જેમ સતકાર્યો હૃદય અને આત્માને પ્રફુલ્લિત રાખે છે એમ સારૂ વાંચન મનને પુલકીત કરે છે. દીપોત્સવના દીપક નવા વર્ષે નવી આશા અને નવા કાર્યોની પ્રેરણા આપે છે. દિવાળીમાં સફાઈ, સુશોભન અને ઘરવખરીને નવો ઓપ આપી સજાવવામાં આવે છે એ રીતે નવા વર્ષે પ્રેરણાદાયી ઉત્કૃષ્ટ વાંચન સાથે જીવનને માંજવાનો મહિમા પણ રહ્યો છે.

પ્રતિ દીપોત્સવ પર્વ નિમિત્તે જીવન ઉચ્ચ વિચારોથી દીપી ઊંઠે એવું સંસ્કારસભર વાંચન પીરસવાની માહિતી પરિવારની પરંપરા રહી છે. ગુજરાતના દીપોત્સવી અંકને વાંચનસમૃદ્ધ બનાવવામાં યોગદાન આપનારા લેખકો, પ્રબુદ્ધો, કવિઓ, નવલિકાકારો સૌ કોઈ સર્જકો અને અમારા માહિતી પરિવારના પ્રબુદ્ધ મિત્રો તમામનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર અભિવ્યક્ત કરું છું.

દીપોત્સવ એટલે અજ્ઞાનના અંધકાર ઉપર જ્ઞાનના પ્રકાશના વિજયનો દિવસ. રાજા રામે સત્યના શસ્ત્રથી રાવણરૂપી અસત્યનો વધ કર્યો અને સત્યનો પ્રકાશ ફેલાયો. શિષ્ટ અને પ્રેરણાત્મક વાંચનના અક્ષત કુમકુમ લઈને પ્રતિવર્ષની પરંપરા મુજબ માહિતી પરિવાર દિવાળી અંક લઈને આપને નવા વર્ષે પોંખવા પુનઃ એકવાર આવ્યું છે. દિવાળી અને નૂતન વર્ષના આ પ્રકાશપર્વે ગુજરાત દીપોત્સવી અંક આપના જેવા પ્રબુદ્ધ વાંચકોના કરકમળમાં મૂકતા અત્યંત આનંદની લાગણી અનુભવું છું. ગુજરાત દીપોત્સવીના માધ્યમથી ન માત્ર દીપોત્સવ બલકે આપનું સમગ્ર જીવન એક ઉત્સવ બની રહે એવી શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું. દિવાળી અને નૂતન વર્ષની સૌ વાચક મિત્રોને અનેક અનેક શુભકામનાઓ.

જય જય ગરવી ગુજરાત...



**આર. કે. મહેતા, આઈ.એ.એસ.**

માહિતી નિયામક



# અનુક્રમણિકા



## અભ્યાસલેખ સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	ક્રમાંક ?
૧.	ખરા ઈલમી, ખરા શૂરા : રાષ્ટ્રરત્ન મોરારજી દેસાઈ	- ગુણવંત શાહ	૧૭
૨.	ગુજરાત : સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની સફર	- વિષ્ણુ પંડ્યા	૩૧
૩.	મધ્યકાલીન ગુજરાતીની જૈનમહાભારતકેન્દ્રી આદ્યકૃતિ : 'પંચપાંડવચરિતરાસ'	- ડૉ. બળવંત જાની	૩૫
૪.	રાષ્ટ્રગૌરવનો નિર્ભીક અવાજ	- ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	૪૫
૫.	લક્ષ્મીના માલિક થવાના બદલે તેમને માતા તરીકે સ્વીકારો	- દેવેન્દ્ર પટેલ	૫૩
૬.	વાંચે ગુજરાત : કેટલું વાંચે છે ગુજરાત ?	- કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ	૫૫
૭.	સબ સે ઊંચી મીઠાઈ સગાઈ : પિયા જૈસે લડુ મોતીચૂર કા... મનવામાં ફૂટે હો !	- જય વસાવડા	૫૮
૮.	દિવાળી: ડિલીટ, રિચાર્જ, રિકેશ અને એન્ટી વાયરસનું અજવાળું	- ભવેન કચ્છી	૬૩
૯.	ભરૂચની ભવ્યતા	- ડૉ. નરોત્તમ વાળંદ	૬૫
૧૦.	'હિન્દ દેવી'નું પ્રાગટ્ય અમદાવાદમાં !	- યશવંત મહેતા	૬૯
૧૧.	ભાણવડનો ઈતિહાસ	- નરોત્તમ પલાણ	૭૩
૧૨.	ચીથરે વીટ્યા રતન જેવા ચારણી સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન શ્રી રતુદાન રોહડિયા	- જોરાવરસિંહ જાદવ	૭૭
૧૩.	બારડોલી આશ્રમ, ઉત્તમચંદ શાહ અને સરદાર પટેલ	- ભદ્રાયુ વઘરાજાની	૮૩
૧૪.	આદિવાસી સમાજનું પ્રમુખ તંતુ સ્વરવાદ્ય : તંબૂર	- ભગવાનદાસ પટેલ	૮૯
૧૫.	મરમી મસ્ત મકરંદની મધુર મનોહર મંગળ કવિતા	- પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૯૭
૧૬.	ૐ (પ્રણવ)ની ઉપાસના	- પરમાનંદ ગાંધી	૧૦૩
૧૭.	અમદાવાદના ઘડવૈયા	- ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ'	૧૦૭
૧૮.	બાબાસાહેબ આંબેડકરે આત્મનિર્ભર ભારતનો પાયો નાંખ્યો	- કિશોર મકવાણા	૧૧૧
૧૯.	ગાંધીજી, જવાહરલાલ નહેરુ અને સરદારસાહેબ મારી નજરે : મોરારજીભાઈ દેસાઈ	- અજય મો. નાયક	૧૨૫
૨૦.	કવિ-ચિત્રકાર અને એક માત્ર ઉર્દૂ દલિત કવિ !	- નટુભાઈ પરમાર	૧૨૯
૨૧.	સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાણીઓ	- લક્ષ્મણ પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૧૪૫
૨૨.	ગીતાજ્ઞાન મહાજ્ઞાન...	- ડૉ. અશોક નારાયણ	૧૪૯
૨૩.	હસમુખ શાહ અને 'દીઠું મેં'...	- વસંત ગઢવી	૧૫૧
૨૪.	સદ્વિચાર નિત્ય કીજીએ...(સાખી-રાગ)	- કાકડિયા મનસુખ વી.	૧૫૫
૨૫.	ઝાલાવાડની સ્વાતંત્ર્ય-બેલડી	- ભૂપેન્દ્ર મો. દવે	૧૬૫
૨૬.	ગુજરાતી લોકગીતો: જ્યાં જેવું જીવાય, ત્યાં તેવું ગવાય	- નીલેશ પંડ્યા	૧૭૧
૨૭.	"આધુનિક શ્રવણ બનીએ"	- વાગ્મિન બૂચ	૧૭૫
૨૮.	મરવા પડેલી મચ્છુ માતાને....	- ચંદ્રિકાબહેન સોલંકી	૧૭૯
૨૯.	ભાષા અને સંસ્કૃતિ	- પુલક ત્રિવેદી	૧૮૩



# અનુક્રમણિકા



## નવલિકા સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	ક્યાં ?
૧.	પચ્ચીસ વરસ પછી...	- મોહમ્મદ માંકડ	૧૮૯
૨.	ઢીમણું	- ડૉ. દિનકર જોષી	૧૯૩
૩.	તારી આંખોમાં	- વર્ષા અડાલજા	૧૯૫
૪.	મોં	- રજનીકુમાર પંડ્યા	૨૦૧
૫.	એવરેસ્ટ	- કેશુભાઈ દેસાઈ	૨૦૫
૬.	નરક કોને કહેવાય ?	- ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૧૧
૭.	શું હું કંઈ ખોટું કહું છું ?	- રમેશ ર. દવે	૨૧૭
૮.	છત - અછત	- રાઘવજી માધડ	૨૨૧
૯.	મે'તા શેરીનો પીપળો	- રમેશ ત્રિવેદી	૨૨૯
૧૦.	બાપાની ડાયરી	- ભી. ન. વણકર	૨૩૩
૧૧.	રહેમરાહે	- નીતિન ત્રિવેદી	૨૩૭
૧૨.	મનમેળ	- નટવર પટેલ	૨૩૯
૧૩.	અજાણી રેખા	- દશરથ પરમાર	૨૪૧
૧૪.	ચાવી	- અલતાફ પટેલ	૨૪૫
૧૫.	મહેતા હાઉસ	- નવટર ગોહેલ	૨૪૯
૧૬.	સ્પોટ્સમેન	- અવિનાશ પરીખ	૨૫૧
૧૭.	અગ્નિસ્નાન	- પ્રવીણ ગઢવી	૨૫૫
૧૮.	બેપરવા	- ડૉ. સ્વાતી નાયક	૨૫૯
૧૯.	'મિસફિટ'	- રેખાબા સરવૈયા	૨૬૩
૨૦.	જેલ	- દર્શના ભગલાણી	૨૬૭
૨૧.	મહામાયા	- પિનાકિન દવે	૨૭૩
૨૨.	કમિટમેન્ટ	- પ્રફુલ્લ કાનાબાર	૨૮૧
૨૩.	સોનુ તને મારા પર ભરોસો નંઈ કે..!	- સંજય થોરાત 'સ્વજન'	૨૮૩
૨૪.	આગલી સ્ત્રીનું તર્પણ	- ગિરીશ ભટ્ટ	૨૮૫
૨૫.	ઓપરેશન જીરી	- રાજ ભાસ્કર	૨૮૯
૨૬.	વંશવેલી	- પરીક્ષિત જોશી	૨૯૧
૨૭.	...અને રસ્તો	- પ્રેમજી પટેલ	૨૯૫
૨૮.	રોલ મોડેલ	- અન્નપૂર્ણા મેકવાન	૨૯૭
૨૯.	ગુરુદક્ષિણા	- આશિષ અજિતરાય આચાર્ય	૩૦૧
૩૦.	પોપટ	- ડૉ. અનિલ ચૌહાણ	૩૦૩
૩૧.	કાળી	- મનિષા રાઠોડ	૩૦૫
૩૨.	ધો	- રાજેશ વણકર	૩૦૯
૩૩.	'ટ્રાયસિકલ'	- ડૉ. અશ્વિન વસાવડા	૩૧૧

# અનુક્રમણિકા



## વિનોદિકા સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	ક્યાં ?
૧.	ચમત્કારો આજે પણ બને છે !	- રતિલાલ બોરીસાગર	૩૧૭
૨.	ચોરાનો પોકાર	- શાહબુદ્દીન રાઠોડ	૩૨૧
૩.	ઘરેલુ કવિતા	- હરિકૃષ્ણ પાઠક	૩૨૪
૪.	અહો ચરિત્રમ્ !	- પ્રવીણ દરજી	૩૨૫
૫.	પતિ સેવાની ઉત્કટતા !	- હર્ષદ પંડ્યા 'શબ્દપ્રીત'	૩૨૮
૬.	અને મને ઇમ્મજ્ઞાન થયું કે...	- ડૉ. નલિની ગણાત્રા	૩૩૭
૭.	આમ તો રજા ઉપર છો, પણ...	- પરાગ ત્રિવેદી	૩૩૮
૮.	લગ્નનું ચોમાસુ સત્ર	- બધિર અમદાવાદી	૩૪૩
૯.	નવરી બજાર : હરખપદ્મડા હિતિયાનું હનિમૂન	- જીતેન્દ્ર ઠક્કર	૩૪૭
૧૦.	તમે પત્નીને ઘરકામમાં મદદ કરો છો ?	- કિશોર અંધારિયા	૩૪૯
૧૧.	ઉઘાડી રાખજો બારી	- નગીન દવે	૩૫૧
૧૨.	કોર્ટની રમૂજ	- મધુકર દિ. ધ્રુવ	૩૫૫
૧૩.	ભાણા ભાણીનાં લગ્ન	- ભગદેવ ભટ્ટ 'હાસ્યાયન'	૩૫૭
૧૪.	અફસોસ નથી કરવો	- કલ્પના દેસાઈ	૩૫૮
૧૫.	ન કરવાનાં કામો	- પ્રધુમ્ન આચાર્ય	૩૬૫
૧૬.	એક પર્યાવરણપ્રેમીનો પત્ર	- રમેશ પટેલ 'ક્ષ'	૩૬૮
૧૭.	જબ યોગ મેટ	- સુષમા શેઠ	૩૭૧
૧૮.	ભોમિયા વિના...	- દિલીપ શાહ 'રસીલા'	૩૭૫
૧૯.	લગ્ન ઉત્સવનો રંગોત્સવ	- મેઘા પરિમલ શાહ	૩૭૮

## નાટિકા સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	ક્યાં ?
૧.	અહલ્યાબાઈનો પત્ર	- પ્રકાશ લાલા	૩૮૫
૨.	નાટક : જિંદગી એક સફર...!	- વિનોદ સી. દવે	૩૮૮
૩.	કાળું આકાશ (એકાંકી)	- ડૉ. શૈલેષ ટેવાણી	૪૦૫
૪.	હસતું -રમતું ઘર	- દુર્ગેશ ઓઝા	૪૧૩
૫.	પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર : જીવન ઝરમર	- તારિણીબહેન દેસાઈ	૪૧૮
૬.	મૈયા મેરો મનવો ભયો હે વેરાગી.. (સંતકવિ મોરારસાહેબ)	- નિરંજન રાજ્યગુરુ	૪૨૫
૭.	એકાંકી નાટક : સાંજ	- યામિની વ્યાસ	૪૩૧

# અનુક્રમણિકા



## કાવ્ય સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	ક્યાં ?
૧.	ઘર...	- રઘુવીર ચૌધરી	૪૪૧
૨.	હું-તું ધન્ય જ એકબીજાથી...	- ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૪૪૧
૩.	એ તો કહો -	- માધવ રામાનુજ	૪૪૨
૪.	અસ્તિત્વનો અર્થ...	- યોસેફ મેકવાન	૪૪૨
૫.	આ ગોવર્ધન તો શું છે ?	- વિનોદ જોશી	૪૪૩
૬.	હોય...	- મનોહર ત્રિવેદી	૪૪૩
૭.	પ્રસાદ...	- રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'	૪૪૪
૮.	ગઝલ	- હરીશ મીનાશ્રુ	૪૪૪
૯.	પથને પગલે...	- મણિલાલ હ. પટેલ	૪૪૫
૧૦.	પવન ને પાણી...	- ધીરેન્દ્ર મહેતા	૪૪૫
૧૧.	શોધી આપો...	- નીતિન વડગામા	૪૪૬
૧૨.	નભ-છત્રી નીચે...	- યોગેશ જોષી	૪૪૬
૧૩.	ઊભો કવિ કતાર...	- કિસન સોસા	૪૪૭
૧૪.	ગયું, ગયું તે ગયું...	- રમણીક સોમેશ્વર	૪૪૭
૧૫.	કેંક તો થાતું જ હોય છે...	- મુસાફિર પાલનપુરી	૪૪૮
૧૬.	રહી જશે...	- હર્ષદ ચંદારાણા	૪૪૮
૧૭.	જાગી ગયા...	- શિવજી રૂખડા	૪૪૯
૧૮.	જ્યારે-ત્યારે...	- બકુલેશ દેસાઈ	૪૪૯
૧૯.	મન વાવ્યું છે...	- સંજુ વાળા	૪૫૦
૨૦.	અમારે 'કાન' જ ક્યાં છે ?	- દલપત પઢિયાર	૪૫૦
૨૧.	ભલભલાનાં પતન !	- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	૪૫૧
૨૨.	માતૃભાષા...	- કૃષ્ણ દવે	૪૫૧
૨૩.	મારી હીટ કવિતા...	- ભાગ્યેશ જહા	૪૫૨
૨૪.	પંખીઓમાં નિરાશા...	- અંકિત ત્રિવેદી	૪૫૨
૨૫.	સળગે છે !	- હર્ષદ ત્રિવેદી	૪૫૩
૨૬.	એકતારાની ગુંજે...	- દિલીપ જોશી	૪૫૩
૨૭.	ભાઈચારો અનેરો...	- ગોવિંદ દરજી 'દેવાંશુ'	૪૫૪
૨૮.	ગઝલ	- રઈશ મનીઆર	૪૫૪
૨૯.	દોરવી પડશે લીટી...	- ઉર્વીશ વસાવડા	૪૫૫
૩૦.	છબરડો...	- કિશોર જિંકાદરા	૪૫૫
૩૧.	જ્યોતિ જડી છે...	- અનંત પટેલ	૪૫૬
૩૨.	ગઝલ	- અનિલ ચાવડા	૪૫૬
૩૩.	હોય તકદીરમાં...	- ભાવેશ ભટ્ટ	૪૫૭

# અનુક્રમણિકા



## કાવ્ય સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	ક્યાં ?
૩૪.	ડૂબી ગયો સૂરજ...	- ચંદ્રેશ મકવાણા 'નારાજ'	૪૫૭
૩૫.	ફેસબુકનો શાયર...	- હરદ્વાર ગોસ્વામી	૪૫૮
૩૬.	અશકો હતો અશોક...	- અશોક ચાવડા 'બેદિલ'	૪૫૮
૩૭.	આંસુથી...	- મનીષ પરમાર	૪૫૯
૩૮.	જાનેમન...	- સ્નેહી પરમાર	૪૫૯
૩૯.	સાજણ ! મર્યુ ય લેખે લાગે...	- પ્રશાંત કેદાર જાદવ	૪૬૦
૪૦.	ગઝલ	- રમેશ ઠક્કર	૪૬૦
૪૧.	તારી ગયું છે...	- એસ. એસ. રાહી	૪૬૧
૪૨.	રાખું છું...	- મનીષ પાઠક 'શ્વેત'	૪૬૧
૪૩.	ગઝલ	- સતીન દેસાઈ	૪૬૨
૪૪.	આ તે કેવું ચોમાસું ?	- ભાનુપ્રસાદ પુરાણી	૪૬૨
૪૫.	મને ભૂલી જજે...	- પ્રદીપ સુમિરન	૪૬૩
૪૬.	શરૂઆત...	- ભસ્માંગ માંકડ 'સમ્રાટ'	૪૬૩
૪૭.	સમયની ચાલ...	- નટવર આહલપરા	૪૬૪
૪૮.	પથ્થર કહી દો એટલે...	- ડૉ. ઇશ્વર સુથાર, 'શિલ્પી'	૪૬૪
૪૯.	વિક્ષુબ્ધ નયને...	- પ્રફુલ્લ રાવલ	૪૬૫
૫૦.	હર ક્ષણ આવે તારી યાદ...	- રમેશ પટેલ	૪૬૫
૫૧.	ભરશિયાળે માવઠું...	- ડૉ. મનહર ઠાકર	૪૬૬
૫૨.	તારું બધું મારું, મારું બધું તારું...	- દિનેશ દેસાઈ	૪૬૬
૫૩.	દરિયાની માછલી...	- પ્રીતમ લખલાણી	૪૬૭
૫૪.	ધૂમકેતુ...	- વિવેક મનહર ટેલર	૪૬૭
૫૫.	વટ્ટનો કટકો...	- ચંદ્રશેખર પંડ્યા	૪૬૮
૫૬.	તો જીવી જાશો...	- કનૈયાલાલ ભટ્ટ	૪૬૮
૫૭.	રખડેલ પંખીઓ...	- રમેશ આચાર્ય	૪૬૯
૫૮.	ગઝલ	- ડૉ. ધૈવત શુક્લ 'આનંદ'	૪૬૯
૫૯.	ભરાશે નહીં નિનાદોથી...	- પારસ એસ. હેમાણી	૪૭૦
૬૦.	ગઝલ	- ડૉ. મનોજ જોશી 'મન'	૪૭૦
૬૧.	ટહુક્યો ઘણું...	- ડૉ. પ્રદીપ આઝાદ	૪૭૧
૬૨.	હરિ મળે તો હરખું...	- હર્ષિદા દીપક ત્રિવેદી	૪૭૧
૬૩.	દીકરીને તૈયાર કરતી વેળાએ ગાવાનું ગીત...	- દીપક ત્રિવેદી	૪૭૨
૬૪.	પોતીકો વરસાદ...	- પ્રજ્ઞા પટેલ	૪૭૨
૬૫.	ઈચ્છા...	- ભાવિન ગોપાણી	૪૭૩
૬૬.	ફગાવી...	- તેજસ દવે	૪૭૩

# અનુક્રમણિકા



## કાવ્ય સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	ક્યાં ?
૬૭.	પાણીના પરચા...	- દર્શક આચાર્ય	૪૭૪
૬૮.	બસ, અમથે અમથું મળ્યા...	- રમણ વાઘેલા	૪૭૪
૬૯.	પછીયે વાત ચાલુ રહી...	- ડૉ. મુકેશ જોષી	૪૭૫
૭૦.	તું...	- જયંતિ ધોકાઈ	૪૭૫
૭૧.	મજધાર આવતાં...	- પ્રશાંત સોમાણી	૪૭૬
૭૨.	શ્વાસને ઢોળીય નાખશું...	- શૈલેષ પંડ્યા 'ભીનાશ'	૪૭૬
૭૩.	મોબાઈલ...!	- રેણુકા દવે	૪૭૭
૭૪.	કરીએ હવે કેમ પ્રેમ ?	- ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી 'સ્વયંભૂ'	૪૭૭
૭૫.	કરી દીધું છે, ઘણું બધું કામ...	- સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ	૪૭૮
૭૬.	ગઝલ	- વિનોદ ગાંધી	૪૭૮
૭૭.	રણ...	- વિનુ બામણિયા	૪૭૯
૭૮.	સાબિત કરવાનું...	- વિપુલ માંગરોલિયા	૪૭૯
૭૯.	લેખણના લયકારાનું ગીત...	- પ્રતાપસિંહ ડાભી 'હાકલ'	૪૮૦
૮૦.	ઈજજત કમાયો છું...	- કિરણસિંહ ચૌહાણ	૪૮૦
૮૧.	હંકાય નૈ...	- જિગર ઠક્કર	૪૮૧
૮૨.	બેઠો છું, બેસવા દે...	- મધુસૂદન પટેલ 'મધુ'	૪૮૧
૮૩.	એવું શું છે અહીં ?	- ઉમેશ જોષી	૪૮૧
૮૪.	ભૂલકાં પડ્યાં...	- જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ	૪૮૨
૮૫.	સાથ સૌનો, તોય મન પીડાય છે...	- સ્નેહલ નિમાવત	૪૮૨
૮૬.	શિયાળો...	- મહેશ દેસાઈ	૪૮૨
૮૭.	સાદગી મળી છે...	- હાર્દિક વ્યાસ	૪૮૩
૮૮.	અટકાવજો તમે...	- ભરત વિંજુડા	૪૮૩
૮૯.	પાછલી પછીતથી...	- યોગેશ પંડ્યા	૪૮૪
૯૦.	જન્મદિવસ ને ઝરણું...	- દિનેશ પોપટ	૪૮૪
૯૧.	છો ભૈ...	- કુમાર જૈમિનિ શાસ્ત્રી	૪૮૫
૯૨.	હું ય છું...	- સાહિલ	૪૮૫
૯૩.	અમે છેલ્લા...	- હરીશ ધોબી	૪૮૬
૯૪.	એક છોકરીએ...	- રક્ષા શુક્લ	૪૮૬
૯૫.	દીવડો...	- ડૉ. પ્રણવ ઠાકર, 'પાગલ'	૪૮૬
૯૬.	સમય...	- કૌશિક મહેતા	૪૮૭
૯૭.	...ભલું થયું ભાંગ્યો કાગળ	- લલિત ત્રિવેદી	૪૮૮
૯૮.	ગુંજન...	- ડાહ્યાભાઈ બી. પટેલ (નીરવ)	૪૮૮

## ફોટોગ્રાફર અને ચિત્રો

જેશલ સુજલ દલાલ  
રાજેન્દ્ર ભાવસાર  
ડૉ. અશોક જી. પટેલ  
અંજલિ જે. મહેતા  
ભાર્ગવીબહેન ભટ્ટ  
જય પંચોલી  
અશોક ખાંટ  
ધ્રુવી રાજીવભાઈ પારેખ  
જય વી. પગી  
વિનોદ નિમાવત  
કૃષ્ણાની આર. પારેખ  
અમુલ ખોડિદાસ પરમાર  
દર્શન ગૌતમ પુરાણી  
ડૉ. તેજસ દોશી  
ભૂમિકા ભાવસાર  
જગદીશ મેવા  
વિક્રમ પગી  
હરિભાઈ દા. ટંડેલ  
રમેશભાઈ ગોહિલ

રેખા જયદેવસિંહ વેગડ  
નટુ પારેખ  
ઉષા રા. પાઠક  
દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય  
વિમલ હેમાણી  
હેતલ દવે  
વિનોદ રાઠોડ  
ભાટી એન  
મુકેશ પંડિત  
કૃપા શાહ  
રમેશ હાલારી  
હસમુખ રાવલ  
મનહર કાપડિયા  
નિકુંજ વૈશ્યક  
પ્રિયા આનંદ પરિયાણી  
જયદીપ એન. ઠાકર  
હેમરાજ દેસાઈ  
આનંદ પ્રા. પટેલ  
જિજ્ઞેશ ઠાકર

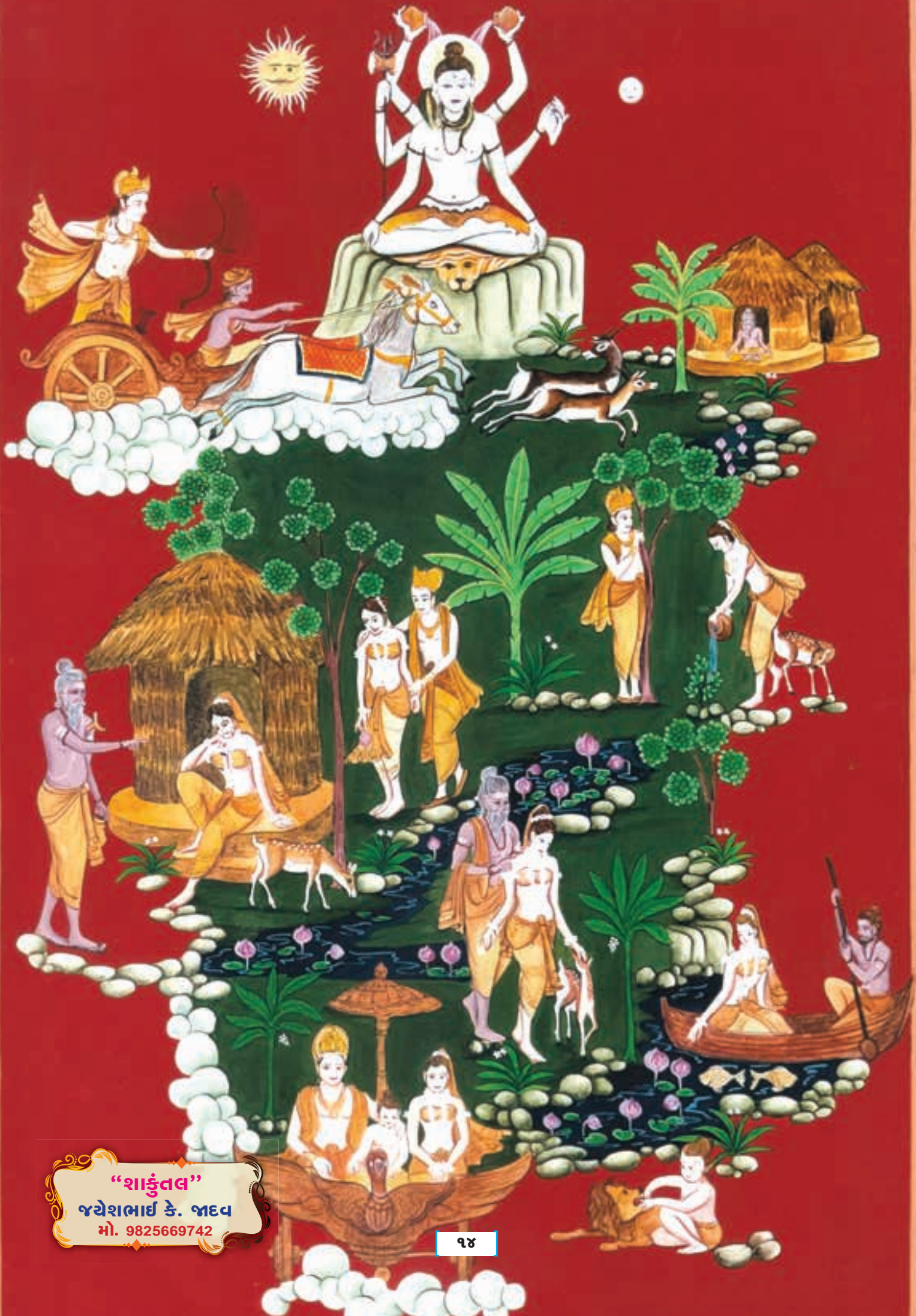
શીતલ પી. સરવૈયા  
જસ્મીન દવે  
ગાયત્રી ત્રિવેદી  
હેમાલી શાહ  
દેશલ બી. પગી  
ડૉ. દર્શન શાહ  
પીયૂષ પારાશર્ય  
આરસી જી. માગુકિયા  
વત્સલા વ્યાસ (દવે)  
અરવિંદભાઈ ખાણધર  
જયેશભાઈ કે. જાદવ  
જેસલબા જાડેજા  
હેમંતકુમાર પંડ્યા  
સુમેન્દ્ર સરવૈયા  
પશાભાઈ મકવાણા  
કિશોર પીઠડિયા  
સોનલ સરવૈયા  
રક્ષા ભટ્ટ  
જગદીશભાઈ જોષી

: મુખપૃષ્ઠ - ૧ :  
અવની ઘનશ્યામભાઈ દવે  
9327428500

: મુખપૃષ્ઠ - ૨ :  
નાગજીભાઈ પ્રજાપતિ  
9825979446



“અર્ધનારેશ્વર”  
વત્સલા વ્યાસ (દવે)  
મો. 9427212268



“शाकुंतल”  
जयेशभाई के. जडव  
मो. 9825669742



# અભ્યાસલેખ સંપુટ

- ગુણવંત શાહ
- વિષ્ણુ પંડ્યા
- ડૉ. બળવંત જાની
- ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ
- દેવેન્દ્ર પટેલ
- કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ
- જય વસાવડા
- ભવેન કચ્છી
- ડૉ. નરોત્તમ વાળંદ
- યશવંત મહેતા
- નરોત્તમ પલાશ
- જોરાવરસિંહ જાદવ
- ભદ્રાચુ વછરાજાની
- ભગવાનદાસ પટેલ
- પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
- પરમાનંદ ગાંધી
- ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ'
- કિશોર મકવાણા
- અજય મો. નાયક
- નટુભાઈ પરમાર
- લક્ષ્મણ પિંગળશીભાઈ ગઢવી
- ડૉ. અશોક નારાયણ
- વસંત ગઢવી
- કાકડિયા મનસુખ વી.
- ભૂપેન્દ્ર મો. દવે
- નીલેશ પંડ્યા
- વાગ્મિન બૂચ
- ચંદ્રિકાબહેન સોલંકી
- પુલક ત્રિવેદી





“ગણેશાય નમઃ”  
જેશલ સુજલ દલાલ  
મો. 9925036131

## ખરા ઈલમી, ખરા શૂરા : રાષ્ટ્રરત્ન મોરારજી દેસાઈ

- ગુણવંત શાહ

મોરારજી દેસાઈને ભીષ્મપિતામહ સાથે કોણે સરખાવ્યા હશે ? જવાબમાં વાયકોને યાદ આવે તેવાં કેટલાંક નામો આ પ્રમાણે છે : મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક), બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ, ચંદ્રશેખર, નારાયણ દેસાઈ, રામલાલ પરીખ કે પછી ગુણવંત શાહ, બધી જ અટકળો ખોટી છે. કોંગ્રેસના ભાગલા ૧૯૬૯માં પડ્યા પછી વડાપ્રધાન ઈન્દિરા ગાંધીએ લોકસભામાં એમના સૌથી મોટા પ્રતિસ્પર્ધી એવા મોરારજીભાઈને ભીષ્મ પીતામહ સાથે સરખાવેલા. વડાપ્રધાન બન્યા તેને બીજે જ દિવસે સવારે મોરારજીભાઈ બધી રીતે હારેલાં ઈન્દિરાજીને ઘરે મળવા ગયેલા. મોરારજીભાઈ માટે આવી નમ્રતા બતાવવાનું સાવ સહજ ન હતું.

જીવનની સાર્થકતાને ઊંચા હોદ્દા સાથે, ભૌતિક સમૃદ્ધિ સાથે કે કીર્તિ સાથે ઝાઝી લેવાદેવા નથી. જીવનની સાર્થકતાનો ખરો સંબંધ માણસ કેટલી માત્રામાં 'જીવ્યો' તેની સાથે રહેલો છે. મોરારજી રણછોડજી દેસાઈ પૂરાં નવ્વાણું વર્ષ જીવીને આત્મસ્થ થયા. એ તો એમની શરીરયાત્રાની વાત થઈ. જીવનમાં શરીરયાત્રા સાથે માણસની મનસૂયાત્રા અને આત્મયાત્રા પણ ચાલતી રહે છે. મોરારજીભાઈ કેટલાં વર્ષ જીવ્યાં એ મહત્ત્વનું નથી; તેઓ કેવું જીવ્યા એ જ મુખ્ય વાત ગણાય.

અમારો પરિચય લાંબો ન હતો, પરંતુ તેઓ વડાપ્રધાન મટી ગયા અને મુંબઈમાં સ્થાયી થયા ત્યાર પછી વારંવાર મળવાનું બન્યું. તેઓ ડુમસ રહેવા જતા ત્યારે સુરતથી હું એમને અચૂક મળવા જતો. આદર અને અહોભાવ ઘડીભર બાજુએ રાખીને એમના વિષે તટસ્થપણે લખવાનું મારા માટે મુશ્કેલ તો છે, પરંતુ એમણે કોઈની શેહશરમ રાખીને કડવું કહેવાનું ટાળ્યું નથી, એ જ મારું આશ્વાસન છે. એમના અંગે લખતી વખતે હું કઠોર તટસ્થતા રાખવાનો છું. તટસ્થતા પવિત્ર બાબત છે.

એક જમાનામાં બાબુરાવ પટેલે 'મધર ઈન્ડિયા' સામયિકમાં આધેડ વયના મોરારજીભાઈની તંદુરસ્તી માટે મહેણું મારેલું : He is disgustingly healthy. મજા તરીકે

આ વિધાન ભલે હસાવી જાય, બાકી નેવું વર્ષ વટાવ્યા પછી સ્વસ્થ રહેવાનું સો પર પહોંચવા કરતાં અનેકગણું મુશ્કેલ છે. આપણો સમાજ રોગનો જેટલો આદર કરે તેટલો આરોગ્યનો નથી કરતો. તેથી જ એ માંદલો છે. વાતવાતમાં ક્યારેક મોરારજીભાઈ આરોગ્યશાસ્ત્રની એક સોનેરી વાત કહી દેતા. જેઓ ચાવી ચાવીને ન ખાય તેઓ માટે એ વાત ગાંઠે બાંધવા જેવી છે : 'પેટમાં દાંત નથી હોતા.'

મોરારજીભાઈના લાંબા અને નિરામય આયુષ્યનું રહસ્ય શું ? આયુષ્યશાસ્ત્ર (ગેરંટોલોજી) હવે મહત્ત્વનું શાસ્ત્ર બની રહ્યું છે, પરંતુ લાંબા આયુષ્યનું ખરું રહસ્ય હજી પકડાયું નથી. મોરારજીભાઈ શિવામ્બુના આગ્રહી હતા. આહારવિહારમાં વધારે પડતા નિયમિત હતા અને સંસારમાં રહ્યા છતાં અમુક વર્ષો બાદ બ્રહ્મચર્યના ઉપાસક હતા. આ ત્રણે બાબતો જાળવીને જીવનારા ઘણા લોકોને અકાળે ખખડી ગયેલા જોયા છે. કટોકટી દરમિયાન ઓગણીસ મહિના જેલમાં રહીને પહેલી વાર મોરારજીભાઈ સુરત ગયા ત્યારે એમના ચહેરા પરની લાલી જોઈને એક મિત્ર

બોલ્યો: 'ચહેરા પર બ્રહ્મચર્યનું તેજ છે.' આ સાંભળીને મેં એ મિત્રને કહેલું : 'બ્રહ્મચર્ય ન પાળનારા ધાંચી જ્ઞાતિના સુરતના કેટલાય લોકોના ચહેરા પરની લાલી ઓછી નથી હોતી.' આઈન્સ્ટાઈન અને મોરારજીભાઈને જોડતો એક વિચિત્ર સેતુ જાણવા જેવો છે. બંને જણા દાઢી કરતી વખતે સાબુ લગાડવામાં માનતા ન હતા. આહાર અંગે મોરારજીભાઈ



જેવી કાળજી લેનારા બે જણા તે વિજય મરચંટ અને દેવાનંદ. રજનીશ મોરારજીભાઈની નિંદા ધરાઈને કરતા, કારણ કે કચ્છમાં કૉમ્યુન સ્થાપવાની વાતે મોરારજીભાઈ સંમત ન હતા. રજનીશ મોરારજીભાઈને માટે વ્યંગમાં 'લંગોટ કે પકડે' શબ્દો પ્રયોજતા.

મોરારજીભાઈ સાથેની વાતચીતમાં એક વાત જડી છે. તેઓએ ચિંતામુક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી. ઈશ્વર પર એમને જેટલો ભરોસો હતો તેટલો ભરોસો કેટલાક સાધુઓને પણ નથી હતો. તેઓ વડાપ્રધાન હતા અને એમનું વિમાન શેરડીના ખેતરમાં તૂટી પડેલું. પાંચ જણાનાં મૃત્યુ થયેલાં અને તેઓ માંડ બચી ગયેલા. એ ક્ષણોમાં એમણે જાળવેલી સ્વસ્થતા કોઈ સંતને શોભે તેવી હતી. નારાયણ દેસાઈ સાથે હતા. અંધારામાં કાઠવ ખૂંદીને વાડપ્રધાન નજીકની હોસ્પિટલમાં પહોંચ્યા. નર્સ ઊંઘની ગોળી લઈને એમની પાસે ગઈ ત્યારે તેઓ ઊંઘતા હતા તેથી પાછી ગઈ. ખરેખર તો તેઓ જાગતા હતા અને એમને છાતીમાં દુઃખતું હતું, પરંતુ તેઓ મૌન રહેલા. મૌન રાખવાનું કારણ શું? પોતાના દુઃખને ઝાઝુ મહત્ત્વ ન આપવાની વૃત્તિ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો મોઢે કરવાં સહેલાં, પરંતુ મૃત્યુ વેંત છેટું હોય ત્યારે સમત્વ જાળવવું સહેલું નથી. મોરારજીભાઈને ડરવાની ટેવ ન હતી તેથી મૃત્યુથી ડરવાનો પણ પ્રશ્ન ન હતો. કદાચ અભય એમનો સ્થાયીભાવ હતો.

જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો કહેતો કે, દુનિયાની બધી પ્રગતિ વિચિત્ર માણસોને આભારી છે. મોરારજીભાઈ વિચિત્ર માણસ હતા, તે એ અર્થમાં કે એમનું ચિત્ર વિશિષ્ટ હતું. ગેરસમજથી તેઓ ડરતા નહીં. લોકો જેટલા ગેરસમજથી ડરે છે તેટલા ગેરકૃત્યથી ડરતા નથી. મોરારજીભાઈનું ખરું સૌંદર્ય તેઓ સત્તા પર ન હોય ત્યારે આબાદ પ્રગટ થતું. વલસાડનું પાકેલું આમ્રફળ પાછલી ઉંમરે માધુર્યદીક્ષા પામેલું. તેઓ વિશાળ મુંબઈ રાજ્યમાં પ્રધાન અને પછી મુખ્યપ્રધાન હતા ત્યારે હાથમાં લાકડી રાખતા, પરંતુ એંશી વર્ષ વટાવ્યા પછી ભારતના વડાપ્રધાન થયા ત્યારે વૃદ્ધ હોવા છતાં લાકડી નહોતા રાખતા.

વર્ષો પહેલાં બ્રિટનની લેબર પાર્ટીના સિનિયર નેતા એન્યુરિન બીવાન દિલ્હી આવેલા. આ આખાબોલા નેતાએ એક જમાનામાં હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં ચર્ચિલને માટે, 'વર્મ

ઓફ ધ, ગટર' શબ્દો વાપરેલા. મોરારજીભાઈ ભારતના વડાપ્રધાન હતા ત્યારે દિલ્હીમાં બંને સ્પષ્ટવક્તાઓની મુલાકાત થયેલી. બીવાને મોરારજીભાઈની દારૂબંધીની વાત સ્વીકારેલી. રશિયાની કુશ્ચોવ અને બુલ્ગોનિન ભારતની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે મોરારજીભાઈ મુંબઈ રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન હતા અને રાજ્યમાં ચુસ્ત દારૂબંધી હતી, મોરારજીભાઈએ એ બંને મહાનુભાવોનું સાંતાકુઝ એરપોર્ટ પર સ્વાગત કર્યું અને એમના હાથમાં દારૂ પીવા માટેની પરમિટ મૂકી. રશિયન નેતાઓએ એ પાછી વાળી અને કહ્યું : 'અમે રશિયામાં દારૂબંધી ન કરી શક્યા, પરંતુ એ કરવા જેવું કામ છે.' વર્ષો પછી ગોબાચોવે શરાબ ઓછો પિવાય તે હેતુથી ઘણાં આડકતરાં નિયંત્રણો મૂકેલાં, પરંતુ વોડકાપ્રેમી રશિયનો ન ગાંઠેલા.

મોરારજીભાઈ મહાન હતા, તેથી એમની મર્યાદાઓ

**પોતાના દુઃખને ઝાઝુ મહત્ત્વ ન આપવાની વૃત્તિ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો મોઢે કરવાં સહેલાં, પરંતુ મૃત્યુ વેંત છેટું હોય ત્યારે સમત્વ જાળવવું સહેલું નથી. મોરારજીભાઈને ડરવાની ટેવ ન હતી તેથી મૃત્યુથી ડરવાનો પણ પ્રશ્ન ન હતો.**

ઓછી મહાન શી રીતે હોઈ શકે? મધ્યપ્રદેશના પીઠ રાજકારણી દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્રએ આત્મકથા લખેલી એમાં કોઈ વિધાન હતું : 'મોરારજીભાઈ દેસાઈનો સૌથી મોટો શત્રુ, તે મોરારજીભાઈ દેસાઈ પોતે.' આ વાતમાં ઘણું તથ્ય છે. એક જમાનો હતો, જ્યારે મોરારજીભાઈની કડવી જીભ રોજ સરેરાશ દસ નવા શત્રુઓ પેદા કરતી. એમની દૃઢતા ક્યારેક જડતાની સગી બહેન બની જતી અને એમનો અભય ક્યારેક

અવિનયનો જોડિયો ભાઈ બની રહેતો. દક્ષિણ ગુજરાતના ભૂમિપુત્રો ગણાતા અનાવિલોમાં પ્રચલિત એવો શબ્દપ્રયોગ કરીને એમ કહી શકાય કે તેઓ સૌની દેખતાં સામેના માણસને 'નીચકાટી કાઢવા' માટે જાણીતા હતા. આ મર્યાદાની ખૂબ જ મોટી કિંમત ભદેલીના આ અનાવિલે ચૂકવી છે. ઘણા સમજુ માણસો માને છે કે, ભારતના વડાપ્રધાન તરીકે નેહરુ પછી એમને દસ-પંદર વર્ષો મળ્યાં હોત તો દેશને ઘણો લાભ થાત. આવું ન બન્યું તે માટે એમના વ્યક્તિત્વમાં રહેલું કડવું અણિયાળાપણું જવાબદાર હતું. તેઓ ગીતાભક્ત હતા અને પ્રમાણિક હતા, પરંતુ નેતૃત્વ અને પિતૃત્વની ટક્કરમાં નેતૃત્વ કાયમ હારતું જ રહ્યું.

અત્યંત નિકટ ન પહોંચ્યા હોય એવા સૌને મોરારજીભાઈ ડરામણા અને મારકણા લાગ્યા. નિકટ પહોંચ્યા એવા સૌને તેઓ ખૂબ જ સરળ અને સ્નેહાળ જણાયા. નારિયેળનું કોચલું તૂટે નહીં અને મધુર પાણી મળે નહીં. એક વાર હું

એમને મરિન ડ્રાઈવ પર ઓસિયાના ખાતે મળવા ગયો. સુધાકર ગુપ્તા બેઠા હતા. અમારી વચ્ચે એટલી લાંબી વાતો ચાલી કે મોરારજીભાઈનો જમવાનો સમય થઈ ગયો તોય ખ્યાલ ન રહ્યો. મેં દિલગીરી વ્યક્ત કરી. ત્યારે એમણે કહ્યું: 'એમાં શું ? કોઈ દિવસ એમ બને પણ ખરું.' કોઈ માને નહીં એવી આ વાત છે.

મોરારજીભાઈનું મરણોત્તર મનોવિશ્લેષણ થવું જોઈએ. મહાત્મા ગાંધીનું મનોવિશ્લેષણ એરિક એરિક્સને 'Gandhi's Truth'માં કર્યું છે. પરિવારજીવનમાં ક્યાંક કોઈ અપર્યાપ્તતા રહેલી હોવી જોઈએ. જેને કારણે પૂર્વાશ્રમમાં મોરારજીભાઈ શુષ્ક, અતડા, કટુ અને કઠોર બન્યા. સ્વજનોના આપઘાતના ત્રણ દુઃખદ બનાવો એમણે જીવનમાં વેઠવા. ગજરાબહેનને દિલ્હીના ત્યાગરાજ માર્ગ પર આવેલા નિવાસે એક વાર મળવાનું બનેલું. સહજીવનની સુવાસ જેવું ખાસ કશું ન હતું.

ધરે આવેલા મહેમાનને પાણી ધરવાનો રિવાજ પણ આ પરિવારે સ્વીકાર્યો ન હતો. ડુમસમાં છોટુભાઈ પીઠાવાળાને ત્યાં મળવા ગયો ત્યારે મોરારજીભાઈએ આગ્રહ કરીને મને નારિયેળનું પાણી પીવડાવેલું. દિવસ સુધરી ગયેલો.

મોરારજીભાઈના સ્વમુખે સાંભળેલો એક પ્રસંગ છે. વર્ષ યાદ નથી, પણ નંદરબારમાં ગોળીબાર થયેલો. લોકોમાં ગોળીબારની ન્યાયાધીશી તપાસની માંગણી બુલંદ બની.

ખેરસાહેબ ત્યારે મુંબઈના મુખ્યપ્રધાન હતા. મોરારજીભાઈ પ્રધાનમંડળમાં હતા ત્યારે એમણે ખેરસાહેબને એક વાત કહી રાખેલી : 'જશ લેવાનો હોય તો તમારે લેવો, પણ અપજશ લેવાની વાત આવે ત્યારે મને આગળ ધરી દેવો.' ગુલઝારીલાલ નંદાને નંદરબારની મુલાકાતે મોકલવામાં આવ્યા. નંદાજીએ મુંબઈ જઈને એવો અહેવાલ આપ્યો કે પોલીસે સ્વરક્ષણ માટે જ ગોળીબાર કરેલો અને એમ કરવા સિવાય બીજો કોઈ છૂટકો ન હતો. દિલ્હીથી ખેરસાહેબ પર સરદાર પટેલનું દબાણ આવ્યું. એમનો આગ્રહ હતો કે ગોળીબારની તપાસ થવી જોઈએ. ખેરસાહેબે ફોન પર મોરારજીભાઈને ધરી દીધા. મોરારજીભાઈએ સરદારશ્રીને આદરપૂર્વક જણાવ્યું : 'અમે અહીં રાજ કરી છીએ, કારણ કે તમને અમારામાં પૂરો ભરોસો છે. જો આવો ભરોસો અમે ગુમાવ્યો હોય તો અમે છૂટા થઈ જઈએ અને તમે બીજું જે કામ સોંપો તે કામ કરીએ, પરંતુ જ્યાં સુધી અમે

તમારા ભરોસાને પાત્ર હોઈએ ત્યાં સુધી તમારે અમારા નિર્ણય પર વિશ્વાસ મૂકવો જોઈએ.' ગોળીબારની તપાસ ન થયેલી (શબ્દો યાદદાસ્ત પરથી મૂક્યા છે).

મોરારજીભાઈની પ્રતિભાને સમજવામાં ઉપકારક બને તેવો એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. ૧૯૬૮માં તેઓ અમેરિકા ગયેલા. એ વખતે જહોન્સન રાષ્ટ્રપ્રમુખ હતા અને હંફી ઉપપ્રમુખ હતા. જહોન્સને હંફીને મોરારજીભાઈ સાથે વાત કરવા કહ્યું. હંફીએ કહ્યું : 'ઈઝરાયેલની વાત આવે ત્યારે ભારત સાયું-ખોટું જોયા વિના આરબોની જ સાથે રહે છે, આમાં તમારી તટસ્થતા ક્યાં રહી ?' જવાબમાં મોરારજીભાઈએ કહ્યું : 'ઈઝરાયેલ દેશ યુનોએ બનાવ્યો. યહૂદીઓને યુરોપિયનોએ સતાવ્યા. યુરોપિયનોએ પોતાના પ્રદેશમાંથી યહૂદીઓને રાષ્ટ્રપ્રદેશ આપ્યો હોત તો વાત જુદી હતી, પરંતુ આરબો માંહે માંહે લડે અને વળી ઈઝરાયેલનો

**મોરારજીભાઈ પ્રધાનમંડળમાં હતા ત્યારે એમણે ખેરસાહેબને એક વાત કહી રાખેલી : 'જશ લેવાનો હોય તો તમારે લેવો, પણ અપજશ લેવાની વાત આવે ત્યારે મને આગળ ધરી દેવો'**

ભાગ બ્રિટનની દેખરેખ હેઠળ હતો તેથી તે યહૂદીઓને સોંપી દીધો. પેલેસ્ટાઈનના આરબો ભટકતા થઈ ગયા. બીજે બધેથી દુનિયાના યહૂદીઓ ઈઝરાયેલ ગયા. યુનોએ એ નવા દેશને સ્વીકૃતિ આપી અને અમે પણ આપી. પણ હવે ઈઝરાયેલ તેનાથી આગળ જાય તે બરાબર નથી. અમે ઈઝરાયેલને એટલું જ કહીએ છીએ કે જે જમીન તમે લડાઈથી લઈ લીધી છે તે તમે આરબોને પાછી

આપી દો.'

પાઘડીનો વળ છેડે આવે એવી વાત હવે શરૂ થઈ. હંફીએ કહ્યું : 'વાત તો બરાબર, પણ અમારે ત્યાં યહૂદીઓની



મોટી સંખ્યા છે.’ આ સાંભળીને મોરારજીભાઈએ કહ્યું : ‘તમારે ત્યાં ૨૦૦ મિલિયનમાં ચાર મિલિયનની યહૂદી લોબી હશે. તમારી યહૂદી લોબીનું આટલું જોર હોય તો ભારતમાં ૬૦ કરોડમાં ૬ કરોડ મુસ્લિમો છે. અમારી લોબી મોટી ખરી કે નહીં ? આ રીતે વિચારીએ તે કેમ ચાલે ?’ હંફી આ સાંભળીને હસી પડ્યા અને બોલ્યા : ‘યૂ આર ગ્રેટ, આઈ એક્સપેક્ટ ઇટ.’

બ્રિટિશ વડાપ્રધાન ભારતના વડાપ્રધાનનું સ્વાગત એરપોર્ટ પર કરવા ન જાય, પરંતુ મિસ્ટર કેલેહન એ નિયમ તોડીને મોરારજીભાઈને માટે એરપોર્ટ પર અભિવાદન માટે ગયેલા. જોમો કેન્યાટાના અંતિમ સંસ્કાર વખતે પાકિસ્તાનના પ્રમુખ જનરલ ઝિયા નૈરોબીમાં સામે ચાલીને વડાપ્રધાન દેસાઈને ખાસ મળવા ગયેલા. આત્મવિશ્વાસ અને બુદ્ધિપ્રતિભાને કારણે એમનો પ્રભાવ પરદેશી મહાનુભાવો પર પડતો. બ્રેઝનેવ સાથેની વાતચીતમાં પણ એક મુદ્દો ચર્ચાયેલો. બ્રેઝનેવે કહ્યું : ‘ભારત અમેરિકા અંગે કૃષ્ણ વર્તન બતાવે તેથી રશિયનો નારાજ છે.’ મોરારજીભાઈએ કહ્યું : ‘ચીને અમારા પર ૧૯૬૨માં આક્રમણ કર્યું ત્યારે તમે કહેલું કે ભારત મિત્ર છે, પરંતુ ચીન તો ભાઈ છે. અમને પણ માહું લાગેલું.’ અમેરિકા ગયા ત્યારે રાષ્ટ્રપ્રમુખ જીમી કાર્ટરે પણ મોરારજીભાઈ પ્રત્યે ઊંચો આદર બતાવેલો.

ઈરાનના શાહ તથા પાકિસ્તાનના ઝિયા મોરારજીભાઈ પર ફોન કરીને ક્યારેક આદરપૂર્વક લાંબી વાતો કરતા. મોરારજીભાઈએ વાતવાતમાં મને કહેલું : ‘મારી મોટી ઉંમર પણ ક્યારેક મદદરૂપ થતી.’ એમના શાસન દરમિયાન બધા જ પાડોશી દેશો સાથે ભારતના સંબંધો ખૂબ સારા હતા. અને વસ્તુઓના ભાવ કાબૂમાં રહેલા. લોકો સવા-બે વર્ષના એ શાસનને આજે પણ યાદ કરે છે.

મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક) સમક્ષ કોઈ મોરારજીભાઈની ટીકા કરે ત્યારે એક જ વાક્યમાં મનુભાઈ કહેતા : ‘આ બધા આંધળાઓમાં અમારા મોરારજી કાણા છે.’ સુરતના ત્રણ નમ્રા વિખ્યાત હતા ; નર્મદ, નવલરામ, અને નંદશંકર. અનાવિલોમાં ત્રણ મમ્મા પ્રખ્યાત છે : મોનજી રૂદર, મહાદેવ દેસાઈ અને મોરારજી દેસાઈ. ચોથું સુંદર નામ મણિભાઈ દેસાઈનું ખુશીથી ઉમેરી શકાય. દક્ષિણ ગુજરાતના અનાવલા જેટલા પરાક્રમી, તેટલા જ ખટપટવીર. મોરારજીભાઈ ખરા

ઈલમી અને ખરા શૂરા. ખટપટ ફાવતી નહીં. પરંતુ કડવાં કારેલાં સાથે પોતાને જણાય તેવા સત્યને ઘૂંટીને થોડીક ઉદ્દંડતા સાથે સામા માણસને માથે ઝીંકવાનું એમને વધારે ફાવતું. સત્ય તલવારની ધાર જેવું હોય અને વળી દૂધની ધાર જેવું પણ હોય. એવું સત્ય મધુર અને પ્રિય પણ હોઈ શકે એ વાત સમજવાનો સમય કટોકટી વખતે એમને જેલમાં મળ્યો. જેલમાં જતાંની સાથે જ એમણે અનાજ લેવાનું બંધ કર્યું અને ફળાહાર શરૂ થયો. કારાવાસ આત્મનિરીક્ષણ માટે ઉપયોગી બન્યો. કટોકટી પછી વડાપ્રધાન બનેલા મોરારજીભાઈ ઓછા આકરા અને વધારે પડતા સ્વસ્થ બની ગયા. પરિણામે સત્તા હાથમાંથી સરી ગઈ ત્યાં સુધી અગમચેતીનાં નિર્દોષ પગલાં પણ ન લઈ શક્યા. ડુમસમાં થયેલી લાંબી વાતચીતને અંતે એમણે મને કહેલું કે : ‘સત્ય, અહિંસા અને અભયનું મહત્ત્વ મને સમજાયું હતું. પરંતુ જેલમાં ઓગણીસ મહિના દરમિયાન

સમજાયું કે નમ્રતા વગર એ ત્રણ ગુણો પણ ટકી ન શકે.’

વડાપ્રધાન બન્યા પછી એમણે જે રીતે જયપ્રકાશ અને આચાર્ય કૃપલાનીની ઉપેક્ષા કરી તે આપણી સમજમાં ન ઊતરે તેટલી દુઃખદ હતી. પરિણામે ઈતિહાસે રાષ્ટ્રને આપેલી એક અણમોલ તક વીખાઈને વેડફાઈ ગઈ. આ બંને મહાનુભાવોના ટેકાથી જ તેઓ વડાપ્રધાન બનેલા. જયપ્રકાશ અને મોરારજીભાઈ વચ્ચેનું

પ્રત્યાયન ખોરવાયું અને ખોટકાયું ત્યારે બંને જણા વચ્ચે શટલકોક બનીને કોમ્યુનિકેશન ગેપ પૂરી શકે એવી એક જ વ્યક્તિ હતી. નારાયણ દેસાઈ બંનેના લાડકા હતા. મોરારજીભાઈ એમને ‘બાબલો’ કહેતા અને જયપ્રકાશ એમનું સાંભળતા. રાષ્ટ્રના હિતમા કશુંક થઈ શક્યું હોત, પરંતુ...

આ દેશની પ્રજાને ગાંધીના જમાનાથી એક એવા નેતૃત્વની ગરજ રહી છે, જે ગંગોત્રી જેટલું ઊંચું હોય તે સાથે બેલુર મઠ આગળ વહેતી ગંગા જેવું લોકનિષ્ઠ હોય અને વિશાળ હોય. આપણા લોકોને એક એવા અવાજની ઝંખના રહી છે, જેમાં સત્યનિષ્ઠાનો રણકો હોય, જનસામાન્યની સંવેદનાનો પ્રતિઘોષ હોય અને સત્તાના ગંદાગોબરા રાજકારણની દુર્ગંધ ન હોય. જયપ્રકાશના અવાજમાં પ્રજાને આવો રણકો સંભળાયેલો. આવો રણકો પદપ્રાપ્તિથી દૂર રહેનારા અને પારકી છઠ્ઠીના જાગતલને જ પ્રાપ્ત થાય. દેશમાં ૧૯૭૯ પછી આવા રણકાની ખોટ પડી ત્યારે નિવૃત્ત

મોરારજીભાઈ પાસે લોકોએ આવા પક્ષાતીત રણકાની અપેક્ષા રાખેલી. વડાપ્રધાન મટી ગયા. પછી તેઓ અમદાવાદ જઈને પોતાની ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં બેસી ગયા હોત તો કદાચ ગુજરાતને મૂલ્યનિષ્ઠ રાજકારણની પ્રયોગશાળા બનાવી શક્યા હોત, પરંતુ એ ન બન્યું. કાંતિ દેસાઈ એમની સૌથી મજબૂત નબળાઈ સાબિત થયા. આપણી પ્રજાની એક ખૂબી છે. એ પદવી ધારણ કરનારને સલામ કરે છે, પરંતુ પદવી છોડનારને નમન કરે છે.

કુશળ વહીવટકર્તા તરીકે એમણે પક્ષપાત, સગાંવાદ, ખુશામતખોરી અને કાયરતાને કદી પણ નજીક ઢૂંકવા દીધાં નથી. તેઓ પોતાની સાચી વાત સામા માણસને સમજાય તે માટે તર્કયુક્ત દલીલો રજૂ કરવામાં કુશળ હતા. એમ કરવામાં ક્યારેક તેઓ આક્રમક બનતા તોય એમની સચ્ચાઈનો પ્રભાવ પડતો. કાયાપોચા લોકોને એ પ્રભાવ અકળાવતો. ક્યારેક તો અત્યંત પ્રામાણિક, પરંતુ વિનયી લોકોને પણ એ પ્રભાવ દુઃખી કરી જતો. યોગ્ય દલીલો દ્વારા તેઓ પોતાની વાત ઠંડકથી રજૂ કરતા ત્યારે એમની પ્રતિભાને ચાર ચાંદ લાગી જતા.

પટપટ ન ગમે તેથી ગમે તેટલી ખોટ જાય તે ખપે, એવું સ્પષ્ટ વલણ સિદ્ધાંતવાદી મોરારજીભાઈની શોભા ગણાય. પંડિત નહેરુના અવસાન પછી મોરારજીભાઈ દેશના વડાપ્રધાન બને તો એ કોઈ અનપેક્ષિત ઘટના

ન હતી. તેઓ જ્યારે બૃહદ્ મુંબઈ રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન હતા ત્યારે તે વેળાના અમેરિકન એલચી ચેસ્ટર બાઉલ્સનું પુસ્તક 'ન્યુ ડાઈમેન્શન્સ ઓફ પીસ' પ્રગટ થયેલું. એમાં મોરારજીભાઈ ભાવિ વડાપ્રધાન છે એવો અછડતો ઈશારો થયેલો. વિન્સન્ટ શીને પોતાના પુસ્તક 'નેહરુ : ધ ઈયર્સ ઓફ પાવર'માં મોરારજીભાઈને સુંદર શબ્દોમાં કુશળ શાસક તરીકે નવાજેલા. કોંગ્રેસમાં પણ નેહરુના ઉત્તરાધિકારી તરીકે મોરારજી જ આવશે એ વાતે કેટલાક ટોચના નેતાઓને ઘ્રાસકો પડેલો. આવી શંકા વખત જતાં જે ગર્ભ રહ્યો તેનું સંતાન કામરાજ યોજના તરીકે જાણીતું થયેલું. યોજના કામરાજની હતી, પરંતુ એનું નિશાન મોરારજી દેસાઈ હતા. પોતાના મૃત્યુ પહેલાં નેહરુ જેવા નેતાને કોઈ માણસ વિરુદ્ધ આવા કાવાદાવા કરવા પડે એ જ બતાવે છે કે માણસ ખૂબ સમર્થ હોવો જોઈએ. આવું પ્રભાવક સામર્થ્ય આસપાસથી ઈર્ષ્યા ખેંચી લાવનારું લોહચુંબક બની જાય તેમાં આશ્ચર્ય પામવા

જેવું નથી. મોરારજીભાઈ પાસે અનાવિલોમાં જાણીતી એવી ખટપટની ખંજવાળ હોત તો !

પંડિત નેહરુનું અવસાન થયું ત્યારે દિલ્હીમાં ખટપટલીલા શરૂ થઈ ગઈ. જગજીવનરામ મોરારજીભાઈને સામે ચાલીને મળવા ગયા અને પોતાનો ટેકો જાહેર કરવાની તૈયારી બતાવી. એ ટેકો બિનશરતી ન હતો. જાણકાર લોકો કહે છે કે પ્રધાનમંડળમાં અમુક ખાતું પોતાને મળે તે માટે જગજીવનરામનો આગ્રહ હતો. બદલામાં લોકસભાના સિત્તેર દલિત સાંસદોનો ટેકો મોરારજીભાઈને મળે તેમ હતો. લગભગ બિનહાનિકારક કહી શકાય એવી એ સોદાબાજી હતી. મોરારજીભાઈએ શરતી ટેકો લેવાનો સ્પષ્ટ ઈન્કાર કરી દીધો તેથી વડાપ્રધાનનું પદ દૂર રહી ગયેલું. બહારથી ઢીલા દેખાતા લાલબહાદુર શાસ્ત્રી પ્રમાણમાં મિડિયોકર હતા તોય અંદરથી મક્કમ હતા. પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધ વખતે

**ખટપટ ન ગમે તેથી ગમે તેટલી ખોટ જાય તે ખપે, એવું સ્પષ્ટ વલણ સિદ્ધાંતવાદી મોરારજીભાઈની શોભા ગણાય. પંડિત નહેરુના અવસાન પછી મોરારજીભાઈ દેશના વડાપ્રધાન બને તો એ કોઈ અનપેક્ષિત ઘટના ન હતી**

એમનું તેજ આબાદ પ્રગટ થયું. બહારથી ઠીંગણો દેખાતો માણસ અંદરથી મૂઠી ઉંચેરો સાબિત થયો. મોરારજીભાઈ નેહરુ પછી વડાપ્રધાન થયા હોત તો પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધ વખતે એમની કડક શિસ્તભાવના અને નિરપવાદ મક્કમતા યુદ્ધની આબોહવામાં સોળે કળાએ શોભી ઊઠી હોત. વળી તેઓ ચર્ચિલ જેવી વ્યાપક લોકપ્રિયતા પણ પામ્યા હોત. એવી પ્રચંડ લોકપ્રિયતાએ એમને નેહરુ

પછી કદાચ બીજાં દસેક વર્ષ સુધી સર્વોચ્ચ સ્થાને ટકાવી રાખ્યા હોત. ઈતિહાસ ઘણા કટાક્ષયુક્ત અકસ્માતો સર્જે છે. મોરારજીભાઈ નેહરુ પછી વડાપ્રધાન ન બની શક્યા એ ઈતિહાસનો એક મીઠો અકસ્માત હતો. દેશ નેહરુ-



ગાંધી વંશને પનારે પડે એ કદાચ કાલદેવતાને મંજૂર હતું. એક બાબત ઘણાને યાદ નહીં હોય. શાસ્ત્રી અને મોરારજીભાઈ વચ્ચેની ટક્કરમાં મોરારજીભાઈના કાયમી શત્રુ ગણાતા નેહરુમિત્ર કૃષ્ણ મેનન પણ મોરારજીભાઈને ટેકો આપવા તૈયાર હતા.

દુનિયાદારીના ચોકઠામાં સરસ રીતે ગોઠવાઈ જાય એવા માણસને વ્યવહારુ કહેવામાં આવે છે. અવ્યવહારુ માણસ ક્યારેક પોતાના વિચારો પ્રમાણે દુનિયાને ગોઠવવા મથે છે. 'વ્યવહારુ મોરારજી' તો વદતોવ્યાઘાત જ ગણાય. ૧૯૬૬ના અરસામાં તેઓ કામરાજ યોજના હેઠળ સત્તા પર ન હતા, પરંતુ એડમિનિસ્ટ્રેટિવ રિફોર્મ કમિશનના અધ્યક્ષ હતા. એમના મંત્રી હસમુખ શાહે વહેલી સવારે મારી બે મુલાકાતો ગોઠવી આપેલી. આખો ઓરડો એમની પ્રતિભાથી ભરાયેલો લાગે. શબ્દો ઓછા બોલાય, અને જે

બોલાય તે રેંટિયાની ત્રાક જેવા અણિયાળા લાગ્યા કરે. ત્યાગરાજ માર્ગ પરના એ બંગલાના પાછલા ખૂણે ગાય બાંધેલી હતી. મોરારજીભાઈ એ ઉંમરે અત્યંત રૂપાળા દેખાતા અને એમના વ્યક્તિત્વમાં 'After-bath-freshness' અનુભવવા મળતી. આ શબ્દો મોરારજીભાઈ માટે વિન્સન્ટ શીને પોતાના પુસ્તક, 'Nehru, The years of Power' માં (આ પુસ્તકમાં પણ મોરારજીભાઈની

ભારોભાર પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. મોરારજીભાઈએ એ પુસ્તક વાંચ્યું જ નહોતું.) પ્રયોજેલા. અમારી વાત પૂરી થઈ કે તરત તેઓ ગાયની કોઢાર તરફ ચાલી ગયેલા. એ વખતે મોરારજીભાઈ સાથે પડાવેલો ફોટો હજી સાચવી રાખ્યો છે. એ જ વર્ષે હું ઈંગ્લેન્ડમાં લૉર્ડ બટ્રાંડ રસેલને મળીને પાછો આવેલો. મેં રસેલની મુલાકાત વેળાએ થયેલી કેટલીક વાતો મોરારજીભાઈને કહી. બધું સાંભળીને એમણે રસેલ માટે જે શબ્દ વાપરેલો, તે કટોકટીના જેલવાસ પછીના મોરારજી નહીં વાપરે. એ શબ્દ હતો : 'ચક્રમ'. બીજી વ્યક્તિના જુદા દૃષ્ટિબિંદુને તટસ્થાપૂર્વક અનેકાંતવૃત્તિથી તપાસી જવા માટે મોરારજીભાઈ લગભગ અસમર્થ હતા.

મોરારજીભાઈ પર ટીકાની ઝાઝી અસર થતી નહીં. એમને ન્યાય આપવા એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે પ્રશંસા ઝીલવામાં પણ તેઓ એટલા જ ઉદાસીન જણાતા. ૧૯૬૮ની સાલમાં 'ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ'માં મોરારજીભાઈનો ઈન્ટરવ્યૂ

ખૂબ જ આકર્ષક રીતે પ્રગટ થયેલો. એ લેખનું મથાળું હતું - 'મોરારજી એન્ડ હિસ કર્મ.' મોરારજીભાઈએ એ લેખ વાંચ્યો ન હતો. એ લેખમાં એમનો ફોટો સુંદર રીતે પ્રગટ થયેલો. મેં એમને એ લેખની વાત કરી ત્યારે એમણે લાક્ષણિક ઉદાસીનતા જ બતાવેલી. ૧૯૭૭માં ઈન્દિરાજી રાયબરેલીની ચૂંટણીમાં હારી ગયાં ત્યારે એ સમાચાર નિયમ મુજબ રાતે વહેલા સૂઈ જનારા મોરારજીભાઈને છેક સવારે જ મળેલા. ક્યારેક એવું લાગે કે એમની વર્તનશૈલીમાં ઉમળકાને ઝાઝું સ્થાન ન હતું. તેઓ કોઈના પ્રત્યે લાગણી ધરાવે તોય એ વ્યક્તિને ઝાઝી ખબર ન પડે. તેઓ લાગણીશૂન્ય ન હતા. આ વાત સમજવી હોય તો એમના કનૈયાલાલ દેસાઈ (કાનજીભાઈ) સાથેના સંબંધને યાદ કરવો પડે. કાનજીભાઈની વાત નીકળે ત્યારે છેક પાછલાં વર્ષોમાં પણ મોરારજીભાઈ ભીના બની જતા.

**૧૯૬૮ની સાલમાં 'ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ'માં મોરારજીભાઈનો ઈન્ટરવ્યૂ ખૂબ જ આકર્ષક રીતે પ્રગટ થયેલો. એ લેખનું મથાળું હતું - 'મોરારજી એન્ડ હિસ કર્મ.' મોરારજીભાઈએ એ લેખ વાંચ્યો ન હતો**

મોરારજીભાઈ સંબંધ તોડી જાણતા અને વળી જોડી પણ જાણતા. પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજની પદયાત્રા વલસાડ વિસ્તારમાં ચાલી રહી હતી. એ દિવસોમાં ભૂદાન આંદોલન ચાલી રહ્યું હતું અને ચોર્યાસી, ઓલપાડ અને બારડોલી પંથકમાં પદયાત્રાની પૂર્વતૈયારી કરવાની જવાબદારી મારી હતી. આ તાલુકાઓની પદયાત્રા પછી અમે વલસાડ પાસેના કોસંબા ગામે પહોંચ્યા. મહારાજના

મંત્રી મ.જો.પટેલ થોડાક દિવસ માટે ગામ ગયેલા તેથી મહારાજનો પત્રવ્યવહાર હું સંભાળતો હતો. વર્ષો પછી મોરારજીભાઈનો પત્ર રિ-ડાઈરેક્ટ થઈને આવ્યો. વાત એમ બનેલી કે ૧૯૫૦ના અરસામાં મહારાજ, ઉમાશંકર જોશી અને યશવંત શુક્લ ચીનની મુલાકાતે ગયેલા. મુંબઈ આવીને મહારાજ મુંબઈ રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન મોરારજીભાઈના હેંગિંગ ગાર્ડનના નિવાસે મળવા ગયા. મહારાજથી એમની આગળ ચીનનાં વખાણ થઈ ગયાં. મોરારજીભાઈથી એ સહન ન થયું અને એમણે મહારાજને ઉગ્ર શબ્દોમાં ઉતારી પાડ્યા. એ શબ્દો હું અહીં ટાંકી શકું તેમ નથી. મહારાજ અપમાનિત થયા અને ચાલી નીકળ્યા.

મહાગુજરાતની ચળવળ શરૂ થઈ અને અમદાવાદમાં ગોળીબાર થયો અને યુવાનોની લાશ પડી. મોરારજીભાઈએ આમરણ ઉપવાસ કર્યા અને જેમ તેમ સભા થઈ પછી પારણાં કર્યા. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે જનતા કરફ્યૂનું એલાન આપેલું.



એ દિવસોમાં મહારાજ અમદાવાદથી દૂર ન હતા પણ તેઓ મોરારજીભાઈની મદદે દોડી ન ગયા. તેઓ અમદાવાદને થાળે પાડવામાં ઘણું કરી શકે તેમ હતા, પરંતુ સ્વમાનભંગ થયેલો તેથી તેઓ અળગા જ રહ્યા. લાંબા અબોલા પછી મહારાજને મોરારજીભાઈનો પત્ર મળ્યો. પત્રમાં સૌજન્ય હતું તેથી મહારાજે પણ સુંદર પ્રતિભાવ આપેલો. ધીમે ધીમે બંને મહાનુભાવો વચ્ચેના સંબંધો સુધર્યા અને ચરમસીમા તો ત્યારે આવી જ્યારે મોરારજીભાઈની ઈચ્છાથી મહારાજે નવા રચાયેલા ગુજરાત રાજ્યનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. છેક છેવટ સુધી બંને વચ્ચેના સંબંધો ખૂબ જ મધુર રહ્યા. પથારીવશ મહારાજની તબિયત જોવા જવાની એક પણ તક મોરારજીભાઈ છોડતા નહીં.

ભગવદ્ગીતાએ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિની વાત વિસ્તારથી કરી છે. માણસના જીવનનો ગ્રાફ આ ત્રણ ગુણોની અવસ્થામાં ઊંચોનીચો થતો જ રહે છે. મોરારજીભાઈ સત્ત્વગુણી હતા, પરંતુ તેઓ માણસ હતા તેથી વારંવાર રજોગુણમાં સરી પડતા. ક્યારેક સાત્ત્વિકતાનો અહંકાર ભારે ઉધમાત મચાવતો. ખૂબ ઊંચા નોર્મ્સ રાખીને જીવનારા માણસની એક મુશ્કેલી સમજવા જેવી છે. આવો માણસ એક નાની ભૂલ કરે તોય ઝટ લોકોની આંખે ચડે છે. જે માણસ જનગણમનમાં ખૂબ ઊંચી અપેક્ષાઓ ઊભી કરે તેનું સાવ નાનું સ્ખલન પણ લોકો સહન ન કરે. મોરારજીભાઈએ સાધનશુદ્ધિ અંગે ગાંધીવાદી અપેક્ષાઓ જન્માવેલી. મધુ લિમયે ક્રાંતિભાઈની પાછળ પડી ગયા. આપણો સમાજ મેલો ડગલો ચલાવી લે, પરંતુ સ્વચ્છ અને સફેદ ડગલામાં પડેલો એક નાનો ડાઘ ચલાવી ન લે. મોરારજીભાઈને મૂલવવામાં આ મુદ્દો સતત ધ્યાનમાં રાખવાનો છે.

સત્તાસ્થાને બેસીને શાસનનો દોર સંભાળતા કર્તવ્યપરાયણ અને કાર્યદક્ષ મોરારજીભાઈ પ્રભાવશાળી હતા, પરંતુ સત્તા વગરના મોરારજીભાઈની અંદરની અમીરાત વધારે સ્પર્શી જાય તેવી હતી. ચિંતામુક્ત અને સ્વસ્થ મોરારજીભાઈને મળવાનું બનતું ત્યારે સાધુચરિત આભિજાત્ય માણવા મળતું. કૃષ્ણનું ગુણસંકીર્તન કરવાના ભાવથી લખાયેલ ગ્રંથ ‘સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે’ મેં મોરારજીભાઈને અર્પણ કર્યો છે. એમને હાથોહાથ ગ્રંથ આપવા ગયો ત્યારે

તેઓ અર્પણનોંધ વાંચીને મૌન થઈ ગયા. વાત પતી ગઈ. કેટલાય સાધુઓને મળવાનું બન્યું છે. મને મોરારજીભાઈ સાધુથી ઊતરતા નથી જણાયા. સાધુને માથે શિંગડાં નથી ઊગતાં. સાધુ પણ આખરે માણસ હોય છે. મોરારજીભાઈ પણ માણસ હતા. રાજકારણમાં હોવું અને નાનાંમોટાં સ્ખલનોથી બચવું, એ તો ભાંગમાં તુલસી હોય તેવો ઘાટ છે. રાજકારણથી દૂર રહીને ક્રાંતિકોર રહેવાનું એટલું અઘરું નથી. મધુશાલામાં બેસવું અને શરાબથી બચવું, એ બહુ મોટું પરાક્રમ છે. લાલચ નામની મેનકા વિશ્વામિત્ર આગળ નૃત્ય કરે ત્યારે વસંત પણ એમાં સાથ આપતી હોય છે. મોરારજીભાઈ વડાપ્રધાન હતા એ વાત ગૌણ છે. તેઓ કેવા માણસ હતા તે જ મહત્ત્વનું છે. જીવનની સંપ્રાપ્તિ પદ-પ્રતિષ્ઠાની કે સફળતાની ઓશિયાળી નથી હોતી. રાવણ સોનાની લંકામાં પણ ગરીબ હતો, પરંતુ વનવાસી રામ પંચવટીમાં પણ ઐશ્વર્યવાન હતા. સંપ્રાપ્તિનું ખરું સ્થાનક માણસનું હૃદય છે. કેટલાક રાજકારણીઓ ખાનગીમાં ‘ગુનાહોં કે દેવતા’ હોય છે. દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસે દેશસેવા માટે ભારે કમાણીવાળી વકીલાત છોડેલી. દાસબાબુએ કહેલું : ‘મારી સમગ્ર લીગલ કેરિયરમાં, રાજકારણમાં હોય તેનાથી વધારે બદતર ગુનેગારોને હું મળ્યો નથી.’ દાસબાબુનું આ વિધાન શ્રી અરવિંદે તા. ૨૮-૧-૧૯૩૦ના

દિવસે વાતચીતમાં ટાંકેલું.

પોતાના સદ્ગુણોને ગોપનીય રાખવાનો અને પોતાની મર્યાદાઓને જાહેરમાં પ્રગટ થવા દેવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય એ રીતે મોરારજીભાઈ જીવ્યા. પ્રેમ જાણે છુપાવવા જેવી



કોઈ ચીજ હોય એવું એમનું વર્તન હતું. છેક નજીક ગયા વગર કોઈને ખ્યાલ પણ ન આવે કે બહારથી કઠોર જણાતો આ માણસ અંદરથી કેવો મુલાયમ છે. ન્યૂયોર્ક રાજ્યના રોચેસ્ટર નગરમાં ડૉ. અશોક શાહ ગેસ્ટ્રોએન્ટ્રોલોજિસ્ટ છે. ૧૯૬૨માં અમદાવાદની બી.જે. મેડિકલ કોલેજમાંથી એમ. બી.બી.એસ. થયા પછી એમને આર્થિક સહાયની જરૂર પડી. એમણે ભારતના નાણાપ્રધાન મોરારજી દેસાઈને પત્ર લખીને કોઈ સ્કોલરશિપ મળે તે અંગે વિનંતી કરી. વળતી ટપાલે નાણાપ્રધાનના સેક્રેટરીનો જવાબ આવ્યો : 'તમારા ધ્યેયને ટેકારૂપ થવા માટે નાણા મંત્રાલય પાસે સ્કોલરશિપની કોઈ જોગવાઈ નથી. આમ છતાં તમારાં ક્વોલિફિકેશન જોતાં નાણામંત્રીશ્રીએ પોતાના અંગત ભંડોળમાંથી રૂપિયા બે હજારની લોન આપવાની તૈયારી બતાવી છે.' મોરારજીભાઈ તરફથી અશોકભાઈને સમયસર અંગત ચેક મળી ગયો.

૧૯૬૩ના જૂનની સોળમી તારીખે ડૉ.

અશોકભાઈ મોરારજીભાઈને મળવા ગયા અને લોન પાછી વાળવાની તૈયારી બતાવી. મોરારજીભાઈએ કહ્યું : 'મેં કશું કર્યું નથી. મને જે યોગ્ય જણાયું તે કર્યું. તમે આ ઋણ જરૂરતમંદ લોકોને મદદ પહોંચાડીને ચૂકવી શકો અને શિક્ષણની જ્યોત જલતી રાખી શકો.' અમેરિકામાં ડૉક્ટર તરીકે સારી કમાણી કરનારા અશોકભાઈએ આજે પણ આ પરંપરા

ચાલુ રાખી છે. મોરારજીભાઈની આ કુમળી બાજુ ઝટ પ્રકાશમાં નથી આવી. અનાવિલો સ્વભાવે આખાબોલા, તેથી કોઈને પંપાળતા હોય તોય નખોરિયાં ભરતા હોય તેવું લાગે. અનાવિલોની આ મર્યાદા આગળ અનાવિલ(મેલ વગરના) મોરારજી લાચાર હતા. આખાબોલો માણસ એટલે એવો માણસ, જે બોલતી વખતે આખો ને આખો રહી શકે. વ્યક્તિત્વના ટુકડા ન પડે તે રીતે જે લાગે તે સાચું કહી દેવું, એ જેવુંતેવું પરાક્રમ નથી. મનમાં હોય તેનાથી જુદું બોલવામાં માણસની અખિલાઈ (integrity) ખતમ થાય છે. અખિલાઈ એ જ ચારિત્ર્ય, વ્યક્તિત્વ ખંડિત થાય એ જ ચારિત્ર્યહીનતા. મોરારજીભાઈ આવા અર્થમાં ચારિત્ર્યવાન માણસ હતા.

મોરારજીભાઈ ગાંધી, નેહરુ અને સરદાર પટેલનાં લક્ષણોને ખરલમાં વાટચા પછી સર્જાયેલા એક વિલક્ષણ સંયોજન જેવા જણાતા. નિસર્ગોપચાર, સાધનશુદ્ધિ અને

ઈશ્વરપરાયણતાના મુદ્દે તેઓ ગાંધીજીની નજીક જણાતા. એમની પર્સનાલિટી, રુઆબદાર વહીવટશૈલી અને સુરુચિપૂર્ણ જીવનરીતિ નેહરુની યાદ અપાવે તેવી હતી. નીડરતા, મક્કમતા અને કઠોર કર્તવ્યપરાયણતા જેવી બાબતોમાં તેઓ સરદાર જેવા દૃઢવૈરાગી જણાતાં આમ છતાં મોરારજી એટલે મોરારજી. મોરારજીભાઈ રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુ થતાં થતાં રહી ગયેલા. સારું થયું કે તેઓ સાધુ ન થયા, જેથી સંસારી સાધુ કેવો હોય તેનો દાખલો સમાજને મળ્યો. ગીતાની પરિભાષામાં કહીએ તો તેઓ કદાચ ગયા જન્મના 'યોગબ્રષ્ટ' સાધક હશે. રાજર્ષિ કેવા હોય તેનો થોડોક ખ્યાલ એમને જોઈને આવી જતો.

સ્વરાજ મળ્યું ત્યાં સુધી સરદાર અને મોરારજીભાઈના સંબંધો જોઈએ તેટલા સારા ન હતા. આ અંગે અમારી વચ્ચે વિગતે વાત થયેલી. બધી વાત કહેવાની મને છૂટ નથી.

ખેરસાહેબના પ્રધાનમંડળમાં મોરારજીભાઈના સમાવેશ માટે સરદાર ઝાઝા તૈયાર ન હતા. મંગળદાસ પકવાસાએ મુંબઈ સેન્ટ્રલના સ્ટેશન પર ટ્રેનમાંથી ઊતરતા મોરારજીભાઈને ખાનગીમાં ચેતવેલા કે સરદાર પૂછે કે પ્રધાનમંડળમાં રહેવું છે, તો 'ના' ભરડી મારશો નહીં. મોરારજીભાઈ પ્રધાન બન્યા ત્યારે એમને સરદારને કહેલું : 'મારી પહેલી વફાદારી મુખ્યપ્રધાન ખેરને રહેશે અને બીજી

આપના પ્રત્યે રહેશે.' એ દિવસોમાં સરદારને આટલી સ્પષ્ટ વાત કરવાનું સહેલું ન હતું. સરદારે ખેરને 'મહાસાગરનું મોતી' કહીને નવાજેલા. સ્વરાજ મળ્યું પછી સરદાર અને મોરારજીભાઈના સંબંધો સુધરેલા. ડુમસમાં બંધ બારણે અમારી વચ્ચે કેવળ સરદાર અંગે ખૂબ જ લાંબી વાતો થયેલી(તા. ૨૭-૭-૧૯૮૨). બરાબર યાદ છે કે સરદાર પ્રત્યે ભારોભાર આદર ધરાવતા મોરારજીભાઈએ એ દિવસે પોતાની વાતમાં ક્યાંય સરદારને જરા પણ અન્યાય ન થાય તેની વધારે પડતી કાળજી લઈને થોડીક વાતો કરેલી. એ ઓરડામાં સરદાર સદેહે બેઠા હોત તોય વાંધો ન આવે એટલી તટસ્થતા સાથે વાતો થયેલી.

મર્યાદાઓ તો બધા માણસોમાં હોય છે, પરંતુ જ્યારે માણસની અપૂર્ણતાઓને સત્યાચરણ, કર્મનિષ્ઠા અને સાધનશુદ્ધિનો ગાંધીરંગ લાગી જાય ત્યારે મર્યાદાઓ પણ રળિયામણી બની રહે છે. મોરારજી દેસાઈ આવી અનેક

રળિયામણી મર્યાદાઓના માલિક હતા. મોરારજીભાઈ અને પુત્ર કાંતિ દેસાઈની વેવલેન્થ વચ્ચે મેળ ન હતો. Kanti never obliged his great father by keeping graceful distance. પરિવારજીવન ભર્યુંભાદર્યું ન હતું. લીલુંછમ પરિવારજીવન માણસને ભીનાશની દીક્ષા આપે છે. આવી ભીનાશની અવેજીમાં એમણે શુષ્ક એકલતા કેળવી લીધી હશે? કદાચ એમનો જ વાંક હોય એમ પણ બને. તેઓ ઘણું બધું પામ્યા, પણ પ્રેમદીક્ષા ન પામ્યા. એમના જીવનની આ વિકરાળ અપર્યાપ્તતા વારંવાર એમના ઉગ્ર સ્વભાવ થકી પ્રગટ થતી રહી.

શાસક મોરારજીનાં કેટલાંક લક્ષણો રસ પડે તેવાં છે. થોડાક પ્રસંગો યાદ આવે છે. હું માંડ વીસેક વર્ષનો હોઈશ. સ્વરાજ મળ્યું તે પહેલાંનાં અને પછીનાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન રાંદેરનું અમારું ઘર કોંગ્રેસી આગેવાનોનું બિનસત્તાવાર ગેસ્ટ હાઉસ બની રહેલું. દક્ષિણ ગુજરાતના લોકપ્રિય અને લાડકા કોંગ્રેસી ગાંધીજન કલ્યાણજી મહેતાએ અન્ય આગેવાનોની હાજરીમાં મોરારજીભાઈ અંગે એક વાત ફરિયાદના સૂરમાં કહેલી. એમણે કહેલુંમ: 'કોઈ વાજબી કામ માટે પણ આપણા જેવા કાર્યકર્તાઓ મોરારજીભાઈને ભલામણચિઠ્ઠી લખી ન શકીએ.' આ ફરિયાદમાં ભારોભાર વ્યથા હતી. મોરારજીભાઈ એક બાબતે ઘણા સ્પષ્ટ હતા. ભલામણચિઠ્ઠી લખવી પડે એનો અર્થ એ જ કે એવી ચિઠ્ઠી વગર રાજમાં કામ થતું નથી. જે કોઈ વ્યક્તિ સીધી ફરિયાદ કરે અને કામ ન થાય તે કેમ ચાલે! ન્યાય ખાતર કહેવું જોઈએ કે સાવ સામાન્ય માણસોએ લખેલા પત્રોના જવાબ શાસક મોરારજીભાઈએ વળતી ટપાલે આપ્યા છે. વળી જરૂરી પગલાં લેવાયાં હોય અને તરત જ લેવાયાં હોય એવા દાખલાઓની પણ ખોટ નથી. કોઈ કોંગ્રેસીની હિંમત ન હતી કે મોરારજીભાઈ પાસે જઈને ગેરવાજબી કામ કરાવી શકે. કેટલીક વાર તો સંનિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓની પૂરી વાત સાંભળ્યા વગર જ મોરારજીભાઈ એમને ખંખેરી મૂકતા. સામો માણસ જો એમને ન ગાંઠે અને ટક્કર લે તો તેઓ આખરે કૃષ્ણ પડતા. સાચું કામ તરત જ થઈ જતું. ક્યારેક તો એવું બનતું કે મોરારજીભાઈને મળીને નિરાશ થયેલા કાર્યકર્તાઓ પોતાને ગામે પહોંચે ત્યાં સુધીમાં જ યોગ્ય પગલાં લેવાઈ જતાં. સામી વ્યક્તિને સાંભળવાની બાબતે

**મોરારજીભાઈ એક બાબતે ઘણા સ્પષ્ટ હતા. ભલામણચિઠ્ઠી લખવી પડે એનો અર્થ એ જ કે એવી ચિઠ્ઠી વગર રાજમાં કામ થતું નથી. જે કોઈ વ્યક્તિ સીધી ફરિયાદ કરે અને કામ ન થાય તે કેમ ચાલે!**

મોરારજીભાઈની અસહિષ્ણુતા લગભગ રોગની કક્ષાએ પહોંચી ગયેલી. એક ઘા અને બે કટકા કરનારો અનાવિલ લાભ ન જુએ, પરંતુ વટ જાળવે. મોરારજીભાઈએ ઘણા લાભો જતા કર્યા અને ઘણો વટ પાડ્યો. તેઓ નુકસાન વેઠવાની ઉતાવળમાં રહેતા.

સફળ શાસક તરીકે ઘણાં વર્ષોના અનુભવ પછી નિવૃત્તિના ગાળામાં બનેલો એક પ્રસંગ છે, જેમાં મોરારજી દેસાઈનો ઊર્ધ્વમૂલ વિવેક પ્રગટ થાય છે. એ દિવસોમાં ઈન્દિરાજી દિલ્હીમાં કટોકટી પછી જનતા સરકાર ગઈ તે પછીની ચૂંટણીમાં પૂરા જનસમર્થન સાથે ફરીથી ગાદીએ બેઠેલાં. કોઈ અકળ કારણસર નિવૃત્ત મોરારજીભાઈએ ઓચિંતો જ ધડાકો કર્યો. પાકિસ્તાન સાથે સંબંધો તંગ બન્યા તે જ ટાણે એ ધડાકો થયો. એમણે જાહેર કર્યું કે રશિયાના પ્રમુખ બ્રેઝનેવે એમને પાકિસ્તાન સાથેની સરહદે એક યુદ્ધમય છમકલું કરવાની સલાહ આપેલી. મોરારજીભાઈના ધડાકાને કારણે પાકિસ્તાન સાથેના બિનજરૂરી છમકલાની વાતમાંથી હવા નીકળી ગઈ. ઈન્દિરાજી રશિયા તરફ ઢળેલાં હતાં તેથી બ્રેઝનેવે ફરીથી એમને પણ એ જ સલાહ આપી હોય એમ બની શકે. થોડાક દિવસો બાદ આ અંગે મોરારજીભાઈને મેં પૂછ્યું : 'તમે આવી ગુપ્ત વાત જાહેરમાં કહી દીધી એમાં ઓચિંત્ય ખરું?' એમનો જવાબ

ગળે ઊતરે તેવો હતો : 'હું આ વાતે મૌન ન તોડું, પરંતુ બે દેશો વચ્ચે વિનાકારણ યુદ્ધ જામી પડે એવી દહેશત પડી અને થયું કે બહેનજીનો કોઈ ભરોસો નહીં. તેઓ યુદ્ધની ભાષામાં વાત કરવા લાગ્યાં તેથી થયું કે બ્રેઝનેવનું દબાણ જો કામ કરી જાય તો ટાળવાલાયક આપત્તિ સર્જાય. તેથી નછૂટકે મારે ખાનગી વાત જાહેરમાં કરવી પડી.' (શબ્દો યાદદાસ્ત પરથી)

શાસક મોરારજીના સૂક્ષ્મ વિવેક પ્રત્યે આદર થાય એવો બીજો પ્રસંગ યાદ આવે છે. પાકિસ્તાન સરકાર તરફથી મુંબઈમાં નિવૃત્તિ ગાળતા અને રેંટિયો કાંતતા મોરારજીભાઈને પાકિસ્તાનની મુલાકાત માટે આમંત્રણ મળ્યું. મોરારજીભાઈએ એનો સવિનય અસ્વીકાર કર્યો. પાછળથી વાતવાતમાં મેં પૂછ્યું : 'તમે પાકિસ્તાન ગયા હોત તો એમાં ખોટું શું હતું?' એમનો જવાબ બરાબર યાદ છે : 'બે કારણોસર મેં આમંત્રણ ન સ્વીકાર્યું. એક તો એ

કે પરદેશની ધરતી પર હું મારા દેશનાં વડાપ્રધાનની ટીકા ન કરી શકું. પત્રકારો મોંમાં આંગળાં નાખીને મારી પાસે બોલાવડાવે જ. બીજું એ કે ત્યાં જો હું ઈન્દિરાનો અમથો બચાવ કરું તો મારે જૂઠું બોલવું પડે.’ (શબ્દો યાદદાસ્ત પરથી) ક્યો નિવૃત્ત શાસક આવી તક જતી કરે ? જનરલ ઝિયા મોરારજીભાઈના સ્વાગતમાં કોઈ જ કચાશ ન રાખત. વળી પબ્લિસિટી પણ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ મળત. ટોચ પર બેઠેલો માણસ પ્રમાણમાં શુદ્ધ હોય તો તેની અસર શાસનને તળિયે બેઠેલા તલાટી સુધી પડે છે. તેથી ગીતામાં કહ્યું :

‘યદ્ યદ્ આચરતિ શ્રેષ્ઠ : તદ્ તદ્ એવ ઈતરો જનઃ (શ્રેષ્ઠ લોકો કરે જે જે, તે જ અન્ય જનો કરે.) મોરારજીભાઈ આ શ્લોકનો મર્મ પામેલા શાસક હતા. એમની કેટલીક લાક્ષણિક મર્યાદાઓની ચર્ચા કરતી વખતે એક જ વાત યાદ રાખવાની છે. ખૂબ જ ઊંચું ધોરણ સ્વીકારીને જીવનારની નાની ભૂલ પણ લોકો મોટી ગણતા હોય છે. લોકોની આ ખૂબીનો લાભ મોરારજીભાઈને ઘણો મળ્યો. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક કહેતા : ‘આપણે ક્યાં તો વ્યક્તિપૂજક કે પછી વ્યક્તિધિક્કારક લોકો છીએ. જેનું સારું તેનું બધું જ સારું અને જેનું ખરાબ, તેનું બધું જ ખરાબ.’ મોરારજીભાઈ અંગે લખતી વખતે પાઠકસાહેબની આ ટકોર મેં સતત યાદ રાખી છે. ગુજરાતના તટસ્થ અને નિર્ભીક પત્રકાર સદ્ગત વાસુદેવ મહેતાએ એક વાર લખેલું કે મોરારજીભાઈ જો રાજકારણમાં ન પડ્યા હોત તો સારા લેખક થયા હોત. મોરારજીભાઈની આંધળી ટીકા પણ બહુ થઈ છે અને આંધળી પ્રશંસા પણ બહુ થઈ છે. આ બંને પ્રકારના અંધાપાથી



બચીને માણસ એવા મોરારજીને સમજવાના છે.’

શાસક મોરારજીને સમજવા હોય તો વડાપ્રધાન મોરારજી કરતાં મુંબઈ રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન મોરારજી વધારે તેજસ્વી જણાય. ગરીબાઈમાં ઊછરેલા અને મુંબઈની જી.ટી. બોર્ડિંગમાં રહીને ગરીબાઈની પીડા વચ્ચે ભણેલા મોરારજીભાઈએ બૃહદ્ મુંબઈ રાજ્યમાં ગણોત્તરધારાનો કાયદો અમલમાં મૂકીને ગામેગામ ક્રાંતિ કરેલી. એમના વહીવટ દરમ્યાન ગરીબ અને શોષિત ભૂમિવિહીન ખેડૂતોના દેવાનો નિકાલ થયો. ‘ખેડે તેની જમીન’ જેવું ક્રાંતિકારી સૂત્ર સમાજવાદનો ઢોલ વગાડ્યા વગર અમલી બન્યું. પરિણામે ગામેગામ વાણિયા, બ્રાહ્મણ, પારસી જમીનમાલિકોએ મોરારજીભાઈને મણમણની ગાળો દીધેલી. વલસાડ જિલ્લાના દેસાઈઓ પણ ભારે નારાજ થયેલા. એ સૌએ મળીને મોરારજીભાઈને ૧૯૫૨ની પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણીમાં

**ટોચ પર બેઠેલો માણસ પ્રમાણમાં શુદ્ધ હોય તો તેની અસર શાસનને તળિયે બેઠેલા તલાટી સુધી પડે છે. તેથી ગીતામાં કહ્યું : ‘યદ્ યદ્ આચરતિ શ્રેષ્ઠ : તદ્ તદ્ એવ ઈતરો જનઃ’**

હરાવેલા. પારસીઓ દારૂનાં પીઠાંના માલિકો હતા. દારૂબંધી થઈ એટલે એમની આવક ગઈ. તે વખતની દારૂબંધી આજના ગુજરાતમાં છે તેવી બાયલી ન હતી. સાંજ પડે ત્યાં ફળિયે ફળિયે ગાળાગાળી અને મારામારીના બનાવો બનતા તેમાં કડક દારૂબંધી પછી ઘણો ફેર પડી ગયેલો. લાખો ગરીબોને ઘરે કુસ્તી કરતાં હાંડલાંની જગ્યાએ પિત્તળનાં ચકચકતાં વાસણો આવેલાં અને છાપરે વિલાયતી નળિયાં ગોઠવાયેલાં. ‘ગરીબી હટાઓ’ કાર્યક્રમની એ સાચી શરૂઆત હતી, એવું કહીએ તો કોણ માને? ગરીબોના બેલી ગણાતા દંભી ડાબેરીઓ પણ દારૂબંધીની વિરુદ્ધ હતા અને એ વાતને મોરારજીના તુક્કા તરીકે ઓળખાવતા.

અંગ્રેજોના રાજમાં યુવાન મોરારજી ડેપ્યુટી કલેક્ટર હતા. એ જમાનામાં મામલતદારનો પણ ભારે વટ પડતો. મોરારજીભાઈ તો ડેપ્યુટી કલેક્ટર હતા એટલે વટની તો વાત જ શી પૂછવી! પંચમહાલ જિલ્લામાં તેઓ ડેપ્યુટી કલેક્ટર તરીકે ઘોડા પર બેસીને ગામડે જતા. એમના ઘોડા માટે એક જણ લીલું ઘાસ લઈને આવ્યો. મોરારજીભાઈએ પૈસાનું પૂછ્યું ત્યારે પેલો તો આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો. એ માણસ કોઈ પણ ઉચ્ચ અમલદાર ગામમાં મુકામ કરે ત્યારે એના ઘોડા માટે મફત ઘાસ આપવા બંધાયેલો હતો. મોરારજીભાઈએ કહી દીધું કે પૈસા લેવાના ન હોય તો ઘાસ નથી લેવું. શાસકનો ભ્રષ્ટાચાર ઝવી ઝવીને છેક નીચેના અમલદારો સુધી પહોંચતો

હોય છે. ઢીલો કે મીઠાબોલો શાસક લોકોને ખુશ રાખી શકે, ધાડ ન મારી શકે. શિસ્તનો અગ્રહ રાખનાર સમર્થ શાસક સૌપ્રથમ પોતાના પર કડક શિસ્ત લાદે છે. મોરારજી દેસાઈ પ્રજાના કલ્યાણને વરેલા દક્ષ શાસક હતા. વડાપ્રધાન બન્યા તોય એમની અંદર બેઠેલો ડેપ્યુટી કલેક્ટર જીવતો હતો. યોગ્ય નિર્ણય, ઝડપી નિર્ણય અને નિર્ણય લીધા પછી એનો અમલ કરવામાં કોઈની શેહશરમ નહીં તથા વિલંબ નહીં. વાલ્મીકિ રામાયણમાં રાજા દશરથના આઠ પ્રધાનોનાં નામો આપીને પછી સુમંત્ર જેવા રાજમંત્રીનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. રાજા દશરથના તેઓ વિશ્વાસુ રાજમંત્રી હતા. વાલ્મીકિએ સુમંત્ર માટે ‘ત્વરિતવિક્રમઃ’ વિશેષણ પ્રયોજ્યું છે. જેનું પરાક્રમ શીઘ્ર પ્રગટ થાય તેવા સુમંત્ર દશરથના સિનિયરમોસ્ટ પ્રધાન હતા.

શાસક મોરારજી પણ ‘ત્વરિતવિક્રમઃ’ હતા. મુંબઈ રાજ્યમાં બધી જ ખાનગી બસ કંપનીઓનું રાષ્ટ્રીયકરણ એમણે કરેલું. આવાં ક્રાંતિકારી પગલાંની સીધી અસર અમારા પરિવાર પર પડેલી. અમારી પાસે સુરત-રાંદેર બસકંપની તથા સુરત શહેરની બસકંપનીના શેર હતા. તગડું ડિવિડન્ડ મળતું અને બસમાં ટિકિટ લીધા વગર મુસાફરી કરવાનો અમારા સમગ્ર પરિવારને અધિકાર હતો. બધી જાહોજલાલી મોરારજીભાઈના એક જ પગલાને કારણે રાતોરાત ખતમ થયેલી. આ પગલાથી લોકોનું કેટલું ભલું થયેલું તે સગી આંખે જોવા મળેલું. આજે જે સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ(એસ.ટી.) બસ ગુજરાતને ખૂણેખાંચરે પહોંચી છે તેનું ખરું શ્રેય મોરારજીભાઈને ફાળે જાય છે. બધી ખાનગી બસકંપનીઓ પોતપોતાના રૂટ પર નિરાંતે ચરી ખાતી. કોઈ નિયમ નહીં, કોઈ પૂછનાર નહીં. વળી બધી કંપનીની બસો વચ્ચે કોઈ સંકલન પણ ન હતું તેથી સમય બગડતો. એક જ ઝાટકે બધી કંપનીઓનું વિલીનીકરણ થઈ ગયેલું. આવું પ્રગતિશીલ પગલું લેવામાં મુંબઈ રાજ્ય પહેલું હતું અને એ પગલા માટે મહદ્અંશે મોરારજીભાઈ જવાબદાર હતા. બધી એસ.ટી. બસોમાં સૂચના લખેલી હતી : ‘ધૂમ્રપાન કરવાની સખત મનાઈ છે.’ એ સૂચના તો આજે પણ વાંચવા મળે છે, પરંતુ એનો અમલ નથી થતો, તે વખતે થતો હતો. એજ રીતે સાઈકલ રિક્ષાઓ દૂર કરવા માટે પણ તેઓ જ જવાબદાર હતા. હજી આજે પણ અન્ય રાજ્યોમાં સાઈકલ

રિક્ષાઓ ચાલે છે, માણસ માણસને ખેંચે છે. એમ કહેવાનું મન થાય છે કે યુવાન મોરારજી થોડાક નમ્ર હોત અને વયોવૃદ્ધ મોરારજી થોડાક કડક હોત તો દેશને ઘણો લાભ થાત.

મોરારજીભાઈ રાજીવ ગાંધી વિષે શું વિચારતા તે જાણવા જેવું છે. રાજીવ ગાંધી વડાપ્રધાન બન્યા ત્યારે લોકપ્રિયતાની ટોચ પર હતા. રાજીવની વાત નીકળે ત્યારે તેઓ એક જ વાક્ય બોલતા :

મોરારજીભાઈના શત્રુઓની વાત કરીએ, મોરારજીભાઈ દાના દુશ્મન હતા તેથી શત્રુઓ પણ એમને ઊંચી કક્ષાના મળેલા. તેઓ વલસાડમાં ચૂંટણીમાં હારી ગયા ત્યારે ‘વંદેમાતરમ્’ ના કાર્ટૂનમાં મોરારજીની લાકડીને માથે ટોપી હતી અને શબ્દો લખાયેલા : ‘શું માનવ અભિમાન પણ વારમાં પીગળી જશે!’ થોડાક જ દિવસ બાદ શામળદાસ ગાંધી ચૂંટણીમાં હાર્યા ત્યારે પ્રતિસ્પર્ધી દૈનિક ‘જન્મભૂમિ’માં

**આજે જે સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ (એસ.ટી.) બસ ગુજરાતને ખૂણેખાંચરે પહોંચી છે તેનું ખરું શ્રેય મોરારજીભાઈને ફાળે જાય છે. બધી ખાનગી બસકંપનીઓ પોતપોતાના રૂટ પર નિરાંતે ચરી ખાતી**

કાર્ટૂન છપાયું તેમાં શામળદાસ ગાંધી ચૂંટણીમાં હારી ગયા તેના ચિત્રની નીચે શબ્દો લખાયેલા : ‘શું માનવ અભિમાન પણ વારમાં પીગળી જશે !’

એ જમાનામાં મુંબઈથી બે અંગ્રેજી સાપ્તાહિકો પ્રગટ થતાં. ‘કરન્ટ’ના તંત્રી કરાકા હતા અને ‘બ્લિટ્ઝ’ના તંત્રી કરંજિયા હતા. બંને પારસી હતા. બંને પ્રતિસ્પર્ધી હતા તોય એક બાબતમાં સમાન હતા,

બંને મોરારજીભાઈના સખત ટીકાકારો હતા. કરાકા તો કટાક્ષમાં મોરારજીને ‘મોરલજી’ કહેતા. કરાકા ધરાઈને મોરારજીભાઈની અને એમની દારૂબંધીની ઉગ્ર ટીકા કરતા પરંતુ પાછળથી મોરારજીભાઈના પ્રશંસક બનેલા અને ‘Morarji’ નામનું પુસ્તક પણ એમણે લખેલું. વાંચવા જેવું પણ અપ્રાપ્ય પુસ્તક છે.

‘બ્લિટ્ઝ’ના તંત્રી કરંજિયા તો આદુ ખાઈને મોરારજીભાઈની પાછળ પડી ગયેલા. કરંજિયા રશિયાતરફી અને કૃષ્ણ મેનનના ટેકેદાર હતા. મોરારજીભાઈને હલકા પાડવાની એક પણ તક કરંજિયા જતી ન કરે. અમેરિકાના પત્રકાર સીમુર હર્ષના પુસ્તકમાં મોરારજીભાઈને અમેરિકાની સી.આઈ.એ.ના એજન્ટ તરીકે ગણાવાયેલા. આ આક્ષેપ ઘણો જ ગંભીર હતો અને છેક પાછલી ઉંમરે આવી પડેલો. એ અરસામાં મોરારજીભાઈની વર્ષગાંઠને નિમિત્તે કરંજિયાએ ખાસ નોંધ મૂકીને સીમુર હર્ષ મોરારજીભાઈની અને રાષ્ટ્રની

માફી માગે એવી માગણી કરેલી. મોરારજી કોણ તે સમજાય, પરંતુ મોરારજી શું, તે સમજવામાં થોડી વાર લાગતી. એ માટે મોરારજીભાઈ પોતે અને ખાસ તો એમનો અપજશપ્રેમ જવાબદાર ગણાય.

કોંગ્રેસના ભાગલા ૧૯૬૮માં પડ્યા પછી સુરતમાંથી સૌ પ્રથમ મોરારજીભાઈની સંસ્થા કોંગ્રેસ છોડીને ઈન્દિરાની કોંગ્રેસમાં જનારા પ્રથમ આગેવાન શ્રી પચ્ચીગર ટ્રેનમાં સાથે થઈ ગયા. મેં એ ઈન્દિરાભક્ત સાથે ટીખળ કર્યું અને કહ્યું : 'લોકો ગમે તે કહે, પણ ઈન્દિરાજીની પ્રામાણિકતા શંકાથી પર છે.' એ આગેવાનો ગંભીર બનીને મારા કાનમાં ધીમેથી કહ્યું : 'એવું કંઈ નહીં, અમારાં મેડમ ગમે તેવો ગોટાળો કરી શકે.' મેં ટીખળ આગળ ચલાવ્યું અને કહ્યું : 'મોરારજી ગમે તેવી મોટી મોટી વાતો કરે પણ તેઓ ચોખ્ખા નથી જણાતા.' તરત જ એ મોરારજી વિરોધી આગેવાને કહ્યું :

'મોરારજી કડવા લીમડા જેવા ખરા, પરંતુ એમની પ્રામાણિકતા શંકાથી પર જાણવી.' આ આખી વાત જ્યારે મેં મુંબઈમાં મોરારજીભાઈને કરી ત્યારે તેઓ થોડાક હરખ સાથે હસેલા. આવું હસવાનું એમને માટે બહુ સરળ ન હતું.

મોરારજીભાઈનું વડાપ્રધાનપદ્મ ગયું તેનો સૌથી વધુ અપજશ એમના વિરોધી મધુ લિમયેને ફાળે જાય છે. મધુ લિમયેએ કાંતિભાઈનો પ્રશ્ન ચગાવ્યો. પિતા મોરારજીનો રથ ધરતીથી વેંત અધ્ધર ચાલતો હતો તે ધરતીને અડવા લાગ્યો. એ બાબતે મોરારજીભાઈ સરદાર પટેલનું ખમીર ન બતાવી શક્યા. સરદારે પુત્ર ડાહ્યાભાઈ સાથે વધુ પડતી કડકાઈ બતાવેલી. ડાહ્યાભાઈની ભૂલો અક્ષમ્ય ન હતી, પરંતુ સરદાર એમને છેવટ સુધી માફ ન કરી શક્યા. વડાપ્રધાન મોરારજીભાઈએ લોકસભામાં લૂલો બચાવ કરતાં કહેલું : 'વડાપ્રધાનના પુત્ર હોવું એ ગુનો નથી.' તરત જ એક સભ્યે વળતો પ્રહાર કરતાં કહેલું : 'સર ! એ ગુનો નથી, વિશેષાધિકાર (પ્રિવિલેજ) છે.' નુકસાન થવાનું હતું તે થઈ ગયું. કટાક્ષમાં ભારોભાર દમ હતો. મોરારજીભાઈના જીવનની આ ક્રુણાંતિકા હતી. કાંતિભાઈ પિતાની આ લાચારીને સમજીને છેટા રહે તેટલા શાણા ન બની શક્યા. મોરારજીભાઈ હિન્દુ સભ્યતાના ઉત્તમોત્તમ પ્રતિનિધિ જેવા હતા, કાંતિભાઈ ધનપતિ હિન્દુજાના આશક હતા. પિતા મોરારજી અનેક રીતે નાપાસ થતા રહ્યા.

વર્ષો પછી એક બનાવ બન્યો. મધુ લિમયેને ત્યાં દીકરાનો લગ્નપ્રસંગ આવ્યો. લિમયેના એક મિત્રે વાતવાતમાં મજાક કરી. 'મધુ ! તારે ત્યાં લગ્નપ્રસંગે મોરારજી દેસાઈ હાજર રહે તો રંગ રહી જાય.' મધુ લિમયેએ ચેલેન્જ ઉપાડી લીધી અને તરત જ ફોન જોડ્યો. અક્કુ, અતડા, મતીલા, ખંતીલા અને તંતીલા ગણાતા મોરારજીભાઈએ તરત જ હા પાડી. લિમયેના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. લગ્નપ્રસંગે મોરારજીભાઈ સમયસર હાજર રહેલા. પાછળથી લિમયેએ મોરારજીભાઈની વર્ષગાંઠ પ્રસંગે એક ખાસ લેખ લખીને એમની લાક્ષણિકતાઓની ઉદારભાવે કદર કરેલી. ગુજરાતીમાં ઉક્તિ છે : 'વેરી જેના ઘાવ વખાણે.' લિમયેની પ્રશંસા મિત્રોની પ્રશંસા કરતાં વધારે વિશ્વસનીય ગણાય.

૧૯૫૨ની ચૂંટણી વખતે સમાજવાદી આગેવાન અશોક મહેતાએ મોરારજીભાઈ પર ખુલ્લો આક્ષેપ મૂક્યો કે કોંગ્રેસના ચૂંટણીફંડ માટે મુંબઈની મિલો પાસેથી સંગદીઠ ફાળો ઉઘરાવાયો છે. જનતા સરકાર ૧૯૭૭માં બની ત્યારે વડાપ્રધાન બનેલા મોરારજીભાઈના સૌથી વિશ્વાસુ સાથી અશોક મહેતા હતા. એ જ ગાળામાં અશોકભાઈએ અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તક લખેલું : 'પર્સનાલિટી ઓફ એશિયા.' આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના મોરારજીભાઈએ લખી છે. બે સાચા વિરોધીઓ કાળક્રમે નજીક આવે ત્યારે સમજણની વેલ પર મૈત્રીનું પુષ્પ ખીલતું

હોય છે. ૧૯૭૮ની લોકસભાની ચૂંટણીમાં મોરારજીભાઈના મતવિભાગમાંથી અશોક મહેતા ચૂંટણી લડેલા અને હારેલા. અશોક મહેતા એક જમાનામાં ઈન્દિરા ગાંધીની 'કિચન કેબિનેટ' માં પ્રધાન હતા. તેઓ પ્રામાણિક અને અભ્યાસી વિદ્વાન હતા. હંગેરીમાં ઈમર નાશ જેવા નેતાને ફાંસીની સજા થઈ ત્યારે એમણે પ્રધાન તરીકે રાજીનામું ધરી દીધેલું. ઊંચી કક્ષાના દુશ્મન મળે તે માટે માણસે પોતાની કક્ષા ખૂબ જ ઊંચી રાખવી પડે. ક્યારેક માણસનું મૂલ્યાંકન એના દુશ્મનોની કક્ષા પરથી થવું જોઈએ. મોરારજીભાઈ એવા મૂલ્યાંકનમાં સારા ગુણ મેળવીને ઉત્તીર્ણ થયા ગણાય.

પ્રસંગો ખૂટે એમ નથી. મોરારજીભાઈ રાજકારણી (પોલિટિશિયન) ન હતા પણ રાષ્ટ્રપુરુષ (સ્ટેટ્સમેન) હતા એમ કહેવા માટે પૂરતાં કારણો છે. આનંદશંકર ધ્રુવે 'સ્ટેટ્સમેન' માટે 'દેશહિતચિંતક' શબ્દ પ્રયોજેલો. મોરારજીભાઈ રાષ્ટ્રહિતની વાતે કોઈ સમાધાન ન કરે.

**મોરારજી કોણ તે સમજાય, પરંતુ મોરારજી શું, તે સમજવામાં થોડી વાર લાગતી. એ માટે મોરારજીભાઈ પોતે અને ખાસ તો એમનો અપજશપ્રેમ જવાબદાર ગણાય**

દુશ્મનોએ પણ એમની પ્રામાણિકતા અંગે શંકા ઉઠાવી નથી. ફ્રાન્સના રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ ગોલે અલ્જેરિયાના પ્રશ્ને કહેલું : 'રાજકારણમાં કાં તો દેશને કે પછી મતવિભાગને બેવફા થવું જ પડે છે. હું મતવિભાગને બેવફા થવાનું પસંદ કરું છું.' રાષ્ટ્રપુરુષ મોરારજીભાઈને આ વિધાન આબાદ લાગુ પડે તેવું છે. તેઓ ગાયભક્ત, ગીતાભક્ત અને ગાંધીભક્ત હતા. આ ત્રણે બાબતોને કારણે રાજકારણના અડાબીડ જંગલમાં ખાસા જુદા પડી આવતા. સસ્તાં સમાધાનો અને સત્તા પર ચીટકી રહેવા માટે સોદાબાજી કરવા તેઓ તૈયાર ન હતા. સત્તાધારી મોરારજી સોહામણા હતા, સત્તા વિનાના સ્વસ્થ અને સાધુચરિત મોરારજી રણિયામણા હતા. ત્રણ પ્રસંગો દ્વારા એમની ગાયભક્તિ, ગીતાભક્તિ અને ગાંધીભક્તિને ઓળખી લઈએ.

૧૯૬૭માં ચૂંટણી વખતે જનસંઘે ગોવધબંધીનો પ્રશ્ન ખૂબ ચગાવેલો. વડોદરાના જ્યુબિલી બાગમાં મળેલી ચૂંટણીસભામાં જનસંઘના માણસોએ પથ્થરમારો કર્યો. ગોવધબંધીની તરફેણમાં સૂત્રોચ્ચાર થયા અને સભા તૂટવાની અણી પર હતી. મોરારજીભાઈએ પોતાના પ્રભાવશાળી અવાજમાં માઈક પરથી કહ્યું : હું તો ગાયનો ભક્ત છું, ગાય પાળું છું, ગાયની સેવા કરું છું અને ગાયનું જ દૂધ પીઉં છું. જે લોકો અહીં પથરા ફેંકે છે તેઓ ગાયની ભક્તિ કેવી રીતે

કરે છે તેની મને ખબર નથી (શબ્દો યાદદાસ્ત પરથી). સભા શાંતિપૂર્વક આગળ ચાલેલી. પાછળથી જનસંઘ જનતા પાર્ટીમાં વિલીન થયેલો અને અટલબિહારી વાજપેયી તથા લાલકૃષ્ણ અડવાણી મોરારજીભાઈના પ્રધાનમંડળમાં સ્થાન પામેલા. એ ગાળામાં વિનોબાજીએ રાષ્ટ્રવ્યાપી ગોવધબંધી અંગે આમરણ ઉપવાસ શરૂ કર્યા. વિનોબાએ કટોકટીને 'અનુશાસન પર્વ' ગણાવીને ઈન્દિરાને આડકતરો ટેકો આપેલો તોય મોરારજીભાઈએ ગોવધબંધી અંગે ઘટતું કરવાની ખાતરી આપીને ઉપવાસનો અંત આવે એવી કાર્યવાહી કરીને દાદા ધર્માધિકારીના પ્રયાસોને યોગ્ય પ્રતિસાદ આપેલો. એ વખતે વિરોધ પક્ષનાં ઈન્દિરાજીએ ગોવધબંધી માટેની સર્વસંમતિ સાધવામાં વિનોબા કે વડાપ્રધાનને સહકાર નહોતો આપ્યો. ઈન્દિરા કોંગ્રેસનું તે વેળાનું નિશાન ગાય-વાછરડાનું હતું, એ નોંધવા જેવું છે. રાજકારણમાં પોએટિક જસ્ટિસ સાથે ક્યારે પોએટિક ઈન્જસ્ટિસ પણ થતા રહે છે. વિનોબાએ

કટોકટી લાદવામાં આવી ત્યારે ખરે ટાણે જયપ્રકાશ અને મોરારજીભાઈને જબરો અન્યાય કરેલો અને ભારતની જનતાને નિરાશ કરેલી.

જીવનમાં કદી ન ભુલાય તેવું અંગત સંભારણું સંકોચને કારણે મનમાં જ રાખી મૂકેલું. મોરારજીભાઈ ગીતાભક્ત હતા. તેઓને આખી ગીતા કંઠસ્થ હતી. ગીતાના આદર્શ પ્રમાણે જીવવાનો તેમનો પ્રયત્ન હતો. એમની ૬૧મી વર્ષગાંઠે મુંબઈના લોકોએ એમનું અભિવાદન કરેલું ત્યારે એમણે કહેલું કે ગીતાનું શ્રેષ્ઠ ભાષ્ય, તે આચારભાષ્ય, સુરતમાં બે વખત એમનાં ગીતાપ્રવચનો ગોઠવાયેલાં અને બંને વખત એક મુસ્લિમ યુવાને એ પ્રવચનોનું આયોજન કરેલું. એ યુવાનનું નામ કદીર પીરઝાદા, જેણે પાછળથી સુરત મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનનું મેયરપદ પણ શોભાવેલું. બંને પ્રવચનો વખતે અધ્યક્ષપદની જવાબદારી આ લખનારે

**મોરારજીભાઈએ પોતાના પ્રભાવશાળી અવાજમાં માઈક પરથી કહ્યું : હું તો ગાયનો ભક્ત છું, ગાય પાળું છું, ગાયની સેવા કરું છું અને ગાયનું જ દૂધ પીઉં છું**

નિભાવેલી. એક વિરલ પ્રસંગ પણ સ્મરણીય છે. સુરતમાં મારાં ગીતાપ્રવચનો ગોઠવાયેલાં તેમાં છેલ્લે (પાંચમે) દિવસે મોરારજીભાઈએ ખાસ હાજર રહીને મંચ પરથી ટૂંકું પ્રવચન કરીને સમારંભની શોભા વધારેલી.

મોરારજીભાઈની ગાંધીભક્તિને પ્રગટ કરે તેવો એક પ્રસંગ રમૂજ પડે તેવો છે. તેઓ વડાપ્રધાન હતા ત્યારે રશિયાની મુલાકાતે ગયેલા. 'ઈન્ડિયા ટુડે'માં કેમલિનના ભવ્ય

નિવાસખંડમાં રેંટિયો કાંતી રહેલા મોરારજીભાઈનો ઐતિહાસિક ફોટોગ્રાફ છપાયેલો. સાથે અહેવાલમાં એ બનાવની વિગત હતી. તેઓ રેંટિયો કાંતતા હતા ત્યારે એક પત્રકાર એમની મુલાકાતે આવ્યો. વાતો ચાલી પછી કાંતવાનું છોડીને મોરારજીભાઈ બાથરૂમમાં ગયા. પત્રકારે જોયું કે રેંટિયા પાસે ગાલીચા પર તૂટેલા સૂતરનું કસ્તર પડેલું હતું. પત્રકારને થયું કે પ્રાઈમ મિનિસ્ટર બાથરૂમમાં છે, તો લાવ આ કસ્તર કચરાપેટીમાં નાખી આવું. એણે શુભ આશયથી એ કાર્ય પતાવ્યું. થોડીવારે મોરારજીભાઈ આવ્યા અને રેંટિયો બંધ કરવા લાગ્યા પણ કસ્તર ન જોયું. પત્રકારે કહ્યું : 'મેં તે કચરાપેટીમાં નાખી દીધું છે.' મોરારજીભાઈ કચરાની ટોપલી પાસે ગયા અને કસ્તર પાછું લાવ્યા પછી એને રેંટિયાને એક ખૂણે ગોઠવી દીધું. પછી એમણે પત્રકારને કહ્યું : 'દુનિયામાં કશુંય નકામું નથી.' આ ફોટોગ્રાફ મેં વર્ષો સુધી સાચવી રાખ્યો. એમની કોઈ વર્ષગાંઠે 'સંદેશ'ની

કટાર 'વિચારોના વૃંદાવન'માં એ ફોટા સાથે લેખ લખ્યો અને કેમલિનમાં બનેલો પ્રસંગ પણ વર્ણવ્યો. પાછળથી જ્યારે મુંબઈ જવાનું થયું ત્યારે રિવાજ મુજબ કુમુદબહેન પટવા સાથે મોરારજીભાઈને મળવા ગયો. તેઓ કાંતેલું સૂતર ફાળકા પર ઉતારી રહ્યા હતા. મેં એમને કેમલિનનો પ્રસંગ કહી સંભળાવ્યો. એમને કશું યાદ ન હતું. તેઓ એટલું જ બોલ્યા : 'આ વાત યાદ નથી તોય મેં આવી કયું હોય એ પૂરેપૂરું શક્ય છે.' કોઈ પણ બીજો માણસ હોત તો તેણે જરૂર કહ્યું હોત : 'મને તમારા એ લેખની નકલ જરૂર મોકલજો.' મોરારજીભાઈએ એવું કશું જ ન કહ્યું. લેખ પણ એમણે વાંચ્યો ન હતો. આવી અનાસક્તિના તેઓ ઉપાસક હતા. નવ્વાણું વર્ષ જીવવું એ બહુ મોટું પરાક્રમ નથી, પરંતુ વિરક્ત ભાવે સંધ્યાસમયે નિશ્ચિતપણે જીવવું એ તો જીવનભરની અખંડ સાધનાનું પાકેલું પુણ્યફળ ગણાય.

તા. ૪-૩-૧૯૮૫ના દિવસે કલકત્તાના ગુજરાતીઓએ મોરારજીભાઈ શતાબ્દીના પ્રારંભના સંદર્ભે એક ભવ્ય સમારંભ યોજેલો. મોરારજીભાઈ હજી જીવતા હતા. મારે મોરારજીભાઈ વિશે મુખ્ય પ્રવચન કરવાનું હતું. અને પ્રમુખપદે મોરારજી પ્રધાનમંડળમાં શિક્ષણપ્રધાન રહી ચૂકેલા શ્રી પ્રતાપ ચંદર હતા. એમણે મોરારજીભાઈ વડાપ્રધાન તરીકે કેબિનેટની મિટિંગોમાં સર્વાનુમતિ સાધીને કેવી રીતે કામ કરતા અને સાથી પ્રધાનો સાથે કેટલા સૌજન્યથી વર્તતા તેના અનેક પ્રસંગો કહ્યા. કેટલાક માણસોનું જીવન બીજાઓને ખુશ કરવામાં જ વીતી જાય છે. લાંબે ગાળે માણસની સચ્ચાઈનો જ પ્રભાવ પડે છે. જેમ સચ્ચાઈ વધારે તેમ પ્રભાવ વધારે. આટલું સમજાઈ જાય તો મોરારજી દેસાઈ શું, તે સમજાઈ જાય. એમના વ્યક્તિત્વમાં કશુંક એવું હતું, જેને કારણે સાવ નજીક ગયા વગર કોઈ એમને ખરેખર ઓળખી ન શકે.

એક વખત મેં એમને પૂછેલું : 'આખો દિવસ એક જ ઓરડામાં અને એક જ પથારીમાં જાય તેથી કંટાળો નથી આવતો?' એમનો જવાબ હતો : 'ઈશ્વર-સ્મરણ થયા કરે તેથી કંટાળો ન આવે.' ઈશોપનિષદે પૂરાં સો વર્ષ જીવવાનો અધિકાર કર્મયોગીને આપેલો છે. તેમને સદી પૂરી કરવામાં માત્ર એક જ રન બાકી હતો ત્યારે વિદાય થયા. જેમને માટે રાષ્ટ્રના લોકો ગૌરવ લઈ શકે તેવા કેટલા નેતાઓ આજે આપણી વચ્ચે હશે? આ પ્રશ્નનો જવાબ પામવા માટે આંગણીના વેઢાની મદદ લેવાની જરૂર નહીં પડે.

સમય કદી રોકાતો નથી. વડાપ્રધાનો આવશે અને જશે.

મોરારજી દેસાઈ જેવા કર્તવ્યપરાયણ અને સમર્થ રાષ્ટ્રપુરુષ મળે તે માટે ભારતે વર્ષો સુધી રાહ જોવી પડશે. જીવી તો બધા જાય છે, પરંતુ કોઈ ઉચ્ચ આદર્શની પ્રાપ્તિ માટે સાધનાપૂર્વક જીવવું એ મોટું પરાક્રમ ગણાય. તનની, મનની અને માંદલાની શાંતિની ઝલક તેઓ એમના સાર્થક જીવન દરમિયાન જ પામી ચૂક્યા હતા. અનાવિલો ભગવાન શંકરમાં શ્રદ્ધા રાખનારા લોકો છે. શંકરનાં બે લક્ષણો જાણીતાં છે. સમુદ્રમંથન વખતે ઝેર પી ગયા તેથી શંકર નીલકંઠ ગણાયા. વળી કોઈ ભક્ત તપ કરે ત્યારે જલદી પ્રસન્ન થઈ જતા, તેથી શંકર આશુતોષ કહેવાયા. મોરારજીભાઈને આશુતોષ-લક્ષણ ન ફાવ્યું પણ નીલકંઠ-લક્ષણ ફાવ્યું અને ભાવ્યું. વલસાડનું પાકેલું આમ્રફળ લાંબા અને ગૌરવપૂર્ણ જીવનને અંતે ખરી પડ્યું. સંસારી હોવા છતાં સાધુચરિત હોવું અને વળી સાધુ હોવાના દેખાવથી દૂર રહેવું એ જેવું તેવું પરાક્રમ નથી. મોરારજી દેસાઈ આવા પરાક્રમના માલિક હતા. વેલ્સ હેન્ગને એમને માટે પ્રયોજેલા શબ્દો :

'આ માણસ !

પોતાની ઈચ્છા સિવાય ઠંડો નથી હોતો.

એનું સ્મિત ગમી જાય તેવું છે.

જે શબ્દો

આવેશયુક્ત કે હૈયાસૂના કે ઠંડાગાર જણાય

તે તો

ગળે ઊતરી જાય એવા તર્કનો અવાજ હોય છે.'

'ટહુકો', ૧૩૯, વિનાયક સોસાયટી,  
જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૦  
ફોન - ૦૨૬૫ ૨૩૪૦૬૭૩





## ગુજરાત : સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની સફર

- વિષ્ણુ પંડ્યા

સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ, તેનાં અલગ અલગ સ્વરૂપે સમાજમાં શ્રીગણેશની જેમ વિરાજમાન હોય છે.

ગુજરાત કે બૃહદ્ ગુજરાતનું એ સૌભાગ્ય છે કે દિવસ, મહિના, વર્ષો અને યુગાંતરો સુધી આપણી સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યે સમાજને વિશિષ્ટ ઓળખ આપી છે.

### કેવું વેવિધ્ય છે તેનું ?

અહીં તો માત્ર પાંચ વર્ષના સાહિત્યિક ગુજરાતની આછીપાતળી ઝલક છે. દૂ..૨ અંતરિયાળ ગામડાં સુધી-કોઈ ખેડૂત, કોઈ કારીગરનો પુત્ર કે પુત્રી, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી પણ અભિવ્યક્ત થવાની મહત્વાકાંક્ષાનો અનુભવ કરાવે ત્યારે આ લેખ તો માત્ર 'આભલામાં આકાશ' દેખાડવાનો પ્રયાસ જ ગણાય.

સાહિત્યની કેટલીક ઘટનાઓ તો તેના ગૌરવનો અંદાજ આપી દે, અને તે પણ કોઈ અપરિચિત-અજાણ ખૂણેથી.

કાશી વિશ્વવિદ્યાલય એટલે મહામના મદનમોહન માલવિયાનાં સ્વપ્નનું વાસ્તવિક નિર્માણ. અહીં જૈનપુરમાં જન્મેલા, એક વિજ્ઞાનપ્રિય અધ્યાત્મક ડૉ. રામદાસ ગૌડ રસાયણશાસ્ત્ર ભણાવે. બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્તાએ તેમને કહ્યું કે તમો તો હિન્દુજીવનદર્શનના પણ અભ્યાસી છો, શા માટે એક એન્સાઈક્લોપીડિયા જેવો ગ્રંથ ન આપો ? તેમણે આ વિશ્વકોશ રચ્યો, નામ આપ્યું હિન્દુત્વ. ૭૯૦ પાનાંના આ દળદાર ગ્રંથમાં હિન્દુ અને હિન્દુત્વ, તેનું જીવનદર્શન, તેની ઉપાસના અને આસ્થા, તેનું સાહિત્ય : આ બધું જ, તે પણ સરળ હિંદી ભાષામાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો ત્યારે લેખક આપણી વચ્ચે નહોતા રહ્યા. ૧૩ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૮માં તેમનું અવસાન થયું. એસીથી વધુ વર્ષ પૂર્વે પ્રકાશિત આ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નહોતો. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ તેની એક પ્રત શોધી કાઢી અને યથાવત્ છાપ્યો !

સાહિત્ય સંસ્થાઓનું છેવટે ગંતવ્ય સ્થાન શું છે ? ૨૦૧૭માં આ છ અકાદમી (ગુજરાત, હિંદી, સંસ્કૃત, સિંધી, ઉર્દુ, કચ્છી)ઓનું અધ્યક્ષપદ સ્વીકાર્યું ત્યારે જ સંવાદ-સભામાં લેખકો, પ્રકાશકો, અધ્યાપકોની સમક્ષ મેં કહ્યું હતું

કે 'સાહિત્યનો માહોલ સર્જવામાં આવે, નવોદિત-પ્રતિષ્ઠિત લેખકોને પ્રોત્સાહન મળે એ દરેક સાહિત્ય-સંસ્થાનો આદર્શ હોય. અને તેને માટે વિ-સંવાદ, વિતંડાવાદ કે વિખવાદ વિનાનો સંવાદ એ આપણી પ્રાથમિકતા !'

એવાં કાર્યોનો આનંદ અને સંતોષ છે. ૧૦,૦૦૦ ગામડાં સુધી સાહિત્યની વાત પહોંચવી, ૨૦૦ સ્થાનોએ પરિસંવાદ, ગોષ્ઠી, વ્યાખ્યાન થવાં, નવોદિતોનાં પુસ્તકોનાં લોકાર્પણ-કવિ સંમેલન- મુશાયરાનું આયોજન. આ બધું થતું રહ્યું, અને તેનો વિસ્તાર અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, રાજકોટ સુધી મર્યાદિત ના રહ્યો. છેક બેટ દ્વારિકામાં, એવાં ગુરુદ્વારામાં

**ગુજરાત કે બૃહદ્ ગુજરાતનું એ સૌભાગ્ય છે કે દિવસ, મહિના, વર્ષો અને યુગાંતરો સુધી આપણી સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યે સમાજને વિશિષ્ટ ઓળખ આપી છે.**

સાહિત્યચર્ચા માટે લેખકોને બોલાવાયા, જ્યાં ગુરુ ગોવિંદસિંઘના બલિદાની 'પંજખ્યારે'માંના એક ભાઈ મોહકમસિંહનો જન્મ થયો હતો ! કચ્છ એટલે કામણગારી ભૂમિ. ત્યાં 'સિંધિયત'નું આયોજન થયું. કચ્છ યુનિવર્સિટીના પ્રાંગણમાં લોકસાહિત્યકાર દુલેરાય કારાણીની પ્રતિમા ઊભી છે. એવા જ આપણા મોટા ગજાના સાહિત્યકાર ઝવેરચંદ મેઘાણીનું નામ નવાં રચાઈ રહેલા અકાદમી ભવનની સાથે જોડી દેવાયું. લગભગ ૧૪-૧૫ વર્ષ પછી ગુજરાતી સાહિત્યનું આવું વિશાળ ભવન રચવાનું ગુજરાત સરકારે નક્કી કર્યું છે. કાનજી ભૂટા બારોટને સાહિત્યના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન હોય કે ન હોય, કાઠિયાવાડી વાર્તા-રસિકોનાં દિલોદિમાગમાં આજે



પણ તેમની, ઘેઘૂર અવાજમાં કહેવાતી વાતો સ્થાપિત છે. અમરેલીમાં તે કાર્યક્રમમાં અને પૂર્વે, લાઠીમાં અકાદમી દ્વારા સંવર્ધિત 'કલાપીનો કેકારવ' પુસ્તકના લોકાર્પણમાં પણ રહ્યા. એકવાર તેમણે અકાદમીને સૂચવ્યું હતું કે ભુલાઈ ગયેલા નાટ્યલેખક કવિ ત્રાપજકરનાં દસ જેટલાં પુસ્તકો અપ્રાપ્ય છે, તે છાપો તો સારું. તેમ થયું. અને અંતરિયાળ ગામડાં સુધી સાહિત્ય-ચેતનાના વિસ્તારનો એક ઉત્તમ નમૂનો એટલે ત્રાપજ ગામમાં યોજાયેલો, આ પુસ્તકપ્રાગટ્યનો ઉત્સવ. ૧૦,૦૦૦ ગ્રામજનો હરખભેર આવ્યા, સમૂહભોજન કર્યું, બાપુની વાણી સાંભળી અને પુસ્તકો ખરીદ્યાં !

શબ્દ દરેક ભાષામાં પ્રતિષ્ઠિત છે, તેનું સંવર્ધન પણ થતું રહે છે. ટંકારા સાવ નાનકડું ગામ છે, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીની જન્મભૂમિ છે. અહીંની ગલીમાં એક નાનકડા મકાનમાં દયાળ મુનિ રહે છે. ૮૦થી વધુ વયના આ દયાળજી પરમાર વ્યવસાયે દરજી હતા. બહુ ભણ્યા નહીં પણ વિદ્યા-વ્યાસંગ એવો કે આપણા તમામ વેદગ્રંથોનો સંસ્કૃતમાંથી સુચારુ અનુવાદ કર્યો છે. સંસ્કૃત અકાદમીએ નક્કી કહ્યું કે તેમને ગૌરવ-સન્માન આપવું. પણ તેમનું સ્વાસ્થ્ય એવું નહીં કે મુસાફરી કરી શકે. એટલે સ્વયં અકાદમી ત્યાં ગઈ, કાર્યક્રમ કર્યો. એક લાખનું સન્માન કર્યું તો ઓનલાઈન વિશિષ્ટ અતિથિ રાજ્યપાલશ્રીએ પોતાનાં પ્રવચનમાં સંસ્કૃત અકાદમીના આ કાર્યને ઐતિહાસિક ગણાવીને કહ્યું કે અકાદમી આવા સારસ્વતને એક લાખ રૂપિયાથી સન્માનિત કરતી હોય તો રાજભવન શા માટે પાછળ રહે ? અમે તેમાં



બે લાખ નિધિનો ઉમેરો કરીએ છીએ !

કેટલાંક ગૌરવ-સન્માન યાદ રહી ગયાં છે. ખ્યાત સાહિત્યકાર-પત્રકાર ભગવતીકુમાર શર્માને જાહેર કરાયેલું સન્માન હજુ અધ્ધરતાલ હતું. અમે તેનો તુરત અમલ કરવાનું નક્કી કર્યું પણ ભગવતીકુમાર અત્યંત બીમાર હતા. ત્યાં પણ અકાદમી સ્વયં ગઈ. તેમને હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા, ત્યાં જઈને એક લાખની નિધિ, શાલ, સ્મૃતિચિહ્ન અર્પિત કર્યાં. પથારીમાંથી જ તેમણે ભાવપૂર્ણ વાત કરી : 'મેં તો શબ્દ આપ્યો, તમે મને ભવ્ય સન્માન આપ્યું છે.'

યુનિવર્સિટીઓ પણ વિદ્યાનું પ્રાંગણ છે. સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ડૉ. આંબેડકર યુનિવર્સિટી, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, નરસિંહ મહેતા યુનિવર્સિટી, શ્યામજીકૃષ્ણવર્મા યુનિવર્સિટી, સરદાર યુનિવર્સિટી અને

ઓરો યુનિવર્સિટી (સુરત)ની સાથે અકાદમીનું સાંસ્કૃતિક જોડાણ જ રહ્યું છે જાણે ! તે કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય પત્રકાર-કવિ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી ચેર (જ્ઞાનપીઠ), સુરેશ જોષી ચેર, મેઘાણી સંશોધન કેન્દ્ર, નરસિંહ મહેતા સંશોધન કેન્દ્ર ધમધમતાં થયાં.

પ્રતિવર્ષ પુસ્તક પારિતોષિક, ગૌરવ પુરસ્કાર, યુવા ગૌરવ પુરસ્કાર, શિષ્ટ પ્રકાશન, નવોદિતોનાં પ્રકાશન માટે સહયોગ આ બધું તો પરંપરામાં ચાલુ જ છે પણ શબ્દસૃષ્ટિના

વિશેષાંકો (પત્ર-વિશેષાંક, ઈતિહાસ-અંક, શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય સંચયન અંક વગેરે) ગુજરાતના ભાવકોમાં લોકપ્રિય રહ્યા છે.

વિચલિત કરી મૂકે તેવા અલગાવ, આતંકની વચ્ચે ધીર-સ્થિર અને ચેતના સર્જતા કાર્યક્રમો થવા જ જોઈએ. અકાદમીએ આંબેડકર યુનિવર્સિટીમાં 'રાષ્ટ્ર જાગૃયામ વયમ્' નામે દેશભરના અધ્યાપકો-સાહિત્યકારોની પરિષદ યોજી હતી.

મૌલિક સર્જનની સાથોસાથ વિવિધ ભાષાઓનાં સાહિત્ય સાથેનો અનુબંધ અનિવાર્ય છે. અકાદમીએ અગાઉ કેટલાક અનુવાદો પ્રકાશિત કર્યા હતા પણ વ્યવસ્થાતંત્રના અભાવે વેચાણ ન થયું. આપણા પોતાના લેખકોનાં પુસ્તકો પણ રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. અધ્યક્ષપદે આવતાં નિર્ણય લીધો કે ૧૦ ટકા વળતરને બદલે ૫૦ ટકા વળતર આપવું જોઈએ. આ નિર્ણયથી ૨૦૧૭થી ૨૦૨૨ના જુલાઈ સુધીમાં ૧૫ કરોડ રૂપિયાનાં પુસ્તકોના વેચાણની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ !

કેટલાંક પુસ્તકો અધિક લોકપ્રિય બને છે. મેઘાણી-ગ્રંથાવલિ અને સુરેશ જોષી ગ્રંથાવલિ તેવાં ઉદાહરણો છે. ઉર્દૂ-ગુજરાતી શબ્દકોશ પણ મોટી સંખ્યામાં લોકો ખરીદે છે ! ‘જેએનયુ મેં એક લડકી રહતી થી’ (ડૉ. અંશુ જોશી) નવલકથા મૂળ હિન્દીમાં હતી, અનુવાદ થયો અને ગુજરાતને એટલી પસંદ પડી કે તેની બે આવૃત્તિ થઈ, ત્રીજી રાહ જોઈ રહી છે.

આઝાદીના અમૃત મહોત્વ નિમિત્તે ૭૫ પુસ્તિકાઓ, ગુજરાતી વાર્તા અને ગદ્યની ૧૦ પુસ્તકશ્રેણી, કોલકોતા, હેદરાબાદ, અમરાવતી, ઉદયપુર, ભોપાલ, નવી દિલ્હી - વર્ધા યુનિવર્સિટી - વિજયવાડા સુધી સાહિત્ય અકાદમીનો ગુંજરવ અને વડાપ્રધાન નરેન્દ્રભાઈ મોદીને નવી દિલ્હી વડાપ્રધાન કાર્યાલય (પીએમઓ)માં મળવાનું થાય ત્યારે ‘ચાલો, શબ્દસૃષ્ટિ સાથેની તસવીર પડાવીએ...’ એમ કહે ત્યારે અનુભવાય કે ૨૦૧૭-૨૦૨૨નાં આ પાંચ વર્ષોમાં અકાદમીના માધ્યમથી, સૌને સાથે રાખીને, પ્રોત્સાહિત કરીને જે સફર ખેડી હતી તે ‘સાર્થક સંવાદ’ નો ઉપહાર છે.

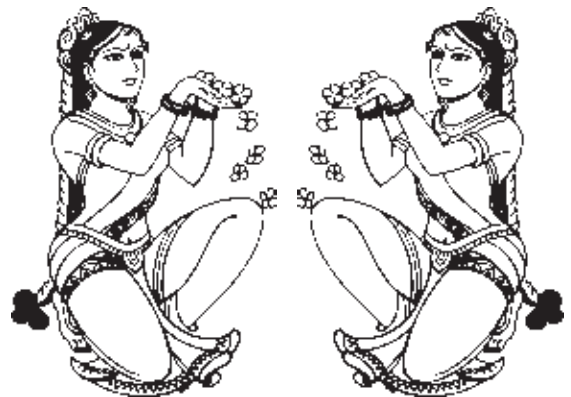
આ વર્ષો ગુજરાતી સાહિત્યમાં યથાશક્તિમતિ લેખનવિહારનાં રહ્યાં છે. નિરંજન ભગત- પૂર્વેની અધ્યયનશીલ પેઢીના- છેલ્લા પ્રતિનિધિએ વિદાય લીધી. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર પણ ના રહ્યા. કે.કા. શાસ્ત્રી થોડાં વધુ વર્ષો પૂર્વે ચાલી નીકળ્યા. કોરોના કાળમાં લેખન થયું, પ્રકાશન ઓછું રહ્યું. ‘નવચેતન’ જેવાં સામયિકે ૧૦૦ વર્ષ પૂરાં કર્યાં. ભાષાકીય પત્રકારત્વમાં સર્વપ્રથમ ‘મુંબઈ સમાચારે’ હજુ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખ્યું છે. ભો. જે. વિદ્યાભવન જેવાં સંશોધન-સંસ્થા ડગમગુ ચાલે છે. સાહિત્યઉત્સવો યોજાતા થયા. ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ હજુ સઘન બનાવવું જોઈએ. તે સ્વયંસ્પષ્ટ છે. તેની સાથે જ ગુજરાતની બોલીઓ - કચ્છી સહિત - સંવર્ધિત થવી જોઈએ. અકાદમીએ કચ્છી-સિંધી લેખકોનું બહુમાન કર્યું છે, તેમનાં પુસ્તકો પણ પ્રકાશિત કર્યાં. સિંધ થરપારકરથી સ્થળાંતરિત થયેલા રામસિંઘ સોઢાની ‘સિંઘ કા હિન્દ’ આત્મકથા તેમની ભાષામાં અકાદમીએ છાપી.

અકાદમી અને ગુજરાતી ભાષાને દેશ-વિદેશમાંથી જે રીતે પ્રતિસાદ મળ્યો તે પણ અનન્ય છે. ફિલિપિન્સની આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા ‘પેન્ટાસી’, આંધ્રપ્રદેશની ‘અમરાવતી પોએટિક પ્રિઝમ’, ‘ધ કલ્ચરલ સેંટર ઓફ વિજયવાડા

એન્ડ અમરાવતી’ (CCVA), કેરળ સરકારનો એલેખી - ઉત્સવ, આઈસીએમડીઆર (બંગાળ), મધ્યપ્રદેશ સાહિત્ય અકાદમી, સપ્તે પત્રકારત્વ સંશોધન સંગ્રહાલય, ભોપાલ, પ્રિયદર્શિની, મુંબઈ, મોટિવેશનલ સ્ટ્રિપ્સ, મોરિશિયસ વિશ્વ હિન્દી સમારોહ, મહાત્મા ગાંધી કેન્દ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય, વર્ધા આ સંસ્થાઓએ અકાદમીના કાર્યને નવાજિત કર્યું, આમંત્રણ આપ્યું, વ્યાખ્યાનો થયાં, સન્માન કરાવ્યું. ખ્યાત સાહિત્યકાર મિત્ર ડૉ. નરોત્તમ પલાણ એક પત્રમાં ભાવના ઠાલવે છે કે “તમે અકાદમીના ઉપક્રમે ઘણાં શકવર્તી પ્રકાશનો આપ્યાં, સાહિત્યની આરાધના કરી અને પોતાની પળેપળ સાહિત્ય-પ્રકાશન અને સાહિત્ય કાર્યક્રમોની ગોઠવણીમાં ખર્ચાં છે તેને તો સલામ કર્યાં વિના ચાલે તેમ જ નથી !”

સંસ્થા તો અકાદમી, સા-વ નાનો સરખો સ્ટાફ, અભિલેખાગારનાં જર્જરિત મકાનમાં કાર્યાલય: પણ ‘ઉપર ગગન વિશાળ !’ તે સાહિત્યનું, ઈતિહાસનું, પત્રકારત્વનું ! સહયોગ કર્મચારીઓનો, પ્રોત્સાહન વિભાગનું, મંત્રી-મુખ્યમંત્રીઓ- સાહિત્યકારો - શુભેચ્છકોનો નિરંતર સ્નેહભાવ અને પૃચ્છા : પાંચ વર્ષ પૂરાં કરીને ૨૦ જુલાઈ, ૨૦૨૨ના મુક્ત થયો ત્યારે સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક ગુજરાતના વૃન્દાવનને પામ્યાનો સંતોષ છલકાતો રહ્યો. હવે, નવાં કલ્ચર ધરો, હંસલા ! સાહિત્યનું ક્યાં એક ખાનું (કંપાર્ટમેન્ટ) હોય છે, પ્રભુની જેમ તેનેય કંઈ કેટલાં ઓરડા, દરવાજા અને બારી-બારણાં !!

કાસા વ્યોમા, ૫૦૧/એ,  
સરકારી વસાહત માર્ગ, ઔડા ઉદ્યાનની સામે,  
વસાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨  
મો - ૮૪૨૭૮૦૪૭૨૨





### મીડિયાની સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવવું

- ગુજરાત પહોંચ્યું ગામડે ગામડે...
- ગુજરાત વચ્ચું લોકહેથે...

### કારણ ?

- સામયિકની લોકાભિમુખ નીતિ,
- સરકારનું નહિ, સાડા છ કરોડ ગુજરાતીઓનું પાક્ષિક...

### જેમાં,

- નવી દિશા, નવી કલમ, નવા વિચાર,
- અધિકૃત માહિતી અને સતત સત્ય સમાચાર...

### પરિણામ ?

- લોકોનો અદમ્ય ઉત્સાહ,
- વાચકોનો અસરકારક પ્રતિભાવ,
- વિવેચકોનો ઉમદા અભિપ્રાય...

### અને ફેલાવામાં અગ્રહરોળ ?

- ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિધ્ધ થતાં સામયિકોમાં અગ્રેસર ફેલાવો...!
- સમસ્યા અને સંવેદનાની વાતો...
- જન કલ્યાણની યોજનાની વાતો...
- લોકોની અપેક્ષાઓ અને સરકારના નિર્ણયોની વાતો...
- કાર્યસિદ્ધિઓ અને અપનવી અનેક વાતો.

ગુજરાત પાક્ષિકની PDF  
www.gujaratinformation.gujarat.gov.in  
લીંક પરથી ડાઉનલોડ કરી શકાશે.

### ગુજરાત પાક્ષિક કાર્યાલય

માહિતી નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય,  
બ્લોક નં. ૧૯/૧, ડો. જીવરાજ મહેતા ભવન,  
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૦.

ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૫૪૪૧૨

ફેક્સ : ૦૭૯-૨૩૨૫૪૪૧૫

ઈ-મેઈલ : gujaratmagazine@gmail.com

વેબસાઈટ : www.gujaratinformation.gujarat.gov.in



### ● લવાજમ ●

કોઈપણ કોમ્પ્યુટરઈઝ પોસ્ટ  
ઓફિસમાં અથવા જિલ્લા માહિતી  
કચેરીઓ ખાતે ભરી શકાશે

છેલ્લામાં છેલ્લી વાત  
લઈને આવે છે  
આપના સુધી...

ઘટનાઓની વણઝાર  
વચ્ચે નિયમિત પહોંચે છે  
આપના સુધી...

સત્ય અને નિષ્ઠાના  
માર્ગે કર્તવ્ય નિભાવે છે  
આપના સુધી...

વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત

₹ ૫૦.૦૦

ગુજરાત પાક્ષિક પ્રતિ પખવાડિયે લઈને આવે છે લોકકલ્યાણની  
વાત, લોકોને ઉપયોગી જાણકારીની વાત, સરકારી યોજનાઓની  
વાત અને ગુજરાતના વણથંભ્યા વિકાસની વાત

## મધ્યકાલીન ગુજરાતીની જૈનમહાભારતકેન્દ્રી આધકૃતિ : 'પંચપાંડવચરિતરાસ'

- ડૉ. બળવંત જાની

સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી પ્રકાશિત 'એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ ઈન્ડિયન લિટરેચર' અને અયપ્પા પણિકર સંપાદિત 'મિડિયેવલ ઈન્ડિયન લિટરેચર' - 'મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્ય'ના વિવિધ ખંડોમાંથી કોરોનાની મહામારીના દિવસોમાં પસાર થયેલો. એમાંથી મને ખ્યાલ આવ્યો કે ગુજરાતની મધ્યકાલીન સાહિત્ય પરંપરામાં જૈન પરંપરાનાં મહાભારતથી પ્રભાવિત 'પંચપાંડવચરિતરાસ' રચના ઈ.સ. ૧૩૫૪માં મળે છે. જ્યારે વ્યાસકૃત મહાભારતથી પ્રભાવિત રચનાઓનો પ્રવાહ ઘણો પાછળથી આરંભાય છે. એ રચના વિશે ભારતી વૈદ્ય એમના શોધનિબંધ 'મધ્યકાલીન રાસ સાહિત્ય' ઈ.સ. ૧૯૬૬માં પરિચય પ્રસ્તુત કરેલો છે. કૃતિનું શાસ્ત્રીય સંપાદન પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરા દ્વારા 'ગુર્જરરાસાવલી' અંતર્ગત ઈ.સ. ૧૯૫૬માં પ્રકાશિત થયેલું.

'પંચપાંડવચરિતરાસ'ના કર્તા અને કૃતિના કથાનક સંદર્ભે સ્વાધ્યાય આરંભીને ભારતીય પ્રાદેશિક ભાષાઓમાંની પ્રારંભની ગણાતી કથાકૃતિ વિશેનું મારું આકલન અહીં પ્રસ્તુત છે. કૃતિની ભૂમિકા, કર્તાનો પરિચય, રાસકૃતિમાંની ગોઠવણી ક્રમે કૃતિમાંથી પ્રગટતા કથાનકનો પરિચય તથા રાસકૃતિમાંથી પ્રગટતા આગવા-અનોખા ઘટકો પરત્વે અંગુલિનિર્દેશ કરવાનો ઉપક્રમ અહીં જાળવ્યો છે.

॥ ૧ ॥

### ભૂમિકા :

વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીની ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, 'પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર' દેશ-વિદેશમાં પ્રાચીન હસ્તપ્રતોના સંશોધન પ્રકાશન માટે સુખ્યાત છે. એમાં જૂની ગુજરાતી ભાષાનાં પ્રકાશનો માટે 'ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ' સમગ્ર વિશ્વમાં ભારતીય વિદ્યાના અભ્યાસીઓ માટે ઉપયોગી છે. એમાં ૧૦૮મા ક્રમે 'ગુર્જરરાસાવલી' પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ.સ. ૧૯૫૬ અને બીજી આવૃત્તિ ઈ.સ. ૧૯૮૧માં પ્રગટ થયેલી. એમાં છ કૃતિઓ સંપાદિત થયેલી છે. એના સંશોધક-સંપાદકો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના હસ્તપ્રતવિદ્યાના અને જૂની ગુજરાતી ભાષાના મોટા ગજાના વિદ્વાનો સર્વશ્રી બળવંતરાય ક. ઠાકોર, મોહનલાલ દ. દેસાઈ અને મધુસૂદન સી. મોદી

છે. આ સંપાદનગ્રંથ 'ગુર્જરરાસાવલી'માં શાલિભદ્રસૂરિ નામના જૈનમુનિ દ્વારા ઈ.સ. ૧૩૫૪માં રચાયેલ ૭૯૫ પંક્તિની રચાયેલી જૈનમહાભારત અનુપ્રાણિત સુદીર્ઘ એવું 'પંચપાંડવચરિતરાસ' કથાકાવ્ય મુદ્રિત છે. આ જ વાચનાને સીધેસીધી, સંદર્ભ દર્શાવ્યા વગર નાગરી પ્રચરિણી સભા દ્વારા 'રાસ ઓર રાસાન્વયી કાવ્ય' (ઈ.સ. ૧૯૬૦) નામના હિન્દી સંપાદનમાં ડૉ. દશરથ ઓઝા અને ડૉ. દશરથ શર્માએ મુદ્રિત કરેલ છે. 'ગુર્જરરાસાવલી'માંના પાઠભેદ-નોંધ આ વિદ્વાનોએ લક્ષમાં પણ લીધા નથી. એટલે મેં અભ્યાસ માટે 'ગુર્જરરાસાવલી'ની શાસ્ત્રીય વાચનાને ખપમાં લીધી છે.

★ ★ ★

વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીની ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, 'પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર' દેશ-વિદેશમાં પ્રાચીન હસ્તપ્રતોના સંશોધન પ્રકાશન માટે સુખ્યાત છે

મને ચાર-પાંચ બાબતો 'પંચપાંડવચરિતરાસ' રચના ખૂબ જ મહત્વની જણાઈ છે. એક તો બહુ જ સંક્ષિપ્તમાં જૈનવાચનાને આધારે મહાભારતનું ગુજરાતી ભાષામાં જૈન રૂપાંતરણ એમાં અવલોકવા મળે છે. બીજું ગુજરાતીમાં મૂળનું મહાભારત આધારિત મહાભારત કથાનક પ્રયોજાય કે સર્જાય એ પહેલાં જૈન પ્રભાવવાળી કૃતિ રચાઈ.

એ પછી જૈન કવિ શાલિસૂરિ ઈ.સ. ૧૪૨૨માં 'વિરાટપર્વ' રચેલ છે એમાં જૈનને બદલે વ્યાસકૃત મહાભારતનો પ્રભાવ છે. પછી તો પ્રેમાનંદ અને અન્ય કવિઓએ મહાભારતના કથાનકને ખૂબ પ્રયોજ્યું. ત્રીજી મહત્વની બાબત એ છે કે સમગ્ર રચનામાં દરેક ઠવણીમાં રચયિતાએ અલગ અલગ છંદ પ્રયોજ્યા. બહુધા ઠવણીઓ ચોપાઈ પદબંધમાં છે. ઉપરાંત સોરઠા, દુહા, રોળા, ત્રિપદી અને સોરઠાની દેશી છે. ઢાળ અને હરિગીત પણ પ્રયોજાયેલા છે.

ચોથું દરેક ઠવણીને અંતે આખ્યાનમાં જેમ બે કડવાં વચ્ચે વલણ અવલોકવા મળે છે એમ અહીં બે ઠવણી વચ્ચે 'વસ્તુ' છે. જેમાં ઠવણીમાંના કથાનકનો સાર હોય છે. કેટલેક સ્થાને વસ્તુ એકને બદલે વધુ કડીમાં વિસ્તરેલું છે. ઘણી વખત ઠવણી કરતાં વસ્તુમાં કથાનક વિકાસ પામતું દષ્ટિગોચર થાય છે અને એ વધુ રસપ્રદ પણ બન્યું છે. આ 'વસ્તુ'નું બંધારણ આમ તો 'છંદાનુશાસન'માં રડા નામથી ઓળખાવીને હેમચંદ્રાચાર્યે દર્શાવેલ છે, તે જ બંધારણ અહીં વસ્તુ છંદ નામથી અવલોકવા મળે છે. પાંચમું જૈન

ધર્મનાં મૂળભૂત વ્રત-ઉપાસનાનાં તત્ત્વો અને જૈનમૂલ્યોને જાળવતા ફેરફારોથી મૂળની કથા ખંડિત થતી અનુભવાતી નથી. લેખને અંતે આ બાબતોને સદૃષ્ટાંત દર્શાવી છે.

॥ ૨ ॥

### કર્તા-પરિચય :

જૈન મહાભારતને આધારે રચાયેલી રાસ સ્વરૂપની ‘પાંચપાંડવચરિત’ રચનાના રચયિતા શાલિભદ્રસૂરિએ પ્રસ્તુત રચના ઈ.સ. ૧૩૫૪માં પૂર્ણ કર્યાનો નિર્દેશ કૃતિમાંથી જ મળે છે. એટલે તેઓને રચના સમયે ઓછામાં ઓછા ચાલીસેક વર્ષના અનુમાનીએ તો ઈ.સ. ૧૩૧૦ એ તેમનું જન્મવર્ષ ગણાય. તેઓની પૂર્ણિમા ગચ્છના જૈનસાધુ તરીકેની ઓળખ કૃતિમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘દેવચંદ્રસૂરિના અનુરોધથી આ રસળતી શૈલીએ રાસ રચ્યો’, એવું કથન રાસને અંતે મળતું હોઈને દેવચંદ્રસૂરિ એમના ગુરુ હોવાની કે ગચ્છાધિપતિ હોવાની શક્યતા વિચારી શકાય. તેઓ વડોદરા નજીકના ચાંદોદ કે નાંદોદના મૂળ વતની હોવાની વિગતો પણ પ્રાપ્ત છે. રાસના કર્તા શાલિભદ્રસૂરિ છંદબંધના જ્ઞાતા, કથાનકને વર્ણવવાનું કૌશલ્ય અને ભાષાની અભિજ્ઞતા ધરાવતા હોવાની પ્રતીતિ રાસકૃતિમાંથી પસાર થતાં થાય છે. કથાનકનું વિભાજન, ક્રમશઃ વેગથી પ્રસંગોને આલેખવાની-આટોપવાની કળા પણ હસ્તગત હોવાનો પરિચય એમાંથી મળી રહે છે.

એમના સંપાદકોમાંના મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ ‘વિરાટપર્વ’ના કર્તા શાલિસૂરિને પણ શાલિભદ્રસૂરિ જ ગણીને બંને એક છે એવું મંતવ્ય પ્રસ્તુત કરેલ છે. પરંતુ હકીકતે વિરાટપર્વનું રચનાવર્ષ ઈ.સ. ૧૪૨૨ છે અને એ કૃતિ જૈન મહાભારત નહીં, પણ વ્યાસપ્રણિત મહાભારત પર મંડિત છે. મારી દૃષ્ટિએ શાલિસૂરિ જેવા જૈન કર્તા જૈન પરંપરાને બદલે બ્રાહ્મણ-સંદર્ભ પરંપરા ખપમાં લે છે એટલે એમને અલગ જ તથા પછીના સમયના કર્તા જ ગણવાના રહે છે.

॥ ૩ ॥

### ઠવણીક્રમે કથાપરિચય :

જૈન મહાભારતકેન્દ્રી મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પહેલી કથારચના ‘પાંચપાંડવચરિત રાસ’ના હવે પ્રત્યેક ઠવણીમાં આલેખાયેલ કથાનકનો ઠવણીક્રમે વિગતે કથાપરિચય અહીં પ્રસ્તુત છે.

#### ઠવણી-૧

નેમિનાથ જિનેશ્વરને પ્રણામ કરીને, સરસ્વતીનું

મનમાં સ્મરણ કરીને, મા અંબાને અનુસરીને દ્વાપરમાં થયેલા પાંડવોના ચરિત્રને હૈયામાં હેત લાવીને હું કથા કહું છું. કુરુવંશમાં એક કુરુ નામનો રાજા થયો. હસ્તી નામના તેમના પુત્રે ત્રિભુવનની રચના કરી, અને અમરાપુરી જેવા હસ્તિનાપુર નગરનું નિર્માણ કર્યું, તેના નગરમાં પરમેશ્વરના અવતાર સમાન શાંતિનાથ જિનેશ્વર થયા. તે પાંચમા ચક્રવર્તી ગણાય છે. તેના કુળમાં શાન્તનુ જન્મ્યા. તે બળવાન, ભડવીર અને દાનવીર હતા.

એક દિવસ તેઓ શિકાર કરવા ગયા. શિકાર ન મળતાં દૂર વનમાં ગયા. ત્યાં તેણે જોયું કે કોઈ હરણ-હરણી સાથે કેલિ-રતિકીડા કરતું હતું. જ્યારે બાણ સાધીને રાજા શિકારની પાછળ પડ્યો ત્યારે તેણે નારીનું રૂપ ધારણ કર્યું. એટલે રાજાએ પૂછ્યું કે, ‘હે શશિવર્ણી ! તું શા માટે આ વનની નિવાસી છો ?’ કંચનવર્ણી હરણી કહેવા લાગી.

ત્યારે એ મહાસતી ગંગા બોલી :

**રાસના કર્તા શાલિભદ્રસૂરિ છંદબંધના જ્ઞાતા, કથાનકને વર્ણવવાનું કૌશલ્ય અને ભાષાની અભિજ્ઞતા ધરાવતા હોવાની પ્રતીતિ રાસકૃતિમાંથી પસાર થતાં થાય છે**

અમારાં વચન સાંભળશે તે વીર અમારી સાથે લગ્ન કરશે.’ એટલે પછી તે રાજાએ જહનુ કન્યા ગંગા સાથે લગ્ન કર્યા. લગ્ન કરીને તે પોતાને ઘેર આવ્યો. ગંગાની ક્રૂષે પુત્રનો જન્મ થયો. તે વિદ્યાવાન અને ગુણસંપન્ન હતો. તેને બોતેર કલાઓનું જ્ઞાન હતું. ગંગાના નામ પરથી તેનું નામ ગાંગેય પડ્યું. તેની કીર્તિ બીજના ચંદ્રની જેમ પ્રતિદિન વધતી ગઈ. રાજા રોજ રોજ શિકાર કરવા જતો. તેથી રોષે

ભરાયેલી રાણી તેને ના કહીને મનાઈ ફરમાવવા લાગી, પણ રાજા ન માન્યો ત્યારે દુઃખી મનવાળી ગંગા પુત્રને લઈને પોતાના પિયરમાં ગઈ. તેણે પુત્રને ધનુષ્યકલાનું જ્ઞાન આપ્યું. તેને જીવદયાના પાઠ ભણાવ્યા અને ચારણમુનિઓ પાસેથી બોધ સંભળાવ્યો. સાચે જ જિનધર્મ માર્ગ જાણવા જેવો છે. તેથી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. ગંગાપુત્રના મનમાં આ વાત વસી ગઈ. ઠસાઈ ગઈ.

જ્યારે ચક્રવર્તી રાજા શાન્તનુ શિકાર ખેલવા નીકળી પડ્યા ત્યારે તેમણે મન મૂકીને ઘૂમી લીધું અને એથી પુત્રને લઈને ગંગા પિયર ચાલી ગઈ હતી તેનું રાજાને બહુ દુઃખ હતું.

#### ઠવણી-૨

વનમાંથી પાછા વળતાં તેને ગંગાનાં દર્શન થયાં. તેણે મનમાં શિકારની નિંદા કરી. પછી રાજા શિકાર કરીને પાછા ફરતાં કોલાહલ સાંભળ્યો. લોકો વિમાસણમાં પડ્યા. ભાગાભાગ થઈ. વનમાં શિકારીઓ આવી ચડ્યા. બાલ

ગંગાપુત્રએ ખભે ભાથું લટકાવી હાથમાં ધનુષ લઈ તે રાજા પાસે પહોંચ્યો. રાજાને પ્રણામ કર્યા અને વિનંતી કરી. તેની વાણી સાંભળી રાજાએ કહ્યું : ‘બાળક અમારો સાચો રખવાળ છે.’

જેટલી ભૂમિ છે તેટલી ભૂમિનો તું રાજા છે. તેટલું તારું શાસન છે. વિકરાળ રૂપ ધારણ કરેલા ગંગાપુત્રે જીવહિંસા કરનારા શિકારીઓ સામે ધમસાણ મચાવ્યું. આ બધું જોઈને ગંગારાણી ત્યાં આવી. બન્નેની પરસ્પર પિતા-પુત્ર તરીકે ઓળખાણ કરાવી. ગંગારાણી અને રાજાને પુત્રનું પરાક્રમ જોઈ આનંદ થયો. રાજાએ હથિયાર હેઠે મૂકી પુત્રને આલિંગન કર્યું. રાજા કહેવા લાગ્યો : ‘હે પુત્ર! હવે પૃથ્વી પર તું મારો આધાર બન્યો છે. હે ગંગા ! આ રાજા તમારો પુત્ર એના માટે તું શું વિચારે છે. પુત્રએ માતાને ઘણું સમજાવી. પિતા-પુત્ર બંને આનંદથી મળ્યા.

શાંતનુ રાજા ગંગાને મૂકીને પુત્ર સાથે રાજ્યમાં પાછા વળ્યા અને પૃથ્વી પર રાજ્ય કર્યું. ખૂબ આનંદ કર્યો.

એક દિવસે શાંતનુ રાજા એક સ્થાને પહોંચ્યો ત્યાં યમુનામાં જલકીડા કરતી એક બાળાને જોઈ. તે અત્યંત સુંદર હતી. રાજાએ નાવિકને પૂછ્યું : ‘આ નાવમાં બેઠેલી કોણ છે ?’ નાવિક રાજાને પ્રણામ કરીને કહે છે : ‘આ અમારા કુળનો શણગાર છે અને હજુ એ કુંવારી છે. એને માટે કોઈ વર મળ્યો નથી. એના જીવનને સફળ કરો.’

રાજાએ તે બાળાની માગણી કરી ત્યારે નાવિક વિચાર કરવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, ‘તમારા ઘરમાં તો ગંગાપુત્ર છે. મારી દીકરી તમારા ઘરમાં આવે તો દુઃખી થાય.’ શાંતનુ રાજાએ આ વાત પુત્ર ગંગાપુત્રને કરી. અને કહ્યું : ‘મારી ઈચ્છા તે માછીમારની પુત્રીને મેળવવાની છે તે ન મળે ત્યાં સુધી હું દુઃખી રહીશ. માછીમાર નાવિકે શરત મૂકી કે તમારો પુત્ર પ્રતિજ્ઞા કરે કે તે આજીવન કુંવારો રહે.’

મંત્રીઓને બોલાવ્યા અને માછીમાર નાવિકના ભ્રમને દૂર કર્યો. દેવાધિદેવ સહુની સાક્ષીએ ગંગાપુત્રે પ્રતિજ્ઞા લીધી - ‘હું આજન્મ લગ્ન કરીશ નહિ.’ ભીષ્મપ્રતિજ્ઞાથી સૌ પ્રસન્ન થયા. શાંતનુ રાજાને ઘેર સત્યવતી નામધારી પત્ની તરીકે રહી પછી વસ્તુની અંતર્ગત સત્યવતીની જન્મકથા વર્ણવાઈ છે.

### ૬વણી-૩

શાંતનુચરિત્ર પછી કથામાં હવે પાંડવ-કૌરવચરિત્ર આરંભાય છે. સૌએ નેમિનાથને પ્રણામ કર્યા, મા અંબાને પ્રણામ કર્યા. પાંડવોના ચરિત્રને પ્રણામ કર્યા. હસ્તિનાપુરમાં કુરુનંદન, સંતપુરુષ શ્રેષ્ઠ મહાપુરુષ શાંતનુ રાજા થયો. તેના ઘરમાં ગંગાપુત્ર અને સત્યવતીએ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. સત્યવતીએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તે સારા લક્ષણવાળા અને રૂપવાન હતા. તેમાં પ્રથમ પુત્ર બાળપણમાં જ કર્મદોષને કારણે વિવર્ણ હતો અને મરણ પામ્યો. વિચિત્રવીર્ય નામનો બીજો પુત્ર બહુગુણસંપન્ન હતો. જ્યારે રાજા શાંતનુનું મૃત્યુ થયું ત્યારે ગંગાપુત્ર ભીષ્મે પોતાના નાના ભાઈને રાજ્યસિંહાસને બેસાડ્યો.

કાશીરાજના ઘરમાં ત્રણ કન્યાઓ હતી : અંબિકા, અંબાલા અને અંબા. તેમને પરણાવવા માટે કાશીરાજે

સ્વયંવરનું આયોજન કર્યું. ગંગાપુત્રને રોષ થયો અને વણતેડાવ્યો સ્વયંવરમાં આવી ચડ્યો. તેણે યુદ્ધમાં વિજય મેળવી અને ત્રણે બાળાઓને હસ્તિનાપુર લઈ આવ્યો. મોટા ઉત્સવનું આયોજન કરીને ભાઈનાં લગ્ન કરાવ્યાં. અંબિકાનો જે પુત્ર થયો તે આંખે આંધળો હતો. એનું નામ ધૃતરાષ્ટ્ર. અંબાલાને જે પુત્ર થયો તે પાંડુ અને અંબાને જે પુત્ર થયો તેનું નામ વિદુર હતું. જગતમાં ત્રણેય પ્રસિદ્ધ થયા. તેમાં વિચિત્રવીર્ય રાજાએ પાંડુને સિંહાસન પર

બેસાડ્યો. પાંડુને કુંતીનાં દર્શન થયાં. પાંડુ તેના પર મોહિત થયો. અંધકવૃષ્ણિ નામે રાજાને દસ દીકરા અને કુંતા દેવી નામની એક દીકરી હતી. તે વણતેડાવી પાંડુ રાજા પાસે ગઈ. તેણે પોતાની સખીઓને બોલાવી ત્યાં આનંદ કર્યો. ગુપ્ત રીતે લગ્ન કરી લીધાં. તેથી પુત્ર થયો એને રત્નમણિ સાથે પેટીમાં રાખીને નદીમાં વહેતો મૂકી દીધો. પાછળથી બંનેનાં લગ્ન થયાં. પછી ત્યાં મદ્ર દેશના રાજાની રાજકુમારી



માદ્રી આવી પહોંચી. તેણે પણ પાંડુ સાથે લગ્ન કર્યાં. કુંતી તેમજ માદ્રી બંને સખીભાવથી રહેવા લાગી.

ગાંધાર દેશનો સબલ નામે રાજા થયો. તેને આઠ પુત્રીઓ હતી. તેમાં ગાંધારી પ્રથમ હતી. તેણે અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે લગ્ન કર્યાં અને ગર્ભ ધારણ કર્યો. કુલદેવીની કૃપાથી બીજી સ્ત્રીઓએ પણ ગર્ભ ધારણ કર્યો.

#### ૬વણી-૪

સૌથી પહેલાં કુંતાદેવીએ પાંચ પ્રભાવશાળી પુત્રોને પ્રાપ્ત કર્યાં. તે બધા સુંદર અને પુણ્યશાળી હતા. પુષ્ય નક્ષત્રમાં દેવ સમાન યુધિષ્ઠિરનો જન્મ થયો. તે ધર્મરાજાનો પુત્ર સત્યશીલ અને વિવેકી હતો. ત્યાર પછી પવનપુત્ર ભીમનો જન્મ થયો. તે વજ્રસમાન અને મહાબળવાન હતો. તે પછી ઈંદ્રપુત્ર અર્જુનનો જન્મ થયો. તે મહાન બાણાવળી હતો. ત્યાર પછી માદ્રીને નકુળ અને સહદેવ બે જોડિયા પુત્રનો જન્મ થયો. માદ્રીના બંને પુત્રોને કુંતીને સોંપી દીધા. પાંડુના પાંચ પુત્રો આનંદથી રહેવા લાગ્યા.

ગાંધારીદેવીએ ત્રીસ દિવસે દુર્યોધન જેવા સંસારી પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે ખૂબ અભિમાની હતો. તે હસ્તિનાપુરને પોતાનું કરવા માગતો હતો. તે ધનુષ્ય ચડાવીને ભૂમિ પર ફરવા લાગ્યો. દેવોએ આ પુત્રોના જન્મનો ઉત્સવ ઊજવ્યો. બાળકોએ નૃત્ય કર્યું. ઢોલ-નગારાં વાગવા લાગ્યાં. પૃથ્વી પર આનંદ છવાયો. પણ દુર્યોધન કૌતુક અને કૂડાં પ્રપંચ કરવા લાગ્યો.

કેટલાક દિવસો પછી રાજાએ પર્વત પર એક ઉત્સવ રાખ્યો. બાળકોનું ગુણગાન થયું. પાંચે પાંડવો ચંદ્રની જેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા અને તેમના ગુણોની પ્રશંસા થવા લાગી. ઉત્સવમાં ભીમ અને દુર્યોધન વચ્ચે ઉગ્ર બોલાચાલી થઈ. ભીમે દુર્યોધનને બાંધી દીધો. દુર્યોધનને રોષ ચડ્યો. તે બોલ્યો : 'હે ભીમ ! તું મારો ભાઈ છે પણ હું તને

બબર પાડીશ.' દુર્યોધનની કહાની સાથે મિત્રતા થઈ. તે રાધાપુત્ર તરીકે જાણીતો હતો. આ બધા રાજકુમારોનો દ્રોણાચાર્ય સાથે ભેટો થયો. તેમણે દ્રોણાચાર્યને પ્રણામ કર્યાં. કૂવામાં પડેલો દડો દ્રોણાચાર્યે કૂવામાંથી કાઢી આપ્યો તેથી રાજકુમારોએ દ્રોણાચાર્યને પોતાના ગુરુ માન્યા અને તેમની પાસેથી શસ્ત્રોનું અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

બાણવિદ્યા શીખતાં બે વીરપુરુષો ભેગા થયા. તેમાં એક હતો પાંડુપુત્ર અર્જુન અને બીજો હતો રાધાપુત્ર કર્ણ.

ઉત્સવમાં રમતાં રમતાં ભીમે કૌરવોને બરાબરના ભીડવ્યા. તેથી દુર્યોધન રોષે ભરાયો અને દુર્યોધને કહ્યું : 'હે ભીમ ! તું મારો ભાઈ છે અને મને પછાડે છે પણ હું તને છોડીશ નહિ.' દુર્યોધને ભોજનમાં ભીમને ઝેર આપ્યું પણ તેની કોઈ અસર થઈ નહિ. તે વખતે રાજાનો સારથિ અતિરથ આવ્યો. ત્યારે રાધાપુત્ર કર્ણ પણ વિદ્યા માટે

આવતો. તેણે દ્રોણાચાર્યને પ્રણામ કર્યાં. તેને દ્રોણે કૂવામાંથી દડો કાઢવાની વિદ્યા આપી. ધનુર્વિદ્યામાં બે શિષ્યો પારંગત હતા - એક અર્જુન અને બીજો કર્ણ. પણ જેણે સતત ગુરુની આરાધના કરી અને ગુરુ પ્રત્યે એકનિષ્ઠ ભક્તિ રાખી તે એકલવ્યને પણ બાણવિદ્યામાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ.

એક દિવસ ગુરુ બાણવિદ્યાની પરીક્ષા કરવાના હતા, તે દિવસે બધા રાજકુમારો તૈયારી કરવા લાગ્યા. પરસ્પર એકબીજાને

શીખવવા લાગ્યા. દ્રોણાચાર્યે પરીક્ષા કરવા માટે એક લક્ષ્ય બાંધ્યું અને ગુરુએ બધાને છોડાવવા માટે સાદ કર્યો. એકલો અર્જુન ધનુષ્યબાણ લઈને જલદીથી દોડતો ગયો અને ગુરુને મુક્ત કર્યાં. તેથી ગુરુજીએ પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી.

#### ૬વણી-૫

એક સમયે રાજાએ ગુરુને વિનંતી કરી. બધા પગ લંબાવીને બેઠા છે. ત્યારે હું કુમારો માટે એક નવો અખાડો બનાવડાવું છું. જેમાં પુત્રોને રમતની નવી નવી રીતો શિખવાશે. વિદુરે તેની જાહેરાત કરી અને તેને જોવા માટે દશેય દિશાઓમાંથી લોકો આવ્યા. એક થાંભલા પર મંચ ઊભો કરવામાં આવ્યો. રાજા અને રાણી બધાં તેમને જોવા માટે આવ્યાં. સૌથી પહેલાં ગંગાપુત્ર ભીષ્મ આવ્યા, પછી વિદુરજી, કૃપાચાર્ય તે બધા મંચ પર ચડ્યા. જેમ ચંદ્ર શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા. રાજપુત્રોમાં કેટલાક તલવારના દાવ, ઘોડેસવારી, ચક્ર ચલાવવાનું કે છૂરી ચલાવવાનું તો ભાલાદાવ અને પડતાં હથિયારોને ઝાલવાના દાવ કર્યાં. સૌથી પહેલાં ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર કે જેમને કોઈ શત્રુ નથી. તે





પછી ભીમે ગદા ફેરવવા માંડી અને દુર્યોધને તેનો સામનો કર્યો. દ્રોણગુરુએ અર્જુનને ઉદાડ્યો. તેણે કર્ણની સામે જંગ કર્યો. તેમાં કર્ણે ચક્રવેધ કરી બતાવ્યો. અર્જુનને રોષ ચડ્યો. બંને વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. તે જોવા દેવી-દેવતાઓ આવ્યાં. બંને હાંફવા લાગ્યા, બેબાકળા થઈ ગયા. ધરતી ગાજવા લાગી. કોણ જીતશે, કોણ હારશે? કાયરોનાં હૈયાં ધડકવા લાગ્યાં. સંતોના મનમાં ઉચાટ થવા લાગ્યો. ઘડીકમાં મોટા, ઘડીકમાં નાના, ક્યારેક ખુશ થાય ક્યારેક રીસે ભરાય. પાંડવો દ્રોણને વીંટળાઈ ગયા. અર્જુને કર્ણને અકુલીન કહ્યો. કર્ણે કુળનું અભિમાન ન કરવા કહ્યું. પોતાનાં વખાણ કરે તે જ નીચ કુલનું પ્રમાણ છે. ત્યાં અતિરથ સારથિ આવ્યો અને કર્ણના રાજવંશની જાણ કરી. ગંગામાંથી રત્નજડિત ટોપલી મળી આવી. કુંડળ સાથેનો સુંદર બાળક મળી આવ્યો તે અમારો કર્ણ છે. કર્ણ નિરુત્તર હતો. કુંતીએ આ ગુપ્ત વાત કર્ણને ક્યારેય કરી ન હતી. દુર્યોધને કર્ણને રાજ્ય આપ્યું, તેથી એ બંને પાંડવોના શત્રુ થયા. દ્રોણગુરુએ અખાડામાં બંનેની પરીક્ષા કરી અને કહ્યું, ‘બંને વીર છે.’

હવે એક બીજા પ્રસંગે રાજ્યમાં દૂત આવ્યો. તેણે પ્રણામ કરીને વિનંતી કરી. દ્રુપદ રાજાની દીકરીને કોઈ વીરપુરુષ પરણશે. દ્રુપદ રાજાની પુત્રી કુંવારી છે. તેના જેવી સ્વરૂપવાન જગતમાં કોઈ અન્ય નારી નથી. ત્યાં સ્વયંવરમાં આઠ ચક્ર અને છ થાંભલાનો બનેલો એક સ્તંભ છે. તેની વચ્ચે એક પૂતળી ફરે છે. તેની આંખ વીંધે તે દ્રૌપદી સાથે લગ્ન કરે.

#### ઠવણી-૬

પાંડુરાજા હસ્તિનાપુરથી સ્વયંવરમાં જવા નીકળ્યો. તારાઓનું વચ્ચેથી જેમ ચંદ્રને તેમ કન્યાને પ્રાપ્ત કરશે. ઢોલ-નગારાં વાગવા માંડ્યાં. જેવો રાજા પાંડુ ત્યાં પહોંચ્યો તો દ્રુપદ રાજાએ સામૈયું કર્યું. તકિયા, તોરણ અદિથી આગતા સ્વાગતા કરી. સોનાનો સ્તંભ મોતીના ચોકમાં મુકાવ્યો. કંકુ, ચંદન અને ઘેર ઘેર તોરણ બંધાવ્યાં. પાંડુરાજા પણ સજ્જીને ત્યાં પહોંચ્યો. તેની સાથે પાંચ પાંડવો પણ આવી ગયા. ઢોલ-નગારાં વાગવા માંડ્યાં. રાજકુમારોને મેડા પર બેસાડ્યા ત્યાં રાજકુમારી દ્રૌપદી આવી. તેણે અનેક શણગારો ધારણ કર્યા હતા. તેણે હાથમાં કંકણ, સુંદર પહેરણ, કાનમાં કુંડળ ધારણ કર્યા હતાં. આવેલા રાજકુમારોમાંથી કોઈ આંખ વીંધી ન શક્યું ત્યારે પાંડુએ આવી અર્જુનને ઉદાડ્યો. અર્જુને જ્યારે ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવ્યું ત્યારે પર્વતોનાં શિખરો ખખડવા લાગ્યાં. અર્જુનનો

જય જયકાર થવા લાગ્યો. દેવ, પશુ-પંખી બધા આનંદિત થઈ ઊઠ્યાં અને દ્રૌપદીને જે અસંભવ લાગતું હતું તે સંભવિત થયું. દ્રૌપદીને એક નહિ પણ પાંચ પતિ પ્રાપ્ત થયા.

અર્જુને દ્રૌપદી સાથે મહોલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે યુધિષ્ઠિર મનમાં લજવાઈ ગયા. એ સમયે એક ચારણમુનિએ કહ્યું: ‘આ દ્રૌપદીના તપનો પ્રભાવ છે. ભાવિમાં જે હતું તે પ્રમાણે થયું છે. તેથી આ સાધ્વીને પાંચ પુરુષો સાથે સંબંધ થયો છે. કોઈએ વિચાર્યું ન હતું કે દ્રૌપદીને પાંચ પતિ થશે.’ આ સાંભળીને પાંડવો સંતુષ્ટ થયા. તેમના ચાર મંગલ ફેરા થયા. જગતમાં જય જયકાર થયો. દ્રૌપદીના ગળામાં ફૂલોની માળા, તેનાં લોચન અતિ અણિયાળાં, તેની આંખોમાં કાજલ-આ બધાથી તેનો દેહ શોભી ઊઠ્યો. કુંતી અને માદ્રીને માથે મોડ ધરી પાંચેય ધનુષ્યધારી પાંડવો દ્રૌપદીની સાથે માંચરામાં બેઠા.

**અર્જુને દ્રૌપદી સાથે મહોલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે યુધિષ્ઠિર મનમાં લજવાઈ ગયા. એ સમયે એક ચારણમુનિએ કહ્યું: ‘આ દ્રૌપદીના તપનો પ્રભાવ છે. ભાવિમાં જે હતું તે પ્રમાણે થયું છે**

દ્રૌપદી પાંચ પાંડવોને પરણી, બધાં સપરિવાર હસ્તિનાપુર આવ્યાં. બીજા દિવસે નારદમુનિએ પાંડવોએ પાળવાના નિયમોનો આદેશ સંભળાવ્યો. એ મુજબ એક વખત આદેશનું પાલન ન થતાં અર્જુન વનમાં ગયો અને પુષ્કળ ધન ઘેર લાવ્યો. મણિચૂડને મદદ કરીને મિત્ર બનાવ્યો.

#### ઠવણી-૭

આ દ્રવ્યમાંથી તેણે નવો મહેલ બનાવ્યો. તેમાં સોનાના મણિમય સ્તંભવાળાં મોટાં બિંબ બનાવ્યાં. ભગવાન કૃષ્ણને બોલાવ્યા. દુર્યોધન પણ આવ્યો. બિંબમાં તેણે પોતાની પ્રતિમા જોઈ. આ અમારી પૃથ્વીને તેણે પોતાની બનાવી છે, ત્યારે સભાજનોએ દુર્યોધનની મજાક કરી. દુર્યોધને કપટ કરીને પાંડવોને જુગાર માટે બોલાવ્યા. વિદુરે તેમને વાર્યા પણ પાંડવો માન્યા નહિ. જુગારમાં તેમણે રાજપાટ ગુમાવ્યું. ભાઈઓને હારી ગયા. દ્રૌપદીને પણ હારી ગયા. તેનાં બધાં ઘરેણાં ઉતારી લીધાં.



તેના વાળ પકડીને ઘસડીને સભામાં લાવવામાં આવી. દુષ્ટ દુર્યોધન કહેવા લાગ્યો : 'હે દ્રૌપદી, તું મારા ખોળામાં આવીને બેસ.' તે જોઈ ગંગાપુત્ર ભીષ્મ દુર્યોધનનો ત્યાગ કરીને કહેવા લાગ્યા : 'પાંચ પાંડવ પણ મારો જ વંશ છે. તેમને બાર વરસનો વનવાસ અને તેરમો ગુપ્તવાસ. પાંચ પાંડવો અને છઠ્ઠી દ્રૌપદી વનમાં ગયાં.

દ્રોણાચાર્ય, વિદુર અને ગંગાપુત્ર ભીષ્મ ઘણા દુઃખી થયા. દુર્યોધનની આ અધમતા હતી. ઘરના જ લોકોને તેણે કાઢી મૂક્યા. દ્રૌપદી સાથે પાંડવો વન સિધાવ્યા.

#### ઠવણી-૮

માતાની આજ્ઞા લઈને પાંચ પાંડવોએ વનગમન કર્યું. પોતપોતાનાં ઘર અને પિયરમાં સગાંવહાલાંની વ્યવસ્થા કરી. માતાઓ કુંતી અને માદ્રી તેમના પિયરમાં ગઈ. દ્રોણાચાર્ય હથિયાર લઈને પિતામહની પાસે ગયા. કુંતા વગેરેએ આંસુ વહાવ્યાં. અંબા, અંબાલી, અંબિકા પિયર ગયાં. કુંતી-માદ્રી નણંદો પાસે ગયાં. દુર્યોધને સૌને પોતાના ઘરમાં રહેવા સમજાવ્યા.

રાજા શ્રીકૃષ્ણ કુંતીને મળવા માટે આવ્યા. બળદેવ સુભદ્રાને લઈને નીકળી ગયા. પછી પુરોચન નામનો પુરાહિત દુર્યોધનની પાસે આવ્યો. તેણે દુર્યોધનને પ્રણામ કર્યા. તેણે દુર્યોધનને કહ્યું : 'હું વારણાવતમાં નિવાસ કરીશ. પછી કપટ કરીને પાંડવોને ત્યાં લઈ જઈશ અને એમને સળગાવી નાખીશ.' વિદુરને આ યોજનાની જાણ થતાં પાંડવોને આગાહ કર્યા કે, બધા પાંડવોનો એક સાથે સંહાર કરવાની યોજના છે. કાળી ચૌદશને દિવસે આ કાર્ય કરવાની યોજના છે. વિદુરે વારણાવત ભવનની પાસે એક સુરંગ તૈયાર કરાવી. નવા લાક્ષાગૃહ-આવાસમાં પાંચ પાંડવ, કુંતી અને દ્રૌપદી રહેવા આવ્યાં. સૌને ભવન જોઈ આશ્ચર્ય થયું. જ્યારે પુરોહિતે રાત્રે લાક્ષાગૃહ ભવનને આગ લગાડી. આ બધું જોઈને કૌરવો આનંદ પામ્યા. પાંચ પુત્રો સાથે અન્ય કોઈ વૃદ્ધા સળગી ગઈ. પાંડવ પરિવાર સુરક્ષિત રહ્યા અને સુરંગ વાટે નીકળી ગયા.

નસીબને કોઈ પાપ નથી, કોઈ પુણ્ય નથી. સંતાપ સાંભળીને જેમ કોઈ પુણ્ય વિનાનો રહે. દુર્યોધનના કપટથી છૂટેલા પાંચેય પાંડવો વનમાં ફરતા ભયાનક દુઃખોને સહન કરે છે, વનમાં ભૂલા પડે છે.

#### ઠવણી-૯

નિયતિને-દૈવને ધિક્કાર છે. આ દૈવનો જ પ્રભાવ

છે કે પાંચે પાંડવો વનવાસી બની ગયા. તે જીવતા છે એમ જાણીને દુર્યોધન તેમને માટે કોઈ પણ કપટજાળ તો નથી રચી રહ્યો ને ? તે વિચારથી પાંડવો ચિંતા કરવા લાગ્યા. સાસુ-વહુ વનમાં ચાલતાં ચાલતાં થાકી ગયાં છે. કુંતીને ખભા પર બેસાડી અને દ્રૌપદીને પણ. જ્યારે પૃથ્વી ઉપર સૂરજ ઊગ્યો ત્યારે વનમાં પહોંચ્યાં. પાણીને માટે વનમાં આમતેમ ભટકવા લાગ્યાં. ભીમ પાણી લઈને આવે છે ત્યારે એક અસંભવ એવા કદની બાળાને જુએ છે. પછી તે બાળા વિકરાળ દેખાય છે. તે બાળા કહે છે : 'સાંભળો, મારું નામ હિડિંબા છે. રાક્ષસ હિડંબની બેન છું.' હિડંબે વાત જાણી ત્યારે તેણે કહ્યું : 'કોઈ માણસ આવ્યું છે. હું ઉપવાસી છું તો મને પારણું કરાવો.' રાક્ષસી ભીમને કહેવા લાગી : 'હે પાંડવરાય ! હું પ્રણામ કરીને કહું છું કે મારી તમારી સાથે લગ્ન કરવાની ઈચ્છા છે. તમારા ઉપર હું

**નસીબને કોઈ પાપ નથી, કોઈ પુણ્ય નથી. સંતાપ સાંભળીને જેમ કોઈ પુણ્ય વિનાનો રહે. દુર્યોધનના કપટથી છૂટેલા પાંચેય પાંડવો વનમાં ફરતા ભયાનક દુઃખોને સહન કરે છે, વનમાં ભૂલા પડે છે**

ઘણા ઉપકાર કરીશ.' એટલામાં રોષે ભરાયેલો હિડંબ રાક્ષસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ભીમની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે લલકારવા લાગ્યો. ભીમ કહેવા લાગ્યો : 'હે રાક્ષસ, તું અમારામાંથી કોઈને મારીશ તો તારો કાળ નજીક આવી જશે.' બંનેને યુદ્ધ કરતા જોઈ હિડિંબા કહેવા લાગી : 'હે માડી ! યુદ્ધ રોકો.' પણ ભીમે અને અર્જુને મળીને રાક્ષસને હરાવી દીધો.

હવે હિડિંબા બધાંની સાથે વનમાં ચાલવા લાગી. કુંતી અને દ્રૌપદીને તેણે પોતાના ખભા પર બેસાડી લીધાં. કુંતીને તરસ લાગી ત્યારે હિડંબ જળ લઈને આવ્યો. એક દિવસ ભોળી દ્રૌપદી રાક્ષસીને નીરખી નીરખીને જોવા લાગી.

#### ઠવણી-૧૦

વાઘ, સિંહ, હાથી નજરે પડે તેમની સાથે રાક્ષસી સામનો કરે. રાત પડતાં જાતે રહે. વળી વળી નમીને ભૂમિને



વંદન કરે. દ્રૌપદીની પાસે વારંવાર રાક્ષસી આવે. તે જોઈ દ્રૌપદીને તેના પ્રત્યે માન ઊપજે. ભીમસેનના ગળામાં માળા પહેરાવી તે બાળ રાક્ષસીને પરણાવી. પછીથી તે પાંચેય પાંડવો સાથે જ રહેવા અને ફરવા લાગી. પાંડવો એકચક્રપુરી ગામે પહોંચ્યા. અહીં દેવશર્મા નામના બ્રાહ્મણને ઘેર રહ્યાં. હિડિંબા પણ બ્રાહ્મણના વેશમાં પાંડવો સાથે રહેવા લાગી. ત્યાર પછી કુંતીએ વધૂ હિડિંબાને બોલાવીને કહ્યું : ‘અમે અહીં દુઃખી વેશમાં રહીએ છીએ. હવે તું તારા રાજમાં જા. અમે જ્યારે યાદ કરીએ ત્યારે તું અમારે માટે પાછી આવજે.’ થાપણનું રક્ષણ કરી વનમાં ઘણું ફરી, બધાંને નમસ્કાર કરીને હિડિંબા પોતાના રાજમાં ગઈ અને રાજ્યની સ્વામિની બની.

બીજે દિવસે બ્રાહ્મણ કુટુંબ સહિત વિનંતી કરી રડવા લાગ્યું. ભીમે પૂછ્યું : ‘ઓચિંતું શું થયું ? શું દુઃખ છે ?’ બ્રાહ્મણે કહ્યું : ‘આ અમારી ગામની વ્યવહારુ નીતિ છે કે અહીં બકાસુર નામનો રાક્ષસ રહે છે તેની સાથે શરત પ્રમાણે દરરોજ કુટુંબનો એક માણસ વારા પ્રમાણે તેના આહાર માટે જાય. આજે મારો વારો છે. આજે હું છૂટીશ નહિ.’ ત્યારે ભીમે બ્રાહ્મણને બદલે જવાનું નક્કી કર્યું અને બકાસુરનો વધ કર્યો.

ગામમાં બકાસુરના વધની વાત બધે ફેલાઈ. આ કેવી રીતે બને ? પાંચ પાંડવો બ્રાહ્મણ વેશે જીવતા છે એ વાત છાની ન રહી. તે વાત દુર્યોધન પાસે પહોંચી. આ કારણે પછીથી તે બધા રાત્રે ગુપ્તવેશે દ્વૈતવનમાં જઈને રહેવા લાગ્યા. પુરુષ પ્રિયંવદુએ વિદુરજીને બકાસુરના વધની વાત કરી. પ્રણામ કરીને મંત્રીએ દુર્યોધનને વિનવણી કરી. દુર્યોધન અને કર્ણ વનમાં આવશે. એ સાંભળી પાંચાલી કહેવા લાગી : ‘આપણું રાજ્ય પડાવી લઈને હવે તેઓ સુખેથી રહે છે.’ પાંચાલી મનમાં દુઃખી થઈ શરમ છોડીને કહેવા લાગી : ‘તમે પાંચે કંઈ કરી શક્યા નહિ. રાજ્ય પડાવી લીધું. દુઃશાસને મારા વાળ પકડીને મને ઘસડી. નાનપણમાં જ હું શા માટે મૃત્યુ ન પામી અને તમારી પત્ની બની.’ ત્યારે ભીમને ક્રોધ ચડ્યો અને કહેવા લાગ્યો : ‘તું ધીરજ રાખ મારું વચન છે કે હું તેનો અંત લાવીશ.’ સાચું વચન તો જૈનધર્મમૂલક છે કે તને ભવસાગર પાર કરાવશે. ગંધમાદન પર્વત પર શિકારીઓથી ઘેરાયેલું એક હરણ, સુવર, ભૂંડ દોડતું દોડતું આવ્યું.

#### ઠવણી-૧૧

સુવરને જોઈ અર્જુને સરસંધાન કરી બાણ ફેંક્યું,

તે જ સમયે પારધી વનેચરે પણ સુવર પર બાણ ફેંક્યું. અર્જુન અને વનેચર વચ્ચે વિવાદ થયો. એક બાણ માટે બે જણા વિવાદે-યુદ્ધે ચડ્યા. ત્યારે ઈશ્વરે બંનેની પરીક્ષા કરી. યુદ્ધમાં અર્જુન પાસે હથિયાર ખૂટી પડ્યાં. બંને એકબીજાને મારઝૂડ કરવા લાગ્યા. અર્જુને તે બધું સહન કર્યું ત્યારે શિવ પ્રસન્ન થયા અને વરદાન માગવા કહ્યું. વનેચરે કહ્યું : ‘આ ઈન્દ્રનું વન છે. ઈન્દ્રએ ઘણા રાક્ષસોનો વધ કર્યો હતો. ઈન્દ્રનું વચન છે કે જે અહીંના દાનવોનો વધ કરશે તેને શ્રેષ્ઠ વરદાન મળશે.’ તે સાંભળી અર્જુન આનંદિત થયો અને રથ પર ચડી તેણે બધા દાનવોને લલકાર્યા. પછી તેણે દાનવોનો પણ વિનાશ કર્યો એ ઈન્દ્રની ઉપર ઉપકાર કર્યો. ઈન્દ્રલોકમાં જય જયકાર થયો. ઈન્દ્ર પ્રસન્ન થયો અને તેણે અર્જુનને કવચ અને હથિયાર આપ્યાં. ચિત્રાંગદને ધનુર્વેદનું જ્ઞાન આપ્યું. પછી એક ભારે અપૂર્વ ઘટના બની. દ્રૌપદીએ એક સુવર્ણકમળ જોયું. તે મેળવવાની ઈચ્છા થતાં દ્રૌપદીને, સુવર્ણકમળ લાવી આપવા માટે ભીમે એ સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી ભીમને ન જોતાં અર્જુને સરોવરમાં ઝંપલાવ્યું. પછી નકુલ અને સહદેવ બંને જણા પણ પાણીમાં ડૂબ્યા. ત્યારે રાજા યુધિષ્ઠિરે હિડિંબાનું સ્મરણ કર્યું. હિડિંબા ભીમથી પોતાની કૂબે અવતરેલા પુત્ર ઘટોત્કચને લઈને આવી. પછી તેણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે બધા સજીવ થયા. રાણી દ્રૌપદી અને કુંતી બંને ધ્યાન ધારણ કરી સહજ રીતે નવકારમંત્રનો જાપ કર્યો. બીજા દિવસે એક પુરુષ આવ્યો. માડીએ નમન કર્યા અને તેની પાસે પુરુષચરિત્ર કહેવડાવ્યું. એક મુનિને કેવળજ્ઞાન થયું અને ઈન્દ્રનું વિમાન આવ્યું. પછી ઈન્દ્રનું આગમન થયું અને એણે પાંડુપુત્રને હથિયાર આપ્યાં.

નાગપાશથી છોડાવી પાંડવોએ નાગરાજને વીંધી નાખ્યો. અર્જુન સાથે ઝઝૂમતા શંખચૂડની સાંનિધ્યમાં પાંચે વિઘ્ના સિદ્ધ કરી. પછી અર્જુને દુર્યોધનને ચિત્રાંગદ ગાંધર્વ પાસેથી છોડાવ્યો.

નાગપાશથી છોડાવી પાંડવોએ નાગરાજને વીંધી નાખ્યો. અર્જુન સાથે ઝઝૂમતા શંખચૂડની સાંનિધ્યમાં પાંચે વિઘ્ના સિદ્ધ કરી. પછી અર્જુને દુર્યોધનને ચિત્રાંગદ ગાંધર્વ પાસેથી છોડાવ્યો.

#### ઠવણી-૧૨

પછી દુર્યોધન યુધિષ્ઠિર પાસે ગયો. પ્રણામ કર્યા અને દુર્યોધને રજા લીધી ત્યારે તેની સાથે જયદ્રથ પણ પાછો વળ્યો. ત્યારે કુંતીએ તેને જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. પણ દુષ્ટ જયદ્રથ દ્રૌપદીને કપટ કરીને તેની સાથે લઈ ગયો. ત્યારે ભીમ અને અર્જુને તે દુષ્ટને યુદ્ધ કરીને પરાજિત કર્યો અને જયદ્રથને બંદીવાન બનાવ્યો.

ત્યારે નારદ ઋષિ આવ્યા અને દુર્યોધનને ઠપકો

આખ્યો. નારદે પાંડવોને બધું રહસ્ય સમજાવ્યું. આ બધું કારસ્તાન-કપટ-કૃત્યાનું હતું. પાંડવોના કાર્યને વિક્ષણ કરવા માટે તેણે કપટની રચના કરી હતી. નારદના કહેવાથી પાંડવોને આ વાત ધ્યાનમાં આવી. તેમણે પંચમરમેષ્ટીનું ધ્યાન ધર્યું. કૃત્યાની સાથે તેનું સૈન્યદળ-કટક લડવા આવ્યું. પાંડવોએ તેમનો સામનો કર્યો. અર્જુને બધા સૈન્યને પરાજિત કર્યું. કૃત્યા પર વિજય મેળવ્યો અને પાંચે પાંડવો સજીવન થયા.

પાંચ પાંડવો વિચારવા લાગ્યા : ‘કોણ વીરપુરુષ આવ્યા ? કોણે તળાવમાં વિષ નાખ્યું ? કોણે દ્રૌપદીનું અપહરણ કર્યું ? ’ દેવે કહ્યું : ‘અમારી માયાથી આ કૃત્યા ઊભી કરી હતી.’ એ જ ભોજન સમયે દ્રૌપદી થઈને રસોઈ કરી. માસખમણ પારણા વખતે નારદ ત્યાં પહોંચ્યા. પાંચે પાંડવોએ તેમને પ્રણામ કરીને અતિથિદાન આપ્યું. ત્યારે ઢોલ-નગારાં વાગ્યાં. ત્યારે વાચા થઈ કે, ‘તમે મત્સ્ય દેશમાં જાઓ, ત્યાં રહો ને તમારા ગુપ્તવાસનું વર્ષ ત્યાં પસાર કરો.’ પાંડવો બધા જુદા જુદા વેશ ધરી મત્સ્ય દેશમાં વિરાટ રાજાના નગરમાં ગયા. યુધિષ્ઠિરે કંકનો, ભીમે બલ્લવનો, અર્જુને હીજડાનો, નકુલે અશ્વ સોદાગરનો અને સહદેવે જોશીનો વેશ લીધો. સૌપ્રથમ તો તેમણે કીચકનો વધ કર્યો. બીજું તેમણે કૌરવો પાસેથી ગાયો છોડાવી. ત્રીજું રાજકુંવર ઉત્તરને વિજયી બનાવ્યો. આ રીતે પાંડવોનું વરસ પસાર થઈ ગયું. ઉત્તરાની સાથે અભિમન્યુનાં લગ્ન થયાં. કૃષ્ણે આવીને વિવાહ કર્યો. બધા કન્હડપુરી પહોંચ્યા.

### ૬વણી-૧૩

હવે પાંડવો તેરમા વરસનો ગુપ્તવાસ પૂરો કરીને પાછા આવ્યા અને પાંચ ગામની માગણી કરી. એ પાંચમાં ઈન્દ્રપ્રસ્થ, તિલાપંથ, વારણાવત, પુરુદેશ ને પાંચમું હસ્તિનાપુર નગરની માગણી કરી ત્યારે કૌરવોએ કહ્યું : ‘આ પૃથ્વીનું રાજ અમે અમારી શક્તિથી મેળવ્યું છે. તેમાંથી એક ટુકડો પણ તમને નહિ મળે.’ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણએ કહ્યું કે, ‘ભીમનું બળ જોયું છે ? તેણે કીચકનો વધ કર્યો. બકાસુર અને હિડંબ જેવા રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. અર્જુને તમારા નાના ભાઈને પણ બેથી ત્રણ વાર છોડાવ્યો.’ પાંડવો વિદુર, કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્યને મળ્યા. કૃષ્ણ વિદુરને ઘેર ગયા અને તેમને મળ્યા. કૌરવો કોઈ નવું કપટ તો નહીં કરે ને ? તેવી ચિંતામાં પાંડવો પડ્યા. કર્ણે કહ્યું કે, ‘હું દુર્યોધનને માટે પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું. અમે અર્જુનનો રથ

અટકાવીશું પછી જે થવાનું હશે તે થશે.’

### ૬વણી-૧૪

વ્રત ધારણ કરીને વિદુર વનમાં ગયા. શ્રીકૃષ્ણ દારિકા ગયા. જરાસંધનો દૂત આવ્યો. કાલયવનનો નાશ થયો. પાંચાલી પાંચાલ દેશ ગઈ અને સૌ તેની સાથે આવ્યા. ઈન્દ્રચન્દ્ર, ચંદ્રાપીડ, ચિત્રાંગદ, મણિચૂડ અને ઉત્તરકુમાર પણ આવ્યો અને બધા સાથે મળ્યા. સેનાની ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આવ્યો. કુરુક્ષેત્રમાં પાંડવ પક્ષના સર્વે સૈનિકો યુદ્ધ માટે એકત્રિત થયા.

કૌરવોના સૈન્યમાં ભીષ્મ પિતામહ, કૃપાચાર્ય, દુર્યોધન અને શલ્ય એમ બધા મળ્યા. શકુનિ, દુઃશાસન, જયદ્રથ, ગુરુપુત્ર અશ્વત્થામા, ભગદત્ત અને જરાસંધ એકત્ર થયા. દુર્યોધન જરાસંધને પગે પડ્યો.

જ્યારે બંને સૈન્ય યુદ્ધ માટે સામસામે ભેગાં થયાં

ત્યારે આકાશમાં ગડગડાટ થવા લાગ્યો. પૃથ્વી ધ્રૂજવા લાગી. સીમાડા સળવળ્યા અને પર્વતો ગબડવા લાગ્યા. શંખ વાગવા માંડ્યા. ઘોડાઓની ખરીઓથી ઊડેલી ધૂળ પૃથ્વી ઉપર છવાઈ ગઈ. ધનુષ્યની દોરીઓ ખેંચાવા લાગી. ધનઘોર યુદ્ધમાં મસ્તક ધડથી જુદાં થવા લાગ્યાં. વીરપુરુષોના હાકલા પડકારાથી આકાશ મેઘાચ્છાદિત થવા લાગ્યું. સામંતો એકબીજાને પોતાનું કૌશલ દેખાડવા લાગ્યા. ગંગાપુત્ર ભીષ્મ બધાંને ભારે પડવા લાગ્યા.

તેમણે આઠ દિવસ યુદ્ધ કર્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ વિચારમાં પડી ગયા. શલ્યની શક્તિથી ઉત્તરકુમારનો વધ થયો. તેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શિખંડીની યુક્તિથી અર્જુને બાણ મારીને ભીષ્મપિતામહનો વધ કર્યો. અર્જુને બાણ મારીને ગંગા ઉત્પન્ન કરી અને ભીષ્મને પાણી પાયું. અગિયારમે દિવસે સેનાપતિ દ્રોણને ચિંતા થઈ. આજ પાંડવો કાંઈક કરશે. ભગદત્તે જ્યારે હાથીને છૂટો મૂક્યો તો હાથીએ સેનામાં ભાગદોડ મચાવી અને અર્જુન હાથી તરફ દોડ્યો અને હાથીને મારી નાખ્યો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવો હરખ પામ્યા.

તેરમા દિવસે કૌરવોએ ચક્રવ્યૂહની રચના કરી. તે વખતે અર્જુન લડવા માટે દૂર વનમાં ગયો, ત્યારે પાછળથી એકલો અભિમન્યુ ચક્રવ્યૂહમાં પ્રવેશ્યો અને જયદ્રથે તેનો વધ કર્યો. એથી અર્જુનને ઘણો કોથ ચડ્યો અને પ્રતિજ્ઞા કરીને તેણે જયદ્રથનો સૂર્યાસ્ત પહેલાં જ વધ કર્યો. ભૂરિશ્રવાનો પણ તેણે વધ કર્યો. ચૌદમે દિવસે સાત્યકીનો વધ કર્યો. દ્રોણાચાર્યે સેનામાં કાળો કેર વર્તાવ્યો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરે

કપટપૂર્વકનું સત્ય વચન બોલીને દ્રોણાચાર્ય પાસે હથિયાર હેઠાં મુકાવ્યાં અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. પછી ભગદત્તનો વધ કયો.

હાથમાં તલવાર લઈને કર્ણે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. જાતજાતનાં શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કર્યો. ત્યારે દશે દિશાઓ ધૂળથી છવાઈ ગઈ. ઢોલ-નગારાં વાગવા લાગ્યાં. દેવો યશોગાન કરવા લાગ્યા. ચીસાચીસ થવા લાગી. કિકિયારીઓ પડવા માંડી, શ્રીકૃષ્ણે કપટ કરીને કર્ણના રથના પૈડાને ધરતીમાં ખૂંપાવી દીધું. અર્જુને પોતાના બાણથી કર્ણનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. તે પછી નકુળ અને સહદેવે શલ્ય અને શકુનિ બંનેને ખૂબ ઝડપથી હણી નાખ્યા. એટલે પછી ભયથી દુર્યોધન સરોવરમાં જઈને છુપાઈ ગયો. તેને સરોવરમાંથી બહાર કાઢ્યો. ભીમસેન સાથે દુર્યોધનનું ગદાયુદ્ધ થયું. ભીમસેનના ગદા પ્રહારથી દુર્યોધનની જાંઘ તૂટી ગઈ. કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામાએ પાંડવો સાથે સંગ્રામ ચાલુ રાખ્યો અને રાત્રિના અંધકારમાં કપટ કરીને પાંડવોના પાંચેય પુત્રોનો વધ કર્યો. શિખંડીનો વધ કર્યો. આ બધાએ મળીને જે પાપ કર્યું એથી સદ્ગતિનો માર્ગ અવરોધાયો. શ્રીકૃષ્ણએ બધાને બોધ આપ્યો અને સર્વલોકના શોકનું નિવારણ કર્યું અને બધા સપરિવાર પોતાના નિવાસમાં પહોંચ્યા.

ક્રોધથી અભિભૂત અર્જુને અગ્નેયાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. ચારે બાજુ આગ સળગી ઊઠી. શ્રીકૃષ્ણે સૌના ક્રોધનું નિવારણ કર્યું અને આનંદ કરતા કરતા બધા હસ્તિનાપુર આવ્યા.

### ૬વણી-૧૫

શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોના રાજ્યની સ્થાપના કરી. રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીને મનાવી લીધાં. દ્રૌપદી હર્ષ પામી. જિનેશ્વરે પાંડવોની વીરતાનાં વખાણ કર્યાં. પરીક્ષિતને રાજગાદી સોંપી. ગણધર પાસે પાંચે પાંડવોએ વ્રત લીધાં. તેમણે પાંચેય પાંડવોના પૂર્વભવ વર્ણવ્યા છે. પાંચ પાંડવોએ જે વ્રત લીધાં તેમનાં નામ છે તેમાંથી એકે કરણાવલિ વ્રત કરવાનું તપ લીધું. બીજાએ રચણાવલિ તપનું વ્રત લીધું. ત્રીજાએ મુક્તાવલિનું વ્રત લીધું. ચોથાએ સિંહનિકી અને પાંચમાએ આંબલિય વર્ધમાનનું વ્રત લીધું. પછી તપ કરીને બધા શિવપુરીમાં ગયા. પછી નેમિ નિર્વાણે જાહેર કર્યું કે, પાંડવો શેત્રુંજય પર્વતતીર્થની યાત્રા કરી સિદ્ધિને પામ્યા છે. પછી આંખે આનંદ ઊપજ્યો અને તેમણે સૌએ ભવસાગરને પાર કર્યો. દેવચંદ્રસૂરિએ રાસ રચવા માટે અનુરોધ કરેલો એટલે. શાલિભદ્રસૂરિએ રચેલો આ પાંડવોના ચરિત્ર વિશેનો

રાસ અતિ રસાળ છે. જે કોઈ પાંડવોના ચરિત્રને ભણે, ગણે અને સાંભળે તેમના પાપનો વિનાશ થશે અને બધાંને સુખશાંતિની પ્રાપ્તિ થશે.

॥ ૪ ॥

### આગવા-અનોખા ઘટકો :

સુદીર્ઘ કથાનક ધરાવતા મહાભારતને લાઘવ ગુણ જાળવીને આલેખવું કપરું છે. કૃતિને ટૂંકાવવી પણ કથારસ ખંડિત ન થાય અને મહત્ત્વનું કથારૂપનું પાસું છૂટી ન જાય, એની જાળવણી અહીં અવલોકવા મળે છે. જૈન મહાભારતની આગવી-અનોખી સૃષ્ટિને પ્રગટાવવી એ કર્તાના કથનકળાના કૌશલ્યનું પરિચાયક છે. મને અહીં કથાસૃષ્ટિમાંથી આઠેક જેટલા આવા આગવા ઘટકો દૃષ્ટિગોચર થયા છે જેને કારણે કૃતિ મૂળ પરંપરાથી આગવી રૂપદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે તેને અવલોકીએ.

**શાલિભદ્રસૂરિએ રચેલો આ પાંડવોના ચરિત્ર વિશેનો રાસ અતિ રસાળ છે. જે કોઈ પાંડવોના ચરિત્રને ભણે, ગણે અને સાંભળે તેમના પાપનો વિનાશ થશે અને બધાંને સુખશાંતિની પ્રાપ્તિ થશે**

૧. પશુ-પ્રાણી જીવહિંસાના કાર્ય કરવામાં રત રહેવાની પ્રકૃતિ ધરાવતા શાંતનુનો ગંગા ત્યાગ કરે છે એ ભાવ અને પુત્ર ગાંગેયને વનની પ્રાણીસૃષ્ટિનો રખેવાળ બનાવવાનું વલણ જૈનપરંપરાનું પરિચાયક છે. કથામાં રસપ્રદ રીતે એ પ્રયોજાયું છે. સત્યવતીનો પ્રસંગ. એનો જન્મ એમ પ્રારંભ પણ જૈન મૂલ્યો પર મંડિત છે. કર્ણ પાંડુથી જ કુંતીને લગ્નપૂર્વેના દૈહિક સંબંધોથી પ્રાપ્ત અને ત્યાગ કરેલો પુત્ર છે. એમના પ્રેમ-મોહનું

કથાનક ભારે રસપ્રદ છે. અહીં અન્ય કોઈના સંસર્ગથી નહીં પણ વિચિત્રવીર્યથી જ અબિકા, અંબાલા અને અંબા-એમ ત્રણેયને એક-એક પુત્ર થયા છે. સદાચારી પતિવ્રતા શ્રાવિકા ધર્મ એ નિમિત્તે પ્રયોજાયેલ જણાય છે. સુભદ્રા અને ચિત્રાંગદા કથા તથા કીચકવધ કથા અહીં વર્ણવાઈ નથી. શીલભદ્ર અને સદાચારી પાત્રો પ્રયોજવાનું કર્તાનું વલણ ‘પંચપાંડવચરિત્ર’માં અવલોકવા મળે છે. આ બધી ભારે મહત્ત્વની કથાનકલક્ષી વિશિષ્ટતા છે.

૨. શ્રીમદ્ ભાગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ અહીં પ્રયોજાયો નથી. કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર જેવાં ચરિત્રો પણ અહીં સાવ સામાન્ય રીતે નિરૂપાયાં છે. દ્રૌપદી કરતાં તો હિરિંબા વધુ ચમકદાર ચરિત્ર છે. પાત્રોને સામાન્ય રાખીને આવા જૈનમૂલ્યબોધને પ્રગટાવતાં ચરિત્રો પણ આ રચનાને વિશિષ્ટ મુદ્રા અર્પે છે.

૩. આ ઉપરાંત મહાભારત કથા આધારિત પ્રસ્તુત કથાનું શીર્ષક પણ વિચારણીય છે. મહાભારતને બદલે ‘પંચપાંડવચરિત્ર’ શીર્ષક પણ વિશિષ્ટ છે, એની એક પરંપરા પશ્ચિમ ભારતીય ભાષામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

હકીકતે 'મહાભારત' કૌરવોના નકાર, દુરિત અને દુષ્ટ મનોભૂમિની સામે હકારાત્મક વૃત્તિ, સદ્ભાવ અને સત્યના ઉપાસક પાંડવોનાં ચરિત્ર અને ચરિત્ર્યને આલેખતી કથા છે. એટલે ભારતીય ભાષાઓમાં અનેક રાજ્યોમાં એ પાંડવકથા તરીકે પ્રચલિત છે. રાજસ્થાનીમાં તો વિજયદાન દેથા, અને કોમલ કોઠારી, મૂલચંદ 'પ્રાણેશ' અને બાબુલાલ શર્મા જેવા અભ્યાસીઓએ 'પાંડવો રો ભારત' અને 'પાંડવો રા ઝોડા' વિશે અભ્યાસ પ્રસ્તુત કર્યા છે તથા મધ્યપ્રદેશમાં 'પાંડુવાની' વિશે શ્યામ મનોહર પાંડે અને બીજા વિદ્વાનોએ વિષયમાં મૌખિક મહાકાવ્ય સંદર્ભે વિગતો આલેખી છે. ગુજરાતીમાં 'પાંડવલા' હરિવલ્લભ ભાયાણીએ સંપદિત કરેલ છે. 'પાંડવાંની વારતા' પણ પ્રકાશિત છે. આમ, મૂળ મહાભારત પ્રાદેશિક ભારતીય ભાષાઓમાં પાંડવકથા તરીકે વિશેષ પ્રચલિત પામ્યું છે. જૈનકથા સાહિત્યમાં એ રીતે 'પંચપાંડવચરિત્ર' કથાનક ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધથી પ્રચલિત જણાય છે. મૌખિક લોકપરંપરામાં એની ગંગોત્રી એ રચનાને ગણવાની રહે.

૪. અહીં એક ગામમાં શર્મા બ્રાહ્મણ પરિવારનું આતિથ્ય ગ્રહણ કરીને એમને ત્યાં નિવાસી પાંડવોમાંથી ભીમ એમનું ઋણ ચૂકવવા માટે બ્રાહ્મણને બદલે બકાસુરનો ભોગ બનવા માટે જવાનું સ્વીકારે છે. ભીમ બકાસુરનો વધ કરીને બ્રાહ્મણ પરિવાર ઉપરાંત આખા ગામને મોટા કષ્ટમાંથી ઉગારે એ સેવાભાવી ઘટનાનું પરિચાયક કથાનક ઘણું વિસ્તારથી આલેખાયું છે. એનો પ્રભાવ પણ ઘણો છે.

૫. કૃષ્ણનું સંધિકાર્ય પણ મુખ્ય પ્રસંગ તરીકે કર્તા દ્વારા ભાવવાહી રીતે નિરૂપાયેલ છે. ક્યા-ક્યા છન્નવેશ ધારણ કરીને પાંડવો વિરાટનગરમાં ક્યાં કેવી રીતે રહ્યા એ વિગત પણ વિસ્તારથી કથાપ્રવાહમાં વર્ણવાઈ છે.

૬. અહીં કથામાં મૂળ મહાભારતમાંનું અઢાર દિવસનું હિંસક યુદ્ધ નથી છતાં યુદ્ધવર્ણન વીરરસની નિષ્પત્તિ કરાવતું હોઈને લાઘવપૂર્ણ યુદ્ધ, અનેક બળવાન યોદ્ધાઓની પરાક્રમી કથાનો દ્વાસ છતાં ટૂંકી, માર્મિક લયાન્વિત પદાવલિની યોજના ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. એ જ પ્રકારે દ્રૌપદીની દેહયજ્ઞિ પણ શૃંગારરસની નિષ્પાદક જણાઈ છે. સામે પક્ષે હિડિંબાની દેહયજ્ઞિ, વર્ણનકલાના સિંજારવથી મનહર-મનભર રીતે આલેખાયેલ છે. ભીમ-અભિમન્યુ ચરિત્રો પણ હૃદયસ્પર્શી છે. આ બધું રસનિષ્પાદક રીતે કથનકળાશક્તિનું પરિચાયક છે. કૃતિને મનભર બનાવનારું ઘટક જણાયેલ છે.

૭. પાંડવોને જૈન ધર્મથી દીક્ષિત કરવા, વિવિધ પ્રકારનાં અલગ અને આગવાં વ્રતો ધારણ કરાવવાં. નારી ચરિત્રોના માસખમણ જૈનવ્રત ઉપાસના, નવકાર ઉપાસનાનું નિરૂપણ, પાત્ર ઉપર લાદેલું જણાય છે. એ બધું એમના વ્યક્તિત્વ ઉપરનું હેત્વારોપણ જણાય છે. એ કારણે જૈનપરંપરાનો વિનિયોગ કરવાનો જ હેતુ એમાંથી મુખર રીતે પ્રગટે છે.

૮. ચરિત્રના પૂર્વભવોનું અને પૂર્વજોની વંશાવળીનું આલેખન-કથન એ જૈનસાહિત્યની આલેખનરીતિ છે. એ મુજબ અહીં પાંડવ પૂર્વેના શાંતનુ સુધીના ચાર પૂર્વજોની વિગતો અહીં પ્રારંભમાં નિરૂપાઈ છે.

જૈન ધર્મમાંના આવા આગવા અર્થસંકોચ અને અર્થવિસ્તારના ઘટકોને કથા સાથે ગૂંથી લઈને આગવા-અનોખા કથાનકનું નિર્માણ લાઘવનો ગુણ જાળવીને કર્તાએ કર્યું છે. મારી દૃષ્ટિએ એ રીતે 'પંચપાંડવચરિત્ર'ની વાચના એ શાલિભદ્રસૂરિની પોતીકી છે. કથનકળાનો અને કથાનિર્માણનો આ પોતીકો અવાજ એનાં કથનકેન્દ્રો, રસનિષ્પત્તિની યોજના, અલંકારમંડિત દ્રૌપદીનું વર્ણન રસનિષ્પાદક છે. અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ અને અર્થપૂર્ણ રીતે ભાષાનો વિનિયોગ કરવાના કૌશલ્યનું પરિચાયક પણ છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી પરંપરાનું મહાભારતકેન્દ્રી આઘ કથારૂપ 'પંચપાંડવચરિત્રરાસ' આવા કારણથી આપણા આસ્વાદનો અને ભારતીય ભાષાઓમાં આઘ-પ્રથમ એવા અભ્યાસનો વિષય બને છે.

'તીર્થ, ૨૬૪-જનકપુરી, યુનિવર્સિટી રોડ,  
રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૫ (ગુજરાત)  
મો. ૯૮૨૫૦ ૭૫૦૭૮



## રાષ્ટ્રગૌરવનો નિર્ભીક અવાજ

- ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

આજથી ૧૨૯ વર્ષ પૂર્વે સૌરાષ્ટ્રના મહુવાના વતની એવા ૨૯ વર્ષના શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીએ અમેરિકાના 'નવા વિશ્વને' ભારતીયતાની પહેચાન આપી હતી. માથે સોનેરી કિનારીવાળી કાઠિયાવાડી પાઘડી, લાંબો ઝભ્ભો, ખભે ધોળી શાલ અને પગમાં દેશી આંકડિયાવાળાં પગરખાં પહેરેલાં એ યુવાને ઈ. સ. ૧૮૯૩માં અમેરિકાની ધરતી પર જઈને કહ્યું, 'ભારતીય સંસ્કૃતિની તાકાતને હજી તમે ક્યાં પૂરી સમજ્યા છો ? દુર્ભાગ્યે તમારા અજ્ઞાનને કારણે અને તમને મળતી વિકૃત માહિતીઓને લીધે તમે માની બેઠા છો કે ભારત દેશમાં માત્ર વાઘ, કોબ્રા અને રાજાઓ જ વસે છે. મારે તમને, અમેરિકનોને ભારતના વિપુલ સાહિત્યની, સમૃદ્ધ ભાષાની, ભવ્ય સંસ્કૃતિની અને આગવા જીવનવિજ્ઞાનની ઓળખ આપવી છે.'

યુવાન વીરચંદ્ર ગાંધી ભારતીય પોષાક પહેરીને અમેરિકાની વિશાળ સભાઓમાં સત્યનિષ્ઠા, સાહસ અને દેશભક્તિ સાથે પોતાનાં વક્તવ્યો આપતા હતા. એ સમયે એમની છટા ને પ્રતિભા સહુને પ્રભાવિત કરવા લાગી. વીરચંદ્ર ગાંધીનાં એ વક્તવ્યો આપણે ભૂલી ગયાં અને એને પરિણામે અમેરિકામાં સ્વામી વિવેકાનંદની સાથોસાથ ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ બતાવનાર વીરચંદ્ર ગાંધીની પ્રતિભા સાવ અજાણી રહી ! એમની હિંમત, દૃઢતા અને તર્કબદ્ધતા એવી હતી કે અમેરિકનો એમને સાંભળવા માટે સભામાં ઊમટી પડતા અને તેઓ સહેજે ખચકાટ વિના નિર્ભયતાથી ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતાઓ દર્શાવતા હતા.

જે સમયે ભારતમાં અંગ્રેજ સલ્તનતની કદમબોસી થતી હતી, એ સમયે શ્રી વીરચંદ્ર ગાંધીએ અમેરિકાની એક સભામાં કહ્યું, 'તમને એમ કહેવામાં આવે છે કે ભારતીય સમાજ જંગલી, પછાત, રૂઢિગ્રસ્ત, વહેમી અને નિર્માલ્ય છે, પણ તમે એ જાણો છો કે પશ્ચિમ જ્યારે અજ્ઞાન અને અંધકારમાં અથડાતું હતું, ત્યારે છેક એ સમયે પણ ભારત પાસે જ્ઞાનનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ હતો. ભારતની ધર્મક્રિયાઓ અને સામાજિક પ્રથાને નહીં સમજનારા પશ્ચિમના લોકો

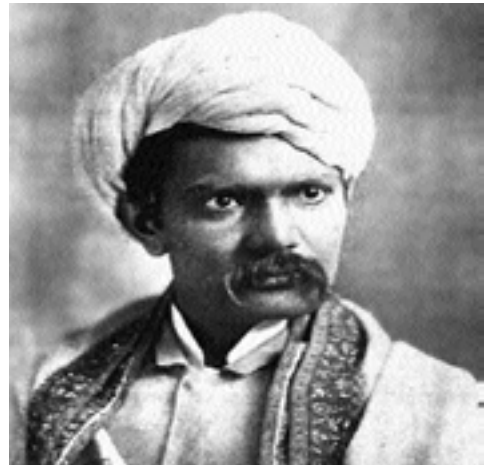
બિચારા આ ધર્મક્રિયાઓની પાછળનાં ગહન મર્મ અને વૈજ્ઞાનિક રહસ્યોને જાણી શક્યા નથી. મારે તમને એ મર્મ અને રહસ્ય કહેવાં છે.'

એમણે અમેરિકાને કહ્યું કે તમારી ભોજનશૈલી એ તો તમને તામસી સ્વભાવવાળા બનાવનારી છે અને પછી 'ધ સાયન્સ ઓફ ઈટિંગ' નામનું તાર્કિક વ્યાખ્યાન આપીને એમણે ભારતીય ભોજનશૈલીની વિશેષતા બતાવી. તમે ભોજન કરો છો, પરંતુ આહારશૈલીની ખરી વિશેષતા તો ભારતીય આહારમાં છે અને સાત્ત્વિક ભારતીય આહારની પ્રતિષ્ઠા કરી.

**અમેરિકાની ધરતી પર પગ મૂકનાર કદાચ પહેલા શાકાહારી વીરચંદ્ર ગાંધી હશે અને આજે વીરચંદ્ર ગાંધીની જન્મભૂમિ મહુવામાં અને અમેરિકાના શિકાગોના જિનમંદિરના પ્રાંગણમાં વીરચંદ્ર ગાંધીની અર્ધપ્રતિમા છે**

અમેરિકામાં અમેરિકનોને એમની રાંધવાની પદ્ધતિના દોષો સમજાવ્યા અને કહ્યું, 'માત્ર કેલિફોર્નિયા રાજ્યમાંથી જ આખા અમેરિકાને પૂરતું અનાજ મળી શકે તેમ છે. એને કોઈ માંસાહાર કરવાની જરૂર નથી.' અને પછી તેઓ અમેરિકાના શ્રોતાજનો સમક્ષ 'ધ સાયન્સ ઓફ ઈટિંગ' નામે ઐતિહાસિક પ્રવચન આપે છે. એમાં માંસાહારની વિરુદ્ધમાં દલીલો કરીને શાકાહારનો મહિમા બતાવે છે. અમેરિકાની

ધરતી પર પગ મૂકનાર કદાચ પહેલા શાકાહારી વીરચંદ્ર ગાંધી હશે અને આજે વીરચંદ્ર ગાંધીની જન્મભૂમિ મહુવામાં અને અમેરિકાના શિકાગોના જિનમંદિરના પ્રાંગણમાં વીરચંદ્ર ગાંધીની અર્ધપ્રતિમા છે. આજના અમેરિકાવાસીઓને ખ્યાલ આવે કે અમેરિકાની ધરતી પર આવનારો પહેલો શાકાહારી કોણ હતો ?



વીરચંદ ગાંધી વધુમાં કહે છે કે તમને આશ્ચર્ય થશે તમે જે સ્મૃતિશક્તિ કે 'મેમરી'ની વાત કરો છો, એ સ્મૃતિશક્તિનાં અદ્ભુત ઉદાહરણો મારે તમને આપવાં જોઈએ અને એમ કહીને તેઓ કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યની અદ્ભુત સ્મૃતિશક્તિ તથા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને શ્રી ગટુલાલજી મહારાજનાં શતાવધાનનાં દૃષ્ટાંતો આપે છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય વિશે તેઓ કહે છે કે પ્રાતઃકાળે ચાલીસ જેટલા હસ્તપ્રતલેખન કરતા લહિયાઓને લખવા બેસાડતા. એક લહિયાને વ્યાકરણશાસ્ત્રની પહેલી લીટી લખાવે, લહિયો એ લખે ત્યારે તેઓ બીજા લહિયા પાસે જાય અને પોતાના બીજા ગ્રંથ અલંકારશાસ્ત્રની પહેલી પંક્તિ લખાવે. આમ પોતાના ૪૦ ગ્રંથોની પ્રથમ પંક્તિ લખાવ્યા બાદ તેઓ ફરી પ્રથમ ક્રમના લહિયા પાસે જાય અને તેને વ્યાકરણશાસ્ત્રનું બીજું વાક્ય લખાવતા. આ રીતે તેઓ થોડા જ દિવસમાં એકસાથે ચાલીસ કૃતિની રચના કરી શકતા હતા.

એ સમયે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવિત હતા અને વીરચંદ ગાંધીએ મુંબઈમાં થયેલા એમના શતાવધાનના અદ્ભુત પ્રયોગો અંગે વાત કરી. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પં. ગટુલાલજી અંધત્વને કારણે અભ્યાસ કરી શક્યા નહીં, પરંતુ બીજા પાસેથી સાંભળીને પોતાની સ્મૃતિ-શક્તિના બળે સાંભળેલા ફકરાઓ કોઈ પણ સમયે તેઓ પુનઃ બોલી શકતા હતા.

પશ્ચિમના દેશોમાં ભારતીય લોકો વિશે તુચ્છ, જંગલી અને કૂર સામાજિક રૂઢિ ધરાવનારાનો ખ્યાલ હતો, ત્યારે વીરચંદ ગાંધીના આ વિચારોએ અમેરિકનોના મનમાં



ભારતની કેવી ભવ્ય છબી સર્જી હશે તે વિચાર આજે પણ રોમાંચિત કરે છે !

વળી અમેરિકામાં સ્મૃતિશક્તિની વાત કરતાં એમણે એકાગ્રતા કઈ રીતે કેળવી શકાય, એ વિશે અંગ્રેજીમાં આઠ-આઠ પ્રવચનો આપ્યાં. ભારતીય સ્ત્રીઓ અત્યાચાર, કૂરતા અને રિવાજોના બંધનમાં જીવતી વિશ્વની અત્યંત દયનીય મહિલાઓ છે એવાં પાદરીઓ અને અમેરિકાના લેખકોએ વર્ણનો આપ્યાં હતાં. આની સામે વીરચંદ ગાંધીએ ભારતીય સ્ત્રીઓ વિશે ફેલાયેલી અને ખૂબ પ્રસારિત કરવામાં આવેલી બાબતો અંગે સચ્ચાઈનું આલેખન કર્યું. વળી ૧૮૯૩માં શિકાગોમાં યોજાયેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં ભારતીય નારીની ગરિમા વિશે સચોટ જવાબ આપ્યો. આ વિશ્વધર્મ પરિષદમાં રેવરન્ડ પેન્ટાકોસ્ટે આક્રમક ભાષામાં હિંદુ ધર્મ

**૧૮૯૩માં શિકાગોમાં યોજાયેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં ભારતીય નારીની ગરિમા વિશે સચોટ જવાબ આપ્યો. આ વિશ્વધર્મ પરિષદમાં રેવરન્ડ પેન્ટાકોસ્ટે આક્રમક ભાષામાં હિંદુ ધર્મ પર અનૈતિકતાનો આક્ષેપો કરતાં કહ્યું...**

પર અનૈતિકતાનો આક્ષેપો કરતાં કહ્યું, 'આ ધર્મમાં વેશ્યાઓને મંદિરોની પૂજારણ બનાવવામાં આવે છે અને તે પૂજારણ હોય તો પણ વેશ્યાનું કામ કરતી હોય છે.'

એ સમયે આ વિશ્વધર્મ પરિષદમાં સ્વામી વિવેકાનંદ, પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર જેવા હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિઓની ઉપસ્થિતિ હોવા છતાં વીરચંદ ગાંધીને માથે આનો ઉત્તર આપવાનું આવે છે અને એ કહે છે, 'આ પાદરીઓ

ભારતના લોકોનું સામૂહિક ધર્માતરણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ એ પછી એમનાં સ્વપ્નાં વિફળ જતાં તેઓ ભારતથી પાછા આવીને આખી જિંદગી હિંદુધર્મની નિંદા કરવામાં ઘસી નાખે છે. હિમાલયથી માંડીને કેપ કેમોરિન સુધી ક્યાંય મંદિરોમાં મહિલા પૂજારણ નથી અને જો આવા આક્ષેપો પ્રમાણેનો સમાજ હિંદુ ધર્મે સર્જ્યો હોત, તો આ ધર્મે ક્યા બળે એવા સમાજનું નિર્માણ કર્યું હશે કે જેને માટે ગ્રીક ઈતિહાસવેત્તાએ કહ્યું,

“કોઈ હિંદુને અસત્ય બોલતો જાણ્યો નથી અને કોઈ હિંદુ સ્ત્રી ક્યારેય અપવિત્ર હોય એવું જાણ્યું નથી.” આટલું કહ્યા પછી વીરચંદ ગાંધીએ પ્રબળ ટંકાર કર્યો કે હિંદુસ્તાનના જેવા ચારિત્રશીલ સ્ત્રીઓ અને વિનમ્ર પુરુષો આજેય બીજે ક્યાં જોવા મળે છે ?

પોતાના વક્તવ્યના અંતિમ ભાગમાં વીરચંદ ગાંધી કહે છે કે, “જેઓ ભારતની આવી નિંદા કરે છે, તેમને માટે હું અત્યંત દિલગીરી અનુભવું છું, પણ મારા માટે



સાંત્વનારૂપ બાબત એ છે કે એમને મળતી માહિતી છેક ત્રીજા કે ચોથા સ્રોત (ફોર્થ હેન્ડ ઇન્ફર્મેશન)માંથી મળેલી હોય છે, જે વાસ્તવિક સત્ય કરતાં વહેમો અને માન્યતાઓથી ખચિત હોય છે.”

પેન્ટાકોસ્ટના આક્ષેપો, અપશબ્દો અને પ્રહારોનો પ્રત્યુત્તર વીરચંદ ગાંધીએ સ્વસ્થતા, શિસ્ત અને પ્રમાણભૂત માહિતી સાથે આપ્યો અને આને પરિણામે ૨૬ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૩ના ‘શિકાગો ટાઇમ્સ’ અખબારે પોતાની નોંધમાં લખ્યું,

“ભારતમાં છસ્સો જેટલી પૂજારણો છે જે વેશ્યા છે !” એમ કહીને રેવરન્ડ જ્યોર્જ એફ. પેન્ટાકોસ્ટે નિમ્ન કક્ષાની ભાષા પ્રયોજીને ભારતની અઘટિત ટીકા કરી. આવી મલિન ઇરાદાવાળી ટીકાનો જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ વીરચંદ ગાંધીએ તાર્કિક અને ગરિમાપૂર્ણ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.” આવી નોંધ સાથે આ અખબારે વીરચંદ ગાંધીનું પ્રવચન અક્ષરશઃ પ્રગટ કર્યું.

અમેરિકાના સામયિક ‘એડિટર્સ બ્યૂરો’એ ભારતના આ પ્રવચનકાર વિશે લખેલી લાંબી નોંધનો એક સંક્ષિપ્ત ભાગ આ પ્રમાણે છે :

‘જ્યારે તક મળે ત્યારે ભારતના આ વતનીને સાંભળવાની એક તક પણ ગુમાવવી જોઈએ નહીં. અન્ય કોઈ જગાએ જવાને બદલે એમની પાસે સાંજે જશો, તો વધુ જ્ઞાન અને સત્ય લાધશે. ભારત અને તેની પ્રજા વિશે પ્રવર્તતા અયોગ્ય અને ભૂલભરેલા ખ્યાલો તેઓ સુધારી શકશે. એમનું પ્રવચન પૂર્ણ થયા બાદ પ્રેક્ષકવર્ગમાંથી કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રશ્ન પૂછશે, તો તેઓ તેનો યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપશે. સત્ય અને પવિત્રતાનો ઉપદેશ આપતી આવી ઉમદા અને મહાન વ્યક્તિ એ પ્રમાણે વર્તે છે, એની પ્રશંસા માટે પૂરતા શબ્દો નથી. શ્રી ગાંધીએ આપણા દેશમાં ક્લબ, વિદ્વાનોનાં વિદ્યામંડળ, સાહિત્ય અને ચર્ચ, સોસાયટી, થિયોસોફિકલ શાખાઓ અને આધ્યાત્મિક પરિષદ સમક્ષ પ્રવચનો આપ્યાં છે. પૌર્વાત્ય યોગવિદ્યા અંગે એમણે વર્ગો પણ ચલાવ્યા છે. તેમનું દરેક જગ્યાએ ઉષ્માભર્યું સ્વાગત કરવામાં આવે છે અને ખૂબ જ પ્રશંસા કરવામાં આવે છે.’ આમ વીરચંદ ગાંધીએ ભારતીય સંસ્કૃતિનું આત્મ-તેજ દાખવ્યું.

વર્ષોથી આપણે મેકોલેએ આપેલી શિક્ષણ-પદ્ધતિ અંગે ફરિયાદો કરતા રહીએ છીએ, પરંતુ તમને એ ખ્યાલ છે

કે વીરચંદ ગાંધીએ એક પ્રવચનમાં અમેરિકનોને કહ્યું હતું, ‘ભારતીય શિક્ષણ-પદ્ધતિને બદલે તમે સ્થાપેલી મિશનરી શાળાઓ કે સરકારી અંગ્રેજી સ્કૂલો ભારતીય યુવાનોની પ્રકૃતિઓને રૂંધે અને વિકૃત બનાવે એવું શિક્ષણ આપે છે. આને માટે અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડથી લાખો ડોલર ભારતમાં મોકલવામાં આવે છે.’

અમેરિકામાં એમણે પહેલું કાર્ય કર્યું પરાધીન ભારતની આધ્યાત્મિક, દાર્શનિક સમૃદ્ધિની ઓળખ આપવાનું. એમણે બીજું કાર્ય કર્યું ભારતની વર્તમાન પરિસ્થિતિની સાચી વિગતો આપવાનું અને એમણે ત્રીજું કાર્ય કર્યું કે આજે ભારત એની કઈ સમૃદ્ધિ આપીને અમેરિકાને વધુ સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે તેનો ખ્યાલ આપવાનું. એમણે જૈનદર્શન ઉપરાંત સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, મીમાંસા અને વૈશેષિક દર્શનોની

**શ્રી ગાંધીએ આપણા દેશમાં ક્લબ, વિદ્વાનોનાં વિદ્યામંડળ, સાહિત્ય અને ચર્ચ, સોસાયટી, થિયોસોફિકલ શાખાઓ અને આધ્યાત્મિક પરિષદ સમક્ષ પ્રવચનો આપ્યાં છે**

અમેરિકાના અભ્યાસીઓને જાણકારી આપી. આજે યોગની બાબતમાં ભારત વિશ્વવ્યાપી ગરિમા ધરાવે છે પણ એનું મૂળ જોવું હોય તો તમને અમેરિકામાં વીરચંદ ગાંધીએ આપેલા યોગ વિશેનાં પ્રવચનોમાં જોવા મળશે. એમણે યોગનો પ્રચાર કર્યો અને સાથોસાથ આજે પણ એમની યૌગિક ક્રિયા દર્શાવતી તસવીર મળે છે.

આહારવિજ્ઞાન, શ્વાસનું વિજ્ઞાન, આત્મામંડળ જેવા વિષયો પરનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો તો અમેરિકાના શ્રોતાઓને માટે એક નવી દુનિયાની વાત જેવાં હતાં, તો હિપ્રોટિઝમ અને ઓકલ્ટ પાવર વિશે એમણે શ્રોતાઓ સમક્ષ રસપ્રદ વાત કરી. એમણે યોગના વર્ગો લીધા હતા અને અમેરિકામાં ‘એકાગ્રતા’ પર આઠ ભાષણો આપ્યાં હતાં. એમનાં પ્રતીકોની ચર્ચા કરી હતી અને આત્મામંડળ વિશે પરિચય આપ્યો હતો.



ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સામાજિક રીત-રિવાજો જેવા વિષયો પર વક્તવ્ય આપ્યાં, તો અતિ સમૃદ્ધ એવા અમેરિકાને ભારત પાસેથી કેવી વૈચારિક, આધ્યાત્મિક અને જીવનઘડતર કરનારી સમૃદ્ધિ મળી શકે છે તેની વિગતો આપી. આજથી સવાસો વર્ષ પહેલાં વીરચંદ ગાંધીએ ‘ભારતનો અમેરિકાને સંદેશ’ અથવા ‘ભારતની અમેરિકાને ભેટ’ જેવા વિષયો પર મૌલિક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

તમે જ કલ્પના કરો, કે વીરચંદ ગાંધીના હૃદયની હિંમત અને વક્તવ્યોની ધાર કેવી હશે કે એમણે એક સભામાં ‘અમેરિકાની સ્ત્રીઓએ ટોપીમાં પક્ષીનાં પીંછાં ન રાખવાં જોઈએ’ એ વિશે તર્કબદ્ધ અને કરુણાસભર પ્રવચન આપ્યું હતું, તો વળી ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ફેલાવેલી ભારત વિશેની ખોટી માન્યતાઓ સામે અવાજ ઉઠાવતાં વીરચંદ ગાંધી કહે

છે, ‘અમે ભારતીયો માત્ર એકાદ રવિવારે જ કરુણાની ભાવના પાળતા નથી, બલકે અમારી કરુણા તો માત્ર મનુષ્યો જ નહીં, બલકે પ્રાણી અને પ્રકૃતિ સુધી અવિરત વહે છે. અમારી ધર્મક્રિયાઓ અને તહેવારો પર અંધશ્રદ્ધાનો આક્ષેપ કરાય છે, પણ ખરેખર તો અમારા આચાર અને ઉત્સવો વિજ્ઞાનના નિયમો પર આધારિત છે. પ્રત્યેક હિંદુ ભોજન સમયે હાથ અને પગ સ્વચ્છ કરે છે, તે વિજ્ઞાનનો એક નિયમ છે. જેને તમે વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત કહો છો, તે અમારી દૈનિક ક્રિયામાં વણાયેલા છે.

એમણે કહ્યું કે ‘તમારે ત્યાં દેશભક્ત જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન અને માનવતાવાદી અબ્રાહમ લિંકન થયા, તો અમારે ત્યાં પણ સમ્રાટ અશોક અને રાજા વિક્રમ થયા છે.’ ભારતની મહત્તા પ્રગટ કરીને એમણે કહ્યું કે, ‘જો ભારતની સંસ્કૃતિ ખરીદી શકાય તેમ હોત તો તો ઈંગ્લેન્ડે તે દેશમાંથી ખરીદી લીધી હોત પણ એ બની શકે તેમ નથી.’

એમણે એક સભામાં કહ્યું કે ‘આજે અમે મહારાણી વિક્ટોરિયાના પ્રજાજન છીએ. જો અમારી પોતાની સરકાર હોત તો અમે વિશ્વના બધા રાષ્ટ્રો સાથે શાંતિમય સંબંધની ગાંઠ બાંધી હોત. અમે કોઈના અધિકાર પર તરાપ મારવા ઈચ્છતા નથી. સમગ્ર માનવજાતની એકતાને ઝંખીએ છીએ. અને પછી સંસ્કૃત શ્લોકને ટાંકીને કહે છે, કે મારા દેશના લોકો તો સમગ્ર વિશ્વને એક કુટુંબમાત્ર માને છે !’

ભારતમાં રાજકીય સ્વતંત્રતાની ઉપાનું પહેલું કિરણ

પણ ફૂટ્યું નહોતું, ત્યારે વીરચંદ ગાંધીએ કહ્યું, ‘હિંદુસ્તાન આઝાદ થશે તો બધા દેશો સાથે શાંતિમય સહઅસ્તિત્વથી જીવશે, એવું ભવિષ્યદર્શન કર્યું હતું. અમેરિકામાં ભારતનાં ઉત્તમ તત્ત્વોને પ્રગટ કરીને હૃદયસ્પર્શી ભાષામાં નવી જાગૃતિ ફેલાવી. અમેરિકા અને લાંડનનાં ૬૫૦ જેટલાં વક્તવ્યો આપ્યાં.

૧૨૮ વર્ષ પૂર્વે ભારતીય ધર્મદર્શન, જીવનશૈલી અને આઝાદીનો જયઘોષ કરાવનાર વીરચંદ ગાંધીને ખુદ એનું ગુજરાત જ વીસરી ગયું છે ! જેનું જીવન અને સંદેશ વિદ્યાર્થીઓને બાલ્યાવસ્થામાંથી શીખવવાં જોઈએ, એ જીવન આજેય અજ્ઞાત રહ્યું છે અને એ સંદેશ સાવ અજાણ્યો રહ્યો છે. વીરચંદ ગાંધીની સાથે સ્વામી વિવેકાનંદ હતા. સ્વામી વિવેકાનંદનું કાર્ય મશાલ જેવું બની રહ્યું, એમના

અનુગામીઓએ એમની ભાવનાઓની મશાલ જલતી રાખી, જ્યારે વીરચંદ ગાંધીનું કાર્ય સમાજની સંકુચિતતા અને રૂઢિગ્રસ્તતાને કારણે માત્ર ધૂપસળીની જેમ સુવાસ ફેલાવીને વિલીન થઈ ગયું,

અમેરિકામાં જઈને ભારતની આઝાદી માટે અવાજ ઊઠાવનાર, અહિંસક માર્ગે આઝાદી મેળવવાનું કાંતદર્શન આપનાર, યોગપ્રણાલી, શાકાહાર અને સ્મૃતિશક્તિ

વિશે ભારતીય ગરિમાની પહેચાન આપનાર અને સર્વ દેશો સાથે સહઅસ્તિત્વથી રહેવાની વૈશ્વિક કલ્પના કરનાર આ વીર, સાહસિક વિદ્વાનને આઝાદીના અમૃત વર્ષે આપણે ભાવાંજલિ આપીએ.

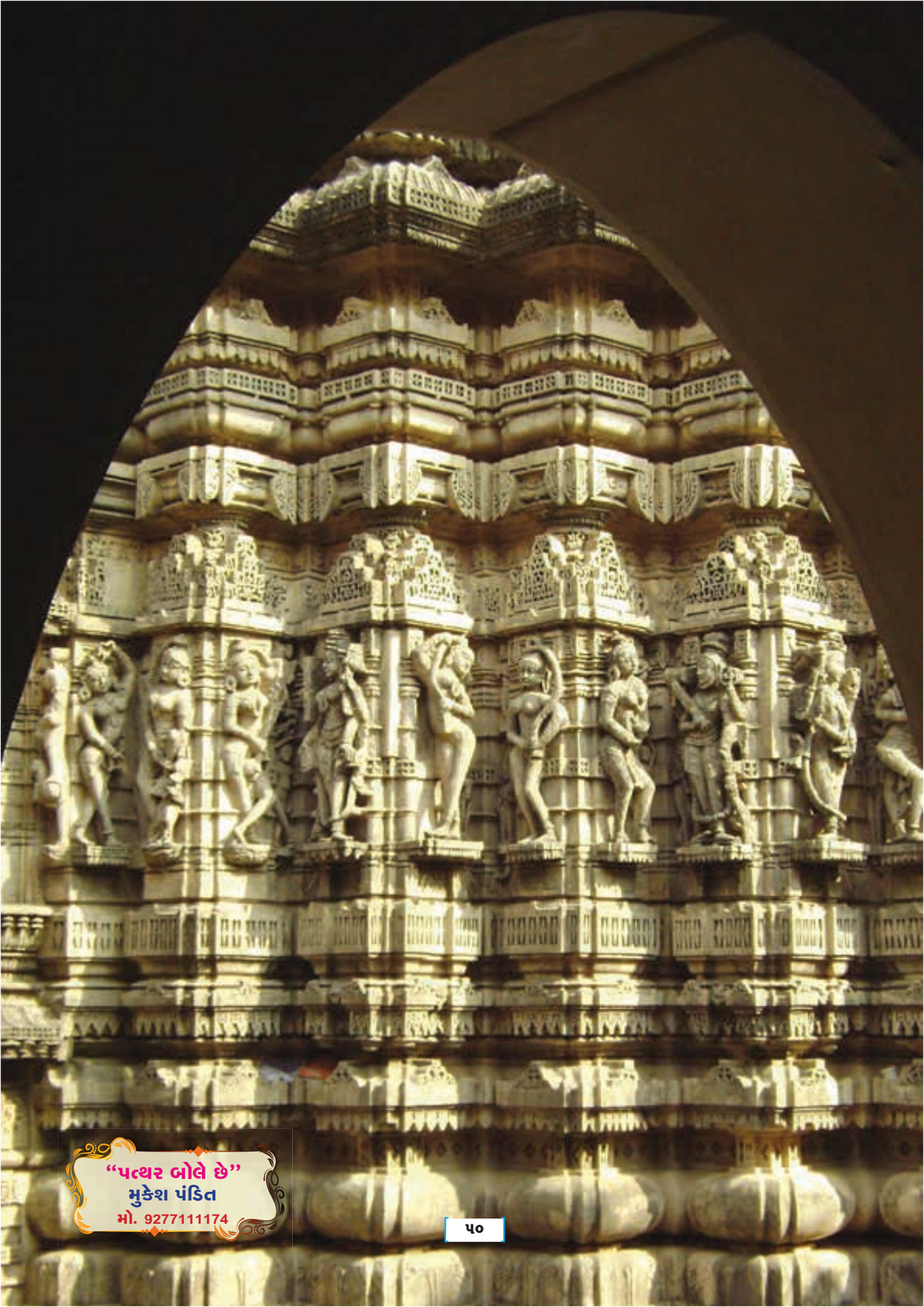
૧૩-બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી,  
જયભિખ્યુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭  
મો. ૯૮૨૪૦૧૯૯૨૫





૪૯

“શાણગાર”  
રાજેન્દ્ર ભાવસાર  
મો. 9173404388



“પત્થર બોલે છે”  
મુકેશ પંડિત  
મો. 9277111174





“ગાંધીજી”

મનહર કાપડિયા

મો. 9426529029

## લક્ષ્મીના માલિક થવાના બદલે તેમને માતા તરીકે સ્વીકારો

- દેવેન્દ્ર પટેલ

દીપાવલિ હિન્દુઓનો મોટામાં મોટો તહેવાર છે.

દીપાવલિનો દિવસ લક્ષ્મીપૂજન માટે મહત્વનો છે. સમુદ્રમંથન દરમિયાન દરિયામાંથી જે ૧૮ રત્નો બહાર નીકળ્યાં, તેમાં સૌથી વિશિષ્ટ રત્ન લક્ષ્મીજી હતાં. આ અનુપમ સુંદરી, સુવર્ણમયી, તિમિરહારિણી, વરદાત્રી, પ્રસન્નવદના, શુભા અને ક્ષમાશીલ એવાં લક્ષ્મીજીને ભગવાન વિષ્ણુએ પત્નીના રૂપમાં સ્વીકાર કર્યાં હતાં. આ પ્રકાશમયી દેવીએ અમાવસ્યાની રાત્રે જ ઘટાટોપ અંધકારને પોતાના પ્રકાશપુંજથી ચીરીને સમુદ્રમાંથી પ્રગટ થઈ સમગ્ર વાતાવરણને જ્યોતિર્મય કરી દીધું હતું. આ કાળી રાત્રીએ જ આપણે પ્રતિવર્ષ સમગ્ર વાતાવરણને દીપમાળાઓથી પ્રજ્જવલિત કરીને મહાલક્ષ્મીનું સ્વાગત કરીએ છીએ. લક્ષ્મીપૂજનના આ પર્વમાં લોકો મહાલક્ષ્મીનું તો પૂજન કરે છે, પરંતુ ઘણીવાર અતિ ધન પ્રાપ્ત કરવાની લાલસામાં લોકો લક્ષ્મીજીના પતિ નારાયણ અર્થાત્ ભગવાન વિષ્ણુને ભૂલી જાય છે. આ સંદર્ભમાં વામન અવતારમાં આવતી એક સુંદર પૌરાણિક કથા પ્રસ્તુત છે.

બલિરાજા દાનેશ્વરી હતો, પરંતુ તે બાબતનું તેને સૂક્ષ્મ અભિમાન હતું.

નર્મદાનો કિનારો છે. સુંદર યજ્ઞમંડપ બાંધ્યો છે. યજ્ઞ બલિરાજા કરાવી રહ્યા છે. ભગવાન ખુદ ત્યાં વામનજીના રૂપમાં પ્રવેશ્યા. વામનજી મહારાજ સાત જ વર્ષના છે. વામનજીને સુંદર આસન આપવામાં આવ્યું છે. બલિરાજાએ તેમનું સ્વાગત કર્યું. બલિરાજાનાં પત્નીનું નામ વિંધ્યાવલી રાણી છે. રાણીએ અને બલિરાજાએ બ્રહ્મચારી વામનજીની પૂજા કરી. બલિરાજા બોલ્યા : “આપનાં દર્શન કરીને મને બહુ આનંદ થયો. મને થાય છે કે, હું બધું જ રાજ તમને અર્પણ કરું. તમારે જે જોઈએ તે માગો. ગાયો જોઈએ તો ગાયો આપું. લક્ષ્મી જોઈએ તો લક્ષ્મી આપું, ભૂમિ જોઈએ તો ભૂમિ આપું, કન્યા જોઈએ તો કન્યાદાન કરું. તમે જે માગશો તે આપીશ.”

બલિરાજા ભક્ત પ્રહલાદના પૌત્ર હતા.

વામનજીએ કહ્યું : “રાજા, હું સંતોષી છું. બ્રાહ્મણ છું. હું વધારે કંઈ લેવા આવ્યો નથી. મારા પગથી માપીને ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીનું દાન લેવા આવ્યો છું. એટલું આપ તો તારું કલ્યાણ થશે.” બલિરાજાને લાગ્યું કે, આ વામનજી હજી તેમની ઉંમર પ્રમાણે બાળક બુદ્ધિના છે. એમને માગતાં જ નથી આવડતું.

બલિરાજાએ કહ્યું : ‘મહારાજ, હજી તમે નાના છો. મોટા

થશો એટલે લગ્ન થશે. બાળકો થશે. કુટુંબનું ભરણપોષણ કેવી રીતે કરશો ?”

વામનજીએ કહ્યું : “રાજા ! તમે તો મને બધું આપવા તૈયાર છો, પરંતુ માગતાં મારે વિચાર કરવો પડે. અતિસંગ્રહ કરવું તે પાપ છે. હું સંતોષી બ્રાહ્મણ છું. મારે તો સંધ્યા-પૂજા કરવા ત્રણ પગલાં જેટલી જ બેસવા જેટલી જ જગા જોઈએ છે.”

બલિરાજાએ કહ્યું : “ઠીક છે, આજે તો હું તમને ઈચ્છાનુસાર ત્રણ ડગલાં પૃથ્વીનું દાન આપું છું, પરંતુ ફરીથી કોઈ ચીજની જરૂર પડે તો મને કહેજો.” સભામાં બેઠેલા શુકાચાર્ય ભગવાનને ઓળખી ગયા હતા. તેમણે બલિરાજાને કહ્યું : “રાજન ! દાન આપતાં વિચાર કરજો. આ બ્રહ્મચારીનાં પગલાં કેવાં છે તે તમે જાણતા નથી. એ સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ છે. તેમનાં બે પગલાંમાં આખી પૃથ્વી સમાઈ જશે. ત્રીજું પગલું મૂકવાની જગા જ નહીં રહે.”

બલિરાજા માન્યા નહીં. તેમણે દાન આપવાની તૈયારી કરી.

- અને વામનજીએ તરત જ હજાર હાથવાળું વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેઓ તો સાક્ષાત્ ભગવાન વિષ્ણુ હતા. તેઓએ એક ડગલું ભર્યું તેમાં આખી પૃથ્વી આવી ગઈ. બીજો પગ બ્રહ્મલોકમાં લઈ ગયા. બે પગલાંમાં બલિરાજાનું બધું રાજ આવી ગયું. ત્રીજું પગલું મૂકવાની જગા રહી નથી એટલે વામનજીએ બલિરાજાને કહ્યું : “રાજન, તમે ત્રણ પગલાંનું પૃથ્વીનું દાન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. જે સંકલ્પનું પાલન કરતો નથી તેની દુર્ગતિ થાય છે. મારું એક પગલું હજુ બાકી છે.”

બલિરાજા ગભરાયા. વામનજીએ દાન માગ્યું ત્યારે સાત વર્ષના નાના બાળક હતા. હવે દાન સ્વીકારતી વખતે તેમણે વિરાટ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી દીધું. બલિને સૂક્ષ્મ અભિમાન હતું કે, મારા જેવો કોઈ દાનેશ્વરી જ નથી. તેમણે પરમાત્માને મન આપ્યું, ધન આપ્યું, પણ અભિમાન આપ્યું નહોતું. વામનજી ભગવાને હુકમ કર્યો : “બલિને બાંધો.”

બલિરાજાનાં પત્ની વિંધ્યાવલી રાણી ભક્તિભાવવાળાં અને ડાહ્યાં પણ હતાં. તેઓ ભગવાનના પગે પડ્યાં, કરગર્યાં. પતિના બોલવા વિશે તેમણે માફી માગી : હે ભગવાન, મારા પતિએ તમારું જ તમને અર્પણ કર્યું છે. તેમની ભૂલ થઈ છે. તેમને બાંધશો નહીં. બલિરાજા ગભરાયેલા હતા.

વિંધ્યાવલી રાણીએ પતિને કહ્યું : “ભગવાનના જમણા

ચરણમાં તમે વંદન કરો. ડાબા ચરણમાં હું વંદન કરું છું. તે પછી ભગવાનને કહો કે તમારો એક પગ બાકી છે તે મારા માથા પર મૂકો. આટલું જ હવે મારી પાસે છે, તેમ કહો.”

રાણી વિંધાવલીના સત્સંગમાં બલિરાજાનું અભિમાન ઊતરી ગયું. બલિરાજાએ કહ્યું, “પ્રભુ, હું કેવળ વંદન કરું છું. આ જગતમાં જે કંઈ છે તેના માલિક આપ છો. આપને કોઈ દાન આપી શકે ? મારી ભૂલ થઈ. હવે એક પગલું બાકી છે તે મારા માથા પર પધરાવો.”

ભગવાન વામનજીએ બલિરાજાના મસ્તક પર પગલું મૂક્યું. ભગવાન રાજી થયા. રાજા હવે દીન-ગરીબ થઈ ગયો હતો. ભગવાને કહ્યું, “હે રાજન, સ્વર્ગનું રાજ મેં દેવોને આપ્યું છે. પાતાળનું રાજ હું તમને આપું છું. તમે પાતાળમાં રાજ કરો. તમે મને તમારું સર્વસ્વ આપ્યું છે. બીજું શું જોઈએ છે ?”

બલિરાજાએ કહ્યું, “પ્રભુ, આપે મારે ઘરે દ્વારપાળ બનવું પડશે.”

ભગવાને હસીને હા પાડી.

બલિરાજા પાતાળમાં ગયા. ભગવાને તેમના દ્વાર પર સૈનિક બની પહેરો ભરવા માડ્યો. બલિરાજા હવે પ્રત્યેક દ્વારમાં ભગવાન ચતુર્ભુજનાં દર્શન કરવા લાગ્યા. વૈકુંઠમાં લક્ષ્મીજી હવે એકલાં પડ્યાં. ઘણા દિવસથી નારાયણને તેમણે જોયા નહીં એટલે નારદને પૂછ્યું ત્યારે ખબર પડી કે ભગવાન તો બલિરાજાને ત્યાં દાન લેવા ગયા હતા અને ખુદ બંધનમાં આવી જઈ બલિરાજાના દ્વારે પહેરો ભરે છે.

બલિરાજા તેમને રજા આપે તો જ તેઓ ઘરે પાછા પધારશે.

માતા મહાલક્ષ્મીએ લીલા કરી. તેમને ભગવાન વગર જરાયે ગમતું નહોતું. તેમણે બ્રાહ્મણની પત્નીનો વેશ ધારણ કર્યો. બહુ સાદો શૃંગાર કર્યો. લક્ષ્મીજી બલિના દરબારમાં આવ્યાં. બલિરાજા લક્ષ્મીજીને ઓળખી શક્યા નહીં. તેમણે વિનયથી પૂછ્યું, “તમે કોણ છો? કેમ આવ્યાં છો ?”

લક્ષ્મીજીએ બ્રાહ્મણ મહિલાના સ્વાંગમાં કહ્યું, “હે રાજન! હું બ્રાહ્મણની પત્ની છું. મારે માતા-પિતા નથી, ભાઈ નથી. પિયરમાં જવાની ઈચ્છા થાય છે, પણ ક્યાં જાઉં ? મેં સાંભળ્યું છે કે, બલિરાજાને કોઈ બહેન નથી. હું તમારી ધર્મની બહેન થવા આવી છું. તમે મારા ધર્મના ભાઈ થાવ.”

બલિરાજાએ તરત જ વંદન કરીને કહ્યું, “આજથી તમે મારાં મોટાં બહેન અને હું તમારો નાનો ભાઈ. બસ, મારા ઘરને તમે પિયર સમજો. તમે ઈચ્છા થાય ત્યાં સુધી અહીં રહેજો.”

લક્ષ્મીજી બલિરાજાના રાજમાં રહેવા આવ્યાં. આખું ગામ સુખી થઈ ગયું. કોઈ ગરીબ રહ્યું જ નહીં. કોઈ રોગી

પણ ના રહ્યું. ઝઘડા પણ ખતમ. બલિરાજાને થયું કે આ મોટી બહેન આવ્યાં ત્યારથી હું સુખી થયો. મારા ગામમાં બધા જ લોકો સુખી થઈ ગયા. બધાના ચહેરા પર આનંદ છે, પરંતુ આ બહેનના ચહેરા પર આનંદ નથી. શ્રાવણની પૂર્ણિમા હતી. લક્ષ્મીજીએ બલિરાજાને કહ્યું, “ભાઈ, આજે રક્ષાબંધન છે. હું તમને રાખડી બાંધીશ.”

બલિરાજાએ ખુશ થઈ રાખડી બંધાવી. બલિરાજાએ કહ્યું, “બહેન ! તમે અહીં આવ્યાં તે પછી મારું આખું ગામ સુખી થયું છે. બધાના ચહેરા પર આનંદ છે. તમારા ઘરમાં જે કંઈ ખૂટતું હોય તે માગો.”

લક્ષ્મીજીએ કહ્યું, “મારા ઘરમાં બધું છે પણ એક નથી.”

“શું?”

“ભાઈ, તમારા દ્વાર પર જે પહેરો ભરે છે તેમને કાયમી રજા આપો.”

બલિરાજાએ પૂછ્યું, “બહેન, મારા દ્વારે પહેરો ભરે છે તે તમારા કોઈ સગા થાય છે ? ચાલો ઠીક ! મેં વચન આપ્યું છે માટે હું મુક્ત તો કરી જ દઈશ.”

અને તરત જ સાક્ષાત્ ચતુર્ભુજ દેવ ભગવાન વિષ્ણુ પ્રગટ થયા. બલિરાજાને પણ આનંદ થયો અને લક્ષ્મીજીએ પોતાનું અસલી રૂપ પ્રગટ કરી ભગવાનની પૂજા કરી. તે પછી ભગવાનને બલિરાજાના બંધનમાંથી મુક્ત કરાવી વૈકુંઠધામમાં લઈ ગયાં.

ભગવાનના વામન અવતારની અનેક કથાઓ પૈકીની આ કથા હૃદયંગમ છે. ભગવાનને લક્ષ્મીજી વગર ચાલતું હતું, પરંતુ લક્ષ્મીજીને નારાયણ વગર ચાલતું નહોતું. દીપોત્સવીના આ દિવસે લક્ષ્મીપૂજનના પણ દિવસો છે ત્યારે એક વાત યાદ રાખજો કે જે લોકો ધનવાન છે અને મનમાં “હું બહુ મોટો છું” તેવું અભિમાન કરે છે તેમને ભગવાન માફ કરતા નથી. લક્ષ્મી મારી નથી, પરંતુ તે લક્ષ્મીનારાયણની છે. તેવો ભાવ રાખનારને લક્ષ્મીજી કોઈ દિવસ નારાયણની ગોદમાં પણ બેસાડે છે. લક્ષ્મીના માલિક થવાના બદલે તેને માતા તરીકે સ્વીકારો અને સૂક્ષ્મ અભિમાનનો ત્યાગ કરો. એ વાત સાચી છે કે, દુનિયાનું દરેક સુખ લક્ષ્મીની સાથે જ જોડાયેલું છે, પરંતુ લક્ષ્મીનાં અનેક સ્વરૂપ છે. લક્ષ્મી ધનધાન્યની દેવી, સંસારની પાલનહારી સદૈવ ભગવાન વિષ્ણુની નિકટ નિવાસ કરનાર નારાયણનાં અર્ધાંગિની પણ છે. લક્ષ્મીનું બીજું નામ સ્ત્રી પણ છે. લક્ષ્મીનો સહજ અર્થ છે સુલક્ષણવાળી. દીપાવલિના દિવસોમાં મહાલક્ષ્મીના પૂજનની સાથે સાથે તમારા ઘરમાં જે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી છે તેનું સન્માન કરો. કજિયાવાળા ઘરમાં દેવી મહાલક્ષ્મી ટકતાં નથી.

એ-૧૦૧, અભિલેખા વિલા, શીલજ સર્કલ નજીક,  
શીલજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮  
મો : ૮૮૭૮૨૦૭૧૦૨



## વાંચે ગુજરાત : કેટલું વાંચે છે ગુજરાત ?

- કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ

ગુજરાતીઓ વિશે એવું કહેવાતું રહ્યું છે કે, ગુજરાતી જેટલો પ્રેમ હિસાબના ચોપડાને કરે છે એટલો પ્રેમ ચોડીઓને કરતો નથી! જ્યારે જ્યારે વાંચનની વાત નીકળે ત્યારે ત્યારે વાંચવા વિશે જાતજાતની દલીલો કરવામાં આવે છે. થોડા સમય પહેલા એક મેસેજ વાઈરલ થયો હતો. લાયબ્રેરીના પુસ્તકોએ આપઘાત કરી લીધો, કારણ હતું મોબાઈલ! ગુલઝારે લખ્યું છે, કિતાબેં ઝાંકતી હૈ બંધ અલમારી કે શીશોં સે, બડી હસરત સે તકતી હૈ, મહીનો અબ મુલાકાતે નહીં હોતી, જો શામે ઉનકી સોહબત મેં કટા કરતી થી, અબ અક્સર ગુજર જાતી હૈ કમ્પ્યુટર કે પદોં પર, બડી બેચૈન રહતી હૈ કિતાબેં. માત્ર ગુજરાતની જ વાત નથી, દરેક પ્રદેશમાં એવું જ કહેવાતું અને સંભળાતું આવ્યું છે કે, લોકોનું વાંચન ઘટી ગયું છે. સામા પક્ષે એક એવો વર્ગ છે જેની દલીલો એવી છે કે, કોણ કહે છે કે, વાંચન ઘટી ગયું છે? જો એવું હોત તો બધા પબ્લિકેશન હાઉસ બંધ થઈ ગયા હોત! પુસ્તકોના વેચાણ માટે તો

હવે મોલ જેવા આધુનિક સ્થળો વિકસિત થયા છે. તમારે વાંચવું છે, તો આવો, ગમે તે પુસ્તક લઈને બેસો અને એરકન્ડિશન્ડ માહોલમાં મસ્તીથી વાંચો! આજકાલ દરેક વાતમાં મોબાઈલને દોષ દેવાની ફેશન શરૂ થઈ છે. મોબાઈલ સમય ખાઈ જાય છે એ વાત ખોટી નથી પણ સાથોસાથ એ પણ હકીકત છે કે, જેને વાંચવું હોય એ મોબાઈલમાં પણ વાંચવાના જ છે. એક ડિજિટલ પ્લેટફોર્મવાળા સાથે થયેલી વાત યાદ આવે છે. તેમણે કહ્યું કે, ડિજિટલાઈઝેશનના કારણે પુસ્તકો સસ્તા થયા છે. કાગળના ભાવ સતત વધતા જ જાય છે જ્યારે ટેકનોલોજીના કારણ ડિજિટલ વધુને વધુ સસ્તુ થતું જાય છે. લોકો હવે મોબાઈલમાં આખા પુસ્તકની પીડીએફ ફેરવતા રહે છે. વોટ્સએપ પર એવા અસંખ્ય ગ્રૂપ છે જે, લેખો, કવિતા, ગઝલો અને બીજી રચનાઓ મોકલતા રહે છે. મોબાઈલમાં કિંડલ અને બીજી એપ્લિકેશન પણ ડાઉનલોડ થતી રહે છે.

વાંચવાનું ફલક સરસ્વતીચંદ્રમાં નાયિકાના વર્ણનના

અનેક પાનાઓથી માંડીને માઈક્રોફિક્શન સુધી ફેલાયેલું છે. ઈતિહાસ ગવાહ છે કે, સમયની સાથે રાઈટિંગ સ્ટાઈલથી માંડીને રીડિંગ હેબિટમાં પરિવર્તનો આવતા રહ્યા છે. લેખન ગમે તે ફોર્મમાં હોય એનાથી કોઈ ફેર પડતો નથી. બસ, વાંચવાની આદત ટકવી જોઈએ. એક સમયે બસમાં, ટ્રેનમાં કે પ્લેનમાં લોકોને હાથમાં પુસ્તક લઈને વાંચતા જોવા મળતા હતા. હવે મોબાઈલ, ટેબલેટ કે લેપટોપ સામે હોય છે. વાંચન પણ ડિજિટલ થતું જાય છે. વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદી જ્યારે ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી હતા ત્યારે આજથી બાર વર્ષ

**મારે મન વાંચન એટલે જીવન પાર કરવાની તૈયારી. મારે ગુજરાતને વાંચનનું ઘેલું લગાડવું છે. મોદીએ તો તરતા પુસ્તકનો ખયાલ પણ આપ્યો હતો. નરેન્દ્ર મોદીના વાંચે ગુજરાત અભિયાનની જોરદાર અસર થઈ હતી**

અગાઉ તેમણે વાંચે ગુજરાત અભિયાન શરૂ કરાવ્યું હતું. એ પ્રસંગે નરેન્દ્ર મોદીએ જે વાત કહી હતી એ યાદ આવે છે. તેમણે કહ્યું હતું કે, મારે મન વાંચન એટલે જીવન પાર કરવાની તૈયારી. મારે ગુજરાતને વાંચનનું ઘેલું લગાડવું છે. મોદીએ તો તરતા પુસ્તકનો ખયાલ પણ આપ્યો હતો. નરેન્દ્ર મોદીના વાંચે ગુજરાત અભિયાનની જોરદાર અસર થઈ હતી. હજુ આ અભિયાનને ધબકતું રાખવાની જરૂર છે.

આપણે ત્યાં એક સમસ્યા એ છે કે, વાંચન કેટલું થાય છે, લોકો શું વાંચે છે, લોકોને શું વાંચવું છે, એ વિશે કોઈ સર્વે, અભ્યાસ કે સંશોધનો થતા નથી. એ થવા જોઈએ. યુનિવર્સિટીઓના ભાષા ભવનો આ કામ સારી રીતે કરી શકે એમ છે. ડિજિટલાઈઝેશનનો સૌથી મોટો ફાયદો એ છે કે, એ જેવું હોય એવું સામે મૂકી દે છે. કોણે શું વાંચ્યું, કેટલો સમય વાંચ્યું, સાહિત્યનો કયો પ્રકાર સૌથી વધુ વંચાય છે એની નાનામાં નાની રિટેઈલ ડિજિટલ માધ્યમ આપી દે છે. હવે તો આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ પણ તેમાં મદદે આવે છે. આપણે કોઈ વાંચન પસંદ કરીએ પછી એ જ પ્રકારનું લેખન આપણી સામે આવતું રહે છે. ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર પણ શું વંચાઈ છે એ જાહેર થતું નથી અને લોકો સુધી પહોંચતું નથી. ગુજરાતમાં રોજ કેટલા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થતા હશે? ઘણા બધા! રોજરોજ રાજ્યના કોઈને કોઈ ખૂણે પુસ્તકોના વિમોચન થતા રહે છે.

હમણાં એક રસપ્રદ વાત જાણવા મળી. એક કાર્યક્રમમાં

મને એવું કહેવામાં આવ્યું કે, વાંચવું તો છે પણ શું વાચવું એ સમજાતું નથી. એટલા બધા ઓપ્શન છે કે, શું વાંચવું અને શું ન વાચવું. આ વાત પણ વિચારવા જેવી છે. આપણે ત્યાં ફિલ્મોના રિવ્યૂઝ આવે છે પણ પુસ્તકોના રિવ્યૂ ભાગ્યે જ થાય છે. કોઈ ખરેખર સારું પુસ્તક હોય અને માર્કેટમાં આવી ગયું હોય તો પણ કોઈને ખબર હોતી નથી. પુસ્તકોના રિવ્યૂ થવા જોઈએ અને તટસ્થ રીતે થવા જોઈએ. મને અનેક વખત એક સવાલ થયો છે. લગભગ તમામ લેખકોને એ સવાલ પૂછાતો જ હોય છે કે, તમારા પ્રિય પુસ્તકો ક્યા છે? લોકોને નામ જોઈતા હોય છે. પુસ્તકો વાંચવા હોય છે પણ એ પહેલા એવી ખાત્રી જોઈતી હોય છે કે, આ પુસ્તક વાંચવાની મજા આવશે જ. હું તો આવો પ્રશ્ન પૂછાય ત્યારે એક જ વાત કહું છું કે, મને ગમ્યા હોય એ નહીં પણ તમને જેમાં મજા આવતી હોય એ પુસ્તક વાંચો. વાંચનમાં દરેકની પોતાની ચોઈસ હોય છે. મને આત્મકથા કે અભ્યાસ લેખો ગમતા હોય તો જરૂરી નથી કે બધાને ગમે. હું તો એમ પણ કહું છું કે, તમે વાંચવાનું શરૂ કરી દો, તમે આપોઆપ તમારા ગમતા વિષયો સુધી પહોંચી જશો. વાંચન વિશે એક વાત પણ સમજવા જેવી છે. વાંચન પણ સમય સાથે મેચ્યોર થતું હોય છે. આપણે નાના હોઈએ

ત્યારે બાળ સાહિત્ય વાંચતા હોઈએ છીએ. મારી જ વાત કરું તો નાનો હતો ત્યારે ફૂલવાડી, નિરંજન, ચાંદામામા અને રમકડું જેવા મેગેઝિનો હું ગાંડાની જેમ વાંચતો. ધીમે ધીમે એ છૂટી ગયા અને બીજું વાંચન શરૂ થઈ ગયું. એ સ્વીચ ઓવર ક્યારે થયું એ ખબર જ ન પડી. ધીમે ધીમે માણસ ગંભીર વાંચન તરફ ઢળતો હોય છે. એક કિસ્સો કહેવાનું મન થાય છે. નાનો હતો ત્યારે મિગેલ દ સર્વાન્ટિસની ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયેલી બુક ડોન કિહોટે વાંચવા લીધી હતી. સોથી વધુ વર્ષ પહેલા સુવિખ્યાત સાહિત્યકાર અને નાટ્યવિદ યં.ચી. મહેતાએ ડોન કિહોટેનું ભાષાંતર કર્યું હતું. આ પુસ્તક નાનો હતો ત્યારે અઘરૂં લાગ્યું હતું અને વાંચવાનું છોડી દીધું હતું. વર્ષો પછી એ જ પુસ્તક વાંચ્યું ત્યારે મજા પડી હતી. કહેવાનો મતલબ એ છે કે, નાની ઉંમરે જ્યારે એ બુક વાંચવા લીધી ત્યારે હજુ મારું વાંચન એ બુક વાંચવા જેટલું મેચ્યોર થયું નહોતું. અત્યારે બીજી ભાષાઓમાંથી અનુવાદિત કે ભાવનુવાદિત થયેલા પુસ્તકો

પણ ધૂમ વેચાય અને વંચાય છે. વિશ્વ સાહિત્યને લોકો સુધી પોતાની ભાષામાં પહોંચાડવાનું આ કામ પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે થઈ રહ્યું છે. હું નાનો હતો ત્યારે રશિયન લિટરેચર ગુજરાતીમાં બહુ વંચાતું હતું. રશિયાના મહાન સાહિત્યકારો લિઓ ટોલ્સટોય, મેક્સિમ ગોકી, એન્ટોવ ચેખોવ વિગેરેનું સાહિત્ય ત્યારે વાંચ્યું હતું જે આજ સુધી દિલમાં છવાયેલું છે. ગુજરાતમાં લોકોને વાંચતા રાખવામાં અખબારોની પૂર્તિઓના ફાળાની નોંધ પણ લેવી જ જોઈએ. છાપાઓની પૂર્તિઓએ લોકોને વાંચતા રાખ્યા છે. ગુજરાતમાં એક તબક્કે તો કોઈને કોઈ પૂર્તિઓમાં લખતા હોય એ જ લેખકો જાણીતા હતા. હવે લેખકો માટે પણ ઓપ્શન વધ્યા છે. સોશિયલ મીડિયા અને બ્લોગ તો છે જ, સાથોસાથે નવા લેખકો માટે અનેક પ્લેટફોર્મ પણ ઊભા થયા છે. ગુજરાતીમાં

**ગુજરાતના મોટાભાગના શહેરોમાં પુસ્તક પરબ ચાલે છે. ભાવનગરમાં તો સાહિત્યની કોઇને કોઇ પ્રવૃત્તિઓ સતત ચાલતી જ રહે છે. ભુજમાં એક સંસ્થા પ્રકાશકો આપે એના કરતા પણ વધુ ડિસ્કાઉન્ટ આપીને પુસ્તકો વેચે છે**

માતૃભારતી, પ્રતિલિપિ અને બીજા પ્લેટફોર્મ પર જે કામ થાય છે એ કાબિલે દાદ છે. ગુજરાતમાં સાહિત્યપ્રેમી લોકો પણ વાંચનને વધારવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. ગુજરાતના મોટાભાગના શહેરોમાં પુસ્તક પરબ ચાલે છે. ભાવનગરમાં તો સાહિત્યની કોઈને કોઈ પ્રવૃત્તિઓ સતત ચાલતી જ રહે છે. ભુજમાં એક સંસ્થા પ્રકાશકો આપે એના કરતા પણ વધુ ડિસ્કાઉન્ટ આપીને પુસ્તકો વેચે

છે. મોરબીમાં યુવાનોનું એક ગ્રૂપ દર મહિનાના પહેલા રવિવારે સરદાર બાગમાં પુસ્તક પરબ ચલાવે છે. આ સંસ્થા પુસ્તક પરિચયના કાર્યક્રમો પણ યોજે છે. નવસારીમાં સયાજી વૈભવ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય અને નરેન્દ્ર હિરાલાલ પારેખ જ્ઞાનધામ નિયમિત રીતે મને ગમતું પુસ્તક વાર્તાલાપ યોજવા સહિત સાહિત્યના અનેક કાર્યક્રમો યોજે છે. બીલીમોરામાં જય વશી યુવાનો સાથે મળીને પરબ નામની સંસ્થા ચલાવી આદિવાસીઓમાં વાંચનનું પ્રમાણ વધે એવા પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. દરેકે દરેક શહેરથી માંડી નાના નાના ગામોમાં પણ સાહિત્યની કોઈને કોઈ પ્રવૃત્તિ ચાલતી જ રહે છે. આ વાત પણ સરવાળે તો એ જ સાબિત કરે છે કે, ગુજરાત વાંચે છે અને વાંચન ઘટે કે અટકે નહીં એ માટે પ્રયત્નશીલ પણ રહે છે. અમદાવાદ, સુરત, રાજકોટ સહિત મોટા ભાગના શહેરોમાં કોર્પોરેશન કે નગરપાલિકા દ્વારા પુસ્તકમેળાનું આયોજન થાય છે. પુસ્તક મેળાની સાથે સાહિત્યના કાર્યક્રમો પણ યોજવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં યોજાતો ગુજરાત

લિટરેચર ફેસ્ટિવલ પણ હવે આખા દેશમાં જાણીતો બની ગયો છે.

દુનિયા અત્યારે હાઈટેક સાયબર ટેકોલોજીના દૌરમાંથી પસાર થઈ રહી છે. કદાચ આજના સમયમાં વાંચન પ્રત્યે રૂચી થોડીક ઘટી હશે પણ એ વિશે પણ સરવાળે તો એવું જ લાગે છે કે, લોકોએ વહેલા કે મોડા વાંચન તરફ પાછા તો વળવું જ પડશે. આજનો યંગસ્ટર્સ કરિયરથી માંડીને સફળતા સુધીની બાબતોમાં બહુ અધીરો થઈ ગયો છે. યુવાનોને બધું જ જોઈએ છે અને પાછું તરત જોઈએ છે. એ નથી મળતું ત્યારે તેને હતાશા આવે છે. હતાશા સામે એ ટકી શકતા નથી. આવું થવાનું સૌથી મોટું કારણ એ છે કે, તેને ઇન્ફર્મેશન અને નોલે વચ્ચેનો જે ભેદ છે એ જ ખબર નથી. આજે દરેક યુવાનના હાથમાં મોબાઈલ છે.

એમને જે કોઈ માહિતી જોઈએ છે એ તરત જ ગૂગલમાં સર્ચ કરી લે છે. હવે તો ગૂગલ, એલેક્સા કે સીરીને પૂછીને પણ જે જોઈએ એ જવાબો મેળવી શકાય છે. લોકો તેનો ઉપયોગ કરે તેમાં કશું ખોટું કે અયોગ્ય નથી. પ્રોબ્લેમ એ થાય છે કે, લોકો એ બધાના કારણે એવું માનવા લાગે છે કે, અમને બધી ખબર છે, નહીં ખબર હોય તો ગૂગલ છેને, જાણી લેશું! યંગસ્ટર્સ એ વાત ભૂલી જાય છે

કે એમને જે મોબાઈલમાં હાથવગી છે એ ઇન્ફર્મેશન છે, નોલેજ નથી! નોલેજ તો વાંચન અને અનુભવોથી આવે છે. લાઈફમાં જ્યારે કાઈસિસ આવે છે ત્યારે ઇન્ફર્મેશન કોઈ કામ લાગતી નથી, એ સમયે તો નોલેજ જ માણસને ટકાવી રાખે છે. સંબંધો જ્યારે દાવ પર લાગેલા હોય ત્યારે એ સમજણની જરૂર પડે છે કે, મારે મારા સંબંધોને કેવી રીતે ટકાવવા? જિંદગીમાં નિષ્ફળતા મળે ત્યારે એની સમજ હોવી જોઈએ કે, નિષ્ફળતાને કેવી રીતે સ્વીકારવી, સહન કરવી અને તેમાંથી કેવી રીતે બહાર આવવું. જિંદગીમાં જો વાંચન હશે તો ભૂલા નહીં પડાય, કોઈને કોઈ રસ્તો મળી રહેશે!

વાંચવા વિશે એક બીજી રસપ્રદ વાત કરવાનું પણ મન થાય છે. એક વખત એક કાર્યક્રમમાં એવું કહેવાયું કે, અમે વાંચીએ તો છીએ પણ યાદ નથી રહેતું! વાંચીએ એ બધું તો કોઈને ક્યારે પણ યાદ ન જ રહે! તેના વિષે એક વાત સમજવા જેવી છે. જ્યારે વાંચતા હોઈએ ત્યારે

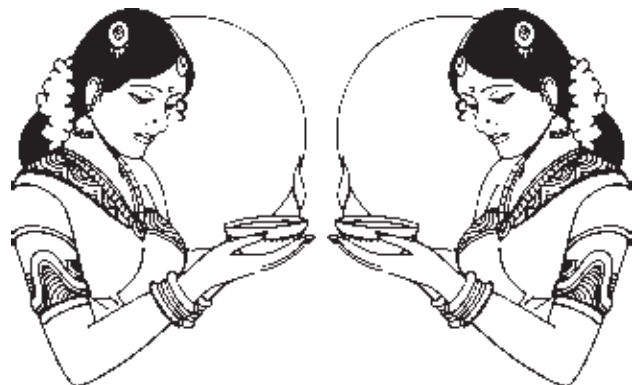
યાદ રાખવાની ઉપાધિ ન કરો. માત્ર વાંચનને ફીલ કરો. આપણે જે વાંચીએ એ આપણી અંદર રોપાતું હોય છે. આપણામાં કંઈક ઉમેરાતું હોય છે. આપણને ભલે યાદ ન રહે પણ આપણને ખબર ન પડે એમ સમય આવ્યે એ બહાર આવતું હોય છે. આપણે અમુક સંજોગોમાં, અમુક ઘટનાઓ વખતે ચોક્કસ પ્રકારનું વર્તન કરતા હોઈએ છીએ. એ વખતે આપણે જે વર્તન કરીએ છીએ, જે વાત કરીએ છીએ, એ ક્યાંથી આવે છે? સરવાળે તો આપણી અંદર જે હોય એ જ બહાર આવવાનું છેને? વાચન માણસને અંદરથી સમૃદ્ધ બનાવે છે. આપણી સંવેદનાને જીવતી રાખે છે. સંબંધોને સજીવન રાખે છે. આજે દુનિયામાં જો સૌથી મોટી કોઈ સમસ્યા હોય તો એ રિલેશનશીપ કાઈસીસ છે. સંબંધો દાવ પર લાગેલા છે. આવું કેમ છે? શું ખૂટે છે?

**યંગસ્ટર્સ એ વાત ભૂલી જાય છે કે એમને જે મોબાઈલમાં હાથવગી છે એ ઇન્ફર્મેશન છે, નોલેજ નથી! નોલેજ તો વાંચન અને અનુભવોથી આવે છે. લાઈફમાં જ્યારે કાઈસિસ આવે છે ત્યારે ઇન્ફર્મેશન કોઈ કામ લાગતી નથી**

સમજણ, આવડત અને ડહાપણ હોય તો ટકી શકાય છે. એ બધું આવવાનું ક્યાંથી? એ તો વાંચનમાંથી જ મળવાનું છે. આપણે વાંચીએ અને વંચાવીએ. છેલ્લે એક વાત, લાયબ્રેરીને પુસ્તકની કબર ન બનવા દઈએ. આજે ઘણા ઘરોમાં એવું જોવા મળે છે કે, નાની કે મોટી લાયબ્રેરી હોય પણ એમાં પુસ્તકો અકબંધ પડ્યા હોય. એક મિત્ર સરસ કામ કરે છે. એ બુક ખરીદે છે, વાંચે છે અને વંચાઈ જાય

એટલે બીજાને વાંચવા આપી દે છે. તે કહે છે, પુસ્તકો તો ફરતા ભલા! દરેક ગુજરાતી વાંચનયાત્રામાં પોતાનાથી જે યોગદાન આપી શકે એ આપે અને બીજું કંઈ ન કરી શકે તો થોડુંક વાંચતા રહે તો પણ ઘણું!

સૂરીલ-૩, ફ્લેટ નં. ૫૦૪,  
પ્રેરણાતીર્થ દેરાસર પાસે, સેટેલાઈટ,  
અમદાવાદ. મો. ૯૮૨૫૦૬૧૭૮૭





ગુજરાત  
સરકાર



Directorate of Information  
Gujarat

## Social Media



[gujaratinformation.gujarat.gov.in](http://gujaratinformation.gujarat.gov.in)



[gujaratinformation.official](https://www.facebook.com/gujaratinformation.official)



[@infogujarat](https://twitter.com/infogujarat)



[gujarat.information](https://www.instagram.com/gujarat.information)



[Gujarat Information](https://www.youtube.com/Gujarat Information)



the **GUJARAT**  
An English Quarterly Magazine

19/1 Dr. Jivraj Mehta Bhavan, Gandhinagar 382 010

Gujarat - India.(079)-23253391

## સબ સે ઊંચી મીઠાઈ સગાઈ : પિયા જૈસે લડુ મોતીયૂર કા...મનવામાં ફૂટે હો !

- જય વસાવડા

ગાળી નાખે જાત ઘી, ગોળ ને લોટ..  
જ્યારે બંદા લાડુ ઓળખાય..  
ક્યાં ગયા ભૂધરો? ઉદરો, ઉત્સવો ?  
લાડુ શોધે કોઈ જઠારાગ્નિ !

અહા હા હા ગરવી ગુર્જરગિરામાં રાધાકૃષ્ણના શૃંગારથી લઈને ગાંધીજીના ચરખા અને વિશ્વયુદ્ધની ટેકથી લઈને છત પરથી મેલા ખમીસ પર ટપકતી ગરોળી સુધીનાં કાવ્યો લખાયાં છે. પણ ઘીમાં પકવેલી ઘઉંની સેવ બિરંજ જેવી સુંવાળી સુંવાળી, મધમાં ઝબોળેલી સ્યુગરી ઈમોશનલ કવિતાઓ ઠપકારતા કવિઓએ કદી આટઆટલી શતાબ્દીઓમાં મિષ્ટાન્ન પર ફૂલ ફ્લેજડ ટેસ્ટી ટેસ્ટી પોએમ્સ લખી હોવાનું ધ્યાનમાં આવ્યું નથી! બસ, કદી ખીચડી પછી 'ડીસર્ટ' માં ચોકલેટ બ્રાઉની જેવો અપવાદ ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા જેવા શિરોમાન્ય સર્જક-વિવેચકનો, જેમણે છેક ૨૦૦૨માં રસીલાં આઠ મીઠાઈકાવ્યો લખ્યાં ! કવિતાના નામે દેખાદેખીથી વધતા અધ્યાત્મના ડોળ સામે 'જીભ બતાવવા' (જેમ કે 'તંતુમાં તંતુ હોઈ આદિ-અંત વિનાની સૂતરફેણી છે અનંત!') એમણે તુકારામ જેવા મરાઠી સંતકવિઓના પ્રિય છંદ 'અભંગ' માં શુદ્ધ ભૌતિક સ્વાદરસને પોંખતાં મીઠાંમધુરાં સ્વાદિષ્ટ કાવ્યો પેંડા, રસગુલ્લાં, જલેબી, શીરા, પુરણપોળી ઈત્યાદિ પર લખ્યાં છે. તેમાંથી એક લાડુ કાવ્યની ચમચી અહીં ચખાડી છે.

મીઠાઈ! મ્મ્મ્મ્મ ! ગળ્યું એ ગળ્યું, ને બાકી બધું બળ્યું! આવો ગળચટ્ટો અભિગમ શિશુ હોઈએ ત્યારે 'ગળચૂથી'માં જ મળ્યો હોય પછી 'કેવિંગ ફોર સ્વીટ્સ' આજીવન રહે જ ને! લીઝા રેની ઉત્તમોત્તમ ફિલ્મ 'વોટર' માં કોઈ ભાષણબાજી વિના એક મર્મવેધક દ્રશ્ય છે. સમાજના નિયમોને લીધે કાશીમાં રહેતી સુખોપભોગથી વંચિત પરાણે સાધ્વી જેવું જીવન વિતાવતી વિધવાઓની તેમાં વાત છે. એક વયોવૃદ્ધ ડોશી રોજ એમાં મોક્ષનો ધર્મીપદેશ સાંભળે છે. મિથ્યા માયા અને સંયમ-નિયમના બોઝિલ ધુમ્મસ વાખે નવી આવેલી નાનકડી બાળવિધવાને એ વૃદ્ધા દસકાઓ અગાઉના પોતાના લગ્નની

વાતો કરે છે. એમાં પીરસાયેલી મીઠાઈઓના સ્મરણમાત્રથી એની આંખમાં અનોખી ચમક આવી જાય છે ! બાળકી આંખોમાં ડોકાતી એ જીભની ગળચટ્ટી ઝંખનાનો તણખો પામી જાય છે. એક રાત્રે એ ગરમાગરમ બનારસી જલેબી લઈ આવે છે, અને ગુપચુપ માજીને આપે છે. થાળી જેવડું મોં પહોળું કરી વર્ષો પછી તાજી મીઠાઈ આરોગતાં માજીને સાક્ષાત હરિદર્શન થયા જેટલો પરમ સંતોષ મળે છે, અને એ જ ક્ષણે પ્રાણત્યાગ થઈ જાય છે ! વાસનામોક્ષ પછીની ચિરશાંતિ !

**ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા જેવા શિરોમાન્ય સર્જક-વિવેચકનો, જેમણે છેક ૨૦૦૨માં રસીલાં આઠ મીઠાઈકાવ્યો લખ્યાં ! કવિતાના નામે દેખાદેખીથી વધતા અધ્યાત્મના ડોળ સામે 'જીભ બતાવવા'**

મીઠાઈ તો હરજીને પણ અતિ વ્હાલી છે જ ને ! એવરગ્રીન સાકરદાણા ઉપરાંત ગણપતિના મોદક તો માતાજીના નૈવેદ્યમાં કુલેર ને ગળ્યાંસાટાં, મહાવીર સ્વામીની સુખડી તો હવેલીનો મોહનથાળ, સ્વામિનારાયણની મગસ લાડુડી તો બાલાજીના લાડુ, શ્રીનાથજીનો ઠોર તો મથુરાના પેંડા, અમૃતસરનો હલવો તો બદ્રીનાથનો મેવો! સાઈબાબાની બુંદી તો સત્યનારાયણનો શીરો, પિતૃશ્રાદ્ધની ખીર તો

લાલાને છપ્પનભોગ ! કૃષ્ણ માટેની સ્તુતિમાં જ અધરમ્ મધુરમ્, વદનમ્ ધુરમ્ જેવા પ્રભુ 'અખિલમ્ મધુરમ્' કહેવાયા છે ! મીઠડા મુરલીધર ! વન્સ અપોન અ ટાઈમ, અન્નક્ષેત્રમાં જોગીઓને 'કાળી રોટી, ધોળી દાળ'નું ભોજન પીરસાતું, મતલબ દૂધપાક અને માલપુઆ ! ઈદના સેવૈયા તો કિંસમસની કેક, હોળીનો ઘેબર તો દશેરાની ધારી, આઠમના શક્કરપારા



તો દિવાળીનાં સુંવાળી-મઠિયા-ઘુઘરા. યમ્મીઈઈઈ. કોણ કહે છે સંસારમાં આ સાર નથી ?

પૃથ્વીલોક પર આ દુર્લભ મનખાદેહ ના મળ્યો હોત તો આ સુલભ મિષ્ટાન્નની મોજીલી મિજબાની કેવી રીતે કરત? થેન્ક્સ ગોડજી, અમે તમને વારેઘડીએ ડિસ્ટર્બ કર્યા વિના, તમારાથી દૂર આ દુનિયાના મેળામાં બધી જોયરાઈડ્સ પર ઝૂમી શકીએ એટલે તો તમે અમને ગજવામાં જુવાનીનું પોકેટમની આપીને ફરવા મોકલ્યા છે! એમ ને એમ ધોયેલા મૂળા જેવા તમારી પાસે પાછા ફરીશું, તો તમારા જ બનાવેલા રંગરંગીલા અમ્યુંઝમેન્ટ પાર્કમાં 'ફી એન્ટ્રી' છતાંય કેમ ભેંકડો તાણી રોતા રોતા દોડ્યા આવ્યા એમ કહી તમે વઢશો એ ય ખબર છે, હોં કે !

ગામેગામની ફેમસ સ્વીટ્સ હોય છે. તહેવારોની આગવી મીઠાઈઓ હોય છે ! (અરે, વેલેન્ટાઈન્સ ડે પણ જરા ચુલબુલી ચોકલેટ વિના કલ્પી તો જુઓ!) મનલુભાવન મીઠાઈઓનો મધુરસ જેમ મોંમાં ખાધા પછી પણ ઝરતો રહે છે, એમ ગમતી અને ભાવતી મીઠાઈઓની સાથે જોડાયેલા સંભારણા પણ મીઠા લાગે છે !

★

“ભૈ, લેક્યર-બેક્યર ને વિક્ટોરિયા મેમોરીઅલ-બેલુર મઠ-ઝભ્મા-ટાગોર બધુંય સમજ્યા, આપણે તો પાંત્રીસ વર્ષથી તપ કર્યું છે બંગાળી સાહિત્ય કાજે નહિ, બેન્ગોલ સ્વીટ્સ માટે ! પુરસ્કાર પછી, પહેલા તાજાં સંદેશ-રસગુલ્લા-ચમચમ ખવડાવજો તો આ જાત્રા સફળ થશે!”

કોલકાટ્ટા ( ઉફફ, કલકત્તી પાનવાળા કલકત્તામાં મઘમઘતી કીમાંમી ખૂશ્બૂ આ નામમાં નથી ! )માં આ ચોમાસે



પગ મૂકતાવેંત આયોજકો-શુભેચ્છકોને આવું રોકડું કહ્યું હતું. એ બધા પણ દિલદાર શોખીનો હતા, મધરાતના દુકાનો ખોલાવીને અને પરોઢિયે હોટેલ રૂમ ખોલાવીને કોકો ટાઢો કરી આપ્યો ! હજુ ય ઘણી ફેલેવર્સ બાકી છે, અને ફરી એ શહેરમાં જવાનો એ જ તો રોમાંચ છે! (રિયાથી બિપાશાને કાજોલથી રૂપા સુધીની બેન્ગાલી બ્યુટીઝ તો ક્યાંકને ક્યાંક 'ગોઠવાયેલી' છે, એમના હાર્ડ લક , બીજું શું? lolzzzzzzzzzz !)

રસગુલ્લાં ઈઝ વન ઓફ ધ ફેવરિટ ! સ્વીઈઈઈઈઈઈટ્ટ ચીઈઈઈઈઈઈઈઝ બોલ્સ ! ઠંડાં ને શ્વેત રસગુલ્લાં મૂળ તો ઓરિસ્સામાં જગન્નાથની રથયાત્રામાંથી માનવજાતને મળેલો કાયમી પ્રસાદ છે. માણસમાત્ર રસગુલ્લું હોય તો કેવું સારું! ગોરું ગોરું ગોળમટોળ બદન અને નરમ નરમ સ્વ-ભાવ ! સતત મદઝરતી મીઠાશ ! રસગુલ્લાં ગણીને એક-બે ખાય એ

તો ઉલ્લુ કહેવાય! બંગાલણોની બિલોરી કાય જેવી આંખો અને બાબુમોશાયોની રસગુલ્લાની હાંડી જેવી ટકોરાબંધ બુદ્ધિનું મિસ્ટિક સિકેટ આ 'મિષ્ટિક' મૈત્રીના પ્રતાપે જ હશે?

રસગુલ્લાના જ ફર્સ્ટ ક્લીન લાગે એવા મેળામાં છૂટા પડેલાં કાલા-ગોરા ભાઈઓ જેવાં લાગે ગુલાબજાંબુ! ગુલાબજળ જેવી મઘમઘતી ચાસણીમાં વચ્ચે એલચી ને બદામ-પિસ્તા નીકળે એવી રીતે માવાને તળીને તારવ્યો હોય ! જાણે

ભેખડોમાં ભટકતા યુયુત્સુ યોદ્ધા જેવી તાંબાવર્ણી કાયા ! બ્લો હોટ. બ્લો કોલ્ડ ! સ્વાદમાંદય હનિમૂન જેવું! ગરમ ખાવ એની એક લહેજત અને ઠંડાની જુદી જ લિજજત ! કોલેજકાળમાં ગુલાબજાંબુ ખાવાથી અચાનક આધાશીશીનું ટ્રિગર શરૂ થતું! પણ એનાથી ગભરાઈ ને છેક બગદાદથી ભારત આવેલા જાંબુ છોડવાને બદલે જલેબી પકડી ! થોડાં વર્ષે કંટાળીને આધાશીશી દરિયાનાં મોજાં પર સવાર સંદેશાના શીશા માફક મુઢીઓ વાળી ગઈ ગાજતી!

જલેબી ! સ્ત્રીમાત્ર જલેબી જેવી હોય છે! રસભરી, મધુરી, હુંફાળી, ચળકતી, સોનેરી, ગુલાબ જેવી મહેંકતી અને કેસર જેવી તેજ, ચાસણીને ચૂસી લેતી અને જોતાંવેંત ખાઈ જવાનું મન થાય એવી! અને એવી જ ગૂંચળા જેવી! જેનો તાગ કદી ન મળે એવી ભુલભુલામણી ! એને આખી ને આખી ચાખી શકાય, મોમાં મૂકી શકાય પણ એનાં વમળવર્તુળોને પારખી ના શકાય ! આપણે સ્વાદથી કામ રાખવું, ગૂંચળા ઉકેલવાની ભાંગજડમાં ના પડવું !

મોટાભાગની મનગમતી મીઠાઈઓની માફક જલેબીનાં મુળિયાં પણ અરબ સંસ્કૃતિમાં છે. મૂળ એ કહેવાતી 'જીરિયાબી', કારણ કે એ ટમી સદીના મશહૂર સંગીતકાર અને પાકશાસ્ત્રી અબુ અલ હસન નફી ઈબ્ન નફી 'જીરિયાબ' એ યુરોપની ભૂમિ સુધી પહોચાડી હતી ! અરેબિકમાં જીરિયાબ એટલે 'કાળી કોચલ', માટે જીરિયાબને એના સૂરીલા કંઠ માટે એ નામ મળ્યું હતું. એમ તો જર વત્તા આબ એટલે સોનાનું પાણી પણ થાય ! છે ને જલેબી તણો અર્થ અહીં પણ સ્ત્રી જેવો ! અને હા, એનું ભારતીય નામ જલવલ્લિકા એટલે પણ (લાગણીનું) પાણી સમાવતાં ગૂંચળાં !

પણ જાંબુ, રસગુલ્લાં, જલેબી બહારથી આવે, ઉત્સવોના ઉલ્લાસ ને ઉજાસમાં ઘરમાં અચૂક બને પૂરણપોળી, અફકોર્સ, ઘીમાં ઝબોળી ! તુવેર-મગ-ચણાની દાળના શીરા જેવું પૂરણ ગરમ ગરમ ફળફળતું જ પોળીની તંગ પોળીનું આવરણ ધારણ કરે એ પહેલાં ચાટી જવાનું! સાથે મોં ખરું કરવા જાહેરસમારંભોમાં પુષ્પગુચ્છથી સ્વાગતની ઔપચારિકતા જેવું બટેટાનું શાક કે પૂરણમાં વાપરી ગયેલા દાળના લયકા પછી વધેલા પ્રવાહીના વધારનું ઓસામણ હોય ! વધેલી પૂરણપોળી આઈસ ચિલ્ડ કરો એટલે ડીનર ઈઝ રેડી ટુ બી સર્વિસ! પૂરણપોળીનું અસલી મહારાષ્ટ્રીયન સ્વરૂપ જો કે સજ્જ ઉદ્દઘોષક હરીશ ભીમાણીની ઘેર 'વેઢમી' રૂપે એમનાં મરાઠી શ્રીમતીજી રેખાબહેનના સૌજન્યથી મળેલું!

મહારાષ્ટ્રીયન માધુરીને હુમકતી જોઈને જેવા ઉલાળા અંગેઅંગમાં ઊઠે, એવો જ થનગનાટ હજુ રુંવાંડે રુંવાંડે મરાઠી ગિફ્ટ સમા 'શ્રીખંડ'ના લિસ્સાલપટ શીતળ સાન્નિધ્યમાં થાય છે. આજુબાજુ જમવાનો પરાણે આગ્રહ કરી પંજાબી ગ્રેવી હુંસનારાઓનો ત્રાસ ના હોય ત્યારે ઘણી વખત એકલપંડે આ લખનારે (સોરી, ખાનારે!) ૫૦૦-૬૦૦ ગ્રામ તાજો શીખંડ આઈસક્રીમની પેઠે ઝાપટી લીધો છે! મિષ્ટિ દોઈ કે યોગર્ટ કશું શીખંડનું અખંડ સામ્રાજ્ય તોડી ના શકે! ઉનાળામાં જમવામાં શીખંડને બદલે બોક્સ મીઠાઈઓનાં ચોસલાં રાખનારને પૂંઠાનાં ખોખામાં જ પેક કરી દેવા જોઈએ એવું આ ભરતખંડે શીખંડમર્દન કરનારા મર્ત્ય માનવીનું ઉદ્ધત નિવેદન છે!

બે વાનગીઓ એવી છે કે જે ઘરમાં ખાધા પછી એ સ્વાદ બજારમાં જડ્યો નથી. મમ્મી શીખંડ માલામાલના કપડામાં

દહીં બાંધી એમાં ખડી સાકરનો ભૂકો તથા એલચી, કેસર, બદામની કતરણ તથા ગુલાબની પાંદડી લસોટીને બનાવતી. એમાં પછી ચીકુ, દાડમ, અંગુર, પાઈનેપલ જેવા ફ્રુટ્સ પણ ભળે. પણ એવી રીતે ઘેર શીખંડ બનતો, એ આ વીકએન્ડ ઈટિંગ આઉટના દૌરમાં પછી ભાળ્યો નથી! એવું જ ઉપવાસ હોય ત્યારે ઘેર જ બનતા પેંડાનું! દુઝાણા દોહવાના ગામઠી અનુભવે ઘાટું મલાઈદાર દૂધ ઉકાળી ઉકાળીને એમાં મીસરી નાખીને ઘૂંટીને ચોખ્ખોચણાક તાજો કણીદાર પેંડો બનતો. જાણે શાહી કલાકંદ! ( આ કંદ એટલે મૂળ તો આપણી ખાંડનું જ અરબી અપભ્રંશ ! દીવાલ પર છુટ્ટો ફેંકો તો બુંદબુંદ બની વેરાઈ જાય એવી કળાથી બનેલો કંદ!) બને એટલે જ કટોરો ભરીને 'સેમીલિક્વિડ' ફોર્મમાં ઊનોઊનો આરોગી જવાનો! પેંડો આવો શીરાસ્વરૂપમાં જ ગ્રહણ કરવાનો!

**મિષ્ટિ દોઈ કે યોગર્ટ કશું શીખંડનું અખંડ સામ્રાજ્ય તોડી ના શકે! ઉનાળામાં જમવામાં શીખંડને બદલે બોક્સ મીઠાઈઓનાં ચોસલાં રાખનારને પૂંઠાનાં ખોખામાં જ પેક કરી દેવા જોઈએ એવું આ ભરતખંડે શીખંડમર્દન કરનારા મર્ત્ય માનવીનું ઉદ્ધત નિવેદન છે!**

શીરો પણ એવી જ રીતે ઘઉં-ગોળ કે ખાંડ-રવાનો. એ કદી રેડીમેઈડ ન જામે. ગરમ લયપયતા અડદિયાની જેમ ચૂલેથી તબાકડું ઉતારે કે કાજુ-કિસમિસ નાખી એના હોટ વર્જિન કોળિયાને કિસ કરી લેવાની! એમાંય કથાનો શીરો અને સંગાથે અડદનો પાપડ એટલે દિવાળીની આતશબાજી શરૂ ! રાતનું વાળું ખીચડીનું જ નહિ, રવાના શીરાનું પણ હોય! અલબત્ત, રસોડામાં આ રીતે શીરો-શીખંડ-પેંડા

હલાવતા રહેવા એ જીમમાં જઈને બાવડાંના ગોટલા ચડવવા કરતાંય વધુ સ્ટેમિના માગી લેતી કસરત છે!

આવું જ ચાના લોટને ધાબો દઈ ને બનતા દેશી ઘીની સોડમથી લયબથ ઢીલા મોહનથાળનું! એનું પીસ્તામંડિત ચકતું મોમાં મૂકો એટલે એટલે જાણે ગિરધારીની બાંસુરીની તાનમાં તન ડોલતું હોય એવું લાગે! ઘીમાં બનેલી ફેશ ફેશ બુંદી પણ



જાણે જીવનરત્નાકરના તળિયે ગયા વિના સાંપડેલાં મોતીડાં! ઢીલી હોય ત્યારે એકમેકની સોડ્યમાં લપાતી બુંદી જીભના ટેરવે મમળાવી ને એનો અમૃતરસ બુંદ બુંદ ‘ચાવવા’માં આવતો આનંદ લીધો હોય, તેને ખબર પડે કે સેન્સેક્સના ઉપર ઊઠવા સિવાયની પણ મજાઓ હોય છે એક સ્વીટ સી લાઈફમાં ! બુંદીની જ ફક્ત નામમાં સ્વીટ સિસ્ટર લાગે એવી બાસુંદી! રબ કરતાં રબડી વધુ શાતા આપે છે, એવા દાર્શનિકભાવથી શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્નિગ્ધ સેમીસોલિડ બાસુંદીરૂપી ‘વિન્ટેજ થીક શેઈક’નું સેવન કરો તો વાર્ધન કરતાં વધુ નશો ચડી શકે છે ! (એક્સ્પરિઅન્સ બોલતા હૈ , ક્યા ?)

વગર કોકો પાઉડરે ચોકલેટી લયકો થાબડીનો ઝગમગાટ જોઈને કેમ કોઈના દિલમાં કુછ કુછ નહિ થતું હોય? પેસ્ટ્રી કે પુડિંગ જો સેક્સી એન્ડ ઈન્વાઈટિંગ લાગે તો આપણી આ મીઠાઈઓની પણ ‘મદનમોહિની’ છે. કેસર- પિસ્તા-બદામ ધારી (ભલે ઘી નીતારેલી) ના ખાવી હોય તો એ જ ફલેવરનો આઈસ હળવો હાજરાહજૂર છે! એક તો છાપાંઓનાં પાનાંઓ પર પથરાઈ વળેલા અર્ધદગ્ધ આરોગ્યાચાર્યાએ આડો આંક વળ્યો છે. સ્વદેશી આયુર્વેદથી લઈ વિદેશી ડાયેટ ચાર્ટના હવાલો આપી ‘મેંગો પીપલ’ (આમ આદમી, યુ સી! સ્વીટ્સ નથી ખાતાં એમ ફિલ્મો પણ નથી જોતા?) ને બીવડાવી માર્યા છે. લોકોને ગુટકા ખાતાં ડર નથી લાગતો પણ મીઠાઈ ખાતાં મુહોબ્બતને બદલે મોત દેખાય છે!

રોજ ના ખાવ, પણ તહેવારો તો આવે જ છે મિજબાની માટે ! ખાંડના ભાવવધારાથી મોટી હાયબળતરા એ છે કે લોકો મીઠાઈઓ ધાર્મિક કારણો સિવાય ઘેર બનાવતાં જ ભૂલી ગયા છે! જસ્ટ થિંક, છેલ્લે શોખથી ઘેર ઘીથી તરબતર ચૂરમાનો લાડુ ક્યારે બનાવ્યો હતો? ગોળ-ઘીની પાઈ પીપરમિન્ટની જેમ ચૂસીને ત્રણ અલગ ગુણધર્મો ધરાવતાં દ્રવ્યોને એકમેક સાથે અનુસંધાન જોડી નવાં જ સ્વાદવાળો એક ગ્રહ બનતાં ક્યારે નિહાળ્યો હતો? એટલે જ આ કીમી લેખના આરંભે સ્કીઈઈમ્ છે : ઉત્સવો તો આવે છે પણ મીઠાઈ પચાવનારા પેટ નથી. ક્યાં છે મીઠાઈને ભસ્મીભૂત કરતો એ બલિષ્ઠ મહેનતકશ જઠારાગ્નિ ?

સાયન્ટિફિક રીતે ગ્લુકોઝ અને ચરબી હોઈને કુદરતે સ્વીટ્સ માટે આકર્ષણના સેન્ટર્સ જીભ અને દિમાગમાં મૂક્યા છે. ‘ સ્યુગર છોડીશ નહિ, તો ચરબી ઓગળશે નહિ’

દિલોજાન દોસ્ત અને તજજ્ઞ તબીબ ચિરાગ માત્રાવાડિયાએ ચેતવણી આપી હતી. વજન તો ઘટાડવું જ હતું. મિત્રની સાથે મીઠી ગોઠડી કરતાં કહ્યું ‘મેં એટલી મીઠાઈ ધરાઈ ધરાઈને ખાધી છે કે મને એકઝાટકે એ છોડતાં અફસોસ નહિ થાય. હું તો મનપસંદ મીઠાઈઓ જમ્યો છું. વગર પ્રસંગે એનાથી જ દિવસ શરૂ અને પૂરો કર્યો છે. ક્વોલિટીમાં બેસ્ટ, ક્વોન્ટિટીમાં બિગ! પરમ તૃપ્તિ મળી છે, એટલે એની અધૂરપ સતાવશે નહિ.’ મીઠાઈ છોડી બતાવી, શ્રમ કર્યો અને આજે સાકરનો પરસેવો બનાવતાં આવડી ગયું છે એટલે જલસાથી વ્હાલી મીઠાઈઓને પ્રિયજનની જેમ હોંશે હોંશે હોઠે વળગાડું છું! એને ભોગવી છે, એટલે એની તડપ નથી! કોણ એવું હશે જેને મીઠાઈ ભાવે નહિ? હા, એવા ઘણા હશે જેને મીઠાઈ ફાવે નહિ!

દુનિયામાં શેરડીમાંથી ખાંડનું પ્રથમ ઉત્પાદન ભારતમાં થયું હતું! ‘શર્કરા’ સંસ્કૃત શબ્દમાંથી જ અરેબિક ‘સખ્ખર’ અને એમાંથી અંગ્રેજી ‘સ્યુગર’ આવેલો છે! સિકંદર અહીં આવ્યો ત્યારે એણે અચંબિત થઈ ભારતને ‘મધમાખી વગર મધ’ બનવતો દેશ કહ્યો હતો! ‘રીડરબિરાદર, ટોપરાપાક જેવી પરમ્પરાગત કોઈ મીઠાઈ દાબી દાબીને ખાઈને દિવાળીની રજાઓમાં ભરબખ્ખોરે પણ

ક્ષીરસાગરમાં પોઢેલા લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુ જેવી નિદ્રા માણો એવી તનદુરસ્તી, મનદુરસ્તી અને ધનદુરસ્તીની સ્વીટ વિશિષ્ટ ..બટ, ડુ યુ નો? આ ક્ષીર એટલે દૂધ, મૂળ સંસ્કૃતમાં ક્ષ એટલે (વક્ષમાંથી) ઝમતું, ટપકતું પ્રવાહી. ક્ષીરમાંથી જ બન્યો શબ્દ આપણી સદાબહાર ખીર !. એ જ શબ્દ ફારસીમાં જતાં ‘શીર’ થયો , એમાંથી જ શીરો, શીર-ખુરમા જેવી વાનગીઓનાં નામ પડ્યાં (‘ખાંડ’નું ફારસીમાં ‘કંદ’ થઈ યુરોપમાં ‘કેન્ડી’ થયું, એમ સ્તો!)

..અને એમ જ હુસ્નપરી માટે શબ્દ આવ્યો ‘શીરીન’ (પેલી ફરહાદની પ્રેયસી!).. શીરીન એટલે મીઠાશ ! રતુમડાં ગાલવાળી કોઈ બરફી જેવી મસ્તાની મીઠડી સ્વીટીનું ચુંબનપદ્મભાંડની સર્વીત્તમ માધુર્યભરીમીઠાઈ મુબારક.

૩૦૨, ઉજાશ ફ્લેટ, નાલંદા પાર્કની બાજુમાં,  
અમીન માર્ગ, કાલાવડ રોડ,  
રાજકોટ, મો. ૯૮૨૫૪૩૭૩૭૩



## દિવાળી: ડિલીટ, રિચાર્જ, રિફ્રેશ અને એન્ટી વાયરસનું અજવાળું

- ભવેન કચ્છી

દિવાળીના તહેવારમાં ઘર ભલે ચકાચક કરીએ. સાફસફાઈ પણ જરૂરી છે જ, પણ હજુ એક કામ કરવાનું બાકી રહી ગયું.

પેટા હેરિંગ: મોબાઈલમાં સ્ટોરેજની જગા માટે જે પણ બિનજરૂરી છે તે ડિલીટ કરવું પડે છે, પણ આપણે આપણાં દિલ અને દિમાગમાં કેટલું કેટલું જૂનું સંઘરીને બેઠાં છીએ.

દિવાળીનો તહેવાર હોઈ બધાંનાં ઘર ચકાચક થઈ જાય. દર વર્ષની જેમ કબાટનાં ખાનાંઓ અને માળિયાની પણ સાફસફાઈ ખરી. જે પણ જૂનુંપુરાણું અને આઉટ ડેટેડ લાગ્યું તે બધું જ ભંગાર ભેગું કરી દેતાં હોઈએ છીએ. ગયા વર્ષે જે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ માનીને સંઘરી રાખ્યું હતું તેનું વર્ષ દરમિયાન જાણે અસ્તિત્વ જ ના હોય તેમ તેને ભૂલી ચૂક્યા હતા, સફાઈ કરતાં એહસાસ થયો કે ‘અરે, આ પણ સંઘર્યું હતું? કંઈ કામનું નથી, હવે આને કચરાના ઢગ જોડે જવા દો.’

વીતી ચૂકેલા વિક્રમ સંવંતનું કેલેન્ડર પણ ભીંત પરથી ઉતારી નવું સ્થાન પામશે. મોબાઈલ પર શુભેચ્છા સંદેશા અને ચિત્રાત્મક પોસ્ટની વર્ષા ઝીલવા સાથે જ સ્ક્રીન પર ચેતવણી આવશે કે હવે વધુ સંગ્રહ ક્ષમતા નહિ હોઈ તમારા માટે જે બિનજરૂરી પોસ્ટ હોય તે ડિલીટ કરશો.

આપણને મોબાઈલનો વ્યવહાર ક્ષણિક પણ ખોરવાય તે કલ્પના જ અપંગ બનાવી દેતી હોઈ આપણે મોબાઈલનું દિલ અને દિમાગ હળવુંફૂલ બની જાય તે હદે ડિલીટની કવાયત કરીશું. આપણો મોબાઈલ તરોતાજા અને સજજ રહેવો જોઈએ. બસ, એકમાત્ર આપણે જ એના એ વર્ષોથી જે આદતો, જે પૂર્વગ્રહો, અવગુણો અને સંકુચિત દ્રષ્ટિ સંઘરીને બેઠાં છીએ તેની સાફસફાઈ કે ડિલીટ નથી કરતાં.

ઘરમાં થોડા દિવસો શાકભાજી કે ફળો પણ વપરાયા વગર પડ્યા રહે છે તો પણ તેની દુર્ગંધ ફેલાઈ જતા આપણે તેને ફેંકી દઈએ છીએ, પણ આપણે આપણાં દિમાગ અને દિલમાં નકારાત્મકતા જાણે ઘરેણાં હોય તેમ સેફ ડિપોઝીટ વોલ્ટમાં સાચવીને બેઠાં છીએ. તકલીફ એ છે કે મોબાઈલ કે કોઈ પણ ગેજેટ, પ્લાન્ટમાં ક્ષમતાં કરતા વધુ કંઈ પણ વધુ છે તેવી સિસ્ટમ અનુભવે તો એલર્ટ મેસેજ આવે કે પછી બીપ બીપ, સાઈરન વાગે, માપદંડ બહારનો આંકડો જાય તો તબીબ પણ ચેતવે.

તરત જ નિષ્ણાતની સૂચનાનો અમલ કરવો પડે. ડિલીટનો દોર અપનાવવો પડે, પણ આપણા અંદર રહેલો મનનો કચરો ગટરમાં રૂપાંતરિત થઈ તેમાંથી પણ ઊભરાતો હોય તેમ છતાં તે ભયજનક સપાટી વટાવી ગઈ છે નિર્દેશ કરતી કોઈ સિસ્ટમ નથી. આથી બાહ્ય રીતે ભૌતિક દુનિયામાં જેને ડિલીટ કે અપડેટ કર્યા વગર ચાલતું નથી તેને માટે આપણે સાબદા છીએ, પણ આપણા માંઘલાનાં ભંડકિયામાં ક્યારેય સાક્ષીભાવે દ્રષ્ટિ કરીને ઉભ આવી જાય તેવો કચરો સાફ નથી કરતા.

**વોટ્સ એપ પર જુદી જુદી વ્યક્તિઓ શ્રેષ્ઠ જીવન, ઉમદા માનવ, વડીલોની માવજત, મિત્રતા અને પ્રેરણાત્મક પ્રસંગોની ટેક્ટ કે વીડિયો મોકલે છે ત્યારે તેમાંની ઘણી વ્યક્તિઓને અંગત અને આંતરિક રીતે આપણે જાણતા હોઈએ છીએ. વાસ્તવમાં તેઓ કેવા નિમ્ન પ્રકારનું જીવન જીવે છે, વડીલો જોડે વર્તાવ કરે છે, ઈર્ષાખોર અને મતલબી છે. તે માત્ર આપણે જ નહિ, સમાજમાં મહત્તમ તેવો અભિપ્રાય આપતા હોય છે.**

**વોટ્સ એપ પર જુદી જુદી વ્યક્તિઓ શ્રેષ્ઠ જીવન, ઉમદા માનવ, વડીલોની માવજત, મિત્રતા અને પ્રેરણાત્મક પ્રસંગોની ટેક્ટ કે વીડિયો મોકલે છે ત્યારે તેમાંની ઘણી વ્યક્તિઓને અંગત અને આંતરિક રીતે આપણે જાણતા હોઈએ છીએ. વાસ્તવમાં તેઓ કેવા નિમ્ન પ્રકારનું જીવન જીવે છે, વડીલો જોડે વર્તાવ કરે છે, ઈર્ષાખોર અને મતલબી છે. તે માત્ર આપણે જ નહિ, સમાજમાં મહત્તમ તેવો અભિપ્રાય આપતા હોય છે.**

આમ છતાં તેમના ફોરવર્ડ મેસેજ એવા હોય છે કે આ ભાઈ કે બહેન જાણે શ્રેષ્ઠ આચરણનાં પ્રેરણામૂર્તિ હોય તેમ તેની જાતને માનતા હશે. અમારા જેવા લખનાર પણ તેમાં આવી જાય! શક્ય છે કે અમે જે લખીએ કે વક્તવ્ય આપતા હોઈએ ત્યારે અમને નજીકથી ઓળખનાર મનોમન એમ પણ વ્યંગ કરતો હોય કે ‘ભાઈ, પહેલાં તારું જીવન અને કરણી-કથની તો આત્મદર્પણમાં જો.’

આવું થવાનું કારણ એ છે કે આપણે દિવાળી જેવા તહેવારે કે સમયાંતરે ટેકનોલોજીની ભાષામાં કહીએ તો બધું ડિલીટ, રિચાર્જ, રિલોડ અને રિફ્રેશ કરીએ છીએ. સિસ્ટમમાં હવે તો તમે નિર્દોષ હો તો પણ તમારા મશીનને ખોરવી દેવા તમે કે તમારા મશીને જેનું કંઈ બગાડયું પણ નથી છતાં વાઈરસ હુમલો કરે છે. તે જ રીતે હવે માત્ર આપણે કોઈને ના નડીએ તે રીતે રહેવું પૂરતું નથી. તમારી શાંતિ અને સ્થિતિને હહોળી નાખે તેવું વાતાવરણ અને તત્ત્વો છે. આવી વ્યક્તિઓ અને ઉચાટ સર્જતાં પરિબળો ‘હેકર’ જેવાં છે.

આપણે નિમ્ન કે અનિષ્ટ તત્ત્વોની પ્રતિક્રિયા આપતા આપણી ઉમદા સ્થિતિથી વિચલિત થઈ તેમના જેવા બનશું તો તે ‘પાઈરેટેડ સોફ્ટવેર’ આપણે આપણી સિસ્ટમમાં

બ્રહ્મણ કર્યું કહેવાય અને તમે જાણો છો કે આવાં સોફ્ટવેર પછી થોડા અરસામાં વાઈરસનો હુમલો થશે. બસ, આપણે પણ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ રીતે હાર્ડટેક ગેજેટ કે સિસ્ટમ જેવાં છીએ. ખરેખર તો આપણી સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ દેહ રચનાના સિદ્ધાંતોને નજરમાં રાખીને વિજ્ઞાનીઓએ ગેજેટ્સ બનાવ્યાં છે. કમનસીબે આપણે મશીનને અપડેટ રાખીએ છીએ તેના એલાર્મને ત્વરિત અનુસરીએ છીએ પણ આપણી સિસ્ટમને અવગણીએ છીએ.

ભલે ડિલીટ કે રિક્વેશના સંકેતની કોઈ વ્યવસ્થા ન હોય, આમ છતાં આપણે પોતે અશાંતિ, ઉચાટ-તનાવ અને કારણ વગરની વ્યગ્રતા મહેસૂસ કરીએ, અન્યની ખુશી કે સિદ્ધિથી ઈર્ષા અનુભવીએ, કોઈ વ્યક્તિ માટેની નફરત કે અણગમો અકબંધ રાખીએ તો આપણને જીવવાની મજા નહિ જ આવતી હોય. મજાની સાથે કંઈક જોડો ડંખતો હોય તેવી પીડા હશે, જે આપણે કોઈને જણાવતા નહિ હોઈએ. શક્ય છે, બહારથી તે જ જોડાની બધા ઈર્ષા કરતા હોય. આપણી પાસે પાયાની સગવડો અને સુવિધા હોય, ખાધેપીધે સુખી હોઈએ અને ઘણી વખત તો આપનો પરિવાર પણ મજાનો હોય ! આમ છતાં જો આપણે ડિપ્રેશન, હતાશા કે કંઈ જામતું નથી તેવું અનુભવીએ તો માનવું કે આપણે કોઈ એવાં નકારાત્મક બોજ અને સોચ લઈને જીવીએ છીએ, જે આપણને હળવાકૂલ નથી રાખતી. બસ આ જંજીરો કે વર્ષો જૂનાં બાવાં-જાળાંની સફાઈ કરી દો.

જો તમારા કરતાં પણ ઊતરતી સ્થિતિમાં બીજી વ્યક્તિ ખુશ રહી શકે છે અને તમે નથી રહેતા તો “સમથિંગ ઈસ રોંગ વિથ યુ.” આત્મમંથન અને આત્મદર્શન કરો. તત્ત્વજ્ઞાની બનો, પ્રેરણાદાયી વાંચો કે સાંભળો. જે વ્યક્તિ કે પરિવારની તમે ઈર્ષા કરતા હો તેના કરતાં તમે તેનું તે માટેનું રહસ્ય શું છે તે જ પામીને તેના જેવા બની જાઓને. પ્રેરણાલાયક વ્યક્તિ કે પરિવારની ફાઈલ જ ‘ડાઉનલોડ’ કરી લો ને !

ભગવાન દત્તાત્રેયે ૨૪ ગુરુઓમાં પશુપંખી અને કીતાકને પણ તેના ગુરુઓમાં સ્થાન આપ્યું હતું. સમડી પંખીનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. સમડી એક વખત માંસનો ટૂકડો લઈ આકાશમાં ઊડી રહી હતી. તેને થયું કે દૂર સુધી ઊડી કોઈ સલામત સ્થળે મિજબાની લઈશ. તે આકાશમાં ઊંચાઈ પકડી રહી હતી ત્યાં તો તેણે જોયું કે તેની પાછળ સમડી અને ગીધનાં ટોળાં તેની પર આક્રમણ કરવાના મિજાજ સાથે નજીક ધસી રહ્યાં છે. સમડી ગભરાઈ ગઈ. તેણે ઊડવાની ઝડપ વધારી તો પીછો કરી રહેલા પંખીનાં ટોળાં સાવ નજીક આવતાં ગયાં.

સમડીને તેનું મોત નજીક દેખાયું. હમણાં જ પંખીઓ ઘેરી લઈને મને પીંખી નાખશે તે વિચારથી તેની ઊડવાની ઝડપ પણ ફફડાટ સાથે ધીમી પડી ગઈ. તે પછી તેને ત્વરિત વિચાર ઝબૂક્યો કે “અરે, મારે ક્યાં આ પંખીઓ જોડે દુશ્મનાવટ છે. તેઓ મને મારી એટલા માટે નાંખશે કે મારી ચાંચમાં માંસનો ટૂકડો છે . મારા માટે મારાં મોતનું કારણ તો માંસનો ટૂકડો છે. તેમ વિચારવા સાથે જ સમડીએ માંસનો ટૂકડો ચાંચમાંથી છોડી દઈ જમીન તરફ ફેંકી દીધો.

બસ, તે જોતાં જ તમામ શિકારી જેવાં પંખીઓનું ઝુંડ માંસના ટૂકડા તરફ ફંટાઈ ગયું. સમડીને તેના જ્ઞાને બચાવી દીધી. આપણી અંદર પણ એવા કેટલાક ફેંકી દેવા જેવા, જીવનને બરબાદ કરી મૂકે તેવા અનિષ્ટો, વિચાર કે મહત્વાકાંક્ષા હોય જે આપણી મુક્ત, મુગ્ધ અને ઊર્ધ્વ ઉડાન માટે બાધારૂપ હોય જેને વિષે વિચારી આપણે તેને મમત, મોહ અને જીદ કે પૂર્વગ્રહ સમજી ફેંકી દેવાં જોઈએ.

દિવાળીનો પર્વ જ અંધકારને દૂર કરીને પ્રકાશ પાથરવાનો છે. કોડીયાં કે રોશની તો પ્રતિકાત્મક છે. ખરેખર તો અંતરના અંધકારની અટારીએ કોડિયું પ્રગટાવવાનું છે. સ્વચ્છતા અભિયાનનો પ્રારંભ આપણા અંતરમનથી કરવાનો છે. જેમ અમુક દિવસે ધૂળ જામી જ જાય છે અને તેની સફાઈ કરવી જ પડે છે. મોબાઈલમાં પણ જગ્યા ભરાઈ જતાં ડિલીટ કરીને સ્પેસ કરીએ જ છીએ તેમ આપણે આપણો પોતાનો આત્મ સેલ્ફી પણ ખેંચવાનો છે અને જે બિનજરૂરી છે તે ડિલીટ કરવાનું છે. પછી જુઓ નવું વર્ષ જ નહીં જિંદગી પણ જીવવા જેવી લાગે છે કે નહિ!

એમ-૭૦૩, સર્જન ટાવર, સુભાષ ચોક પાસે,  
મેમનગર, અમદાવાદ.  
મો : ૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯



## ભરૂચની ભવ્યતા

- ડૉ. નરોત્તમ વાળંદ

જેની ગોદમાં રાવણ જેવા મહાસમર્થ રાજવીને પરાજિત કરનાર સહસ્રાર્જુન અને તેના પરાક્રમી પુત્રો ખેલ્યા હતા, જેના સાંનિધ્યમાં ભગવાન પરશુરામે મદાંધ બનેલા સહસ્રાર્જુન તથા તેના પુત્રોનો નાશ કરી જુલમી અને આપખુદ શાસનનો અંત લાવી લોકશાસન સ્થાપ્યું હતું, જેના પવિત્ર દશાશ્વમેધના ઓવારા પર દાનવીર બલિ રાજાએ વામન સ્વરૂપ ‘વિષ્ણુને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દઈ, ત્યાગનું અનોખું દષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું હતું, તે પુરાણપ્રસિદ્ધ પુણ્યસલિલા નર્મદા નદીના કાંઠે ભરૂચ વસ્યું છે.

પૌરાણિક કથા અનુસાર લક્ષ્મીની ઈચ્છાથી ભગવાન વિષ્ણુએ નવ નાથ જ્યાં તપ કરતા હતા તે પવિત્ર જગાએ, નર્મદાતટે જે શ્રીનગર વસાવ્યું તે આ ભરૂચ, એમ કહેવાય છે. ‘નર્મદાપુરાણ’ના રેવાખંડની કથા મુજબ ભૃગુઋષિએ એક નગરની સ્થાપના કરી. એ નગર ભૃગુકચ્છ તરીકે ઓળખાયું. ભૃગુઓના વસવાટનો વિસ્તાર તે ભૃગુક્ષેત્ર કહેવાયો.

નર્મદા કિનારે પાઘડી-પને પથરાયેલા આ નગરને દરિયાઈ વ્યવહાર માટે સારી અનુકૂળતા સાંપડી છે. અમરકંટકથી નીકળતી નર્મદા નદી ભરૂચ આગળ એક માઈલનો પટ વિસ્તાર કરે છે અને આગળ જતાં ખંભાતના અખાતને મળે છે. પાસેના અરબી સમુદ્રથી જગતનાં અન્ય બંદરો સાથેનો તેનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. ઈ.સ. પૂર્વના સમયથી ઈજિપ્ત, ચીન, અરબસ્તાન, યુરોપ, આફ્રિકા અને ઈરાન જેવા દેશો સાથે ભરૂચના માલની લેવડદેવડ થતી, જે સમયે મુંબઈ માછીઓનો બેટ હતું. કલકત્તા અને કરાંચી કાળના પડમાં છુપાયાં હતાં. દિલ્હીને દૂરથી પણ કોઈ ઓળખતું નહોતું. સુરત હજી સળવળતું હતું, તે સમયે ભરૂચ (ભૃગુકચ્છ) એક ધીકતું બંદર હતું. આજે જેમ મુંબઈ ભારતનું પ્રવેશદ્વાર ગણાય છે, તેમ પહેલાં ભરૂચ હિંદનું બારું ગણાતું. ઈ.સ.થી દોઢેક હજાર વર્ષ પૂર્વેની ઈજિપ્તની કબરોમાંથી હિંદનું મલમલ મળ્યું છે, તે ભરૂચનું ગણાય છે. હિંદની મશહૂર ચીજો ભરૂચથી પરદેશ જતી અને પરદેશની મશહૂર ચીજો ભરૂચ મારફતે હિંદમાં આવતી હતી.

બૌદ્ધ જાતકકથાઓમાં સુવર્ણભૂમિ (હિંદી ચીન) અને સુવર્ણદ્વીપ (મલાયા)ના ભરૂચ સાથેના વ્યવહારના ઉલ્લેખો મળે છે. ઈ.સ.પૂ. ૫૦૦ થી ભરૂચ અને સોપારા ધીકતાં બંદરો હતાં. જૈન સાહિત્યમાં તેમજ ‘કથા સરિતસાગર’માં

પણ ભરૂચ બંદરના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે.

શ્રીલંકાના પ્રાચીન ગ્રંથ ‘મહાવંશ’ અનુસાર સોરાષ્ટ્રના સિંહપુરના સિંહબાહુ રાજાના પુત્ર રાજકુમાર વિજયે ઘોઘા બંદરેથી નીકળી, લંકા પર વિજય પ્રાપ્ત કરી, તેનું નામ સિંહલદ્વીપ રાખ્યું હતું. આ રીતે ત્યાં ઈ.સ. પૂર્વેના છઠ્ઠા સૈકામાં સૌથી પહેલી આર્ય વસાહત સ્થપાઈ હતી. આ સમયમાં ભારતમાં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર હતો. બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમાં તે અંગેના ઉલ્લેખો છે. જૈનોના ૨૦મા તીર્થંકર સુવ્રત સ્વામીનું ભરૂચમાં એક ચૈત્ય હતું, જે ‘અશ્વાવબોધ તીર્થ’ના નામે ઓળખાતું હતું. લંકાની રાજકુમારી સુદર્શનાએ એનો જીણીદ્વાર કરાવી, એ તીર્થને ‘શકુનિકા વિહાર નામ આપ્યું હતું. વિવિધ તીર્થંકલ્પ’ નામે જૈન ગ્રંથની માહિતી અનુસાર, લંકાની રાજકુમારી સુદર્શનાએ વહાણોના રસાલા સાથે ભરૂચ આવીને ત્યાં ‘શકુનિકા વિહાર’ નામે જૈન મંદિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ‘લંકાની લાડી અને ઘોઘાનો વર’એ કહેવત ગુજરાત-લંકાના સાંસ્કૃતિક સંબંધો સૂચવે છે.

નર્મદાની દક્ષિણનો ભરૂચની આસપાસનો પ્રદેશ ઈ.સ. પૂર્વેથી લાટ પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતો હતો. લાટ એ સમયના ગૂર્જર દેશથી અલગ ગણાતો અને તે હાલના દક્ષિણ ગુજરાતમાં નર્મદાથી નવસારી પાસેના અંબિકા નદી સુધી વિસ્તરેલો પ્રદેશ હતો. લાટ પ્રદેશનું પાટનગર ભરૂચ અને પ્રસિદ્ધ તીર્થધામ પણ હતું. ‘સ્કંદપુરાણ’માં પ્રભાસખંડની કથા અનુસાર વલભીના રાજા શર્યાતિએ પોતાની દીકરી સુકન્યા ચ્યવન નામના ભાર્ગવને પરણાવી હતી. ચ્યવનનો આશ્રમ નર્મદાના મુખપ્રદેશ પર હતો. આ ભાર્ગવો તે ભૃગુઋષિના વંશજો ગણાય છે.

ઈ.સ.ના આરંભના સમયમાં ઉજ્જૈન અને પાટલીપુત્ર એ બે ભારતનાં પ્રાચીન નગરો સાથે ભરૂચ ધોરીમાર્ગથી જોડાયેલું હતું. દક્ષિણ ભારતથી પણ ભરૂચના બંદરે થઈને માલની નિકાસ થતી. ક્ષત્રપ વંશના રાજા રુદ્રદામા (ઈ.સ. ૧૫૦), જેના સિક્કા ભરૂચમાં ચાલતા હતા, તેના ગિરનાર શિલાલેખમાં ભૃગુકચ્છનો ઉલ્લેખ છે. મૌર્યકાળથી ગુપ્તકાળ લગી ભરૂચ ગુજરાતનું રાજકીય ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર હતું. જગતના વિવિધ દેશો સાથે ભરૂચનો દરિયાઈ વ્યવહાર ચાલતો હતો અને ૮૪ બંદરોના વાવટા ભરૂચના બંદરે ફરકતા હતા. ભરૂચની એક બંદર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા છેક ઈ.સ. ૧૩૦૦ લગી

રહી હતી. ઈ.સ. દરલ્માં હિંદમાં આવેલો ચીની મુસાફર હ્યુએનસંગ ભરૂચની મુલાકાતે આવ્યો હતો.' એવો તેની નોંધપોથીમાં ઉલ્લેખ છે. ઈ.સ.ની પાંચમી સદીમાં ગૂર્જરોનું રાજ્ય થયું. છઠ્ઠી સદીમાં ભરૂચમાં ગૂર્જર વંશ સત્તા પર આવ્યો. સાતમી સદીથી અરબોના ભારત સાથે જળમાર્ગે વેપારી સંબંધો બંધાયા. ગુજરાતના આ સમૃદ્ધ બંદર ભરૂચ પર તેમની ભૂરી નજર પડી અને ઈ.સ. ૬૩૬માં અને બીજી વાર ઈ.સ. ૭૧૪માં ભરૂચને લૂંટવામાં આવ્યું. તે પછી પોર્ટુગીઝોએ ભરૂચને ત્રણ વાર લૂંટ્યું. પ્રથમ ઈ.સ. ૧૫૩૬માં બીજી વાર ઈ.સ. ૧૫૪૭માં અને ત્રીજી વાર ઈ.સ. ૧૬૧૪માં.

ઈ.સ. ૧૬૧૬માં સર ટોમસ રો નામના અંગ્રેજને બાદશાહ જહાંગીરના સમયમાં ભરૂચમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી મળતાં અંગ્રેજોએ ભરૂચમાં વેપારની પહેલી કોઠી નાખી. પછી તો ઈ.સ. ૧૬૧૮માં વલંદાઓએ પણ કોઠી નાખી. ઔરંગઝેબના સમયમાં શિવાજીએ ભરૂચ બે વાર લૂંટ્યું અને તે પછી શંભાજીએ પણ બે વાર લૂંટ્યું. ઈ.સ. ૧૭૪૮માં દિલ્હીના બાદશાહની પરવાનગીથી ભરૂચમાં ભરૂચી રૂપિયા પાડવાની ટંકશાળ શરૂ થઈ હતી. ભરૂચના છેલ્લા નવાબ મોજુજખાનને હરાવીને અંગ્રેજોએ ઈ.સ. ૧૭૧૨માં ભરૂચની સત્તા હાથમાં લીધી. તે પછી તેમણે ભરૂચનો ઉત્કર્ષ આદર્યો. ઈ.સ. ૧૭૮૩માં મિ. ફોર્સ જણાવે છે કે ઊંચામાં ઊંચી જાતના ઝીણી પોતના મસલીનથી માંડીને સઢ બનાવવાના જાડા કાપડના તાકા ભરૂચમાં બનતા. બાસ્તા (બાફ્ટા)નું કાપડ ડચ લોકો અહીંથી યુરોપમાં

વેચવા લઈ જતા. ઈ.સ. ૧૮૨૦માં કર્નલ વિલિયમ લખે છે કે અહીંના મોચીઓ બૂટ અને ઘોડાનાં જીન એવાં સારાં બનાવતા કે તે વખતના ગુજરાતમાં વસતા યુરોપિયનો ભરૂચથી એ માલ મંગાવતા. પછીથી અહીં રેશમી અને સુતરાઉ સુજની (રજાઈ) બનાવવાનો કસબ ખીલ્યો. આજે પણ ભરૂચની સુજનીઓ પરદેશ પહોંચે છે. આ કસબ ખાસ કરીને મુસ્લિમોએ જાળવી રાખ્યો છે. ઈ.સ. ૧૭૮૮માં ભરૂચની સમૃદ્ધિ એવી હતી કે ભરૂચની શેરીઓ અરબો, મોગલો અને વિદેશી વેપારીઓથી ઊભરાતી હતી.

ભરૂચને ગૌરવ અપાવે એવો, મહત્ત્વનો પ્રસંગ ઈ.સ. -૧૮૬૮માં ભરાયેલા ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનનો છે. ડિસેમ્બરની ૨૪મીએ અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના અનેક દેશી રાજાઓની હાજરીમાં મુંબઈના ગવર્નરને હસ્તે એનું ઉદ્ઘાટન થયું. ઈંગ્લેન્ડથી આવેલા ગવર્નર સર સીમૂર ફિટ્ઝીરાલ્ડે એનું પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. એશિયાભરમાં સૌથી પહેલું એવું આ પ્રદર્શન ભરૂચમાં ખૂબ ભભકાભેર ભરાયું. પ્રદર્શનમાં વડોદરાના મહારાજા ગાયકવાડની ત્રીસ લાખ રૂપિયાની કીમતી જવાહરોથી ભરેલી ચાદર, મૂલ્યવાન

અલંકારો, કોતરણી કામના નમૂના, ખાસ ઝીણી કારીગરીવાળી યંત્રસામગ્રી અને જંગલી તથા વિચિત્ર પ્રાણીઓ ગોઠવાયાં હતાં. આ પ્રદર્શન જોવા લોકોનો એટલો બધો ધસારો થયેલો કે ત્રણ ને પાંચ રૂપિયાની છપાયેલી સિઝન ટિકિટો ખૂટી પડતાં બાકીની હાથે લખવી પડેલી ! પ્રદર્શન દરમિયાન ભરૂચમાં રહેવા માટે ઠાકોરો અને શ્રીમંતોને ભાડાનાં મકાનોની તંગી નડેલી. ફેન્સી કાપડ, બૂટ, લાકડી, રૂમાલ અને પાઘડીની ખરીદી એટલી બધી થઈ કે એ ચીજોના ભાવમાં ભારે ઉછાળો આવેલો. આ પ્રદર્શનના ઉત્સવ નિમિત્તે રાત્રે નદીમાં તરાપા ઉપર દારૂખાનામાં મોટાં ઝાડ સળગાવવામાં આવેલાં.

૧૮મી સદીના આરંભમાં ભરૂચ રૂના ઉત્પાદનનું તેમજ કાપડ ઉદ્યોગનું મહત્ત્વનું મથક બન્યું હતું. બ્રિટિશ સમયમાં ભરૂચનું રૂ અને બાફ્ટા નામે ઓળખાતું કાપડ વિદેશોમાં વેચાતું હતું. ભરૂચનું રૂ ચીનમાં પણ નિકાસ થતું હતું. અહીંનાં 'વણેલી હવા' જેવા પારદર્શક પાતળાં વસ્ત્રો

**ઈ.સ. ૧૭૮૩માં મિ. ફોર્સ જણાવે છે કે ઊંચામાં ઊંચી જાતના ઝીણી પોતના મસલીનથી માંડીને સઢ બનાવવાના જાડા કાપડના તાકા ભરૂચમાં બનતા. બાસ્તા (બાફ્ટા)નું કાપડ ડચ લોકો અહીંથી યુરોપમાં વેચવા લઈ જતા**

પર રોમન સ્ત્રીઓ વારી જતી હતી. બદલામાં રોમમાંથી અઢળક સોનું ભરૂચમાં ઠલવાતું હતું. ઈ.સ. ૧૮૫૨માં અમદાવાદના ઉદ્યોગપતિ રણછોડલાલ છોટાલાલે ભરૂચમાં કાપડની પ્રથમ મિલ રૂપિયા ચાર લાખના ભંડોળથી શરૂ કરી, પરંતુ પાછળથી એ બંધ કરવી પડી અને તેમણે અમદાવાદમાં એ ઉદ્યોગ સ્થાપ્યો. ભરૂચમાં શરૂ કરેલી મિલ સારી રીતે ચાલી હોત તો ભરૂચની સિકલ બદલાઈ જાત.

બ્રિટિશ અમલની શરૂઆતમાં કાપડ અને રૂની નિકાસને કારણે ભરૂચ ધીકતું મથક બન્યું. એ વેળાએ ભરૂચ બંદરે દર વર્ષે ૧૫૦થી ૨૦૦ ટનની શક્તિ ધરાવતાં ૪૦૦૦ જેટલાં વહાણોની અવરજવર રહેતી. ખજૂર, નાળિયેર, મેંગલોરી નળિયાં, પથ્થર, કાંદા અને મીઠું એ બધી ચીજોની આયાત થતી. બસરા અને ઈરાકથી લગભગ ૫૦૦ વહાણો મારફતે ૧૫ લાખ મણ ખજૂર ભરૂચ બંદરે ઊતરીને રેલવે મારફતે રાજસ્થાન, મધ્ય ભારત અને ગુજરાતનાં શહેરોમાં રવાના થતું. એક વહાણમાં એકથી સવા લાખ નાળિયેર ભર્યા હોય, એવાં સેંકડો વહાણો મારફતે ૧૦થી ૧૨ કરોડ નાળિયેર મલબાર અને ગોવાથી અહીં આવતાં. ભરૂચ જિલ્લાની મુખ્ય બે પેદાશ કપાસ અને લાંગ હોઈ, રૂની ગાંસડીઓ મુંબઈ અને લાંગ છેક મલબાર લગી પહોંચતી. મલબારના સાહસિક મેમણ અને મોપલા વેપારીઓનો ભરૂચ સાથે ધમધોકાર વેપાર ચાલતો હતો. કપાસિયા, કઠોળ, ઈમારતી લાકડાં અને કોલસા એ સર્વે ચીજો ભરૂચથી સૌરાષ્ટ્રનાં વિવિધ બંદરોએ જતી. તો તેલ, મગફળી, સિંગપોળ - એ ચીજો સૌરાષ્ટ્રનાં બંદરોથી ભરૂચ આવતી.

અહીંથી અરબસ્તાન અને ઈજિપ્ત જનારાં વહાણો માર્ગમાં ઊપડી સપ્ટેમ્બરમાં પાછાં આવતાં. તો ઈરાનના અખાતમાં જનારાં વહાણો જાન્યુઆરીમાં જઈ એપ્રિલમાં પાછાં આવતાં. મોટાં વહાણો બનાવવાનો પણ અહીં ઉદ્યોગ ચાલતો હતો. એ ઉદ્યોગમાં પારસીઓ સંકળાયેલા હતા. વહાણ બનાવનારા 'વાડિયા' કહેવાતા. આજે પણ ભરૂચમાં 'વાડિયા' અટક ધરાવનારાં પારસી કુટુંબો છે.

આવું ધીકતું બંદર પડી ભાંગવાનાં મુખ્ય બે કારણો છે : પરદેશમાં નિકાસ થતા રૂની માંગ ઘટી જતાં તેના ઉત્પાદકો અને વેપારીઓ દેવામાં ડૂબી ગયા. એથી વેપારને મોટો ફટકો પડ્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૭માં નર્મદા નદી પર રેલવેનો નવો પુલ બંધાયો ત્યારે પુલના થાંભલા જમીનમાં ઉતારવા ખોદી કાઢવામાં આવેલી લાખો ટન માટી નદીના વહેણમાં જ નાખવામાં આવી. આથી કુરજાથી માંડીને દરિયાના મુખ સુધી ધીરે-ધીરે પુરાણ થતું ગયું અને ઠેર-ઠેર રેતીના પટ (સેન્ડ બાસ્) પથરાઈ ગયા. પાણી છીછરું થતાં મોટાં વહાણો આવતાં બંધ થયાં. તેથી ભરૂચની જાહોજલાલી ધીરે-ધીરે ઓછી થતી ગઈ અને તે માત્ર નામશેષ બંદર બની રહ્યું. અત્યારે ભરૂચ બંદરે વધુમાં વધુ ૬૦ ટનની શક્તિ ધરાવતાં વહાણો જ આવી શકે છે. એ વહાણોને પણ છીછરાં પાણીને કારણે જુવાળ (ભરતી)ની રાહ જોવી પડે છે. પહેલાં વર્ષે ૪૦૦૦ જેટલાં વહાણો આવતાં હતાં, તેને બદલે હવે માત્ર ૫૦૦ જેટલાં વહાણો આવે છે. પરદેશો સાથેનો વ્યવહાર લગભગ બંધ થઈ ગયો છે. કેન્દ્ર સરકારે ભરૂચને મધ્યમ કક્ષાનું બંદર જાહેર કર્યું છે અને તેના વિકાસ અર્થે તે પ્રયત્નશીલ છે. ભરૂચ બ્રોડગેજ રેલવે તેમજ ડામરના પાકા માર્ગોથી ધોરી માર્ગથી જોડાયેલું છે. બાજુમાં આવેલું અંકલેશ્વર ભારતનું વિશાળ તેલક્ષેત્ર બન્યું છે. જો ભરૂચ બંદરને વિકસાવવું હોય તો દરિયાના મુખથી ભરૂચ બંદર સુધી રેતીના પટ પથરાયેલા છે ત્યાં ડ્રેજિંગ કરી જળમાર્ગ ઊંડો સલામત બનાવાય તો મોટાં વહાણો છેક બંદર લગી સહેલાઈથી આવી શકે. ભરૂચ, કાવી અને દહેજ એ ત્રણેય બંદરનો વિકાસ થાય તો જિલ્લાનું ભાવિ ઉજ્જવળ બને તેમાં શંકા નથી.

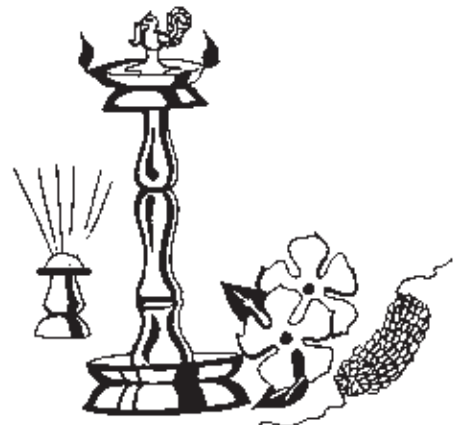
ઈ.સ. ૧૯૧૭માં ભરૂચમાં બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ તા. ૨૦મી અને ૨૧મી ઓક્ટોબરે ગાંધીજીના પ્રમુખપદે મળી હતી. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં ભરૂચમાં પાંચમી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ તા. ૩૧મી મે અને ૧લી જૂનના રોજ વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે મળી હતી. મીઠાના સત્યાગ્રહ અંગેની એતિહાસિક ઠાંડીફૂચ વેળાએ ગાંધીજી તેમના સત્યાગ્રહીઓના સંઘ સાથે ઈ.સ. ૧૯૩૦ના માર્ચની તા. ૨૬મીના દિવસે ભરૂચમાં આવ્યા હતા અને નવેક કલાક રોકાયા હતા. તે સાંજે ગાંધીજીએ પ્રેરક પ્રવચન કર્યું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૩૫માં ભરૂચમાં બીજી સ્થાનિક સ્વરાજ પરિષદ તા. ૨જી અને ૩જી નવેમ્બરે વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે મળી હતી.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ભરૂચમાં નર્મદાવેલી ફર્ટિલાઈઝર કંપની દ્વારા એશિયામાં સૌથી મોટું ખાતરનું કારખાનું જૂન, ૧૯૮૧ના વર્ષથી શરૂ થયું છે. રૂ. ૨૪૦ કરોડના ખર્ચે નંખાયેલા પ્લાન્ટમાં એમોનિયા અને યુરિયાનું ઉત્પાદન શરૂ થયું છે. ટેકનોલોજીની દૃષ્ટિએ વિશ્વનો મોટામાં મોટો અને અદ્યતન એવો આ પ્લાન્ટ છે. કારખાનાની ૭૫૯ ફૂટ ઊંચી ચીમની દેશમાં સૌથી વધુ ઊંચી ચીમની ગણાય છે. આ ઉદ્યોગમાં ૪૦૦૦થી વધુ કામદારોને રોજગારી મળી છે. ૧૯૯૩માં વીડિયોકોન કંપનીએ ટેલિવિઝનમાં વપરાતી પીકચર ટ્યૂબો બનાવવાનું કારખાનું ભરૂચ પાસે શરૂ કર્યું અને ઉદ્યોગક્ષેત્રે ભરૂચે નવું પદાર્પણ કર્યું.

ભરૂચની પુણ્યભૂમિએ અનેક નરરત્નો સર્જ્યાં છે. સંગીત ક્ષેત્રે ભારતીય સંગીતનો કીર્તિધ્વજ વિદેશોમાં લહેરાવનાર પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર, સાહિત્ય ક્ષેત્રે વિખ્યાત નવલકથાકાર કનૈયાલાલ મુનશી અને કવિ બળવંતરાય ઠાકોર, કેળવણી ક્ષેત્રે ગુજરાતમાં કેળવણીનો કક્કો ઘૂંટાવનાર રણછોડદાસ ઝવેરી અને પોલિટેકનિકના પ્રણેતા કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, કાયદા ક્ષેત્રે કાબેલ કાયદાશાસ્ત્રી દિનકરરાવ દેસાઈ અને મોતીલાલ વીણ, વ્યાયામની પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા છોટુભાઈ અને અંબુભાઈ એ પુરાણી બંધુઓ, કાન્તિવીર ચંદ્રશંકર ભટ્ટ અને 'છોટે સરદાર' ચંદુલાલ દેસાઈ એ સર્વે ભરૂચના પનોતા પુત્રો છે. તેમાંય ખગોળવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે આંતરરાષ્ટ્રીય સન્માન મેળવનાર ડૉ. પુષ્પકરાય દલપતરામ પાઠકનું સ્થાન અનોખું છે. આકાશના એક તારાને તેમનું નામ અપાયું છે.

૮, પ્રીતમ સોસાયટી-૧, કસક કુવારા પાસે,  
ભરૂચ-૩૯૨૦૦૨.  
ફોન - (૦૨૬૪૨) ૨૨૯૬૯૩





માહિતી ખાતા દ્વારા પ્રતિ બુધવારે  
પ્રસિધ્ધ થતું રોજગારલક્ષી  
માહિતી આપતું સાપ્તાહિક

લવાજમ : કોઇપણ કોમ્પ્યુટરાઈઝ પોસ્ટ  
ઓફિસમાં અથવા જિલ્લા માહિતી  
કચેરીઓ ખાતે ભરી શકાશે

રાજ્યભરમાં રોજગારવાંચ્છુઓ  
માટેનું વિશ્વસનીય સાપ્તાહિક

શહેરી વિસ્તારો તેમજ રાજ્યના અંતરિયાળ  
ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં રોજગાર અને ભરતી  
વિષયક જાહેરાતોની અધિકૃત માહિતી  
પહોંચાડતું અસરકારક માધ્યમ

રાજ્ય સરકારના વિવિધ વિભાગો, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ, ગુજરાત જાહેર  
સેવા આયોગ, ગૌણ સેવા પસંદગી મંડળ, પંચાયત સેવા પસંદગી મંડળ સહિત કેન્દ્ર  
સરકારના વિવિધ મંત્રાલયો, નિગમો, જાહેર સાહસો, બેંક, રેલવે રિક્રૂટમેન્ટ બોર્ડ,  
સંરક્ષણ દળોમાં ભરતી વિષયક જાહેરાતોનું સંકલન.

વાર્ષિક લવાજમ  
માત્ર ₹ 30/-

રોજગાર-સ્વરોજગાર  
વિષયક વિપુલ  
માહિતીનો ભંડાર

## ‘હિન્દ દેવી’નું પ્રાગટ્ય અમદાવાદમાં !

- યશવંત મહેતા

જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરિયસી કહીને આપણે જન્મભૂમિને જનની સાથે સ્વર્ગસ્વરૂપ વધુ મહિમામયી દેવીને પદ આપીએ છીએ. આપણી આ જન્મભૂમિની ઓળખ વિવિધ સમયે અને સંદર્ભે અલગ અલગ શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થતી રહી છે. ઘણો જૂનો શબ્દ આર્યાવર્ત છે. એટલો જ જૂનો શબ્દ ભરતની ભૂમિ ભારત છે. (આ ભરત આર્યોની એક શાખાનું નામ પણ છે અને કાલિદાસના શકુંતલાની શકુંતલાના પુત્રનું નામ પણ છે.) બહુ વ્યાપક ઓળખ સિંધુ નદીને કારણે થઈ. તળ ભારતની ફળદ્રુપ ભૂમિ પ્રતિ હિજરત કરી આવતા ભિન્ન ભિન્ન જનસમૂહો વાયવ્ય ભારતખંડના પહાડો ઓળંગીને આવે એટલે પ્રથમ એમને જે મોટી નદી મળતી તે સિંધુ હતી. આમ તો એ કાળે ‘નદી’ને માટેનો શબ્દ પણ ‘સિંધુ’ બની ગયો હતો. એ પ્રદેશની સાત નદીઓના પ્રદેશને ‘સપ્તસિંધુ’ કહેવાનું પણ બનતું.

કેટલાક પ્રદેશ વિશેષના લોકો અમુક વ્યંજનનો ઉચ્ચાર નથી કરી શકતા. આજથી અઢી હજાર વર્ષ અગાઉના પાશ્વદેશના (પારસદેશ અથવા ઈરાનના) વાસીઓ ‘અ’નો ઉચ્ચાર ‘હ’ જેવો કરતા. (આજે પણ મધ્ય ગુજરાતમાં ક્યાંય ‘સાસુ’ને ‘હાહુ’ તેમ ‘સવાર’ને ‘હવાર’ ઉચ્ચારનાર મળશે.) આ ઈરાનીઓના પ્રભાવ તળે ‘સિંધુ’નું ‘હિન્દુ’ થયું અને ‘સિંધુસ્તાન’નું ‘હિન્દુસ્તાન’ થયું. આ હિન્દુસ્તાનનું ટૂંકુ રૂપ ‘હિન્દ’ સાથે જ નોંધીએ કે ગ્રીકો ‘સિન્ધુ’ને ‘ઇન્ડસ’ (Indus) કહેતા. એથી સિંધુના પ્રદેશને ‘ઇન્ડિયા’ કહેવા લાગ્યા. પછીથી સમગ્ર યુરોપમાં આપણા ભૂમિખંડનું નામ ઇન્ડિયા સ્થપાઈ ગયું.

આ ભૂમિખંડ પર ૧૭૫૭ના પલાશીના યુદ્ધથી શરૂ કરીને ૧૮૫૭ સુધીમાં અંગ્રેજોએ કબજો કર્યો. પરિણામે એમના દ્વારા વપરાતું નામ ‘ઇન્ડિયા’ વધુ પ્રચલિત બન્યું, પરંતુ જેવી રાષ્ટ્રજાગૃતિ શરૂ થઈ અને જેવી સ્વાતંત્ર્યઝંખના બળવાન બની એવી જ આ ભૂમિખંડના જૂના નામ માટેની ઝંખના પણ શરૂ થઈ. એટલે જ આપણા સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના આદિ પુરુષો દાદાભાઈ, ફિરોઝશાહ, ટિળક, ગાંધીજી, જવાહર, સરદાર વગેરે સૌએ માતૃભૂમિ માટે ‘હિન્દ’ શબ્દ વાપરવા માંડ્યો. આપણા આઝાદી આંદોલન સમયમાં કેટલાં બધા પુસ્તકોના

શીર્ષકોમાં ‘હિન્દ’ શબ્દ હતો. ગાંધીજીનું વિખ્યાત પુસ્તક, જે આપણા દેશના વિકાસ માટેના પ્રથમ નકશારૂપ હતું તેનું શીર્ષક ‘હિન્દ સ્વરાજ’ કોને યાદ ન હોય? ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈની નવલકથા હતી ‘હિન્દ અને બ્રિટાનિયા’, નહેરુના વિખ્યાતગ્રંથ ડિસ્કવરી ઓફ ઇન્ડિયા’નો ગુજરાતી અનુવાદ થયો. ‘મારું હિન્દનું દર્શન’ અરે, એ સમયમાં કેટકેટલાં ગીતોમાં ‘હિન્દ’ શબ્દ હતો. ખબરદારનું ‘ઓ હિન્દ દેવભૂમિ, સંતાન સૌ તમારાં’ કરીએ મળીને વંદન, સ્વીકારજો અમારાં’ વગેરે. નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝનું સલામી સૂત્ર હતું. ‘જય હિન્દ’ એ એમણે દેશની આઝાદી માટે જે ફોજ રચી એનું

નામ રાખેલું આઝાદ હિન્દ ફોજ.

આ સંદર્ભમાં યાદ આવે છે કે વીસમી સદીના છેક પ્રથમ દાયકામાં એક ચિત્રકારે ભારતના નકશાની પૃષ્ઠભૂમિ રાખીને, રાષ્ટ્રને એક દેવી તરીકે કલ્પીને, એ નકશાની અગ્રભૂમિ પર એ દેવીનું ચિત્ર દોર્યું હતું. બહુ જલદીથી એ ચિત્રનું નામ ‘હિન્દ દેવી’ સ્થપાઈ ગયું અને પૂરા દેશમાં એની છાપ અમર અનુકૃતિ ફેલાઈ ગઈ.

બહુ નાના માણસ એવા એ ચિત્રકારને આજે ઘણાખરા લોકો ભૂલી ગયા છે. અરે, ગુજરાતમાં અને અમદાવાદમાં પણ જવલ્લે જ કોઈને એ નામની સ્મૃતિ હશે. જી, હા, એ અમદાવાદ નિવાસી ચિત્રકારનું નામ હતું મગનલાલ શર્મા. એમનો કિંચિત્ વિશેષ પરિચય



મગનલાલ શર્માનું ૧૯૦૭નું ચિત્ર : ‘હિન્દદેવી’

હમણાં જ અહીં જોઈશું.

જેમ મૂળ ચિત્રકારનું, હિન્દદેવીની કલ્પના કરનારનું નામ લોકો ભૂલી ગયા છે તેમ મૂળ ચિત્ર પણ લગભગ ભુલાઈ ગયું છે. એની આકાર યોજના લગભગ યથાવત્ રહી છે, પરંતુ એની વિગતો અને રંગછાયામાં આમૂલ વૈવિધ્ય અને અગણિત પરિવર્તન આવ્યાં છે.

નેવુના દાયકામાં એક સંસ્થા દ્વારા એક કેલેન્ડર પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું. એમાં મુખ્ય ચિત્ર ભારતમાતાનું હતું, જે મગનલાલના મૂળ ચિત્રને અનુસરીને પરંતુ ઘણાં ઘણાં પરિવર્તનો સાથે દોરાયું હતું. ચિત્રની નીચે સૂત્ર હતું. તેરા વૈભવ અમર રહે, મા ! હમ દિન ચાર રહે ન રહે. સાથેના કેલેન્ડરમાં હાલના ભારત તેમજ પાકિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, શ્રીલંકા, બાંગ્લાદેશ, બ્રહ્મદેશ, (મ્યાનમાર, મલેશિયા) સહિત અનેક દેશોના નકશાની પૃષ્ઠભૂમિની આગળ એક ઝળહળતી નારી આકૃતિ દોરવામાં આવી હતી. ભડકા જેવા રંગો વડે દોરાયેલી આ નારીના એક હાથમાં કેસરી ધ્વજ હતો અને બીજો હાથ વરદાનમુદ્રામાં ઊંચકાયેલો હતો. મસ્તકની આસપાસ પ્રચંડ જ્વાળાઓ ચીરતી હોવા છતાં માતાનો પોતાનો ચહેરો સૌમ્ય દોરવામાં આવ્યો હતો. એ સૌમ્યતાની સામે બેલેન્સ તરીકે હોય તેમ એની જોડે જ ઊભેલો સિંહ દોરવામાં આવ્યો હતો. સિંહ ત્રિમૂર્તિ અને રાક્ષસકુળ સંહારિણી દેવી દુર્ગા સાથે સંકળાયેલો છે એ સૌ જાણે છે.

આ ચિત્રમાં નિરૂપિત ભારતમાતા પ્રસન્નમુખ છે વરદ મુદ્રામાં છે. શસ્ત્રરહિત છે. જાણે આપણી વહાલસોઈ માતાનાં દર્શન કરતા હોઈએ તેમ એને જોઈને હૃદય પુલકિત બને છે, પરંતુ ભારતમાતાનાં બધાં ચિત્ર સરખાં નથી. ૧૯૮૨માં વર્લ્ડ બેન્ક અને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડોળ (આઈએમએફ)ને તથા આંતરરાષ્ટ્રીય કંપનીઓને રાક્ષસો તરીકે ચીતરીને, એ રાક્ષસમાં જાણે ભારતમાતાને ડરાવવા મથતા હોઈએ એવું એક ચિત્ર એક અખબારના પ્રથમ પૃષ્ઠ પર મુકાયેલું. અહીં માતાના એક હાથમાં પ્રહારતત્પર ત્રિશૂલ હતું અને બીજો હાથ એક પ્રકારનો જાકારો સૂચવતી મુદ્રામાં હતો. સ્વાભાવિક જ અહીં પેલી પરદેશી તાકાતોને જાકારો સૂચવાતો હતો.

આ ઉપરાંત વર્ષપર્યન્ત મકબુલ ફીદા હુસેન સહિત અનેક ચિત્રકારો અને સંસ્થાઓ દ્વારા હિન્દદેવીને અનેક સ્વરૂપે ચીતરવામાં આવ્યાં છે. કેટલાક લોકોએ તેને સર્વ દેવોથી મહાન દેવત્વ ગણાવવાની પણ કોશિશ કરી છે. એવાં કાવ્યો

અને કથાઓ રચાયાનું જાણવામાં આવ્યું છે કે જેમાં રામ, કૃષ્ણ, કાલિકા અને દુર્ગા પણ ભારતમાતાની સેવામાં રત હોય એવું નિરૂપાય છે. અમસ્તી પણ આપણામાં પરંપરા છે કે જે દેવતાની વાત માંડીએ તેને અન્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ નિરૂપીએ છીએ ! અમે નાનપણમાં એક ગીત સાંભળેલું ‘ભોળા ભોળા શંભુ, તમે દેવા છો દેવના રે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઈન્દ્ર સર્વે કરે તમારી સેવા રે...’ એમ ક્યાંક ભારતમાતાની સેવાનો આમ મહિમા કરાય છે.

એંશીના દાયકામાં જ હરદ્વારમાં એક ભારતમાતા મંદિરની રચના કરવામાં આવી છે. આ બહુમાળી મંદિરમાં ધર્મ અને ઇતિહાસની ખાસ પ્રકારની સમજણ મુજબની વિભૂતિરૂપ વ્યક્તિઓ, દેવતાઓ, લડવૈયાઓ, શહીદો, સતીઓ, ગુરુઓ, સંતો વગેરેની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

આમ, ભારતમાતા કે હિન્દદેવીની તસવીરો-મૂર્તિઓમાં યુગ વિકસ્યો છે ત્યારે ઘણાને પ્રશ્ન થાય જ કે વતનને માતા રૂપે કલ્પનાની પ્રથમ પ્રેરણા કોને થઈ હશે ?

આ પ્રશ્નનો પ્રાથમિક ઉત્તર અગાઉ અપાઈ ચૂક્યો છે. અમદાવાદ નિવાસી એક અદના કલાકાર મગનલાલ શર્માએ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના ઉદ્દામ ઉછાળને અનુષંગે ૧૯૦૭માં રાષ્ટ્રમાતાની તસવીર દોરી હતી. ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો ઉદય ગોરા ફિરંગીઓના કુશાસન સામેના વિરોધમાંથી થયો હતો. દેશમાં હજારો વર્ષોપર્યંત જાતજાતના લોકોની આવનજાવન રહી હતી. પરંતુ એ બધા વિરાટ ભારતીય સમાજમાં ભળી જતા હતા. માત્ર ગોરી ચામડીવાળા યુરોપીય આક્રમકો જ સમાજથી અળગા રહીને, વેપારને નામે માત્ર લૂંટ કરવા લાગ્યા હતા. અગાઉ જે આવ્યા હતા તે બધાએ અહીં ઘરસંસાર વસાવ્યા હતા. આ યુરોપિયનો જ માત્ર ને માત્ર લૂંટ કરવાના ઈરાદે આવ્યા હતા. આ સમયમાં જ સમગ્ર ભાતીગળ ભારતીય સમાજમાં અંગ્રેજો સામે પ્રતિરોધ શરૂ થયો. જે ૧૮૫૭માં બળવામાં પરિણમ્યો. એ બળવામાં તમામ વર્ગોના હિન્દવાસીઓ સમાનભાવે જોડાયા હતા.

વિદેશી લુંટારાઓ સામે રાષ્ટ્રવાદને ખરેખરું બળ ૧૯૦૫માં મળ્યું. જ્યારે લોર્ડ કર્ઝને સ્થાનિક વસતીની ભાવનાઓને તુચ્છકારીને બંગાળ પ્રેસિડેન્સીના ભાગલા કર્યા. ‘બંગભંગ’ નામે ઓળખાયેલી એ ઘટના સામે માત્ર બંગાળી જ નહિ અંગ્રેજી શાસન હેઠળની સમગ્ર હિન્દી પ્રજા ઊકળી ઊઠી. બંગાળની એકતા માટેની ઝુંબેશમાંથી ભારતની એકતા



માટેની ઝુંબેશ તથા વિચારસરણી શરૂ થઈ.

એ દિવસો સુધી 'ભારત' શબ્દ પ્રચલિત થયો નહોતો. આપણો સમગ્ર ભૂમિખંડ 'હિન્દુસ્તાન' અથવા 'હિન્દ' નામે ઓળખાતો. જો કે, કેટલીક કુદરતી સીમાઓ દ્વારા અલગ પડતા આ ભૌગોલિક એકમની અંતર્નિહિત અને અનિવાર્ય એકતાનો ખ્યાલ (કન્સેપ્ટ) દૃઢમૂળ બનવા લાગ્યો હતો. અંગ્રેજો સામેની લડાઈમાં માત્ર બંગાળ કે મહારાષ્ટ્ર કે કર્ણાટક ટકી નહિ શકે, એ સમજણમાંથી આ સમગ્ર ભૌગોલિક એકમની વસતીને એકાત્મતાની લાગણીથી બંધાયેલી દર્શાવવાનો એક રિવાજ શરૂ થયો.

અને હિન્દ સમસ્તને 'એક વ્યક્તિ' તરીકે પ્રત્યક્ષ કરવામાં આ ગુજરાતી ચિત્રકારના એક જ ચિત્રે જે ફાળો આપ્યો એવો ફાળો સેંકડો હજારો ભાષણોથી પણ કદાચ ન આપી શકાય.

વડવાનલની જેમ સમસ્ત હિન્દ પર છવાઈ જનારા આ વિખ્યાત ચિત્રના સર્જક મગનલાલ શર્મા વીસમી સદીની શરૂઆતમાં ગુજરાતના મુખ્ય નગર અમદાવાદની મ્યુનિસિપલ શાળામાં ચિત્રશિક્ષક હતા. પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોને ચિત્રકળાના પ્રાથમિક પાઠ આપનાર આ શિક્ષક બહુ થોડું ભણ્યા હતા. પોતાના વતનના લીંબડી રાજ્યના શિયાણી નામના ઝાલાવાડી ગામડાની ધૂડી નિશાળમાં એ પ્રાથમિક શિક્ષણ પામેલા. (શિયાણી એટલે વિખ્યાત શિક્ષણશાસ્ત્રી તથા લેખક મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક' તેમજ સ્વામી આનંદનું ગામ.) એ અંગ્રેજી કોલેજમાં ગયેલા નહિ. જો કે પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષણની તાલીમ પામેલા. ચિત્રકળાનોય કશો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ એમણે કરેલો નહિં. માત્ર અવલોકનશક્તિ અને સતત મહાવરા વડે રેખાઓ ઊપસાવતાં શીખેલા. તેઓ ઘણા જ શરમાળ અને આત્મકેન્દ્રી રહ્યા. આનું એક કારણ કદાચ એ હશે કે એ સાવ નાની ઉંમરે પિતા અને માતા બંનેને ગુમાવી બેઠેલા. એમનો ઉછેર માસાને ત્યાં થયેલો. મૂળ નામ મગનલાલ લીલાધર ત્રિવેદી હતું.

મગનલાલ શર્માની યુવાવસ્થાની એક ઉત્તમ ઘટના એ હતી કે કેરળના મહાન ચિત્રકાર રાજા રવિ વર્માનાં સુંદર અલંકૃત પૌરાણિક ચિત્રો બહાર પડવા લાગ્યાં હતાં. એ ચિત્રો ભારતભરમાં જાણીતાં થઈ ગયાં હતાં. વડોદરાથી મહારાજા સયાજીરાવે પણ રાજા રવિ વર્માને કેટલાક સમય માટે બોલાવીને ચિત્રો દોરાવેલાં આ ચિત્રો ઘણાં મોંઘાં, પણ એ ચિત્રોની છાપેલી નકલો પુષ્કળ પ્રચલિત થઈ હતી. મગનલાલ

શર્મા એ પણ જોતા અને પોતે પણ કેટલાંક પૌરાણિક પાત્રોનાં ચિત્રો દોરવા કોશિશ કરતા. એમના હિન્દદેવીના ચિત્ર પર રવિ વર્માની છાપ જોઈ શકાય છે.

આ જ દિવસોમાં બંગલંગની ઘટનાથી દેશભક્તિનો જબ્બર ઉછાળો આવ્યો. 'વંદે માતરમ્'ના નારાથી આખો દેશ ગાજી ઊઠ્યો. એ નારો જે નવલકથા 'આનંદમઠ'થી જન્મ્યો હતો. એમાં વતનને માતર (માતૃ) ગણવાની પ્રેરણા તો થઈ, પરંતુ એ 'માતરૂ'નું સ્વરૂપ આકારવાનું કામ મગનલાલ શર્માએ કર્યું.

બંગલંગ અને પછીના જુવાળે ચિત્રશિક્ષક મગનલાલને ખૂબ પ્રભાવિત કરી દીધા અને એ આકુળવ્યાકુળ રહેવા લાગ્યા. દિવસોના દિવસો સુધી એમની હાલત અજાયબ રહી. રજાનો દિવસ હોય, જમવાની વેળા થાય, ત્યારે એમનાં પત્નીએ એમને શોધવા નીકળવું પડે. કાંકરિયા, કોચરબ, સરખેજનો

**માત્ર અવલોકનશક્તિ અને સતત મહાવરા વડે રેખાઓ ઊપસાવતાં શીખેલા. તેઓ ઘણા જ શરમાળ અને આત્મકેન્દ્રી રહ્યા. આનું એક કારણ કદાચ એ હશે કે એ સાવ નાની ઉંમરે પિતા અને માતા બંનેને ગુમાવી બેઠેલા**

રોજો, ભદ્રકાળી, રાણીની મસ્જિદ... ક્યાં ક્યાં એ ભટકતા હોય અથવા કોઈ ઓળખીતાની મેડી પર બેઠા હોય. એ ઘેર હોય તો પણ પત્ની સાથે બોલે નહિ. જાણે બોલવાની બાધા લીધી હોય ! પત્ની ઘણી વાર બળાપો કાઢે, 'તમને થયું છે શું ?' ઘરબાર, ભૂખ-તરસ કશાયની તમને ખબર છે ? કે એય ભૂલી ગયા છો ? પરંતુ મગનલાલ તો પત્ની સામે સૂનમૂન જોઈ રહે. કશું બોલે નહિ.

એક વાર પત્નીએ પૂછ્યું, 'આ તમને કશો રોગ થયો છે કે કાંઈ વળગ્યું છે ? કાંઈ કહો તો ખરા !' મગનલાલ કહે, 'મારા પેટમાં ગરભ પાકે છે.' પત્ની છળી મર્યા. પેટમાં ગર્ભ ? કશું સમજ્યાં નહિ,



મકબૂલ ફીદાહુસેને દોરેલું હિન્દદેવીનું ચિત્ર : આઝાદીની સુવર્ણજયંતિએ

આખી રાત રચ્યાં.

અને મગનલાલનનાં ઉદરમાં તો નહિ, પરંતુ એમના અંતરમાં એક અદ્ભુત તસવીર પાકવા લાગી હતી. આખરે એક દિવસે તે તસવીર કાગળ પર અવતરી !

એ સમયે મળતા પરદેશી ડ્રોઈંગ પેપર પર મગનલાલે એક નારી-આકૃતિ બનાવી ઉપરને ભાગે સુંદર સ્ત્રીમુખાકૃતિ, ડાબી બાજુ ફેલાયેલો વિપુલ કેશ રાશિ, એક હાથ ચિંતનમુદ્રામાં, બીજો એની કોણીના ટેકામાં, ત્રીજા હાથમાં ધ્વજદંડરૂપ ત્રિશૂળ અને ચોથો હાથ વરદાનમુદ્રામાં! રવિ વર્માની શૈલીએ દક્ષિણ સાડી, પગ દક્ષિણ હિન્દના નકશાની ઘાટે ઊભેલાં...

એક વાર પેન્સિલ વડે આકૃતિ બની ગઈ એટલે ચિત્રકામ માટેના કેન્વાસ પર રંગો વડે એની આખરી આકૃતિ એમણે ચીતરી લીધી. એમાં પણ દેવી-દેવતા જેવા ચાર હાથ વગેરે કર્યું. મસ્તક પર મુગટ પહેરાવ્યો. પગને હિન્દ મહાસાગર ધોતો હોય એવું નિરૂપ્યું.

નજીકના શ્રીલંકાને વણખીલ્યા કમળને રૂપે ચીતર્યું. બંગાળી ઉપસાગર પર સુઘડ દેવનાગરી અક્ષરે લખ્યું : 'જનની જન્મભૂમિશ્રી સ્વર્ગદિપિ ગરીયસી' ડાબે ખૂણે, સાગરનાં મોજાં વચ્ચે માંડ વંચાય એવા નાના અક્ષરથી લખ્યું : 'મગનલાલ શર્મા, ૧૯૦૭.'

ચિત્રની નીચે લખ્યું 'હિન્દદેવી.'

પહેલાં તો માત્ર અમદાવાદના કેટલાક કલાકાર અને સાહિત્યકાર મિત્રોએ આ ચિત્ર જોયું. પછી એ સૌએ આગ્રહ કર્યો કે આ ચિત્રની આર્ટ પ્લેટો બનાવીને છાપીને વેચી શકાય. આજકાલ (૧૯૦૫ પછી રાષ્ટ્રભક્તિનો જે જુવાળ ઊછળ્યો છે એમાં આ ચિત્ર જરૂર બહોળો આવકાર પામશે.)

એ દિવસોમાં મુંબઈ પાસે ખંડાલા ઘાટ નજીક રાજા રવિ વર્માની પ્રેરણાથી રવિ-ઉદય લીથો પ્રેસ નામે એક મુદ્રણાલય શરૂ થયેલું. 'હિન્દ દેવી' ત્યાં છપાયું, અને સાચે જ એ હિન્દભરમાં પ્રસરી ગયું. રાજા રવિ વર્માનાં ઉત્તમ ચિત્રો જેટલો જ એનોય પ્રચાર થયો. જો કે, મગનલાલ શર્માને કોપીરાઈટ કે ચિત્રમાંથી નાણાં કમાવાનો કોઈ ખ્યાલ સુદ્ધાં નહોતો. એટલે પછી એ મૂળ ચિત્રની કેટલી નકલો કોણે છાપી અને વેચી એ જાણવાનીય કોશિશ ન કરી. વળી, એક કૃતિ સમગ્ર રાષ્ટ્રની પ્રજાનો આવકાર પામે એ પછી એની નકલો એટલી બધી થાય છે કે એનો કેડો પકડવાનું અશક્ય બની જાય છે. આપણી આજુબાજુનું આવું એક ઉદાહરણ જોવું હોય તો જરાક લાંબા ઘાટની, અલ્પ મૂળરેખાઓવાળી,

નમસ્કાર મુદ્રાવાળી સ્ત્રી આકૃતિનું જોઈ શકાય. મૂળે ચિત્રકાર ચકોરે (બંસી વર્માએ દોરેલા આ નમસ્કાર-ચિત્રનો લાખો-કરોડો દિવાળી કાર્ડ, નિમંત્રણપત્રો, પોસ્ટર, કેલેન્ડર વગેરે પર ઉપયોગ થયો છે.)

'હિન્દ દેવી'ના મૂળ ચિત્રની કરોડો નકલો છપાઈ, અનેક લોકોએ એની સારી-ખરાબ નકલોય કરી, 'હિન્દ દેવી'નું ચિત્ર મહેલોથી માંડીને ગૂંપડીઓ સુધી અને ચિત્રશાળાઓથી માંડીને પાનની દુકાનો સુધી ફેલાઈ ગયું. કહેવાય છે કે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે 'અયિ ભુવનમનમોહિની' શબ્દોથી શરૂ થતું પ્રખ્યાત ગીત આ ચિત્ર જોઈને રચ્યું હતું.

આવા રાષ્ટ્રવ્યાપી ચિત્રના ભાવનાશાળી ચિત્રકાર મગનલાલ શર્મા (ત્રિવેદી) આખી જિંદગી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની નોકરી કરતા રહ્યા. ચિત્રો ઘણાં દોર્યા પણ કશો અર્થલાભ ન થયો. છેલ્લી માહિતી મુજબ એમનું 'હિન્દ દેવી'નું મૂળ ચિત્ર અમદાવાદની વિકાસગૃહ સંસ્થામાં હતું.

મગનલાલ શર્માના અવસાન વિશે પણ કોઈને નિશ્ચિત ખ્યાલ નથી. માત્ર એટલું જણાય છે કે ઈ.સ. ૧૯૨૦ની આસપાસ એ અવસાન પામ્યા.

(નોંધ : શિયાણી, લીંબડી, અમદાવાદમાં કે અન્યત્ર ક્યાંય પણ કોઈને મગનલાલ શર્મા ઊર્ફે મગનલાલ લીલાધર ત્રિવેદી વિશે જો વિશેષ માહિતી હોય અને જો મૂળ ચિત્રની રંગીન છાપ કોઈની પાસે બચી હોય તો એ લખનારને મો. ૯૪૨૮૦૪૬૦૪૩ પર જાણ કરવા વિનંતી છે.)

૪૭-એ, નારાયણનગર સોસાયટી,  
પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭  
મો. ૯૪૨૮૦૪૬૦૪૩



## ભાણવડનો ઇતિહાસ

- નરોત્તમ પલાણ

ગુજરાત રાજ્યમાં 'ભાણવડ' નામનાં બે ગામો આવેલાં છે. ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકામાં 'ભાણવડ' એક ગામ છે, જ્યારે દેવભૂમિ દ્વારકા જિલ્લામાં 'ભાણવડ' તાલુકો તથા તાલુકાનું મુખ્યમથક 'ભાણવડ' છે. આ તાલુકા મથક ભાણવડનો ઇતિહાસ, ગુજરાતના સાહિત્ય અને સ્થાપત્યમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યની ગણીગાંઠી પ્રેતકથાઓમાં 'માંગડાવાળો અને પદ્માવતી' આ ભાણવડના પાદરમાં બનેલી મૂળમાં એક ઐતિહાસિક ઘટના છે, જ્યારે ગુજરાત રાજ્યનું અને સમગ્ર ભારતવર્ષનું હાલ હયાત મંદિર ભાણવડ પાસેના ગોપગામમાં આવેલું છે.

ગુજરાતની એક મહાન ઐતિહાસિક નગરી 'ધૂમલી' ભાણવડથી માત્ર છ કિ.મી. દૂર છે. આમ, ભાણવડ તથા ભાણવડ પંથક, અનેક દષ્ટિએ ગુજરાતની ગૌરવવંતી વિરાસતનો એક મૂલ્યવાન વિસ્તાર છે.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ 'સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન સ્થાનો' અને ભાણવડ પાસેના ધૂમલી ગામના 'પાણિયા' વિશે થોડું કામ કરાવેલું, જેમાં ભાણવડના સરકારી ઉતારા પાસેના ખેતરમાંથી આદિમાનવનાં ઓજારો મળેલાં -

તેની નોંધ મળે છે. (જુઓ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીનું મુખપત્ર 'વાક' - રમણલાલ મહેતા, પ્રિયબાળા શાહ, પ્રવીણચંદ્ર પરીખ ૧૯૬૮ અને ૧૯૭૨). આ પછી છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ભાણવડના ઇતિહાસ વિશે કોઈ કામ થયેલું નથી.

'ભાણવડ'માં 'ભાણ' અને 'વડ'- એવા બે શબ્દો છે. 'ભાણ' શબ્દ સૂર્યવાચક અને એમ વ્યક્તિવાચક છે, જ્યારે 'વડ' વનસ્પતિ-વૃક્ષવાચક છે. ઈ.સ.પૂર્વેના મહાન વૈયાકરણી પાણિનીએ ગ્રામ અને નગરનાં નામ કેવી રીતે આવ્યાં તેની ચર્ચા કરતાં. 'ત્યાં થતી વનસ્પતિ-વૃક્ષ અને પાકના આધારે' - એવી એક સમજૂતી આપી છે. (જુઓ, 'પાણિનીકાલીન ભારત વર્ષ' - વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ ૧૯૬૯) આ મુજબ ભાણવડમાં 'વડ' વૃક્ષવાચક શબ્દ છે. આપણાં ગામનામો જોતાં એમાં વડલો, પીપળો, લીમડો, આંબો, આંબલી, ઉમેરો વગેરે વૃક્ષવાચક શબ્દોનું પ્રાધાન્ય જોવા મળે છે.

'ભાણવડ' એવા ગામનામ વિશે એવી માન્યતા છે કે બાજુના ધૂમલીના રાજા ભાણ જેઠવાએ આ ગામ વસાવ્યું છે. ધૂમલીના જેઠવા રાજપૂતોની વંશાવળી જોઈએ તો તેમાં કુલ આઠ 'ભાણ જેઠવા' મળે છે ! (જુઓ, ધુમલી : રાજકીય

અને સાંસ્કૃતિક - કે.કા. શાસ્ત્રી, સવિતાબહેન ના. મહેતા ૧૯૮૨) તેમાં ભાણ જેઠવો (પહેલો) ઈ.સ. ૧૦૦૦માં ધૂમલીની ગાદીએ છે અને ભાણ જેઠવો (આઠમો) ઈ.સ. ૧૬૯૯માં છાયા - પોરબંદરની ગાદીએ છે.

અહીં પુરાતત્ત્વની સાક્ષી નોંધીએ તો ભાણવડમાં હાલ ઈ.સ.ની નવમી સદીનું 'ભાણનાથ' મહાદેવનું મંદિર હયાત છે. આ ઉપરથી ભાણવડ આશરે હજાર-બારસો વર્ષ જૂનું અને ધૂમલીગાદી પરના ભાણ જેઠવા (પ્રથમ) દ્વારા વસાવાયેલું માનવું સચુક્ત લાગે છે. આ સમયનાં બીજાં બે મંદિરો તે ભાણવડ ત્રિવેણી સંગમ ઉપર આવેલું ઈન્દ્રેશ્વર મહાદેવ મંદિર

અને બાજુના મેવાસા ગામનું છેલેશ્વર મહાદેવ મંદિર છે. આ ત્રણે મંદિરો સ્થાપત્યની ભાષામાં સૈન્ધવ શૈલીનાં એ પ્રમાણમાં ઊંચાં શિખરો ધરાવતાં ભૂમિકાબદ્ધ મંદિરો છે.

કર્નલ વોટ્સન પોતાના 'કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ' (૧૮૮૬)માં ભાણવડમાં બનેલો એક ઐતિહાસિક કિસ્સો નોંધે છે. ઈ.સ. ૧૩૫૦થી ૧૪૦૦ વચ્ચે ધૂમલીની ગાદીએ ભાણ જેઠવો (ચોથો) છે, તેની બહેનનાં લગ્ન વાળાક પંથકના ધાતરવડ ગામના વાળા રાજપૂત જશવંતસિંહ

વાળા (જેઠા વાળા) સાથે થયાં હતાં. જશવંતસિંહનું અવસાન થતાં આ બહેન પોતાના પુત્ર મંગલસિંહ સાથે પિયરમાં ધૂમલી આવીને રહેતાં હતાં. જુવાનીમાં પહોંચતા મંગલસિંહ (માંગડો)ની નજર બાજુના પાટણ (પાસ્તર) ગામની વણિક કન્યા પદ્માવતી સાથે મળે છે. બંને પરસ્પર લગ્નનું વચન આપે છે, પણ બાયલ ચાવડા નામનો ધાડપાડુ ધૂમલીનું ગૌધન



વાળી જાય છે અને તેની વારે ચડતાં માંગડાવાળો વીરગતિને પામે છે ! ‘જીવ’ વણિક કન્યા પદ્માવતીમાં રહી ગયેલો હોવાથી માંગડો ‘પ્રેત’ બનીને ભાણવડના વડલામાં રહે છે! બને છે એવું કે પદ્માવતીનાં લગ્ન છે અને તેને પરણવા આવેલી જાન આ વડલાની નીચે વિશ્રામ કરે છે. જાનનો વળાવિયો માંગડાનો કાકો અરશીવાળો છે, તે હોકો પીતો બેઠો છે, ત્યાં અચાનક તેના માથા ઉપર પાણીનાં ટીપાં પડવાં શરૂ થાય છે ! અરસી ઉપર જુએ છે તો માંગડો ! માંગડો પોતાની વીતકકથા વર્ણવે છે. “ગાયોનું ધણ તો પાછું વાળ્યું પણ પ્રીત અધૂરી રહી ગઈ એટલે પ્રેત સર્જાણો છું. કાકા, તમે થોડી સહાય કરો તો છુટકારો થાય.” કાકા હા પાડે છે એટલે પ્રેત માંગડો ઉકેલ સૂચવે છે : “આ વરરાજાના શરીરમાં મને પ્રવેશવા દો અને ચાર ફેરા ફરવા દો, પછી તમે જેમ કહેશો તેમ કરીશ.” માંગડાનો પ્રેત જીવ, પદ્માવતી સાથે ચાર ફેરા ફરે છે અને જાન પાછી ભાણવડના પાદરમાં આવે છે. માંગડો કહે છે : “બસ, પદ્માવતી, હું તો પ્રેત છું ! મારું રહેઠાણ આવી ગયું છે!” પણ પદ્માવતી વણિકપુત્ર સાથે જતી નથી અને પ્રેત પાછળ અહીં સતી થાય છે.

આજે ભાણવડના પાદરમાં આવેલો ભૂતવડ આ પંથકનું ધર્મશ્રદ્ધાનું ધામ બની ગયું છે. અહીં ભૂતડાડાડા તથા સતી પદ્માવતીની દેરીઓ છે અને સવાર-સાંજ પૂજાઆરતી થાય અને બાધા-આખડી છૂટે છે ! વૉટ્સને લખેલો આ કિસ્સો પાછળથી મેઘાણી અને કાનજીભાઈ બારોટના હાથે વાતસ્વરૂપ પામ્યો છે. નાટક-સિનેમા અને ડાયરામાં દુહા-કવિત સાંભળવા મળે છે. સહદેવસિંહ વાળાએ પોતાના ‘વાળા રાજપૂત રાજવંશ’ (૧૯૯૮)માં વાળા વંશાવળી સાથે આ પ્રસંગને ગૂંથીને ઐતિહાસિક ગણાવેલ છે.

ઈ.સ.ની સોળમી સદીમાં કચ્છથી ઊતરી આવેલો જાડેજા વંશ આ પંથકમાં પોતાની સત્તા જમાવે છે અને ૧૫૪૦માં આજના ‘જામનગર’ની સ્થાપના કરી ત્યાં ગાદીપતિ બને છે. ૧૫૪૦ થી ૧૯૪૭ સુધી ભાણવડ જાડેજા શાસન નીચે રહે છે. આશરે ચારસો વર્ષના આ શાસનમાં ૧૬૬૪માં મુઘલ સૂબો કુતુબુદ્દીન જામનગર ઉપર ચડી આવે છે અને શેખપાટ નામના ગામ પાસે યુદ્ધ થાય છે, જેને સૌરાષ્ટ્રના ઈતિહાસમાં ‘શેખપાટની લડાઈ’ કહેવામાં આવેલ છે. આ લડાઈમાં વીરગતિ પામેલા જામ રાયસિંહજીને બે અસલી પુત્રો અને એક નકલી પુત્ર હતા. દુઃખદ ઘટના એ બની કે નકલી પુત્રને જામનગરની ગાદી ઉપર બેસાડીને વગદાર મુસ્લિમોએ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. બીજી બાજુ અસલી પુત્રો, જેમાં મોટો તમાચી અને નાનો ફલજી હતો, તેણે

થોડો સમય કચ્છમાં અને વધુ સમય ખંભાળિયા-ભાણવડ પંથકમાં રહીને રાજ્યમાં કનડગત શરૂ કરી. અમુક ઈતિહાસ - લેખકો આને ‘બહારવટું’ કહે છે. બન્યું એવું કે મૂળના અસલી ભાયાતો પણ તમાચી-ફલજી સાથે ભળ્યા એ નવ-દશ વર્ષના સંઘર્ષ પછી નકલી પુત્ર અને મુસ્લિમ અધિકારીઓને જામનગરની ગાદી છોડવાની ફરજ પડી ! માવદાનજી રત્નુ પોતાના ‘યદુવંશપ્રકાશ’ (૧૯૩૫)માં નોંધે છે કે “નકલી જામ અને તેના મળતિયાઓને તમાચીએ ‘તગડી’ મૂક્યા, તેથી ‘જામ તમાચી’ ‘તગડ’ તરીકે લોકોમાં જાણીતા થયા.

ઈ.સ. ૧૬૭૩થી ૧૬૮૦ સુધી જામ તમાચી જામનગરની ગાદીએ રહ્યા અને નાના ભાઈ ફલજીને ૧૬૭૩ થી ભાણવડનો ગરાસ મળ્યો. આ ફલજીએ બાજુના ધૂમલીનો ઉજ્જડ પડેલો ગઢ, ધીરે ધીરે ભાણવડ લઈ આવીને, આજનો ભાણવડમાં હયાત છે તે ગઢ કમશ: બનાવ્યો. ફલજીને ત્રણ પુત્રો હતા. મોટાને સડોદરની જાગીર મળી, જેના વંશમાંથી ક્રિકેટર

**ઈ.સ.ની સોળમી સદીમાં કચ્છથી ઊતરી આવેલો જાડેજા વંશ આ પંથકમાં પોતાની સત્તા જમાવે છે અને ૧૫૪૦માં આજના ‘જામનગર’ની સ્થાપના કરી ત્યાં ગાદીપતિ બને છે. ૧૫૪૦ થી ૧૯૪૭ સુધી ભાણવડ જાડેજા શાસન નીચે રહે છે**

જામ રણજી અને જામનગરના છેલ્લા રાજવી દિગ્વિજયસિંહજી આવ્યા. બીજો વિભાજી, જામખંભાળિયાના ખામનાથ મંદિરનો ધ્વંસ કરતા વિધર્મીઓ સામેના ધિંગાણામાં વીરગતિ પામ્યો. તેનો ૧૬૯૪ લખેલો પાળિયો હાલ મળે છે. ત્રીજા નાથુજી ભાણવડમાં જ રહ્યા છે અને બારોટી પરંપરા મુજબ મોડજી, જશાજી, કલાજી એમ ગરાસદારોની પેઢી ચાલી છે. અઢારમી-ઓગણીસમી સદીમાં ભાણવડને બે યુદ્ધોનો સામનો કરવો પડ્યો છે, જેમાંથી એક તો જામનગરના સર્વોપરી મેરુ ખવાસ સાથે છે. આખા સૌરાષ્ટ્રને ધ્રુજાવનાર મેરુ ખવાસને ભાણવડના પાદરમાં હાર મળી છે, કારણ કે, આ આખો પંથક ફલજીના પરિવાર સાથે ઊભો રહ્યો છે. સંભવત: આ વિજયની યાદમાં ભાણવડના જાડેજાઓએ બાજુનું ‘ફતેહપુર’ ગામ વસાવ્યું છે અને મહાદેવમંદિરની



સ્થાપના કરી છે.

સમાજસેવાને વરેલી ચારેક ધાર્મિક પરંપરાઓ પણ ભાણવડના ઇતિહાસમાં મળે છે. કાળક્રમ મુજબ ૧૭૦૦ની વણકર સંતોની પીરપરંપરા, ૧૮૦૦થી જલારામના શિષ્ય દયારામની અન્નદાન પરંપરા, ૧૮૫૦થી કરમાબાઈ આચરની ભજનિક પરંપરા અને ૧૯૦૦થી બરડાઈ બ્રાહ્મણ ત્રિકમાચાર્યજીની યોગ પરંપરા. આ બધી પરંપરાઓએ આ પંથકના ધર્મસંસ્કૃતિથી આસ્થાળુ અને માયાળુ લોકસમાજનું ઘડતર કરેલું છે.

વણકરવર્ગની પીર પરંપરા, જે અમદાવાદના પીરાણાથી વધુ પ્રાચીન અને અલગ છે. તેના ઉદ્ભવ-વિકાસનો કોઈ સ્પષ્ટ ઇતિહાસ મળતો નથી, પરંતુ આ પરંપરાના એક મુખ્ય પીર જીવાપીરનો જન્મ ૧૮૩૪માં ભાણવડમાં અને સમાધિ બાજુના મોખાણા ગામમાં હોવાની નોંધ મળે છે.

ગુજરાતની આ પીરપરંપરાના એક અભ્યાસી ડૉ. મુકુન્દચન્દ્ર નાગર ભાણવડ, ગુંદા, ધૂમલી વગેરે આ પંથકના ગામોની નોંધ આપે છે. (જુઓ, 'ગુજરાતની પીરપરંપરા'-૨૦૦૫, પૃ. ૮૪, ૧૦૭, ૧૪૪ વગેરે). 'ગુરુ મુંજા પ્રતાપે બોલ્યા જીવાપીર-' એવી ભજન - રચનાઓ પણ મળે છે.

ઓગણીસમી સદીની કાળઝાળ ગરીબીમાં વીરપુર (સૌરાષ્ટ્ર)ના ભક્ત જલારામે ૧૮૨૦માં સદાપ્રત શરૂ કર્યું અને તેમના શિષ્ય દવારામે ૧૮૪૨માં ભાણવડમાં 'દાળ-રોટલો' શરૂ કર્યો તે આજે પાંચમી પેઢીએ પણ ચાલુ છે. ૧૮૩૦થી ૧૮૫૦ વચ્ચે ભાણવડમાં ઉપરાઉપરી દુકાળ છે, ખુદ જામ રણમલ પણ થાકી ગયા છે ત્યારે તેમને સમાચાર મળે છે કે ભાણવડનો એક સામાન્ય વેપારી લોહાણો, માગીભીખીને રોજ પચાસ માણસોનું પેટ ભરે છે ! જામ રણમલ જોવા આવે છે અને દવારામને રાજ તરફથી અમુક લાગો (અનાજ મોકલવાની વ્યવસ્થા) બાંધી આપે છે.

આખા સૌરાષ્ટ્રમાં ઈ.સ.ની ઓગણીસમી સદી સંતોભક્તોની સદી છે. પ્રજા દુઃખી છે એટલે આત્મસંતોષ મેળવવા માટે ઠેરઠેર ભજનકીર્તન ગોઠવાઈ રહ્યાં છે. આટકોટમાં લોયણ, ઘોઘાવદરમાં દાસીજીવણ, સમઢિયાળામાં ગંગાસતી, જામનગરમાં મુંડીયા સ્વામી. સંભવતઃ આ મુંડિયા સ્વામીની પરંપરામાં ભાણવડનાં કમરાબાઈ છે. પોતાના ખેતરના શેઢે નાનકડી ઝૂંપડી બાંધીને કમરાબાઈ બેસી ગયાં છે. ભોજનનો તો અભાવો છે, પણ ભજનથી પોતાનું અને આજુબાજુનાં દુઃખિયારાંનું પેટ ભરે છે. 'આજે વરસાદ નથી પણ ઝાડવાં વાવો તો આવતી કાલે મેઘરાજા પધારશે.' પોતે

હાથ ધોવે તોપણ ઝાડવાંના ક્યારામાં - જામનગરના કાયસ્થ લેખક કૃષ્ણલાલ મહેતા 'ધૂમલી : ભૌગોલિક'માં "ભાણવડનાં ભજનિક કમરાબાઈ અને મોડપરના પાદરમાં સમાધિની દેરી"-એટલી જ નોંધ આપે છે.

ભાણવડથી ધૂમલીના માર્ગે 'બાપુની વાવ' નામની જગ્યા આવે છે. આ પંથકમાં 'યોગી' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ શ્રી ત્રિકમાચાર્યજીનું આ તપસ્થાન છે. તેમણે પોતાના જીવનનાં અંતિમ વર્ષો અહીં ગાળેલાં અને ભાણવડના રામજી હીરજી જોશીના આગ્રહથી પોતાના જીવનનાં અનુભવો, ઉપદેશ તથા ભાવિકથન કરેલું. રામજીભાઈએ આ લખી લીધેલું અને 'જ્ઞાનપ્રકાશ' નામથી એક પુસ્તક પ્રગટ કરેલું. ૧૯૩૦માં તેમણે આદિત્યાણા ગામે સમાધિ લીધી. હાલ અહીં બાપુની પ્રતિમાની સ્થાપના થઈ છે, મંદિર અને ધર્મશાળા બન્યાં છે. એક સમયે અહીં સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ હતી. આ પંથકનું આ એક મુખ્ય શ્રદ્ધાધામ છે.

**કાળક્રમ મુજબ ૧૭૦૦ની વણકર સંતોની પીરપરંપરા, ૧૮૦૦થી જલારામના શિષ્ય દયારામની અન્નદાન પરંપરા, ૧૮૫૦થી કરમાબાઈ આચરની ભજનિક પરંપરા અને ૧૯૦૦થી બરડાઈ બ્રાહ્મણ ત્રિકમાચાર્યજીની યોગ પરંપરા**

ભાણવડમાં કમશ: તાર, ટપાલ, વીજળી અને રેલવેલાઈન પણ આવી છે. આજે ભાણવડ તાલુકાનું મથક અને વેપારવાણિજ્ય તથા હાઈસ્કૂલ, કૉલેજથી સમૃદ્ધ વિકાસ પામી રહેલું ગામ છે. ભાણવડમાં ભાણવડી નામની નાનકડી નદી અને થોડે દૂર વરતુ તથા વેરાળી નદીઓ સાથે તેનો સંગમ થાય છે. આ ત્રિવેણી ઉપર વિશાળ ડેમ બન્યા છે. અને વચ્ચે હજાર વર્ષ જૂનું ઈન્દ્રેશ્વર મહાદેવનું જીવંત સ્થાન છે. ગામલોકોએ સેંકડો વડલા વાવીને આ સ્થળનું

સૌંદર્ય વધારી મૂક્યું છે. બાજુનાં ખંભાળિયા, લાલપુર, જામજોધપુર જેવાં શહેરોનું આ હરવાફરવાનું ઠેકાણું છે. ભાણવડ એના અતિ ઉજ્જવળ ભાવિ ભણી ગતિ કરી રહેલું અનુભવાય છે.

૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫  
મો. ૯૫૩૭૮૭૭૦૭૦





### મીડિયાની સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવવું

- ગુજરાત પહોંચ્યું ગામડે ગામડે...
- ગુજરાત વચ્ચું લોકહેથે...

### કારણ ?

- સામયિકની લોકાભિમુખ નીતિ,
- સરકારનું નહિ, સાડા છ કરોડ ગુજરાતીઓનું પાક્ષિક...

### જેમાં,

- નવી દિશા, નવી કલમ, નવા વિચાર,
- અધિકૃત માહિતી અને સતત સત્ય સમાચાર...

### પરિણામ ?

- લોકોનો અદમ્ય ઉત્સાહ,
- વાચકોનો અસરકારક પ્રતિભાવ,
- વિવેચકોનો ઉમદા અભિપ્રાય...

### અને ફેલાવામાં અગ્રહરોળ ?

- ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિધ્ધ થતાં સામયિકોમાં અગ્રેસર ફેલાવો...!
- સમસ્યા અને સંવેદનાની વાતો...
- જન કલ્યાણની યોજનાની વાતો...
- લોકોની અપેક્ષાઓ અને સરકારના નિર્ણયોની વાતો...
- કાર્યસિદ્ધિઓ અને અપનવી અનેક વાતો.

ગુજરાત પાક્ષિકની PDF  
www.gujaratinformation.gujarat.gov.in  
લીંક પરથી ડાઉનલોડ કરી શકાશે.

### ગુજરાત પાક્ષિક કાર્યાલય

માહિતી નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય,  
બ્લોક નં. ૧૯/૧, ડો. જીવરાજ મહેતા ભવન,  
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૦.

ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૫૪૪૧૨

ફેક્સ : ૦૭૯-૨૩૨૫૪૪૧૫

ઈ-મેઈલ : gujaratmagazine@gmail.com

વેબસાઈટ : www.gujaratinformation.gujarat.gov.in



### ● લવાજમ ●

કોઈપણ કોમ્પ્યુટરઈઝ પોસ્ટ  
ઓફિસમાં અથવા જિલ્લા માહિતી  
કચેરીઓ ખાતે ભરી શકાશે

છેલ્લામાં છેલ્લી વાત  
લઈને આવે છે  
આપના સુધી...

ઘટનાઓની વણઝાર  
વચ્ચે નિયમિત પહોંચે છે  
આપના સુધી...

સત્ય અને નિષ્ઠાના  
માર્ગે કર્તવ્ય નિભાવે છે  
આપના સુધી...

વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત

₹ ૫૦.૦૦

ગુજરાત પાક્ષિક પ્રતિ પખવાડિયે લઈને આવે છે લોકકલ્યાણની  
વાત, લોકોને ઉપયોગી જાણકારીની વાત, સરકારી યોજનાઓની  
વાત અને ગુજરાતના વણથંભ્યા વિકાસની વાત

## ચીંથરે વીટ્યા રતન જેવા ચારણી સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન શ્રી રતુદાન રોહડિયા

- જોરાવરસિંહ જાદવ

ઉંમર એની માત્ર દસ વરસ. બીજા ધોરણમાં અભ્યાસ કરે એમાં એને ટાઈફોડ તાવ આવ્યો. માંદગી લંબાઈ અને છેવટે ગઈ ત્યારે એની વાચા અને શ્રવણશક્તિને સાથે લેતી ગઈ. બહેરો-બોબડો બનેલો બાળક અથાગ પુરુષાર્થ કરીને ચારણી સાહિત્યનો વિદ્વાન બન્યો. સંશોધક બન્યો. એ અરસામાં નવી સવી શરૂ થયેલી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં 'હસ્તપ્રત નિષ્ણાંત' તરીકે કાર્ય કર્યું, અને ગુજરાતભરમાં રઝળપાટ કરી ૨૨૦૦૦ જેટલી ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતો એકત્ર કરી આપી. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ને ગૌરવાન્વિત કરી ગુજરાતમાં એને ગૌરવ અપાવ્યું. આજના યુવાનોને જીવનની કેડી કંડારવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે એવા દિવ્યાંગ, વિદ્વાન સંશોધકનું નામ છે રતુદાન રોહડિયા. અહીં મારે આજ એમની જીવનકથા માંડવી છે.

'પ્રતિભા કોઈ શિક્ષણની ઓશિયાળી હોતી નથી' એ વિધાનને સાચું પાડનાર ચારણી સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય, બારોટી સાહિત્ય અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના અઠંગ અભ્યાસી, સમગ્ર જીવન ચારણી સાહિત્યની સાધનામાં વિતાવનાર શ્રી રતુદાન રોહડિયાનું એ કાળે સો માણસની વસતી ધરાવતું રાજકોટ જિલ્લાનું પડધરી તાલુકાનું ધૂનાનું ગામ. (જન્મતારીખ તો એમનેય યાદ નથી.) ભક્તવર મહાકવિ ઈસરદાનજીના મોટા પુત્ર જીગાજીના વંશમાં બારમી પેઢીએ એમનો જન્મ થયો, એ વંશગૌરવ જરૂર ગણાય. માતાનું નામ કુંવરબાઈ, પિતાનું નામ વાણીદાનજી. પિતા કવિ, કાકા કૃષ્ણદાન પણ કવિ. તેમના મોટા બાપુ છગનભાઈ ભુજની પાઠશાળામાં ભણી આવેલા. દાદા શંકરદાનજી પણ કવિ. પિતામહ વક્તાભાઈ પણ કવિ અને બાજંદા લોકવાર્તાકાર.

આમ, ગળથૂથીમાં જ સાહિત્ય સંસ્કારથી ધબકતા ખોરે રતુદાન રોહડિયાનો જન્મ બોલતા સાંભળતા બાળક તરીકે જ થયો. પિતાજી પડધરી પાસેના વણુપરી ગામે પોલીસ-પટેલની નોકરી કરતા હોઈ બાળક રતુદાનને પડધરીની શાળામાં દાખલ કર્યા. દુર્ભાગ્ય એની પાછળ

પડ્યું. માત્ર દસ વર્ષની વયે એ બહેરો-બોબડો બની ગયો. સને ૧૯૪૦-૪૨નું એ વર્ષ રાજાશાહીનો જમાનો. આજના જેવી શાળાઓ કે સવલતો ન મળે. ચારે બાજુ અજ્ઞાન અને રૂઢિઓના થર જામેલા. ગામડાંમાં ઝાઝું ભણવાની સગવડ નહીં. અપંગો તરફ કોઈ સંવેદના કે હમદર્દી નહીં. એ સંજોગોમાં રતુદાન છ માસ સુધી મૂંગો રહ્યો. પછી બોલવા માટે સ્વપુરુષાર્થ શરૂ કર્યો. લોકો બોબડાને બોલતો જોઈને હાંસી કરવા લાગ્યા. ગામમાં મનોરંજનનું એ માધ્યમ બની ગયો, છતાં રતુદાન હિંમત હાર્યો નહીં. દસ વર્ષ લગી તો એણે ભાષા સાંભળી હતી. એને સ્મૃતિશેષરૂપે ધીમે ધીમે જીભે લાવવાનો પ્રયાસ કરતો રહ્યો. એક દિવસ ઘરના પટારામાં ખાંખાંબોળાં કરતા આ બાળકને એક ગ્રંથ મળ્યો. મારી સાથે વાતોમાં ભૂતકાળની સ્મૃતિને વાગોળતાં શ્રી રતુદાન કહે છે : 'એ ગ્રંથ હતો જામનગરના જાણીતા રાજકવિ શ્રી માવદાનજી રત્નુકૃત યદુવંશ પ્રકાશ અને જામનગરનો ઈતિહાસ' કુતૂહલવશ થઈને એમણે પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. તો નાનપણનો પરિચિત અક્ષર 'ક' એની સામે ખડખડ હસવા લાગ્યો. નજીવું ભણતર એની ભેરે આવ્યું. એને વિચાર આવ્યો કે 'ક'ને કાનો લગાડીએ તો શું થાય? ભૂતકાળની સ્મૃતિ સળવળી કે 'કા' થાય. એને પ્રશ્ન થયો



કે બે 'કા' ભેગા થાય તો? સ્મૃતિએ હોંકારો દીધો કે 'કાકા' થાય. આટલી કૂચી મળતાં બંધ મગજનાં તાળાં ધીમે ધીમે ખૂલવા મંડાણાં. આ રીતે સ્વમહેનતે અણશિખેલા સ્વરોનેય શીખી લીધા. આ રીતે બાવન અક્ષરો સાથે દોસ્તી બાંધ્યા પછી શું બાકી રહે? પુસ્તકિયો કીડો થઈને રહ્યા. કક્કો, બારાખડી, સ્વર અને વ્યંજનોની સમજ આવવા માંડી.

આમ, સ્વરોની આકૃતિની સમજણ. છેક એના મગજમાં બેસવા મંડાણી. એ શુભ દિવસથી ગ્રંથો એના ગુરુ બની રહ્યા. વાંચવું એ વ્યસન થઈ પડ્યું. શબ્દોનું ભંડોળ સમૃદ્ધ થવા માંડ્યું. જ્ઞાનપ્રકાશના સીમાડાઓ વિસ્તરવા લાગ્યા. જિજ્ઞાસા વધુને વધુ જોરાળી થવા માંડી. પછી તો પુસ્તક હાથમાં આવે એટલે ખાવા-પીવાનું સંધુય વીસરાઈ જાય. ઘરમાં ભરેલો પુસ્તકોનો પટારો આખો વાંચી લીધા પછી પુસ્તકો પ્રાપ્ત કરવા માટે ચાર-ચાર પાંચપાંચ ગાઉના પગપાળા પ્રવાસો કરવા માંડ્યા. આમ, કિશોરાવસ્થાના દારુણ્યમય દિવસો ગુજરવા માંડ્યા.

ગણ્યા ગણાય નહીં એટલા ગ્રંથો વાંચ્યા. નવલકથાઓ વાંચી. નાટકો વાંચ્યાં. ઝવેરચંદ મેઘાણીની લોકકથાઓ વાંચી. રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણો વાંચ્યા. ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને અંગ્રેજી ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદોય બાકી ન રાખ્યા. 'સત્યપ્રકાશ' ગ્રંથ વાંચી નાંખ્યો. ગાંધીજીનાં લખાણો વાંચ્યાં. બાઈબલ વાંચી નાખ્યું. ચારણી સાહિત્યની મરોડદાર જોડિયા અક્ષરોવાળી હસ્તપ્રતો પણ હાથ આવી એ બધી જ વાંચી નાખી. એ



હસ્તપ્રતો જ એની ગુરુ બની રહી. શ્રી રતુદાન કહે છે કે 'એ ગ્રંથોએ મને જે કાંઈ આપ્યું તે આજની શાળા-કોલેજો ભાગ્યે જ આપી શકે.'

આમ, યુવાનીના ઉંબરે અલપઝલપ કરતો રતુદાન નિજાનંદ માટે પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિ કંડારતો જતો હતો. એવામાં એક દિવસ એનાં ભાભુમા(મોટા બાપુનાં પત્ની) એ કહ્યું :

'રોયા રતુડા? આ સોપડિયુંમાં દિ'આખો માથું ઘાલીને પડ્યો રે'શ તો કહેતો ખરો ઈમાં શું લખ્યું છે ? તે તું ખાવાપીવાનુંય ભૂલીને સોપડિયું વાંહે ગાંડો થૈ ગ્યો છું ? કહે તો ખરો ઈમાં એવું શું લખ્યું છે?'

રતુદાને પુસ્તકો તો ખૂબ વાંચી નાખેલાં, પણ વાંચેલું યાદ રાખવાનું એ આ ઉંમર સુધી સમજેલા જ નહીં, એટલે ભાભુ આગળ છૂટી પડ્યાને બોલ્યા ચારણી સાહિત્યની મરોડદાર જોડિયા અક્ષરોવાળી હસ્તપ્રતો પણ હાથ આવી એ બધી જ વાંચી નાખી. એ હસ્તપ્રતો જ એની ગુરુ બની રહી. શ્રી રતુદાન કહે છે કે 'એ ગ્રંથોએ મને જે કાંઈ આપ્યું તે આજની શાળા-કોલેજો ભાગ્યે જ આપી શકે'

ભાભુમાના હાથે પરાજય પામેલા રતુદાને વાંચેલું બધું યાદ રાખવાની મનમાં ગાંઠ વાળી. પછી તો વાંચેલું બધું બોબડી ભાંગીતૂટી ભાષામાં ડોશી આગળ રજૂ કરવા માંડ્યું. મહેંણાના મારથી રતુદાનની સ્મૃતિ કેળવાતી ગઈ, પછી તો યાદશક્તિ સાથે એકાગ્રતા એટલી તો કેળવાઈ ગઈ કે એકવાર આખું પુસ્તક વાંચી લીધા પછી મોં માટે કડકડાટ બોલી જાય. રતુદાન દી'એ વાંચેને ભાભુમા હરખભેર રાત્રે સાંભળે. આ સ્મૃતિશક્તિ એ કાળે લોકજીવનની એક અજાયબી ગણાતી. મોબાઈલયુગમાં એનું આકર્ષણ ઓસરી ગયું છે.

રતુદાનના બાપુ પાસે ઘરખોરડાં અને ખેતીની થોડી જમીન ખરી, રતુદાન ખેતીમાંય મદદ કરવા મંડાણા. આમ એ પછીની જિંદગી ખેતરોમાં અને ખેતીમાં વીતવા માંડી, તેમ છતાંયે વિદ્યાવ્યસંગને વીસર્યા નહીં. શિરામણ ટાણે હાથમાં કોળિયો અને ગોઠણ ઉપર કોઈ ગ્રંથ હોય જ. બપોરે સૌ લાંબું ડીલ કરે ત્યારે રતુદાન સાહિત્યની દુનિયામાં ખોવાઈ જાય. રાતવરતના ઘાસલેટના દીવાના મજરા મજરા અજવાળે અક્ષરની આરાધના ચાલે. ઘરમાં પડેલા ચારણી



સાહિત્યના ગ્રંથો ઉકેલ્યા ને વાંચ્યા. આ ગ્રંથોએ ચારણી, ડીંગળી સાહિત્યના જ્ઞાનનો પાયો નાખ્યો.

આ અરસામાં 'ચારણબંધુ' દ્વિમાસિક શરૂ થયું. એમાં વિદ્વાન લોકસાહિત્યકારો અને ચારણ કવિઓ જ લખતા. રતુદાનના માંદ્યલે એમના હાથમાં કલમ પકડાવી. પ્રથમ લેખ છપાયા પછી કલમની કસરત ચાલુ થઈ. 'અખંડઆનંદ,' 'મુંબઈ સમાચાર', 'અંજલિ(માસિક)' દૈનિક, સ્ત્રીજીવન, મેઘદૂત ઇત્યાદિ સામયિકોએ રતુદાનના લેખો અને લોકકથાઓને ઉમળકાભેર આવકાર્યા. મારા લોકસાહિત્યના સંપાદિત પુસ્તકોમાં એમણે લોકકથાઓ, પ્રણયકથાઓ, અશ્વકથાઓ જીવનભર આપતા રહ્યા.

ચારણી સાહિત્યના મૂલ્યની સમજણ પરિપક્વ બનતાં રતુદાને ચારણોના નેસમાં અને ગામોમાં રખડી-

રઝળીને ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતો ભેગી કરીને એને ઉકેલવાનો શોખ કેળવ્યો, એ દિશામાં નોંધપાત્ર કામ થયું. એવામાં રાજકોટમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. એમાં લોકસાહિત્યનો વિભાગ શરૂ કરવાની યોજનાએ આકાર લીધો. એ વખતે રતુદાને સામે ચાલીને સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. પાસે ચારણી સાહિત્ય સંશોધનની યોજના રજૂ કરી. શિક્ષણપ્રેમી વિદ્વાન વાઈસ ચાન્સેલર

શ્રી ડોલરભાઈ માંકડે એમને મળવા બોલાવ્યા. પોતાના ફોઈના દીકરા અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ચારણી કવિ દાદુદાન ગઢવી- કવિદાદને સાથે લઈ રતુદાન ડોલરભાઈને મળ્યા. ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતો ઉકેલતા આ બહેરા-મૂંગા-બોબડા યુવાનની શક્તિથી પ્રભાવિત થઈ એની અપંગતા કે અભ્યાસની સામે જોયા વિના એની યોજનાને ઉમળકાભેર વધાવી લીધી. આમ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.માં ચારણી સાહિત્ય સંશોધન-મોજણીના શ્રી ગણેશ અભણ, દિવ્યાંગ યુવાનના હાથે મંડાણા. યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભવનમાં લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્યનો વિભાગ શરૂ થયો. રતુદાનને ચારણી સાહિત્યના નિરીક્ષક સંશોધક તરીકે રૂ. ૩૫૦ના ફિક્સ પગારે નોકરી મળી.

એ પછી પોતાના સહાયક તરીકે કવિ 'દાદ'ને સાથે લઈ રઝળપાટ શરૂ કર્યો. ચારણોનાં બંધ પટારા અને હેયાંને ખોલાવી ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતો અને ચારણ કવિઓના જીવન-કવન પરની માહિતીના ભંડારો ભેગા

કરવા માંડ્યા. રતુદાનના કામમાં ડોલરભાઈને એટલો બધો રસ પડવા માંડ્યો કે આ બધી હસ્તપ્રતોના પોટલાં જાતે જ જોવા વાંચવા લઈ જાય. એમાંયે દુર્લભ અને નવીન હસ્તપ્રતો હાથમાં આવી જાય એટલે એમને ગોળનાં ગાડાં મળ્યા જેટલો આનંદ થાય.

રતુદાન એની વ્યથાની વાત કરતાં કહે છે કે 'કોઈ પણ વ્યક્તિ ઘર મૂકીને રઝળપાટ આદરે ત્યારે એના કુટુંબશોખનો સૌ પ્રથમ ભોગ લેવાય. વિટંબણાઓની વણઝાર એની પાછળ શરૂ થઈ જાય. માનસિક-શારીરિક તકલીફો શરૂ થાય. એ કાળનો રઝળપાટ આજના બસ ટ્રેનના પ્રવાસ જેવો ન હતો. ગાઉના ગાઉ અજાણ્યા મુલકમાં પગપાળા મુસાફરી કરવી પડતી. રસ્તો ભૂલી જવાય, આડફેટા ચડી જવાય. જમવા ન મળે. લાંઘણો ખેંચવી પડે.' પણ હારે તો રતુદાન

**ચારણી સાહિત્યના મૂલ્યની સમજણ પરિપક્વ બનતાં રતુદાને ચારણોના નેસમાં અને ગામોમાં રખડી-રઝળીને ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતો ભેગી કરીને એને ઉકેલવાનો શોખ કેળવ્યો, એ દિશામાં નોંધપાત્ર કામ થયું**

શાના? ચોમાસામાં મગરો ભરેલી મહી નહી પાર કરીને નિયત સ્થળે પહોંચ્યા છે. એક વાર સામરખા (તા. આણંદ) જતાં રસ્તામાં વોંકળામાં તણાયા. મહાપરાણે પાણીમાંથી પોતે બચ્યા પણ એમની છત્રીએ છૂટાછેડા લઈ લીધા. મહેસાણા જિલ્લાના જોટાણા ગામે શિલાલેખ જોવા જતાં પગમાં કાળોતરો એરું આવતાં સહેજમાં બચી ગયા.

એકવાર રતુદાનને રાજસ્થાનમાં આવેલા ડુંગરપુર જિલ્લાના એક ગામે ત્રિલોકદાન ગેલવાને મળવા જવાનું થયું. બસમાંથી સાંજે ઊતર્યા, ડુંગરાઓના બિકાળવા રસ્તે ચારેક માઈલ ચાલ્યા. ચાલતાં ચાલતાં રાતના રસ્તો ભૂલી ગયા. મધરાત સુધી ડુંગરે ડુંગરે ભટક્યા. એ વખતની



એમની વિટંબણાની તો કલ્પના જ કરવી રહી. અર્ધ મૂક, પૂર્ણ બોબડા એની ભાષા ગુજરાતમાં જ કોઈ ન સમજે તો હિંદી અને રાજસ્થાની ભાષાવાળા મારવાડી ગામડિયા ક્યાંથી સમજે? છેવટે પરોઢિયે કોઈ દયાળુ ભીલને માંડ માંડ સમજાવી શક્યા. તેણે સાથે જઈને છેક ત્રિલોકદાનના ઘર સુધી પહોંચાડ્યા. ચારણોના પટારા ઉઘડાવીને એમનું વિદ્યાધન પ્રાપ્ત કરવાના સ્વ. શ્રી મેઘાણીભાઈના મનોરથ સફળ થયા નહોતા. એ જ વિદ્યાધન, અપમાનો, ગાળો, ધમકીઓના વન વચ્ચે વિહરતા રહીને રતુદાને સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ને ૨૨૦૦૦ જેટલી ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતો સંપાડાવી એમ શ્રી નૈષઢ કારિયા નોંધે છે. ચારણી સાહિત્યક્ષેત્રે ૪૦૦ કરતાંયે વધુ ચારણ-બારોટ કવિઓના જીવન કથન પર યુનિ.ને સામગ્રી એકઠી કરી આપી. તેર વર્ષના સંશોધન કાર્ય પછી યુનિવર્સિટીએ એમને કારકુનની જગ્યામાં સમાવી રૂ. ૪૫૦ નો ફિક્સ પગાર કરી આપ્યો. જીવનભર કાયમી થવાનું સદ્ભાગ્ય એમને ન સાંપડ્યું. આટલા પગારમાં રતુદાને સને ૧૯૬૯-૭૦થી લઈને ૧૯૯૬-૯૭ સુધી યુનિ.ને નિઃસ્વાર્થભાવે સેવાઓ આપી.

માત્ર બે ચોપડીનું ઔપચારિક શૂન્યવત્ શિક્ષણ પામેલા રતુદાનની હસ્તપ્રતો શોધીને મેળવવાની રીત પણ જાણવા જેવી છે. તેઓ વર્ષમાં બેચાર વાર ચારણોના ગામોમાં પ્રવાસે નીકળી પડતા. ત્યાં જઈને એમની પાસે જૂની હસ્તપ્રતો છે કે કેમ તેની તપાસ કરતા. એ વિસ્તારમાં ચારણોના કુળમાં કેટલા કવિઓ થયા. ક્યા ક્યા કવિઓ થયા તે જાણી નોંધો કરતા,



એ સિવાય શિલાલેખ, દસ્તાવેજો, પાળિયાઓ વગેરેની જાણકારી મેળવતા. તેમને મળવા આવતા. ચારણોને પણ હસ્તપ્રતો અંગે પૂછી, માહિતી મેળવી તેવી હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત કરી તેના પર સંશોધન કરી નવા સંદર્ભો શોધતા રહેતા. આ ઉપરાંત તેઓ દેવસ્થાનો, દેહાણ્ય જગાઓ અને નામાધારી ધર્મસ્થાનોની મુલાકાત લઈ જૂની-પુરાણી હસ્તપ્રતો શોધતા રહેતા. એમ શ્રી અરવિંદ પી. દવે નોંધે છે.

જૂની હસ્તપ્રતોમાં તેનું વાચન અને અર્થગાંભીર્ય સમજવાનું મહત્વનું હોય છે. જૂની હસ્તપ્રતોમાં શબ્દો છૂટા પાડીને લખવાનો ચાલ ન હતો, એટલે જો વાચક અનુભવી અને જાણકાર ન હોય તો તે હસ્તપ્રતની ભાષા સમજી શકતો નથી. આ સિદ્ધિ દિવ્યાંગ રતુદાન રોહડિયાને વરી હતી. હસ્તપ્રતોના સંશોધન માટે એમણે વસમો રઝળપાટ

**જૂની હસ્તપ્રતોમાં વાચન અને અર્થગાંભીર્ય સમજવાનું મહત્વનું હોય છે. જૂની હસ્તપ્રતોમાં શબ્દો છૂટા પાડીને લખવાનો ચાલ ન હતો, એટલે જો વાચક અનુભવી અને જાણકાર ન હોય તો તે હસ્તપ્રતની ભાષા સમજી શકતો નથી**

કરીને સમગ્ર ગુજરાત ખૂંદી નાખેલું. ઉપરાંત રાજસ્થાન, હરિયાણા, દિલ્હી, મહારાષ્ટ્ર અને મધ્યપ્રદેશ સુધીની ખેપો કરી હતી. ચારણી સાહિત્યમાં જેમનું નામ પૂરા આદર સાથે લેવાય છે તેવા શ્રી ઈસરદાનજીના ‘હરિરસ’, ‘દેવિયાણ’, સાંયાજી ઝૂલાના ‘નાગદમણ’, ‘રુકમણીહરણ’ અને ‘અંગદવિષ્ટિ’, નરબરદાસ બારહટના ‘અવતાર ચરિત્ર’ નામનો ગ્રંથ તો તુલસીદાસ કૃત રામાયણ

જેટલો જ ચારણી સાહિત્યમાં મહત્વનો મનાય છે. આમ, શ્રી રતુદાન રોહડિયાએ સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ના ચારણી સાહિત્ય હસ્તભંડારને ગુજરાતમાં જ નહીં, દેશભરમાં જ નહીં, પણ એશિયાભરમાં અવલ્લ નંબરનું સ્થાન અપાવવાની સિદ્ધિ મેળવી છે. આમ, બે અઢી દાયકા સુધી રતુદાનની શોધયાત્રા અવિરત ચાલુ રહી. કાળક્રમે એમના સાથીદારો બદલાતા રહ્યા. દાદુદાન ગઢવી, ભગુભાઈ ગઢવી, શુભકર્ણ ગઢવી, કનુભાઈ ગઢવી, બાપુભાઈ ગઢવી, ધીરુભાઈ ગઢવી અને છેલ્લે યુનિવર્સિટીએ એમને સહાયકો આપવાનું બંધ કર્યા પછીયે એકલે હાથે શોધયાત્રા ચાલુ રાખી સાહિત્ય અને હસ્તપ્રતોના ઢગલા કરતા રહ્યા છતાં સાહિત્ય અને સંશોધન ક્ષેત્રે રતુભાઈની ઝાઝી નોંધ લેવાઈ નહીં. મારા મિત્રના નાતે તેઓ અમદાવાદ મને મળતા રહેતા. તેમના જીવન સંઘર્ષની પ્રેરક વાતમાં અમને રસ પડ્યો. સને ૧૯૮૧ના વર્ષમાં ‘મૂક-બધિર સંશોધક રતુદાન રોહડિયા’ નામે લેખ

ભારત સરકારના પ્રેસ ઈન્ફર્મેશન બ્યૂરો તરફથી પ્રગટ થતાં 'યોજના' સામયિકમાં મેં મોકલી આપ્યો. લોકસાહિત્યપ્રેમી રતુભાઈ અદાણીએ લેખ વાંચીને અત્યંત પ્રભાવિત થયા અને શ્રી રતુદાનનું ડૉ. જીવરાજ મહેતા ટ્રસ્ટ અમરેલી તરફથી રૂ. ૧૧,૦૦૦ના પુરસ્કાર સન્માનપત્ર અને શાલથી દબદબાપૂર્ણ સન્માન કર્યું ત્યારે રતુદાનના આ અભૂતપૂર્વ કાર્યની સાહિત્ય અને સંશોધન જગતને જાણ થઈ. એ પછી તેમને અસંખ્ય એવોર્ડ્સ અને સન્માનપત્રો મળ્યાં. જે મૂકવા એમનું ઘર નાનું પડ્યું. અભરાઈઓ છલકાઈ ઊઠી.

રતુદાનના રઝળપાટના નવનીતરૂપે એમની પાસે વિદ્વાન લોકસંસ્કૃતિવિદ્ શ્રી જયમલ્લભાઈ પરમારે 'ઊર્મિનવરચના' માટે લેખમાળા લખાવી જે પૂરાં બે વર્ષ લગી જ ચાલી. એ પછી રતુદાને 'નૂતન સૌરાષ્ટ્ર' દૈનિકમાં 'સજીવન અખતરા' દસેક મહિના લખ્યા. ગુજરાતના ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય પર વિશદ પ્રકાશ પાડ્યો. ગુજરાત રાજ્ય લોકસાહિત્ય સમિતિએ એમનો લોકવાર્તા સંગ્રહ 'રતન સવાયા લાખ' પ્રગટ કર્યો. કિસ્મત માસિકે 'જગદંબા જેતભાઈ' નામે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. ડૉ. ઈશ્વરભાઈ દેસાઈ સાથે સંયુક્તપણે સંપાદિત કરેલ ચારણકવિ લાંગીદાસ મહેદુંકૃત 'ઓખાહરણ' પ્રગટ કર્યું. એ પછી સ્વતંત્રપણે 'લીંબડીની જમાળ' પુસ્તક

પ્રગટ થતાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી દ્વિતીય પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું. (સને ૧૯૯૦) એ પૂર્વે પ્રગટ થયેલા તેમના પુસ્તક 'ચારણી સુદામા ચરિત્ર'ને સને ૧૯૮૯માં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પ્રથમ પારિતોષિકના અધિકારી બન્યાં. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ અગાઉ 'અંગદવિષ્ટિ' અને 'કુંડળિયા જસરાજ હરઘોળાણીરા' પ્રગટ કરેલાં. એમાં શબ્દાર્થ પાઠાંતર, નોંધો અને હસ્તપ્રતો મેળવી આપવાનું કામ કર્યું છતાં તેમના કામની ક્યાંય નોંધ લેવાઈ નહીં એનો થોડો રંજ પણ એમને હતો. આમ, ચારણી સાહિત્યના ક્ષેત્રે રતુદાનનું પ્રદાન અત્યંત મૂલ્યવાન રહ્યું છે. તેમણે ૪૦૦ કરતાંયે વુ ચારણ-બારોટ કવિઓનાં જીવન, કવન ઉપર સામગ્રી એકત્ર કરીને યુનિવર્સિટીને આપી છે. રતુદાનના ૨૫૦૦ ઉપરાંત અભ્યાસી સંશોધન લેખો પ્રગટ થયા છે. તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં તો લખ્યું જ છે, પણ હિંદીમાં કેટલાયે લેખો લખ્યા છે, જે રાજસ્થાનના 'વરદા',

'રાજસ્થાનભારતી' જેવાં પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોએ પ્રગટ કર્યાં છે. પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીઓ અને અનેક વિદ્વાનોને તેમણે ચારણી સાહિત્યના જ્ઞાનનો લાભ આપ્યો છે, અને સક્રિય મદદ કરી છે.

સ્વ. શ્રી મેઘાણીભાઈએ પ્રગટ કરેલ 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર', 'સોરઠી બહારવટિયા', 'સોરઠી ગીતકથાઓ'ના બધા ભાગોમાં ચારણી સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યના પદ્યાંશોમાં રહી ગયેલી ભૂલો તરફ રતુદાને નમ્રતાપૂર્વક અંગૂલિનિર્દેશ કર્યો. પરિણામે શ્રી જયંતભાઈ મેઘાણીએ એ અશુદ્ધિઓ તેમની પાસે સુધરાવી લીધી. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ના બધા નવા ભાગોમાં આ વાતનો નિર્દેશ મળે છે. રતુદાનનું સંશોધનકાર્ય શ્રી ડોલરભાઈ માંકડ રસપૂર્વક નિહાળતા. રતુદાન નોંધે છે કે મારી શોધયાત્રામાં દુર્લભ

હસ્તપ્રતો, લોકકથાઓ, પાળિયાની વિગતો, ત્રાગા, દસ્તાવેજો, સતીઓ અને શૂરાઓનો ઇતિહાસ જોવા મળે ત્યારે માંકડસાહેબ આનંદવિભોર બની જતા. માત્ર નાયવાનું જ બાકી રાખતા. મારા કાર્ય પર પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરવા તેઓ ધુનાના ગામ મારા ઘેર પધારેલા અને ગ્રામસભા કરીને મારા કાર્યની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતા કહેલું કે અર્ધમૂક અને પૂર્ણ બધિર વ્યક્તિને સમાજ ભારરૂપ માને છે, પણ રતુદાને એમના કુટુંબમાં જે ટેકો આપ્યો એવો બીજા કોઈ સાંભળતા કે બોલતા માણસે આપ્યો નથી. ખેતી કઠોર કામ કરતાં કરતાં સ્વબળે ચારણી સાહિત્યનો વિદ્વાન બનશે અને અમારી યુનિવર્સિટીની આબરૂને ચાર ચાંદ લગાવી દીધા?

રતુદાન જીવનભર કર્મશીલ રહ્યા. ચારણી સાહિત્યના સંશોધનનું કામ દરિયો ડહોળવા જેવું હતું. એ કામ દિવ્યાંગ રતુદાને સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યું. તેમના સંશોધન, લેખન અને સંપાદનની ફલશ્રુતિરૂપે ૩૪ જેટલા વણબોટયા વિષય ઉપરના સંશોધનગ્રંથો પ્રગટ થયા. તેમના 'હરિરસ', 'હાલા ઝાલા કુંડળિયા' અને 'નિંદાસ્તુતિ' પુસ્તકોના હિંદી અનુવાદો પણ થયા. કેટલાંક સંપાદનોમાં ડૉ. બળવંત જાની, ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા, ડૉ. તીર્થકર રોહડિયા, શ્રી સોહનદાસ ચારણ, શક્તિદાન કળિયા, શ્રી જશવંતસિંહજીનો એમને સહકાર સાંપડ્યો.

રતુદાનની ચારણી સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય સંશોધનની મોડેમોડે પણ નોંધ લેવાઈ. સને ૧૯૯૯-૨૦૦૦ના વર્ષનો ગુજરાત રાજ્યનો લોકકલાક્ષેત્રનો રૂ. ૧ લાખનો લક્ષપસાવ એ સમયના મુખ્યમંત્રી શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીના હસ્તે અર્પણ થયો. ૨૦૦૭ના વર્ષમાં લોકસાહિત્યનો 'કાગ એવોર્ડ' પૂ. મોરારિબાપુના હસ્તે અર્પણ થયો. આ ઉપરાંત નાનામોટા પયાસ ઉપરાંત એવોર્ડઝ અને સન્માનો એમના ખાતે જમા થયા. દરમ્યાનમાં શ્રી રતુદાને ચારણી સાહિત્યનું લોકભોગ્ય સંશોધન, સંપાદન અને પ્રકાશન અર્થે 'ઈસરદાન ડીંગળી(ચારણી) સાહિત્યના પ્રસાર માટે ટ્રસ્ટની રચના કરી. આ ટ્રસ્ટને ભુવનેશ્વરી પીઠના આચાર્યશ્રી તરફથી અનુદાન મળતાં 'હરિરસ' ગ્રંથનું સુમેરે પ્રકાશન કર્યું.'

રતુદાનની સાહિત્ય સંશોધનની સાથોસાથ વિસ્મય ઉપજાવે એવી એક આડવાત પણ મારે નોંધવી છે. નાનપણથી બહેરા-મૂંગાને કયો ચારણ પોતાની દીકરી દેવા તૈયાર થાય? મોટી ઉંમર સુધી રતુદાન 'કાનકુંવારાજ' રહ્યા, પણ એક શુભ દિવસે એમના નસીબનું પાંદડું ખસ્યું, છેવટે એમના સરખી એક કન્યા મળી આવી. એ કન્યા પૂર્ણ

મૂક અને બધિર. આંખની તકલીફ દિવસના અજવાળે ઝાંખું ઝાંખુ દેખે પણ રાતવરતના કાંઈ ન દેખે. આ ભારતીય હેલન કેલર સાથે રતુદાને અપૂર્વ સંવાદિતા સાધી. તેમના લગ્નજીવન અંગે પૂછતાં તેમણે આનંદવિભોર બનીને મારા હાથની હથેળીમાં આંગળીથી લખ્યું :

'આજે વર્ષોના અનુભવે સમજાયું છે કે મારા કરતાં મારી પત્નીમાં વધુ પ્રતિભા છે. એ એની ફરજ બજાવે છે. હું મારી ફરજ બજાવું છું. બધા જ પ્રશ્નો અમે સાથે બેસીને ઉકેલીએ છીએ. ઈશ્વરે અમને તીર્થંકર નામનો દેવના ચક્કર જેવો દીકરો પણ દીધો છે.'

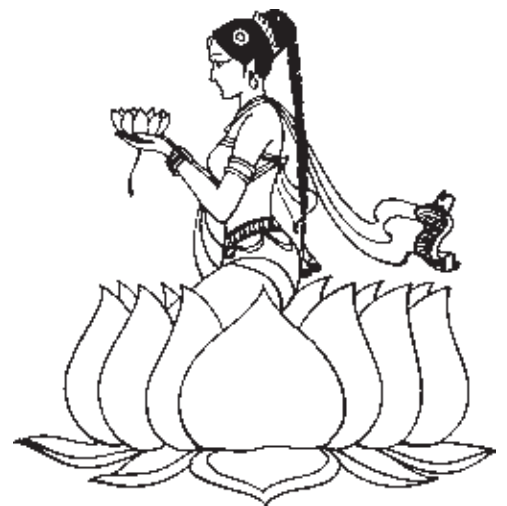
આ વાત એમના પુત્રજન્મ સમયની છે. રતુદાન બહેરામૂંગા. એમનાં પત્ની પણ બહેરાં મૂંગાં. મૂંઝકા ગામમાં એક ભાડાના મકાનમાં રહે. મકાન માલિકાનાં પત્ની ખૂબ જ સંવેદનશીલ. રતુદાન અને એમનાં પત્ની ઓરડામાં સૂતાં હોય. દીકરો રાત્રે જાગે ને રોવા માંડે. બેમાંથી એકેય સાંભળે નહીં, મકાનમાલિકાનાં ધર્મપત્નીએ

જોયું કે દીકરાની માને પૂરતું ધાવણ આવતું નથી એટલે દી'આખો રડે છે. એ બહેનને એક બાળક ધાવણું હતું એટલે તીર્થંકરને પેલા બાળક સાથે ધવરાવીને ઉછેર કર્યો. રાતના તીર્થંકર રડે તો શું કરવું. એમણે એક રસ્તો કર્યો. રાત્રે સૂઈ જાય ત્યારે રતુદાન પગના અંગૂઠે દોરી બાંધી બારીમાંથી બહાર લટકાવે. તીર્થંકર રડે તો પડોશી બહેન જાગી જાય અને દોરી ખેંચીને રતુદાનને જગાડી દે. આ રીતે ઉછેર પામેલો તીર્થંકર એમ.એ. પીએચ.ડી. થયો અને આજે એક કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે સેવા આપે છે. દિવ્યાંગ રતુદાનની આવી છે જીવન કથની ભાઈ.

શાળાની જન્મ તારીખ પ્રમાણે તા. ૧૯-૧૨-૧૯૨૮માં જન્મેલા રતુદાન રોહડિયા તા. ૧૭-૨-૨૦૦૮ના રોજ

દિવંગત થયા. સ્વપુરુષાર્થે તૈયાર થયેલો આવો સંશોધક વિદ્વાન જેણે ચારણી સાહિત્યને ગૌરવ અપાવ્યું. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.નું નામ રોશન કર્યું, એ જો વિદેશમાં હોત તો કદાચ એને માનદ્ પીએચ.ડી. કે ડૉક્ટર ઓફ લિટરેચરની માનદ્ પદવી મળી હોત, પણ સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.એ એક ઓરડાને 'રતુદાન રોહડિયા ચારણી સાહિત્ય ભંડાર'નામાનિધાન આપી એમના કાર્યને બિરદાવ્યું છે.

'સજ્જન સ્મૃતિ', ૨, પ્રોફેસરકોલોની, વિજય ચાર રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ મો. ૯૮૨૪૦૨૮૩૨૬



## બારડોલી આશ્રમ, ઉત્તમચંદ શાહ અને સરદાર પટેલ

- ભદ્રાયુ વઘરાજની

આઝાદીના અમૃત મહોત્સવની ઉજવણી કરતી વખતે સરદાર પટેલના પડછાયા જેવા ઉત્તમચંદ શાહનું સ્મરણ પુણ્યકાર્ય બની રહેશે.

‘સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ જેલમાંથી છૂટી ઘરે તો જશે નહીં, તો પછી એમના આરામ ને આશ્રયનું શું?’ એવું વિચારીને સરદાર પટેલે બારડોલીમાં સ્વરાજ આશ્રમનું નિર્માણ કર્યું. જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે સરદાર પટેલે સ્વપર્યે અને સ્વેચ્છાએ સ્વરાજ આશ્રમ બનાવવાનું કાર્ય કર્યું હતું.

બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે સ્વરાજ આશ્રમના મંત્રી તરીકે ખુશાલભાઈ કાર્ય કરતા. ઓફિસનું કાર્ય એકદમ વધી ગયું. ખુશાલભાઈને મદદની જરૂર ઊભી થઈ. કોણ મદદ કરે? એવો પ્રશ્ન થયો કે તરત જવાબ મળ્યો. મૌન-અવિરત-કાર્યકર ઉત્તમચંદ શાહનું નામ સૂચવાયું.

ઉત્તમચંદભાઈ સરભોણ છોડી બારડોલી આશ્રમમાં આવ્યા. ખુશાલભાઈ કહે, “ઉત્તમચંદ, તું તો વિદ્યાપીઠનો સ્નાતક. તારી લાયકાત તો ભાઈ બહુ મોટી. તારો તો પગાર પણ બહુ મોટો હોય. બોલ શું લઈશ?” ઉત્તમચંદભાઈ કહે, “રોટલો અને ઓટલો મળશે તો બસ. આપણે તો આઝાદી મેળવવી છે એ જ પગાર. તમે રૂ. ૪૦ લો છો તો મારે રૂ. ૩૫ લેવા.”

ખુશાલભાઈ તો ઉત્તમભાઈની રાષ્ટ્રભક્તિ જોઈને ખુશ થયા. સરદાર અને ગાંધીજી પાસે કેવા યુવકો આવી શકે છે તેનો ઉત્તમ નમૂનો ઉત્તમચંદ શાહે પૂરો પાડ્યો. તેઓએ સરદાર પટેલને કહેલું કે હું પચાસ વર્ષ સ્વરાજ આશ્રમને સાચવીશ. ઉત્તમચંદ શાહની આ ત્યાગભાવના અને નિષ્ઠાની પ્રતીતિ રૂપે બરાબર પચાસ વર્ષ પછી પોતાની ૯૯ વર્ષની ઉંમરે પરલોક સિધાવ્યા.

અહીં આપણે સ્વરાજ આશ્રમ, સરદાર પટેલ અને ઉત્તમચંદ શાહને સાંકળતી ઘટનાઓને જાણવી છે અને તેની પાછળ રહેલી દેશપ્રેમની ખેવનાને આત્મસાત્ કરવી છે.

ડ્રાફ્ટિંગની બાબતમાં ગાંધીજીની માસ્ટરી કહેવાય. બારડોલી વર્કિંગ કમિટી મળે. ગાંધીજી અને સરદારશ્રી સ્વરાજ અંગે વિચારણા કરવા ઘણી વિચારક વ્યક્તિઓને બોલાવે. ઉત્તમભાઈ વર્કિંગ કમિટીનું ડ્રાફ્ટિંગ કરે અને બાપુને બતાવે. જવાહરલાલજી બાપુની પાસે બેસે અને લખે. જવાહરલાલજી

બહુ લાંબું લખીને આવે. ગાંધીજી એમાં ફેરફાર સૂચવે. જવાહરલાલજી લેખક એટલે એમનાથી લાંબું જ લખાઈ જાય. બાપુ ટૂંકું લખાણ કરાવે એટલે બહુ ગુસ્સે થાય. ગાંધીજી ઉત્તમચંદભાઈ પાસે ટૂંકું લખાવે. અંગ્રેજ સરકાર પાસે આ લખાણ જાય. ટૂંકું અને ભાષાના પ્રભુત્વવાળું લખાણ જોઈ સરકાર દંગ થઈ જતી! જવાહરલાલજીને ટૂંકું કરેલું લખાણ પ્રથમ તો નહીં ગમતું, પરંતુ લખાણની સફળતા જોતા ત્યારે ગાંધીજીને લખતા, ‘યુ આર રાઈટ.’

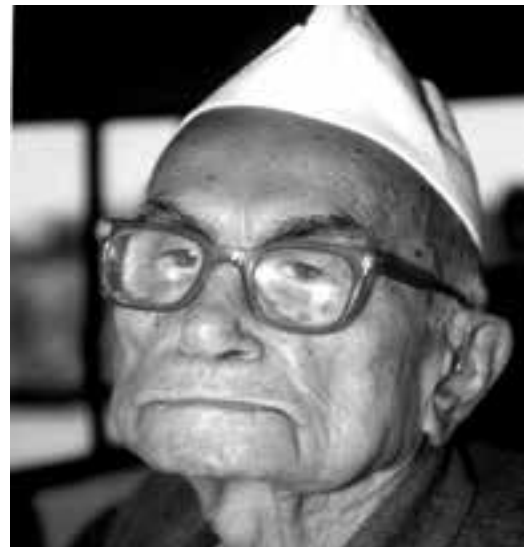
ગાંધીજીનું ડ્રાફ્ટિંગ કરી કરીને ભાષાનું પ્રભુત્વ ઉત્તમચંદભાઈએ અનાયાસે જ શીખી લીધું.

**ખુશાલભાઈ તો ઉત્તમભાઈની રાષ્ટ્રભક્તિ જોઈને ખુશ થયા. સરદાર અને ગાંધીજી પાસે કેવા યુવકો આવી શકે છે તેનો ઉત્તમ નમૂનો ઉત્તમચંદ શાહે પૂરો પાડ્યો. તેઓએ સરદાર પટેલને કહેલું કે હું પચાસ વર્ષ સ્વરાજ આશ્રમને સાચવીશ**

ગુજરાતના માજી શિક્ષણપ્રધાન સ્વાતંત્ર્ય સેનાની શ્રી ગોરધનદાસ ચોખાવાળા ઉત્તમભાઈના મિત્ર. તેમના લગ્નનો પ્રસંગ. સૌને ઉત્તમચંદભાઈ આ અંગે કહેતા. ગોરધનદાસ ચોખાવાળાએ પોતાના સમાજમાં (ન્યાતમાં) લગ્ન ન કરવાં એવો નિર્ણય કર્યો હતો.

ગાંધીજી સાથે ચીમનભાઈ શાહ નામના સેવાગ્રામના કાર્યકરની દીકરી શારદાબહેન બારડોલી આવેલાં. ગાંધીજીએ એક વાર સવારે

ઉત્તમચંદભાઈની હાજરીમાં જ કહ્યું કે, “શારદા, તું હવે લગ્ન કરી લે, કારણ કે બ્રિટિશ સરકાર અમારી ધરપકડ ક્યારે કરે એનું નક્કી નહીં, તેથી તારું શું થશે તેની મને ચિંતા થાય છે.” શારદાબહેને થોડી દલીલો પછી લગ્ન કરવાની ‘હા’ પાડી, જો ગાંધીજી છોકરો શોધી આપે તો.



બાપુની આ વાત ચાલતી હતી ત્યારે ઉત્તમભાઈ હાજર હતા. બાપુની વાત પૂરી થઈ એટલે ઉત્તમભાઈએ ગાંધીજીને કહ્યું : ‘અહીં એક ગોરધનભાઈ કરીને સરસ કાર્યકર્તા છે. સારો છોકરો છે. તેમણે પોતાના સમાજમાં લગ્ન નહીં કરવાનું નક્કી કર્યું છે. જો આપની સંમતિ હોય તો સુરત જઈ વાત કરું અને આપને મળવા લઈ આવું.’

ગાંધીજીએ સંમતિ આપી. ઉત્તમભાઈએ સુરત જઈ ગોરધનદાસભાઈને વાત કરી. ગોરધનભાઈ તૈયાર થયા. તે જ સાંજે ગોરધનભાઈને લઈને ઉત્તમભાઈ બારડોલી આવી પહોંચ્યા.

ગાંધીજીએ શારદાબહેન તથા ગોરધનભાઈને બેસીને વાત કરવાનો સમય આપ્યો. બંને લગ્ન કરવા સંમત થયાં. બીજે જ દિવસે શારદાબહેન અને ચોખાવાળાના ચાંલ્લા નક્કી થયા. સરદારસાહેબ અને ગાંધીજીએ આ વાત જાહેર કરી. ઉત્તમચંદભાઈ ગોળધાણા લઈ આવ્યા. બા ચોખા ને કંકુ લાવ્યાં. કસ્તૂરબાએ ચાંલ્લા કર્યા. સૌએ આશીર્વાદ આપવાના શરૂ કર્યા. પ્રથમ બાપુએ આશીર્વાદ આપ્યા. પછી બાએ, પછી સરદારસાહેબે.

આ સમારંભમાં ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના અંગ્રેજમિત્ર કેલનબેક પણ હાજર હતા. કેલનબેક કુંવારા હતા. એમણે ગોરધનભાઈના હાથ મજબૂત પકડી ખૂબ હાથ હલાવીને ખુશીમાં અભિનંદન આપ્યાં. સરદારસાહેબે કેલનબેકની મશકરી કરતાં કહ્યું :

“મિ. કેલનબેક, તમે ગોરધનભાઈના હાથ કેમ બહુ હલાવ્યા ? મને લાગે છે કે તમે કુંવારા રહી ગયા છો, તેનો તમને અફસોસ છે.” કેલનબેકે પણ હસતાં હસતાં જ ગાંધીજી તરફ જોઈને ઉત્તર આપ્યો કે, “હું કુંવારો રહી ગયો છું તે આ ગાંધીને પાપે.” બધા ખૂબ હસ્યા. ત્યાં તો ગાંધીજી બોલ્યા,



“મારી ભૂલને કારણે તમે કુંવારા રહ્યા છો તેથી હવે આ બેને પરણાવી એ ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લઉં છું.”

ઉત્તમભાઈ ઉપરનો પ્રસંગ વર્ણવતાં કહે છે કે, “ગાંધીજી દેશની સ્વતંત્રતાના આંદોલનની સાથે સામાન્ય કાર્યકર્તાની સામાજિક વાતો પર પણ કેટલું બધું ધ્યાન રાખતા તે આવા પ્રસંગ પરથી સમજાય છે.”

● બાપુનું બારડોલી આવવાના કારણે ઉત્તમચંદભાઈને મહાત્મા ગાંધીજીને નજીકથી જોવાનું, સેવા કરવાનું અહોભાગ્ય સાંપડ્યું હતું. બાપુની ચોવીસ કલાકની દિનચર્યામાં ઉત્તમચંદભાઈ હાજર જ હોય. સરદારસાહેબની પાછી સૂચના કે, “બાપુને કોઈ વાતનું કષ્ટ ન પડે તેનું ઉત્તમચંદ બરાબર ધ્યાન રાખજે.”

ઉત્તમભાઈએ જોયું કે, બાપુ ખોરાકમાં પાંચ વસ્તુ જ લે છે અને તે પણ વજન કરીને જ.

ઉત્તમભાઈ બાપુને પૂછતાં કે, “આ શું બાપુ ? ખોરાક વજન કરીને ? વળી, એમાં મરચું નહીં, હળદર નહીં, ખાંડ નહીં.” ગાંધીજી પાસે ઉત્તર તો તૈયાર જ હતો, “તમે આડુંઅવળું ખાઈને જીભને બગાડી મૂકો છો. મને તો આમાં જ સ્વાદ આવે છે.”

● બારડોલી આશ્રમમાં મહાત્મા ગાંધીજીનો મુકામ હતો. બારડોલીથી રોજ સાંજના પાંચ વાગ્યે ટપાલ નીકળી જાય. અગત્યની ટપાલ હોય તો પાંચ વાગ્યા પછી લેટ ફી ભરીને પત્રો સ્ટેશને પહોંચાડવા પડે. એક વખત બાપુનો કોઈ અગત્યનો પત્ર ટપાલમાં આપવો રહી ગયો. ટપાલ નીકળી ગયેલી. બારડોલી સ્ટેશને લેટ ફીવાળી ટપાલ પણ લેવાની ના પાડી. મહાદેવભાઈએ ઉત્તમભાઈને સુરત જઈ ટપાલ પોસ્ટ કરવાનું કહ્યું.

ઉત્તમભાઈએ પેલો પત્ર સાંજે ૫-૧૦ વાગ્યે લીધો. ૫-૨૦ વાગ્યે ગાડી આવે. ઉત્તમભાઈએ મહાદેવભાઈને કહ્યું, “માણસ મોકલીને ટપાલ સુરત નંખાવું છું.” આ વાત ચાલતી હતી ત્યાં જુગતરામભાઈ આવ્યા. કહે, “હું સુરત જાઉં છું, હું ટપાલ પોસ્ટ કરી આવીશ.” મહાદેવભાઈ બોલ્યા, “ઉત્તમભાઈ, પેલો પત્ર જુગતરામભાઈને આપો. તે સુરત સ્ટેશનેથી રવાના કરશે.”

બાપુ બાજુમાં બેઠેલા હતા. આ વ્યવસ્થા થતી હતી તે વાતો પૂ. બાપુ સાંભળતા હતા. જુગતરામભાઈ ટપાલ લઈ સુરત ગયા. સવારે પાછા આવ્યા. બાપુ ત્યારે માલિશ કરી સ્નાન કરવા બેસતા જ હતા. બાપુએ જુગતરામભાઈને પૂછ્યું, “કેમ, પેલો પત્ર રવાના કર્યો કે ?”

જુગતરામભાઈ તો વિમાસણમાં પડ્યા. કારણ કે તેઓ

પત્ર પોસ્ટ કરવાનું ભૂલી ગયા હતા. બાપુ આ જોઈને ખડખડાટ હસ્યા અને બોલ્યા, “ઉત્તમચંદ, આવાં કામો કવિને ન સોંપાય. એમને એવું યાદ જ ન રહે.” પછી તરત જ બોલ્યા, “હવે આ પત્ર આજની ટપાલમાં રવાના કરજો.”

● સાબરમતી અને સેવાગ્રામની જેમ અહીં બારડોલી આશ્રમમાં પણ બાપુ હંમેશાં વહેલી સવારે વાગ્યે ઊઠી જતા.

ઉત્તમભાઈને માથે રોજ સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠવાનો ઘંટ વગાડવાની જવાબદારી. ૪-૧૫ વાગ્યે બીજો ઘંટ વાગે એટલે પ્રાર્થના શરૂ થતી. પ્રાર્થના શરૂ કરવાની હોય ત્યારે પ્યાલામાં ચમચો નાખી ખખડાવવાનો. તેમ થાય એટલે પ્રાર્થના શરૂ. ૪-૪૦ સુધી પ્રાર્થના ચાલતી. ગીતાના શ્લોકો નક્કી કરેલા ક્રમમાં રોજ બોલાતા. એક અઠવાડિયામાં ગીતા પૂરી થઈ જતી. બાપુ કોઈ પણ કાર્યમાં નિયમિતતાના આગ્રહી. મિનિટે મિનિટે હંમેશાં જાગ્રત. જરાય પ્રમાદ નહીં. આળસ તો બાપુ પાસે ફરકી જ ન શકે.

એક વખત ૪ વાગ્યાનો ઘંટ ઉત્તમચંદભાઈએ સમયસર વગાડ્યો પણ પછી કોઈ મહેમાન આવવાના હોવાથી સરદારશ્રીએ ઉત્તમભાઈને બોલાવ્યા. આ દરમિયાન બીજો ઘંટ ૪-૧૫ ને બદલે ઉત્તમભાઈથી ૪-૨૦ થતાં વગાડી શકાયો. બાપુના ધ્યાનમાં આ તરત જ આવી ગયું. ૪-૨૨ વાગ્યે પ્રાર્થના શરૂ થઈ પણ ઉત્તમભાઈ સામે જોઈ પોતાનું ઘડિયાળ ઊંચું કરીને ધ્યાન દોર્યું. ઉત્તમભાઈ કહે છે, “ઘડિયાળ બતાવ્યું અને મને મારી ભૂલ સમજાઈ ગઈ. મેં પણ તરત જ માફી માગી.”

સમયપાલન તો ભાઈ બાપુનું જ. અખંડ જાગ્રત રહે અને આપણને જાગ્રત રાખે. ‘સમયપાલન એ સ્વરાજ મેળવવાની પહેલી શરત છે.’ એવું બાપુ માનતા.

● બાપુ જ્યારે જ્યારે બારડોલી આવે ત્યારે આશ્રમના બંગલાના મેડા પર તેમનો નિવાસ રહેતો. તે દિવસોમાં તેમને આકાશદર્શનના અભ્યાસની રટ લાગેલી. બાપુ કહે, “ઉત્તમચંદ, છોટુભાઈ સુથાર લિખિત ‘આકાશદર્શન’ લાવી આપજો, મારાથી વાંચી શકાશે.”

એક વખત બાપુ મસાજ કરાવતા હતા. ઉત્તમચંદભાઈએ બાપુને પ્રશ્ન કર્યો, “બાપુ, આપ આવડા મોટા વિદ્વાન છો. આટલું બધું આપને જ્ઞાન છે. પછી શું કામ આટલું બધું વાંચો છો? શાંતિથી થોડી વાર આરામ કરતા હો તો.”

બાપુએ ઉત્તમચંદભાઈનો કાન પકડ્યો. ઉત્તમચંદભાઈને સમજાવતા કહ્યું, “મનુષ્ય સ્ત્રી હોય કે પુરુષ - એ આજીવન વિદ્યાર્થી છે.” બાપુ હંમેશાં જ્ઞાનની ઉપાસના કરતા, સતત જાગ્રત રહેતા અને જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરતા જ રહેતા. મૃત્યુના

દિવસે પણ, બંગાળી શીખી લેવું તે દિવસોમાં એમને જરૂરી લાગતું તેથી, બંગાળીનો પાઠ શીખીને પ્રાર્થનાસભામાં ગયેલા.

બાપુ જ્ઞાનની ઉપાસના માટેના આજીવન વિદ્યાર્થી. !

જ બારડોલી આશ્રમમાં બાપુ ઊતરતા. એક વખત માલિશ પછી બાપુ સ્નાન કરવા ગયા. એ જ સમયે અંગ્રેજ અખબારના તંત્રી તેમને મળવા આવ્યા. બાપુને મળીને વળતી ગાડીએ પાછા જવાની તેમની જરૂરિયાત તેમણે જણાવી. કોઈ કહે, ચાલો બાપુને પૂછીએ. આવી હિંમત કોણ કરે? ઉત્તમચંદભાઈએ કહ્યું, “લાવો, બાપુને પૂછી આવું!” અને ઉત્તમભાઈએ બાપુને પૂછ્યું.

બાપુએ સંમતિ આપી. અંગ્રેજ મિત્રને બોલાવ્યા. બાથરૂમમાં રહી, બહાર ઊભેલા અંગ્રેજ મિત્રને સ્નાન કરતાં કરતાં ઈન્ટરવ્યૂ આપ્યો. અંદરથી જ અંગ્રેજ ખબરપત્રીને કહ્યું, “હવે તમે વહેલા જાઓ જેથી તમારો સમય જળવાઈ જાય.”

અંગ્રેજ મિત્રે બાપુનો ખૂબ આભાર માન્યો.

બાપુની સહજ સરળતા અને નિખાલસતા જોઈ એ તો આભો જ બની ગયો.

● એક વખત નામદાર આગાખાન બાપુની મુલાકાતે બારડોલી આવ્યા. તેમને રેલવેમાં પોતાના કોચ ઉપરાંત રસોડું, સ્નાન માટે તથા કામ કરનારા માટેના બે કોચ વધારાના અપાતા. પ્રિન્સ આગાખાને સંદેશો મોકલ્યો. મારે ગાંધીજીને મળવું છે. સમય આપશો.

બાપુથી અલગ સમય ફાળવી શકાય એવું નહોતું એટલે બાપુના જમવાના સમયે તેમને મળવાનું ગોઠવવું એવું સૌએ વિચાર્યું. તેથી મહાદેવભાઈએ કહેવડાવ્યું કે, “૧૧ વાગ્યે આપ જરૂર આવો.” વળી, બાપુએ વિવેકપૂર્વક એ પણ પુછાવ્યું કે, “જમવાનો સમય છે, અમારી સાથે જમશો ને?”

આગાખાને તરત ઉત્તર મોકલ્યો કે, “મને ભાવતું જમાડશો તો જરૂર જમીશ. બાજરીનો રોટલો, રીંગણ,



કઢી અને કોથમીરની ચટણી આપશો તો ગમશે.” બાપુએ ઉત્તમચંદભાઈને બોલાવ્યા. રસોઈયાને બોલાવ્યો. બાપુએ કહ્યું, “તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે રીંગણાં-પાપડીનું શાક, બાજરીનો રોટલો, કઢી તથા કોથમીરની ચટણીની વ્યવસ્થા કરો.”

બાપુની સૂચના પ્રમાણે ઉત્તમચંદભાઈએ બધી વ્યવસ્થા કરી લીધી. બધું વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ ગયું. બાપુ અને આગાખાને ચર્ચાઓ કરી. ૧૧-૩૦ વાગ્યે બાપુએ આગાખાનને જમવા બેસાડયા. બાપુએ હાજર રહીને તેમને જમાડયા. કોથમીરની ચટણીથી માંડી બધી વાનગીઓ ખૂબ પ્રસન્નતાથી આગાખાન જમ્યા. લંડન કે પેરિસમાં પણ આવું જમવાનું નથી મળતું એવો સંતોષ તેઓએ વ્યક્ત કર્યો.

છેલ્લે આગાખાને પૂછ્યું, “બાપુ, હું તમને શી મદદ કરી શકું?”

બાપુએ તરત ઉત્તર આપ્યો, “તમારા અંગ્રેજમિત્રને કહો કે ભારતને હવે જલદી આઝાદી અપાવે.”

કોણ મહેમાન અને કોણ યજમાન ?

બાપુના બારડોલી નિવાસનું બધું ખર્ચ વાલચંદ હીરાચંદ, ‘સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન’ વાળા ઉપાડતા. તેઓ સરદારશ્રી પાસે ખર્ચનો એસ્ટિમેટ માંગે અને તેટલી રકમ વાલચંદભાઈ આપે.

એક વાર વાલચંદભાઈ ગાંધીજીને મળવા બારડોલી આવ્યા. સરદારશ્રીએ ઉત્તમચંદભાઈએ જણાવ્યું કે, આજે વાલચંદભાઈની હાજરીમાં તેમના માનમાં વિશિષ્ટ ભોજન આશ્રમને રસોડે બનાવવામાં આવે. ભોજનમાં પૂરણપોળી, દાળ, ભાત, શાક અને મેથીનાં ભજિયાં બનાવવામાં આવે. સાથે કચુંબર ભૂલતો નહીં. ઉત્તમભાઈએ સરદારશ્રીને કહ્યું, “આશ્રમને રસોડે તો ૨૦૦ જણા જમે છે. થોડા વધુ મહેમાનો ઉમેરાય તો શું કરીશું?” સરદારશ્રીએ કહ્યું, “જમાડો, જમાડો.” બધાને ખૂબ

સરસ ભોજન મળ્યું. બાપુની સાથે આવેલા મિત્રોને પણ સરસ ભોજનનો લાભ મળ્યો. બધાંએ ભરપેટ ખાધું. એક બહેને બાપુને જઈને કહ્યું, “બાપુ આજે તો અમે હોટેલમાં જમ્યા.” શું શું ખાધું તેની વિગતે વાત બાપુને પહોંચાડી. તે વખતે આખું રસોડું ઉત્તમચંદભાઈ સંભાળતા. તેથી બાપુએ કહ્યું, “બોલાવો ઉત્તમચંદને.” ઉત્તમભાઈ બાપુ પાસે ગયા. બાપુ કહે, “ઉત્તમચંદ, તને એટલા માટે બોલાવ્યો છે કે, આજે તો તે આશ્રમને હોટલ બનાવી દીધો ! મેં તને સાદાઈથી રસોડું ચલાવવાનું કહ્યું છે.”

ઉત્તમચંદભાઈ કહે, “બાપુ મારે એક પ્રશ્ન છે. મારે કોનું સાંભળવું ? આપ આશ્રમના મહેમાન છો. સરદારશ્રી આશ્રમના યજમાન છે. મારે મહેમાનનું સાંભળવું કે યજમાનનું ?” બાપુ કહે, “તારી વાત સાચી” એમ કહીને ઉત્તમભાઈના બરડામાં પ્રેમથી એક ધબ્બો માચી. બાપુની સરળતા તો જુઓ !

બાપુનું આત્મદર્શન જોવા જેવું હતું.

**ઉત્તમચંદભાઈ કહે, “બાપુ મારે એક પ્રશ્ન છે. મારે કોનું સાંભળવું ? આપ આશ્રમના મહેમાન છો. સરદારશ્રી આશ્રમના યજમાન છે. મારે મહેમાનનું સાંભળવું કે યજમાનનું ?”**

બારડોલી આશ્રમમાં બાપુ રહે એટલે છને ટકોરે ફરવા નીકળે જ. બહાર જવાને બદલે અંદર બંગલા પાસે જ ચારપાંચ રાઉન્ડ લેતા. ઉત્તમચંદભાઈ અચૂક હાજર જ રહેતા. મહાત્મા ગાંધી સાથે એટલી જ ઝડપથી ચાલતા અને વાતો કરતા.

બાપુ બોલ્યા, “ઉત્તમચંદ ! તું પણ મારી સાથે ફરવા આવ્યો છે ને ?” ઉત્તમભાઈએ ‘હા’ કહી. ઉત્તમભાઈ કહે, “મારે એક વાત

આપની પાસેથી જાણવી છે. “બાપુ કહે ‘પૂછ’. ઉત્તમભાઈએ પૂછ્યું, “બાપુ, આપ દુનિયાના મહાપુરુષ છો. આપ આટલા ચારિત્ર્યવાન છો તો આપના દીકરા હરિલાલભાઈ આવું કેમ વર્તે છે ?” બાપુએ કહ્યું, “ઉત્તમચંદ, હરિલાલના આવા અવગુણો એ મારો દોષ છે.”

૧૯૪૫માં મહાત્મા ગાંધી બારડોલી આવશે એવો સંદેશો સરદારસાહેબ પર આવ્યો. સરદારસાહેબે તૈયારી કરવા માંડી. આશ્રમની સફાઈ તથા બાપુ માટેની થોડીક સગવડ તથા બકરીના દૂધ માટે બકરી બાંધવાની સગવડ પણ કરી.

આશ્રમનાં બાળકો એટલે સરદારસાહેબની ‘વાનરસેના’ કહેવાય. સૌ બાળકોને બોલાવ્યાં. એવું સરસ સમજાવ્યું કે, ચાલો બાપુ આવવાના છે. બકરી માટે ઘાસ કાપી લાવો. બીજું બાપુ પગમાં પાવડી પહેરે છે, તેથી યોગાનમાં પડેલા મોટા મોટા કાંકરા વીણી લો, જેથી બાપુને ચાલવામાં જરાય તકલીફ ન પડે ! સરદારસાહેબને ગાંધીજી માટે કેટલી બધી ભક્તિ હશે !

સરદારસાહેબ બારડોલી આશ્રમમાં આવેલા.





ઉત્તમભાઈનો દીકરો ભરત સવારના પહોરમાં આશ્રમના યોગાનમાં રમતો હતો. સરદારસાહેબે બૂમ પાડી, “એ ગઠિયા, અહીં આવ.” ભરત દોડતો દોડતો સરદારસાહેબ પાસે પહોંચ્યો. “શું કહો છો દાદાજી ?”

સરદારસાહેબ પૂછે, “ગઠિયા તું શું ભણે છે ? કઈ સ્કૂલમાં ભણે છે ?” ભરત કહે, “મારા કાકા કહે છે આપણાથી હાઈસ્કૂલમાં ભણવા ન જવાય, આપણે તો ગાંધીજીના વિચારવાળી શાળામાં જ ભણવાનું.” સરદારસાહેબ કહે, “તારા કાકા શેમાં ભણેલા એ પૂછી આવ.” ભરત ઉત્તમચંદભાઈને પૂછવા ગયો. ઉત્તમભાઈ કહે, “કાકા તમે શેમાં ભણેલા ?” ઉત્તમભાઈ કહે, “હાઈસ્કૂલમાં” ભરત દોડતો દોડતો સરદારસાહેબ પાસે ગયો. જઈને કહે, “દાદા, દાદા ! મારા કાકા હાઈસ્કૂલમાં ભણેલા.”

સરદારશ્રી કહે, “તો પછી તને કેમ તારા કાકા હાઈસ્કૂલમાં ભણવાની ના પાડે છે ?” સરદારશ્રીએ ઉત્તમચંદભાઈને બોલાવ્યા અને કહે, “ગઠિયાને કેટલા દિવસ ઘેરે ભણાવીશ ? ગામની હાઈસ્કૂલમાં ભણવા મૂકી દે.” ઉત્તમચંદભાઈએ સરદારશ્રીનો હુકમ માથે ચડાવ્યો અને ભરતને બારડોલીની હાઈસ્કૂલમાં ભણવા મૂક્યો.

મહાત્મા ગાંધીજીનો મુકામ બારડોલી આશ્રમમાં હતો. ગાંધીજી આવે એટલે સરદારસાહેબ તો હોય. પરંતુ મહાદેવભાઈ પણ હોય જ. બાપુને એક દિવસ ઉત્તમચંદભાઈનું કામ પડ્યું. મહાદેવભાઈને બાપુ કહે, “મહાદેવ, જાઓ, ઉત્તમચંદને બોલાવોને.” મહાદેવભાઈ ઉત્તમભાઈના ઘર તરફ ગયા. બહારથી સંતોકબહેનને બૂમ પાડીને કહે, સંતોકબહેન, ઘરના માલિક ક્યાં છે ?

સંતોકબહેન કહે, “ઘરની માલિક તો હું છું.”

મહાદેવભાઈ કહે, “તો તમારા ઘરના ભાડૂત ક્યાં છે ?” સંતોકબહેન ખડખડાટ હસી પડ્યાં. મહાદેવભાઈ હસતા હસતા ઉત્તમભાઈની શોધમાં રસોડે ઊપડયા.

બાપુનો મુકામ બારડોલીમાં હોય ત્યારે કેટલાંક નવાં પરણેલાં યુગલો બાપુને પગે લાગી આશીર્વાદ મેળવવા આવતાં. એક વખત એક પરિચિત યુગલ પરણીને હોંશભર્યું બાપુને મળવા આવ્યું. સરદારશ્રી નિવાસસ્થાને નીચે બેઠેલા. ગાંધીજી માળ પર હંમેશની માફક બેઠેલા. સરદારશ્રી ગમ્મત કરતાં કહે, “આશીર્વાદ મેળવી તરત જ ભાગી આવજો. જોજો ભેરવાઈ ન જતા.”

ઉત્તમચંદભાઈ એ લોકોને લઈ બાપુ પાસે ગયા. ગાંધીજીએ આશીર્વાદ આપતાં આપતાં અભ્યાસ વગેરે બધું

પૂછી લીધું. પેલા યુગલે સામેથી કહ્યું, “અમને કાંઈક કહો, સૂચવો એટલે અમે અમારું જીવન ગોઠવીએ.” ગાંધીજી કહે, “તમે પૂછો જ છો તો કહું, એક વર્ષ સાથે રહેવું તો ખરું, પણ સંયમ પાળવો. બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું.”

યુગલ નીચે આવ્યું. સરદારશ્રી હસ્યા અને કહે, “જુઓ, પૂછવાના થયા તો ભેરવાયા ને ? તમે સામે ચાલીને પૂછ્યું છે તો તમારા મૈત્રીભાવની કસોટી થશે એમ હવે ગણો.”

● સરોજિનીદેવીનું શરીર ભારે, તેથી સવારે વહેલાં ઊઠતાં. તેથી તેમનો ઉતારો ઉત્તમચંદભાઈને ઘેરે જ રહેતો. ઉત્તમભાઈના ઘરેથી દૂર બાલદીવાળાં પાયખાનાં હતાં. એકાદ વખત એમને પાયખાનાં દુર્ગધવાળા લાગ્યાં.

સરોજિની નાયડુ સીધાં સરદારશ્રી પાસે ગયાં, કહે, “પાયખાનેમ્ બદલૂ આ રહી હૈ.”

સરદારસાહેબે તો એમના હનુમાન ઉત્તમચંદભાઈને બોલાવ્યા કહે, “ઉત્તમચંદ, સરોજિની નાયડુ કંઈ ફરિયાદ કરે છે, જરા જોઈ લેજે ને.” ઉત્તમચંદભાઈને સરદારશ્રી કહે ને એ કાર્ય ન થયું હોય એવું બને જ નહીં. આજનું સરોજિનીદેવીવાળું કાર્ય બહુ અઘરું હતું. દુર્ગધ જાય કેવી રીતે ? ઉત્તમચંદભાઈ અને બીજા કાર્યકર્તાઓએ નક્કી કર્યું કે, સુરતમાં ગુલાબજળ તો મળે જ. એ સસ્તું પણ હોય છે. મંગાવી લઈએ અને પાયખાનામાં છાંટી દઈએ. સુરતથી ગુલાબજળ મંગાવ્યું. રાતે સૂતાં પહેલાં પાયખાનાં ધોઈ નાખ્યા અને ગુલાબજળ

છાંટી દીધું !

સરોજિનીદેવી સવારે ઊઠીને પાયખાને ગયાં. પાયખાનાં એકદમ સ્વચ્છ અને સુગંધનો અનુભવ થયો ! તેમણે ફરિયાદને બદલે પ્રસન્નતા અનુભવી. સરદારને જઈને કહે, “અહીં ગુલાબ તો નથી, છતાં પાયખાનાંમાં ગુલાબની સુગંધ આવે



છે. પાયખાનાં એકદમ સ્વચ્છ છે. આ ગુલાબની સુગંધ આવી ક્યાંથી ?”

સરદારસાહેબ કહે, “જોયું, આ તો ગુજરાત છે, આ ગુજરાતની કમાલ છે.” પછી સરદારસાહેબે ઉત્તમચંદભાઈને બોલાવ્યા અને પૂછે, “ઉત્તમચંદ, તેં વળી શાની કમાલ કરી ?” ઉત્તમચંદ કહે, “સરદારસાહેબ, એ તો અમે ગુલાબજળ છાંટ્યું છે, જેથી તમારી પાસે ફરિયાદ ન આવે.”

સરદાર સાહેબ હસી પડ્યા ને બોલ્યા, “સારું, સારું વાંધો નહીં, થવા દે, થવા દે.”

દિલ્હી જઈને વસેલા સરદારસાહેબને બારડોલીનાં કામોની ચિંતા થતી. એક વાર આશ્રમના કામે ઉત્તમચંદભાઈને દિલ્હી જવાનું થયું. તે અરસામાં ઉત્તમભાઈ દર મહિને પચાસ રૂપિયા જ વેતન લેતા. મોંઘવારી અને પરિવારના વહેવારો વગેરે તેમના ખ્યાલમાં હતા.

ઉત્તમભાઈ દિલ્હીથી પાછા આવતા હતા ત્યારે સરદારશ્રી કહે, “ઉત્તમચંદ, તેં અને તારા પરિવારે સેવાના કામમાં ઘણું વેડ્યું છે. સંસ્થાની સેવામાં પાછું વાળીને જોયું નથી. તમારા સંજોગો જોઈને મારે તમને ૧૦,૦૦૦/- રૂપિયા જેટલી નાની મદદ કરવી છે.”

આ વાત દરમિયાન સરદારસાહેબને બારડોલી આવવાનું થયું. મદદની વાત સંતોકબહેનને બોલાવીને સરદારસાહેબે કરી.

સંતોકબહેન કહે, “સરદારસાહેબ, આપના આશીર્વાદ જ અમને આપો. આપની કૃપા જ મોટી મદદ છે.”

સંતોકબહેન પણ ઉત્તમભાઈ જેવાં જ ને !

વાત આ લોકો માનવાનાં નથી એવું સરદારસાહેબને લાગ્યું. તેથી વાતને અંતે તેમણે ઉત્તમચંદભાઈનું વેતન રૂ. ૫૦/- હતું તેને બદલે રૂ. ૧૫૦ /- લેવા મમતાભર્યું દબાણ કર્યું, જેનો ઉત્તમભાઈ વિરોધ ન કરી શક્યા !

ઉત્તમભાઈનો ત્યાગ ખરો, પણ સંતોકબહેનનો પણ એટલો જ.

#### ● સરદારની અંતિમ મુલાકાત વેળાની અંતિમ ઘચ્છા :

આઝાદી આવ્યા પછી દિલ્હીનાં જવાબદારીવાળાં કામોમાં સરદારને ઘણો સમય આપવો પડતો. તેથી સરદારશ્રીથી બારડોલી ઓછું અવાતું. બાપુ ગયા પછી તેઓ થોડા ખિન્ન પણ રહેતા હતા. બધાની અસર તેમની તબિયત ઉપર પડતી હતી.

છેલ્લે ૧૯૪૯માં સરદારશ્રી બારડોલી આવ્યા. આ તેમની છેલ્લી મુલાકાત હતી. વૃદ્ધત્વને આંબી ગયેલ પિતા જેમ છેલ્લા દિવસોમાં પોતાના પુત્રને પરિવારની વ્યવસ્થા માટે પોતાની અંતિમ ઈચ્છાઓ પ્રદર્શિત કરતા હોય તેમ ઉત્તમચંદભાઈને પોતાની પાસે બોલાવીને બેસાડ્યા.

પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત અને લથડતા જતા શરીર સામે નિર્દેશ કરતાં બોલ્યા, “ઉત્તમચંદ હવે આ નગરીમાં (શરીરમાં) ચોર (રોગ) ભરાયો છે. ભરોસો નથી ક્યારે શું થશે. પણ જો આ આશ્રમ બાપુની પ્રેરણા અને આશીર્વાદથી એક ઐતિહાસિક સ્થળ બની ગયો છે. અહીંથી જગતને સફળ એવા એક અહિંસક, સ્વાધીનતા સંગ્રામનો પરિચય થયો છે. બારડોલીએ દુનિયાના દેશોને મુક્તિ માટેનો નવો રસ્તો ચીંધ્યો છે. એ રીતે આ આશ્રમ અને આ પ્રદેશ એ સાબરમતી કે સેવાશ્રામની જેમ દુનિયાના લોકો માટેનું તીર્થસ્થળ બની રહેશે. માટે એ રીતે આ સ્થળનું જતન કરજો. અને સ્વરાજ્યને સુરાજ્ય બનાવવા પ્રજાનું ઘડતર કરવાના રચનાત્મક કાર્યોને જોવા-જાણવા પણ લોકો આવી સંસ્થાઓ પાસે અપેક્ષા રાખશે. તો આ આશ્રમને એવું જીવતું જાગતું રચનાત્મક કેન્દ્ર બનાવજો.”

સરદારશ્રીની આ અંતિમ ઈચ્છાને આદેશ તરીકે માથે ચડાવી તેને ન્યાય આપવાનો નમ્ર પ્રયત્ન ઉત્તમચંદભાઈએ કર્યો છે. ઉત્તમચંદભાઈ કહે છે, “કન્યાકેળવણી, ખાદી ગ્રામોદ્યોગનાં કાર્યો અને ગાંધી-સરદારનાં સંસ્મરણોના સ્મૃતિસંકુલની રચના એ મારી પણ અંતિમ ઈચ્છા બની રહી છે. એમાંથી મને પણ જીવવાનું બળ મળે છે, લાભું જીવવાની પ્રેરણા મળતાં રહ્યાં છે.”

આઝાદીના અમૃત મહોત્સવની ઉજવણી કરતી વખતે સરદાર પટેલના પડછાયા જેવા ઉત્તમચંદ શાહનું સ્મરણ પુણ્યકાર્ય બની રહેશે.

‘ગ્રેમચંદિર’, નર્મદા પાર્ક-૪  
અમીન માર્ગ પાસે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧  
મો-૯૯૯૯૯૨૦૩૩



## આદિવાસી સમાજનું પ્રમુખ તંતુ સ્વરવાદ્ય : તંબૂર

- ભગવાનદાસ પટેલ

### પૂર્વભૂમિકા

એક કાળે અને કેટલાક વિસ્તારોમાં અત્યારે પણ પહાડો અને ગાઢ વનોમાં વસવાનું બન્યું હોવાથી કુદરતી ક્રિયા-કલાપો અને પ્રકૃતિ-તત્ત્વોના વ્યાપારોનો પ્રભાવ આદિવાસી સમાજના લોકજીવન પર પડ્યો છે.

આદિવાસીઓને આરંભથી જ પ્રાણીઓ-પક્ષીઓ જેવી વન્યસૃષ્ટિ સાથે વસવાનું થયું હોવાથી પક્ષીઓનું કૂજન સાંભળીને આનંદ પામવાનું બન્યું છે. હિંસક પ્રાણીઓની ત્રાડથી ભય પામવાનું બન્યું છે. અને એમનો સામનો કરવા વિવિધ પેંતરા લેવા પડ્યા છે. તેઓને યોગક્ષેમ (જીવનચાપન) માટે વારંવાર પહાડો પર ચડવું પડ્યું છે. ફેણ ચડાવીને ફૂંકાડા સાથે દંશ દેતા સાપનો સામનો કરવો પડ્યો છે. આદિવાસી સમાજે જળમા ઊછળ-કૂદ કરતી માછલીઓના દેહના વિવિધ લયથી વિસ્મય પામી આનંદ પ્રાપ્ત કરવા અનુકરણ કર્યું છે. આ બધાં પ્રકૃતિ-તત્ત્વો વિવિધ ક્રિયા-કલાપો અને વ્યાપારોનો તથા ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓનો પ્રભાવ આદિવાસી સમાજના લોકજીવન પર પડ્યો છે. આ પ્રભાવ તળે આદિવાસી સમાજના સભ્યનું ચિત્તંત્ર, કંઠંત્ર, દેહંત્ર અને મનોશારીરિક ભાવો ઘડાયાં છે. કુદરતી વ્યાપારોના અનુકરણથી કંઠના ધ્વનિઓ અને સ્વરો કેળવાયા છે. વિશિષ્ટ-વિષમ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં થતી ભાગ-દોડ અને ઊછળ-કૂદમાંથી તેમના દેહનો લય ઘડાયો છે. આવાં પ્રાકૃતિક પરિબળો વચ્ચે એમના કંઠે સંગીત અને દેહે નૃત્યોનું ઘડતર કર્યું છે. આ આદિસંગીત અને નૃત્યોને વધુ પ્રભાવી બનાવવા એમણે આત્મસૂઝથી વાદ્યોનું સર્જન કર્યું છે. આ વાદ્યો પણ એમણે કુદરતમાંથી મળતી ચીજ-વસ્તુઓમાંથી સિદ્ધ કર્યાં છે.

આમ, જીવનચાપન ચલાવવાની જીવનરીતિ અને તેના પર પડેલો પ્રકૃતિનાં કોમળ-કરાલ રૂપોનો પ્રભાવ અને એને અભિવ્યક્ત કરવાની રીતિઓમાંથી આજની આદિવાસી સમાજની સંગીત-વાદ્ય-નૃત્ય-નૃત (મૂક અભિનય) ની લોકવિદ્યાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થયો છે. આ બધાં પ્રાકૃતિક પરિબળોને કારણે આદિવાસી ગીત, સંગીત, વાદ્યો અને નૃત્યો અન્ય ગ્રામીણ અને નગરીય ગીત, સંગીત, વાદ્યો અને નૃત્યથી અલગ પડે છે.

આમ, જીવનચાપન ચલાવવાની જીવનરીતિ અને તેના પર પડેલો પ્રકૃતિનાં કોમળ-કરાલ રૂપોનો પ્રભાવ અને એને અભિવ્યક્ત કરવાની રીતિઓમાંથી આજની આદિવાસી સમાજની સંગીત-વાદ્ય-નૃત્ય-નૃત (મૂક અભિનય) ની લોકવિદ્યાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થયો છે. આ બધાં પ્રાકૃતિક પરિબળોને કારણે આદિવાસી ગીત, સંગીત, વાદ્યો અને નૃત્યો અન્ય ગ્રામીણ અને નગરીય ગીત, સંગીત, વાદ્યો અને નૃત્યથી અલગ પડે છે.

અહીં આપણો ઉદ્દેશ્ય ઉત્તર ગુજરાતના દાંતા-ખેડબ્રહ્મા તાલુકાના અવરલ્લી પહાડી પ્રદેશમાં વસતા ડુંગરી ભીલ આદિવાસી સમાજનું પ્રમુખ સ્વર તંતુવાદ્ય તંબૂર વિશે ચર્ચા કરવાનો છે.

લોકવાદ્યના પ્રકાર :

સંગીતના સ્વતંત્ર વાદન કે વાદનમાં સહાય કરતાં આ આદિવાસી વાદ્યોને બે પ્રકારમાં વિભાજિત કરી શકાય. ૧. તાલવાદ્ય અને ૨. સ્વરવાદ્ય. તાલવાદ્યના બીજા બે પ્રકાર પડે. એક, ધનવાદ્ય અને બીજાં, અવનદ્ય કે પોલા પેટવાળાં વાદ્યો. ધનવાદ્યો ધાતુનાં બનેલાં હોય છે, જે બજારમાંથી પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. ભીલ આદિવાસી સમાજનાં ઝાલર, તાળિયા (મંજીરા), ગુરુઝ (કાંટાવાળી લોઢાની ગદા), કૂગરા (ઘૂઘરા), સાંકળ, વેંટલા (લોઢાની ઘૂઘરીઓ)એ સંગીતના ગાયન-વાદનમાં સંગત કરતાં સહાયક ધનવાદ્યો છે. આવાં ધાતુનાં વાદ્યો એક-બીજા સાથે અથડાતાં રણકારભર્યો નાદ-તાલ આપે છે. આ લોકવાદ્યોનો મોટાભાગે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન સમયે ઉપયોગ થાય છે. અવનદ્ય વાદ્યો એ પોલા નળાકાર પર એક કે બંને બાજુ મઢેલાં ચર્મવાદ્યો છે. તેમનો ઉપયોગ તાલ મેળવવા માટે થાય છે. તેમની રચના કરવા આદિવાસીઓ 'હવણ'નું વજનમાં હલકું લાકડું પસંદ કરે છે અને તેની રચના તેઓ જાતે કરે છે. ઢોલ, વાજું (નાનું ઢોલ), સાંગ (એક બાજુ ચર્મમઢેલું ઘેરથી નાનું થાળી જેવું વાદ્ય) એ અવનદ્ય લોકવાદ્યો છે. આ ભીલ આદિવાસી સમાજનાં સ્વતંત્ર રીતે વાદન થતાં મુખ્ય તાલવાદ્યો છે. (તાલવાદ્યો વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ 'લોક'સંમત

પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. ભીલ આદિવાસી સમાજનાં ઝાલર, તાળિયા (મંજીરા), ગુરુઝ (કાંટાવાળી લોઢાની ગદા), કૂગરા (ઘૂઘરા), સાંકળ, વેંટલા (લોઢાની ઘૂઘરીઓ)એ સંગીતના ગાયન-વાદનમાં સંગત કરતાં સહાયક ધનવાદ્યો છે. આવાં ધાતુનાં વાદ્યો એક-બીજા સાથે અથડાતાં રણકારભર્યો નાદ-તાલ આપે છે. આ લોકવાદ્યોનો મોટાભાગે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન સમયે ઉપયોગ થાય છે. અવનદ્ય વાદ્યો એ પોલા નળાકાર પર એક કે બંને બાજુ મઢેલાં ચર્મવાદ્યો છે. તેમનો ઉપયોગ તાલ મેળવવા માટે થાય છે. તેમની રચના કરવા આદિવાસીઓ 'હવણ'નું વજનમાં હલકું લાકડું પસંદ કરે છે અને તેની રચના તેઓ જાતે કરે છે. ઢોલ, વાજું (નાનું ઢોલ), સાંગ (એક બાજુ ચર્મમઢેલું ઘેરથી નાનું થાળી જેવું વાદ્ય) એ અવનદ્ય લોકવાદ્યો છે. આ ભીલ આદિવાસી સમાજનાં સ્વતંત્ર રીતે વાદન થતાં મુખ્ય તાલવાદ્યો છે. (તાલવાદ્યો વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ 'લોક'સંમત

પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. ભીલ આદિવાસી સમાજનાં ઝાલર, તાળિયા (મંજીરા), ગુરુઝ (કાંટાવાળી લોઢાની ગદા), કૂગરા (ઘૂઘરા), સાંકળ, વેંટલા (લોઢાની ઘૂઘરીઓ)એ સંગીતના ગાયન-વાદનમાં સંગત કરતાં સહાયક ધનવાદ્યો છે. આવાં ધાતુનાં વાદ્યો એક-બીજા સાથે અથડાતાં રણકારભર્યો નાદ-તાલ આપે છે. આ લોકવાદ્યોનો મોટાભાગે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન સમયે ઉપયોગ થાય છે. અવનદ્ય વાદ્યો એ પોલા નળાકાર પર એક કે બંને બાજુ મઢેલાં ચર્મવાદ્યો છે. તેમનો ઉપયોગ તાલ મેળવવા માટે થાય છે. તેમની રચના કરવા આદિવાસીઓ 'હવણ'નું વજનમાં હલકું લાકડું પસંદ કરે છે અને તેની રચના તેઓ જાતે કરે છે. ઢોલ, વાજું (નાનું ઢોલ), સાંગ (એક બાજુ ચર્મમઢેલું ઘેરથી નાનું થાળી જેવું વાદ્ય) એ અવનદ્ય લોકવાદ્યો છે. આ ભીલ આદિવાસી સમાજનાં સ્વતંત્ર રીતે વાદન થતાં મુખ્ય તાલવાદ્યો છે. (તાલવાદ્યો વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ 'લોક'સંમત



આદિવાસી લોકવિદ્યાશાસ્ત્ર (૨૦૨૨), ભગવાનદાસ પટેલ, પ્રકરણ-૯)

સ્વરવાદ્યોને પણ બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય છે. કૂંકીને હવા દ્વારા વગાડતાં વાંસળી, શરણાઈ અને શંખ એ ભીલ આદિવાસી સમાજનાં સુષિર સ્વરવાદ્યો છે. સંગીતમાં સ્વર આપતાં આ સહાયક લોકવાદ્યો છે. બીજા પ્રકારમાં એ તંતુ સ્વરવાદ્યો આવે છે કે જે વાદ્યો પર ધાતુના તાર કે ઘોડાના વાળ જોડેલા હોય છે. આવાં વાદ્યોના તાર પર ટકોરા મારવાથી સ્વરો પ્રગટે છે. તંબૂર, સારંગી અને કોરાયું (ઘોડાલિયું) એ ભીલ આદિવાસીઓનાં તંતુ સ્વરવાદ્યો છે.

**આદિવાસી સમાજનું પ્રમુખ તંતુ સ્વરવાદ્ય : તંબૂર :**

તંબૂર એ આદિવાસી સમાજનું સ્વતંત્ર વાદનનું પ્રમુખ તંતુ સ્વરવાદ્ય છે. ભીલ આદિવાસીઓ વનમાં થતા ‘હાલ’ વૃક્ષમાંથી તંબૂર બનાવે છે. ગોળાકાર કૂંડી ઉપર ઊભો દંડ જોડી તંબૂરની રચના કરે છે. દંડના મથાળે લાકડાની ત્રણ ખૂંટીઓ જોડે છે. આ ખૂંટીઓને ‘મેંજના’ કહે છે. ‘સાબણ’ પર બે ઘોડીઓ જોડીને લોઢાના ત્રણ તાર બાંધે છે. આ તારને લાકડાની ‘શારદા’માં દાખલ કરીને ત્રણ મેંજના સાથે જોડે છે. મેંજનાને આમળીને તારને તંગ કરે છે. જેથી કંઠમાંથી પ્રગટતા સ્વરોને અનુરૂપ સ્વરો તંબૂરમાંથી મેળવી શકાય. આ તંતુ સ્વરવાદ્ય ત્રણ તારનું હોવાથી તંબૂર (તંબરો) કહે છે. લાકડાની ‘શારદા’ એ સરસ્વતીનું પ્રતીક છે. જે સાધુને ચિત્તમાં ભજન ઉકલાવે છે. તારની વાળેલી ‘નેખલી’ (નખલી- જે આંગળીના અગ્રભાગે પહેરે છે જેથી આંગળીના અગ્રભાગને તાર વાગે નહીં.)થી સાધુ તંબૂરમાંથી સ્વરો પ્રગટાવે છે.

**તંબૂર વિષે ગાયક સાધુનાં મંતવ્યો :**

‘તંબૂર દેવ કહેવાય. એના વિના ગણપતિ અને શારદા જાગે નહીં. તંબૂરનો તાર વાગે તો જ દેવ હૃદયમાં આવે. તંબૂરના તાર અને મંજીરાનો સ્વર તારથી તાર મળે તો જ વારતાનો રસ્તો સૂઝે.’ (માહિતીદાતા : ગુજરાતભાઈ ધનાભાઈ ગમાર, ઉ.વ. ૬૫, ગામ : માલવાસ, તાલુકો : ખેડબ્રહ્મા, જિલ્લો : સાબરકાંઠા)

‘શબ્દો જ દેવ છે. શબ્દો અને રાગ મળે ત્યારે વારતા ઊકલે. તંબૂર સાથે દેવ છે, એના થકી દેવ હૃદયમાં આવે. તંબૂરના કારણે જ વાર્તા સાથે ચાલી નીકળીએ. તંબૂરથી શરીર જાગે. ઉમંગ આવે. (માહિતીદાતા : મનસુકબાઈ વાદીભાઈ બુબડિયા, ઉ.વ. ૪૫, ગામ : માલવાસ, તાલુકો : ખેડબ્રહ્મા, જિલ્લો : સાબરકાંઠા)’

“વાદ્ય (વાજાં) વિના વારતા ઊકલે નહીં. તંબૂરની સાક્ષીએ વારતા આવે. તંબૂર ભગવાનનું બાનું ગણાય. આ બાના વિના ભજન ઊકલે નહીં. શારદા સાથે તંબૂર, ભજન અને સુરતા જોડાઈ જાય. આના લીધે બધો રાગ એક થાય. રાગ એક થાય એટલે શબ્દો સારા આવે. શબ્દો એક થાય એટલે વારતા સારી ઊકલે. રાગ સારો આવે તો અમારા હૃદયમાં દેવ પણ આવે. દેવ આવ્યા પછી મન ભજનમાં જતુ રહે. શારદા વધુ ખૂલે-ખીલે.” (માહિતીદાતા : રામાભાઈ ભીમાભાઈ ખૈર, ઉ.વ. ૫૦, ગામ : હિંગટિયા, તાલુકો : ખેડબ્રહ્મા)

“તંબૂરનો સંબંધ ભજન સાથે જોડાઈ જાય. ભજનનો સંબંધ દેવ સાથે જોડાય. વાજાં (વાદ્યો) સાથે અમારો આવો સંબંધ.” (માહિતીદાતા : નાથાભાઈ ભૂરાભાઈ ગમાર, ઉ.વ. ૭૦, ગામ : ખેડવા, તાલુકો : ખેડબ્રહ્મા. વધુ વિગત માટે જુઓ : ‘લોક’સંમત આદિવાસી લોકવિદ્યાશાસ્ત્ર (૨૦૨૨), ભગવાનદાસ પટેલ, પ્રકરણ : ૧૩, પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર)

**‘તંબૂર દેવ કહેવાય. એના વિના ગણપતિ અને શારદા જાગે નહીં. તંબૂરનો તાર વાગે તો જ દેવ હૃદયમાં આવે. તંબૂરના તાર અને મંજીરાનો સ્વર તારથી તાર મળે તો જ વારતાનો રસ્તો સૂઝે’**

**તંબૂર-નૃત્યો :**

ભાદરવા માસમાં બીજ કે ધૂળાના ઠાકોરના પાટ (મહામાર્ગી પાટ)ના ધાર્મિક અનુષ્ઠાન પ્રસંગે, મરણોત્તર લૌકિક વિધિ સમાધિ પઢવાના પ્રસંગે, હૂરો સ્થાપવાના સમયે અને દેવરાંની મૂર્તિઓ સ્થપાતાં તંબૂર પર ગાયક સાધુ અને તેને સહાયક રાગિયા ભજનવારતા અને ભજનનૃત્યો ગાય છે.

પ્રસંગ પ્રમાણે વાતાવરણ, તેના કારણે સર્જાતી લોકસમુદાયની મનઃસ્થિતિ, આ મનઃસ્થિતિમાંથી સ્વરૂપ ધરતાં ભજનો કે ભજનવારતા (લોકમહાકાવ્યો-લોકાખ્યાનો) અને તેને સંલગ્ન નૃત્યો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં હોય છે. બીજ જેવા પવિત્ર ધાર્મિક પ્રસંગે લાલ કાપડ પર સામા નામના તૃણધાન્યના સફેદ દાણાથી રચવામાં આવતું મંડળ અને તેમાં માંડવામાં આવતાં ચંદ્ર, સૂરજ, પાંચ પાંડવો, હનુમાન, વાસુકિનાગ, પાડોર ગાય, જળપગી ઘોડો વગેરેનાં ધાર્મિક કૃતિઓ, સિતરી જ્યોત, ચૂરમાનાં કૂંડાં અને ગુરુ-ચેલા બનાવવા થતી વિધિના કારણે એક વિશેષ પ્રકારનું વૈરાગ્યભર્યું વાતાવરણ સર્જે છે. આથી અલગ અલગ સ્થાન લઈને એક જ સ્થાને વ્યક્તિગત રીતે નાચતાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં નૃત્યો હળવાં લાસ્ય પ્રકારનાં હોય છે. જ્યારે દૂરો (શૂરો) માંડવાના પ્રસંગે એક લાક્ષણિક પ્રકારનું ઓજપૂર્ણ વાતાવરણ સર્જાય છે. આથી એકઠો થયેલો લોકસમુદાય ‘રાઠોરવારતા’ કે ‘ભારથ’ (ભીલી મહાભારત) જેવાં વીર રસ ભરેલાં મહાકાવ્યો કે વારતાઓ

સાંભળવા, ગાવા અને નૃત્ય કરવા આતુર બની જાય છે. લોક-સમૂહની મન:સ્થિતિ પારખીને સાધુ પણ એક આવેશ સાથે ઊભો થઈ પોતાના સ્થાને નૃત્ય કરવા લાગી જાય છે. તેની સાથે લોકસમુદાય વિજયોન્માદમાં ઊભો થઈ વળ ખાતા સાપની જેમ નૃત્ય કરે છે અને નૃત્યના ટેકા સાથે જોરજોરથી કિકિયારીઓ (રિવરિયો) પાડે છે. આવાં જિવાતા જીવન સાથે જોડાયેલાં ઘટના-પ્રસંગો સાથે જે તે પ્રસંગ-ઘટનાની રજૂઆત નૃત્ય સાથે જીવંત બની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. આથી આવી વારતા કે લોકાખ્યાનો લોકમહાકાવ્યો અને તેનાં સંલગ્ન નૃત્યો જે તે સમાજના લોકને જ વધુ ને વધુ રસનિમગ્ન કરે છે. વાસ્તવમાં ભજનવાર્તાઓ અને લોકનૃત્યોમાં સહભાગી થઈને શ્રવણ કરવાથી જ તેમના કલામય સ્વરૂપનું રસાસ્વાદન થઈ શકે છે. અને તેમની મહત્તા સમજી શકાય છે.

### તંબૂર જગવવો :

ગાવામાં સહાય રાગિયા આજુબાજુ ગોઠવાઈ જાય આ પછી સાધુ તંબૂરના સ્થાનકે જાય છે. તંબૂર એના માટે કાષ્ટ-લાકડાનું વાદ્ય-વાજિંત્ર નથી, પરંતુ જીવિત દેવ છે. આથી નમન કરીને વિચારે છે કે ‘અત્યો તંબૂર સૂતો છે. પરંતુ મારે ભજન ગાવાં છે. જેથી મારે તેને જગાડવો પડશે.’ આમ વિચારી એ તંબૂરને જગાડવાનો મંત્ર બોલે છે. તેને કસમય જગાડવો તેથી તેની ક્ષમા ચાહતો મંત્ર બોલે છે. આ પછી અંકમાં લઈને તેને મનાવવાનો મંત્ર બોલે છે. ઘણા પ્રસંગે સંશોધકને આ સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક બાબતો સમજમાં આવતી નથી અને અજાણતાં એ ગાયક સાધુનો અપરાધ કરી બેસે છે. આ બાબત સમજવા ખેડવા ગામના નાથાભાઈ ગમાર પાસેથી ‘ભીલોનું ભારથ’ ધ્વનિમુદ્રિત કરતો હતો ત્યારે બનેલો એક પ્રસંગ ઉલ્લેખનીય છે.

તંબૂરને અંકમાં રાખી આત્મા સાથે સંધાન કરતા નાથાભાઈને મારાથી અઘટિત પ્રશ્ન પુછાઈ ગયો. “નાથાભાઈ, આ તંબૂર મને આપશો ?” વિક્ષેપ થવાથી સમાધિ તૂટી હોય તેમ તેમની આંખો ખૂલી. ખુલ્લી આંખોમાં રોષ પ્રગટ્યો. થોડીક ક્ષમોમાં પાછા સૌમ્ય બની ગયા. ઘૂંટાયેલી આર્દ્રતા સાથે અંતરમાંથી ઉદગારો સરવા લાગ્યા, “પાઈ, ઓણો તંબૂરો તો મારા બા હેં !” (ભાઈ આ તંબૂરો તો મારો બાપ છે ! ) નાથાભાઈના ભીલી બોલીના વાક્યપ્રવાહનો વિસ્તાર ભયને લીધે અહીં અનુવાદ આપું છું. વાક્યપ્રવાહ આગળ ચાલ્યો, “તંબૂર મારો દેવ છે. આ તંબૂરે હું અને મારા બાપુ ભજન બોલતા. મારું અને મારા બાપુનું હૃદય એક થતું. શારદા કંઠમાં આવતી અને બંનેનાં હૃદયમાંથી ભજન જન્મતાં. રામ-સીતા, પાંચ પાંડવ, સતી દ્રૌપદી, સતિયો ચંદન અને હરિશ્ચંદ્ર રાજા બધા ચોખ્ખા દેખાતા. એમનાં દર્શન

કરતા. આજે મારો બાપ તો નથી પણ મારા બાપે આપેલો આ તંબૂરો છે. આને જોઈ છું અને મને બાપુની યાદ આવે છે. ભાઈ, આ તંબૂરો તો સાક્ષાત્ (નખ્ખા) મારો બાપ છે! તને આ તંબૂરો નથી આપી શકતો.”

મને લાગ્યું કે મેં અજાણે અઘટિત માગણી કરીને સાધુના આત્માનો અપરાધ કર્યો છે. સાથે સાથે એનો પણ ખ્યાલ આવ્યો કે ગાયક સાધુનું વાજિંત્રનું પોતાની પેઢી સાથે - મૌખિક પરંપરા સાથે કેવું આત્મિક અનુસંધાન છે. સરસ્વતીનું આહ્વાન.

કોઈ પણ ભજન, લોકાખ્યાન, લોકમહાકાવ્ય એ ગાવાનો આરંભ કરતાં પહેલાં સાધુ ગણપતિ અને સરસ્વતીનું આહ્વાન કરે છે. આદિવાસી સમાજની સરસ્વતી વીણાપુસ્તક-ધારિણી નથી. તેનો સંબંધ પુસ્તક સાથે નથી, પરંતુ મુખપરંપરા સાથે છે. તે સ્વર્ગમાં વસતી નથી, પરંતુ પાતાળમાં વસે છે, તેનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ અને વિરાટથી પણ વિરાટ છે. સરસ્વતીના આહ્વાનનો ભીલીનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે.

“ધરતી જેનો ઘાઘરો અને આસમાન જેની ઓઢણી છે. ચાંદ-સૂરજ જેની કાંચળી (કંચૂકી) અને નવલાખ તારા જેનાં હારચીર છે - એવી સરસ્વતી માતા, પાતાળમાં જળ ઉપર, જવ જેવડા ઓરડામાં તલ જેવડાં કમાડ બંધ કરીને સૂતી છે. હે સરસ્વતી માતા ! તું જાગ ! બહાર પૃથ્વી પર સાધુનો મેળો ભરાયો છે. તું અમારા મેળામાં રમવા આવ.” સાધુ આગળ આહ્વાન કરે છે, “હે સરસ્વતી માતા ! મને સાથ દેવાવાળી મારા રાગિયાના કંઠનાં તાળાં ખોલ. અને મારા હૃદયમાં ભજનની લહેર જગવ. જેથી મારા શ્રોતા-દર્શકો દેવી-દેવતાનાં દર્શન કરાવું. મને સાંભળવાવાળા મારા શ્રોતા-દર્શકોને ક્ષેમકુશળ રાખ.” હું પણ સૌનું મંગળ ઈચ્છી અહીં વિરમું છું.

૩૦૪, મિથિલા એપાર્ટમેન્ટ, સવિતા એન્કલેવની સામે,  
જજસ બંગલા ચાર રસ્તા, બોડક દેવ, અમદાવાદ-૧૫  
મો. ૯૪૨૮૧૦૮૫૭૯





ગુજરાત  
સરકાર



Directorate of Information  
Gujarat

## Social Media



[gujaratinformation.gujarat.gov.in](http://gujaratinformation.gujarat.gov.in)



[gujaratinformation.official](https://www.facebook.com/gujaratinformation.official)



[@infogujarat](https://twitter.com/infogujarat)



[gujarat.information](https://www.instagram.com/gujarat.information)



[Gujarat Information](https://www.youtube.com/Gujarat Information)



the  
**GUJARAT**  
An English Quarterly Magazine

19/1 Dr. Jivraj Mehta Bhavan, Gandhinagar 382 010

Gujarat - India.(079)-23253391



“નહીં છોડું સાથ”  
વિક્રમ બી. પગી  
મો. 9426408225



“ମୃତ୍ତିକା ଧନାଗାଧି”  
ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀ. ଡ଼କ୍ଟର  
ମି. 9426418400





“व्हाल”  
विमल हेमाली  
मो. 9108187687



“શ્રદ્ધા”  
હેતલ દલે  
મો. 9825599149

## મરમી મસ્ત મકરંદની મધુર મનોહર મંગળ કવિતા

- પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

મરમી મસ્તરંગી કવિ મકરંદ વજ્રેશંકર દવેનો જન્મ ગોંડલમાં તા. ૧૩-૧૧-૧૯૨૨ના રોજ થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ ગોંડલમાં લઈ રાજકોટની ધર્મન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કોલેજમાં ઈન્ટર આર્ટ્સ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. '૪૨ની લડતમાં જોડાવા તેમણે અભ્યાસ અધૂરો મૂક્યો. સાહિત્યપ્રેમને લીધે 'કુમાર', 'ઉર્મિનવરચના', 'જયહિંદ', 'સંગમ' વગેરે સામયિકોના સંપાદનકાર્ય સાથે સંલગ્ન રહ્યા. આ દરમિયાન ઝવેરચંદ મેઘાણી અને સ્વામી આનંદના નિકટ પરિચયમાં આવ્યા. આધ્યાત્મિક સાધક નાનાલાલ જોશીનો સત્સંગ થયો. ૧૯૬૮માં પ્રસિદ્ધ લેખિકા કુન્દનિકા કાપડિયા સાથે લગ્ન કરી વલસાડ પાસે નંદિગ્રામ નામની નવતર જીવનશૈલીવાળી પ્રયોગશીલ સંસ્થા સ્થાપી ત્યાં વસવાટ કર્યો. ૧૯૭૯માં તેમને સાહિત્યિક પ્રદાન માટે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો. એ પછી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો ગૌરવ પુરસ્કાર અને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ તેમને એનાયત થયા. તા. ૩૧-૧-૨૦૦૫ના રોજ તેમનું અવસાન થયું.

મકરંદ ગુજરાતી સાહિત્યના અનુગાંધી યુગના અગ્રણી અધ્યાત્મમાર્ગી કવિ છે. 'ગોરજ' (૧૯૫૭), 'સંજ્ઞા' (૧૯૬૪), 'સંગતિ' (૧૯૬૮), 'સૂરજમુખી' (૧૯૬૧), 'હવાબારી' (૧૯૬૩), 'અમેરિકાનો ચિરંતન ચહેરો' (૧૯૯૯) વગેરે એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. મકરંદની સમગ્ર કાવ્યસૃષ્ટિમાં આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની રચનાઓ વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમણે આધ્યાત્મિક ઉપરાંત બીજા પણ અનેક વિષયોને સ્પર્શ કર્યો છે. તેમની કવિતામાં કાવ્યસ્વરૂપો અને કાવ્યવિષયોનું સારું એવું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેમણે જે જે વિષય પર લખ્યું છે તેમાં અનુભૂતિની નક્કરતા, અભિવ્યક્તિની સઘનતા અને ઊંડાણ વરતાઈ આવે છે. તેમની આધ્યાત્મિક કવિતા મૌલિકતાને કારણે તાજગીનો અનુભવ કરાવે છે.

મકરંદ કાવ્ય શ્રી અરવિંદથી પ્રભાવિત હશે, પણ તેમની કવિતા શ્રી અરવિંદદર્શનની સીધી અસર નીચે નથી. તેમની આધ્યાત્મિકતા કે કોઈ પણ પ્રકારની કવિતા પર એકાદ

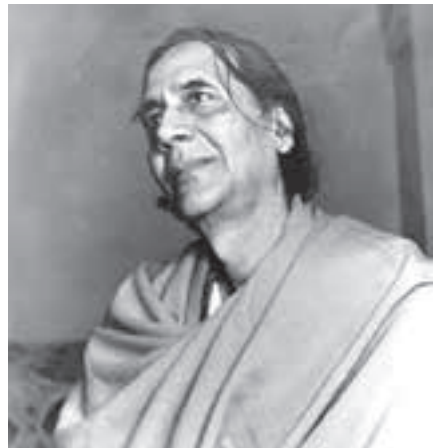
વ્યક્તિની અસર નથી. રવીન્દ્રનાથ, ગાંધીજી તેમજ કબીર વગેરે અનેક સંતો-મહાત્માની વત્તીઓછી અસર કવિએ ઝીલી છે. લોકસાહિત્યના સંસ્કારો અને ગઝલનો મિજાજ પણ તેઓ ધરાવે છે. આ બધાની સંયુક્ત અસર તેમની કવિતા પર જોઈ શકાય.

'ગોરજ'ની પ્રથમ રચના 'જાગૃત થા !'માં કવિ અરૂપ, જ્યોતિર્મય મહાશક્તિને પોતાના જીવનમાં જાગૃત થવાનું આહ્વાન કરે છે. 'જીવનમાં ઝંકૃત થા ! હે મા, જાગૃત થા! જાગૃત થા !' (પૃ.૧) કવિની વિલક્ષણતા તરત ધ્યાનમાં આવશે. તેઓ પોતાને કે ભક્તને જાગૃત થવાનું નથી કહેતા,

**તેમની આધ્યાત્મિકતા કે કોઈ પણ પ્રકારની કવિતા પર એકાદ વ્યક્તિની અસર નથી. રવીન્દ્રનાથ, ગાંધીજી તેમજ કબીર વગેરે અનેક સંતો-મહાત્માની વત્તીઓછી અસર કવિએ ઝીલી છે**

પણ પરમશક્તિને જાગૃત થવા કહે છે. કવિ આ મહાશક્તિ, મહામાતાના મહિમાથી પૂરતા જાણતા છે જ. 'સહજ ધારા' અને 'આવો!' કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ સંતર્પક રચનાઓ છે. બંને રચનાઓમાં સાદગીનું સૌન્દર્ય માણવા જેવું છે. 'સહજ ધારા' દસ ખંડોમાં વિભાજિત દીર્ઘરચના છે. દરેક ખંડમાં જીવનને પ્રભુમય બનાવવાનો સંકલ્પ વિભિન્ન સંદર્ભમાં વ્યક્ત થયો છે.

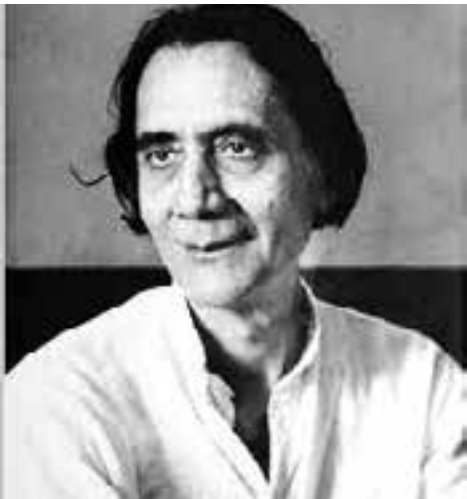
'આવો !'માં સરળતાની સાથે સાથે ઊંડાણ પણ છે. કાવ્યનો વિષય તો જૂનો અને જાણીતો છે. કવિની વિશેષતા આ પરિચિત ભાવને નવીન રીતે, તાજગીપ્રદ રીતે રજૂ કરવામાં છે. કાવ્યનું શીર્ષક 'આવો !' છે. પ્રશ્ન થાય કે કોણ કોને આમંત્રણ આપે છે ? ત્રણ કડીના આ ગીતની પ્રત્યેક કડીની અંતિમ પંક્તિ છે : 'આવો રે આવો, હો જીવણ, આમના.' આને ગીતની ધ્રુવપંક્તિ પણ કહી શકાય. આ પંક્તિ પરથી સમજાય છે કે કોઈ 'જીવણ'ને પોતાની



પાસે બોલાવી રહ્યું છે. ત્રણે કડીની પ્રથમ પંક્તિનો પ્રથમ શબ્દ છે. ‘અમે’, અર્થાત્ આ આમંત્રણ આપનાર ‘અમે’ છે. જે જીવણને આવવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે એને માટે કવિએ ‘તમે’ સર્વનામ પ્રયોજ્યું છે. ‘અમે’ અને ‘તમે’ (અર્થાત્ જીવણ) કોણ છે, કેવા છે એ કાવ્યની ત્રણે કડીઓમાં કવિએ ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટાન્તો દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યું છે. પ્રત્યેક કડીની પ્રથમ પંક્તિ ‘અમે’નું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે જ્યારે દ્વિતીય પંક્તિ ‘તમે’નું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

‘અમે’ અને ‘તમે’નું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય તો ‘અમે’ શા માટે ‘તમે’ને આ આમંત્રણ આપે છે એનું અનુમાન કરી શકાય, પરંતુ એવું અનુમાન કરવાની કશી આવશ્યકતા નથી, કેમ કે કાવ્યની ત્રણે કડીઓની ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિઓમાં કવિએ આમંત્રણ આપવા પાછળનું કારણ પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું છે. કવિએ ‘અમે’ સર્વનામ પોતાને માટે માનાર્થે વાપર્યું હશે એમ કોઈને કદાચ લાગે, પરંતુ વાસ્તવમાં એવું નથી. ‘અમે’ શબ્દ આ રચનામાં માન-મનતરબાનો નહીં, પણ લાચારીનો વ્યંજક છે એ કવિ ‘અમે’ની જે ઓળખ આપે છે એ પરથી સૂચવાઈ જાય છે. બીજી બાજુ જેમને ‘જીવણ’ કહેવામાં આવ્યા છે એ ‘તમે’ કેવી વિરાટ વિભૂતિ છે એ પણ કવિએ સૂચવી દીધું છે. તેથી આ આમંત્રણ ‘જીવણ’લાલને મહેમાનગતિ માણવા માટે નથી આપવામાં આવ્યું, પણ તેમની પાસેથી પોતાની પાસે જે ખૂટે છે એ માગવા માટે આપવામાં આવ્યું છે એ પણ સમજાય છે.

પોતાનો પરિચય આપવા કાવ્યનાયક પોતાનાં ત્રણ રૂપો દર્શાવે છે. ક્યાં છે ત્રણ રૂપો ? સૂકું રૂનું પૂમડું, સૂના ઘરનું જાળિયું અને ઊધઈ-ખાધું ઈંધણું. આ વિશેષણો



પરથી કાવ્યનાયક કેવો દરિદ્ર-અર્કિયન-લાચાર છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. બીજી બાજુ નિમંત્રિત મહાશય જીવણલાલ માટે કવિએ પ્રયોજેલાં વિશેષણો, અત્તર રંગીલા રસદાર, તાતા તેજના અવતાર અને ધગધગ ધૂણીના અંગાર પરથી તેઓ કેવા શ્રીમંત, પ્રભાવશાળી અને શક્તિશાળી છે એ સમજી શકાય છે. આવા અદ્વિતીય, અનન્ય, અકલ્પ્ય ઐશ્વર્યયુક્ત અવિનાશી, અનંત ‘જીવણ’ને આમંત્રી દીનહીન-ક્ષીણકાય-લાચાર કાવ્યનાયક કશા સંકોચ વિના પોતાની માગણી રજૂ કરે છે, કેમ કે તે જાણે છે કે આપનારનું ઐશ્વર્ય એવું અપાર-અસીમ છે કે પોતાની તુચ્છ માગણી સંતોષવાથી તેમાં કશી કમી-ઓછપ આવવાની નથી. પૃથ્વીના રાજા પાસે યાયવામાં જો કશી નાનમ ન હોય, તો ત્રિભુવનના સ્વામી રાજરાજેન્દ્ર પાસે યાયવામાં તો કશી હીણપત અનુભવાય જ કેવી રીતે ? કવિને કશો જ સંકોચ નથી તેથી દિલ ખોલીને,

નિ:સંકોચપણે પોતાની અપૂર્ણતાને પૂર્ણતામાં પરિવર્તિત કરવા અનુનય-અનરોધ કરે છે. વળી આ યાયના કવિ કેવળ પોતાને માટે નથી કરતો, પણ માણસમાત્ર માટે કરે છે, તેથી જ તેમણે ‘આપો અમને’ એમ કહ્યું છે.

‘ગોરજ’માં કેટલીક એવી રચનાઓ પણ છે જેમાં ભક્તિભાવ કે શરણભાવ નહીં, પણ પરમતત્ત્વ વિશેનો રહસ્યપૂર્ણ ભાવ પ્રગટ થયો છે. કબીર, રવીન્દ્રનાથ, બાઉલ સંતો, સૂફી સંતો વગેરેના રહસ્યવાદની અસર આવી

રચનાઓ પર જોઈ શકાય છે. ‘અગમ્ય સાથી’, ‘એક પ્રતિમા’, ‘પ્રેમી પડછાયો’, ‘સુવર્ણ કાળ’, ‘દિન વહ્યા જાય’, ‘દૂરની ડાળી’, ‘હમણાં હતું’, ‘ગોરજ ટાણે’ ઇ. કાવ્યોમાં અગમનો સૂર સંભળાય છે. સંગ્રહની અંતિમ ‘ગોરજ ટાણે’માં કવિ કહે છે કે હું રોજ સવારે સાંજે અસીમ અગોચર માટે રાહ જોઉં છું. છેલ્લે કવિ ગોરજ ટાણે, જીવનની સાંજે પોતાને ઓથમાં લેવાની અસીમને પ્રાર્થના કરે છે. ‘દૂરની ડાળી’માં અગમતત્ત્વનો અણસાર રહસ્યમય રીતે વ્યક્ત થયો છે.

અગમનો સૂર ‘સંજ્ઞા’માં પણ સાંભળી શકાય છે. જો કે ‘ગોરજ’ કરતાં ‘સંજ્ઞા’માં આ પ્રકારની રચનાઓ થોડીક ઓછી મળે છે તથા તેની તાજગી પણ ઓસમાઈ છે. આ સંગ્રહની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિને વ્યક્ત કરતી રચનાઓમાં ‘અર્ધજલે ડૂબી પ્રતિમા’, ‘ગાતું રહેશે ગીત’, ‘ઊંડા પાતાળની માછલી’ વગેરે નોંધપાત્ર છે. આ રચનાઓમાં કાવ્યત્વથી રસાઈને આસ્વાદ્યતા ધારણ કરી શકી હોય તેવી રચનાઓ

બે-ત્રણથી વધારે નથી. 'બેહદની બારાખડી' સરળ-સબળ ભાવાલેખનને લીધે આસ્વાદ્ય બન્યું છે. અહીં ગગન અગમનું પ્રતીક બન્યું છે. ગગનનું વર્ણન અગમનો નિર્દેશ કરે છે. કાજળ જેવા કાળા અને ચંદન જેવા ગોરા આ વિશિષ્ટ ગગનનો તાગ લેવા કવિને કપરી સાધના કરવી પડે છે. છેલ્લી કડીમાં કવિએ એની વાત કરી છે. 'ગગન', 'બેહદ', 'શૂન્ય' જેવા શબ્દોની સાથે 'ગોઠડી', 'બારાખડી', 'ઓરું' જેવા તળપદા શબ્દો સહજપણે ગોઠવાઈ જાય છે. આ શબ્દોનું ભાવમાધુર્ય કૃતિની આસ્વાદ્યતાને વધારી મૂકે છે. આ રચનાની હરોળમાં ઊભી રહી શકે એવી બીજી બે બળકટ રચનાઓ છે 'અરધે આવીને' તથા 'ભીતર ભગવો' લહેરાવા લાગ્યો છે. કવિ હવે સહજપણે વિવિધ મુખને વિવિધ વાણીની 'મધુર લીલા' માણી શકે છે. આ કાવ્યમાં જે સરળતા, પ્રાસાદિકતા અને મધુરતા સિદ્ધ થઈ છે તેનો ઉત્તમ આવિર્ભાવ સંગ્રહના અંતે આવતા 'મિતાઈ ગીતિ' નામક પંદર ગીતોના ગુચ્છમાં થયેલો જોઈ શકાય છે. ઉસનસૂ કહે છે તેમ 'મીતાઈ ગીતિ', 'યાત્રા' (સુંદરમ્) પછીની આધ્યાત્મિક શ્રી પ્રગટ કરતી આપણી ભાષાની ઉત્તમ રચના છે એટલું જ નહીં પણ આપણી ભાષાના વ્યાકુળતા ભરેલા સમસ્ત વૈષ્ણવ કવિઓમાં મકરંદનું સ્થાન ધ્રુવપણે સ્થાપી આપે છે - લાગણી ઋજુપણે વહી આવી સરલ લયમાં આકારિત થઈ જાય છે એ ગુણે કરીને. (સાહિત્યદર્શન-૩, જ્ઞાનગંગોત્રી-૧૦, ૧૯૭૨, પૃ. ૬૪). ગુચ્છની બીજી રચનામાં 'પ્રથમ પ્રીતિ'નો પ્રબળ વેગ અને હચમચાવી નાખે તેવી તાકાત દર્શાવ્યા પછી છેલ્લે તેની અસર દર્શાવતાં કવિ કહે છે :

ટગલી ડાળીએ ઉર તો જાણે થથરે પીળું પાંદ,

આંધી પાછળ ઊગતો આવે આછો કાનાઈ ચાંદ. (પૃ. ૧૧૮)

કલ્પનની દશ્યાત્મકતા જેવું જ હૃદય છે 'કાનાઈ' સંબોધનનું ભાવમાધુર્ય. 'શૂન્ય એકાન્તમાં', 'ઉદ્ભ્રાન્ત ઝંખના' કરતાં કવિની 'મનની અમૂઝણ' એવી તો ભારે છે કે તેમની મૂંગી ચીસ પણ કલપી ઊઠે છે. મૂઝવણના જેવી જ વિચિત્ર છે 'વાટે વિમાસણ'. અધવાટે અટવાઈ પડેલા કવિ ન તો ઘરે જઈ શકે છે ન ઘાટે. તેમને માગવાની તક મળે છે ત્યારે સુખ નથી માગતા પણ સામે ચાલીને 'મરમશૂલ' માગે છે. પ્રીતના પાગલ પૂરમાં તણાવા વારો આવે છે ત્યારે 'પ્રાણ પરવશ' બને છે અને 'નયન બાવરાં'. એમ થતાં 'હરિનાં નેણમાં' મીટ માંડી શકાય છે અને 'મનભાવન ગોપાલ'ની મૂરતનાં, 'અરૂપ રૂપ'નાં દર્શન થાય છે. પછી

પ્રફુલ્લ, સંતૃપ્ત બનેલા કવિ 'મૌન'નો આશ્રય લે છે. કવિના આધ્યાત્મિક આરોહણનું આ છે એક ઊંચું શિખર, સંગ્રહમાં આ કાવ્યો સિવાયનાં ઉલ્લેખનીય આધ્યાત્મિક અભિગમ વાળાં કાવ્યો છે 'હળવા ટકોરા', 'ઉગમણી વાટમાં', 'મારી બંસીમાં', 'પામે પૂર્ણવિરામ' વગેરે.

અનુગાંધીયુગની કવિતામાં જે પ્રતીકાત્મકતા જોવા મળે છે તેનો સફળ વિનિયોગ મકરંદનાં આ કાવ્યોમાં થયો છે. મકરંદી આધ્યાત્મિક કવિતા આ યુગનો એક આગવો બળવાન ઉન્મેષ છે જ, સમગ્ર ગુજરાતી કવિતાનો પણ ધ્યાન ખેંચે તેવો અવાજ છે. આ અધ્યાત્મવિષયક કવિતાની વિશેષતા એ છે કે તેણે પરંપરાનો આદર કર્યો હોવા છતાં, તેનો પૂરો લાભ ઊઠાવ્યો હોવા છતાં પોતાની આગવી મુદ્રા પણ ઉપસાવી છે. સમગ્ર ગુજરાતી આધ્યાત્મિક કવિતાની આ એક લાક્ષણિક મુદ્રા છે. મકરંદનું એક ઉલ્લેખનીય આધ્યાત્મિક

**આ અધ્યાત્મ વિષયક કવિતાની વિશેષતા એ છે કે તેણે પરંપરાનો આદર કર્યો હોવા છતાં, તેનો પૂરો લાભ ઊઠાવ્યો હોવા છતાં પોતાની આગવી મુદ્રા પણ ઉપસાવી છે. સમગ્ર ગુજરાતી આધ્યાત્મિક કવિતાની આ એક લાક્ષણિક મુદ્રા છે**

કાવ્ય છે. 'અદીઠો સંગાથ'. તેની પ્રથમ કડી આસ્વાદીએ :

પગલું માડું છું અવકાશમાં,

જોઉં નીચે હરિવરનો હાથ

અજંપાની સદા સૂની શેરીએ

ગાતો આવે અદીઠો સંગાથ.

જાગીને જોઉં તો કોઈ નથી એકલું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે 'શ્રીમદ્

ભગવદ્ગીતા'ના સોળમા અધ્યાયના આરંભે દૈવી સંપત્તિનું વર્ણન કરતાં જે સદ્ગુણો દર્શાવ્યા છે તેમાં અગ્રેસર છે 'અભય' અર્થાત્ નિર્ભયતા. અનંતકોટિ બ્રહ્માંડમાં કરોડો-અબજો જીવો છે. પ્રત્યેક પ્રાણીને બીજાથી ભય રહે એ સ્વાભાવિક છે. આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધેલો મનુષ્ય, જેને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે, જેણે આત્માની અદ્વિતીય એકતા અનુભવી છે એ જ વાસ્તવમાં નિર્ભય થઈ શકે. જગતમાં પોતાના સિવાય બીજું કશું હોય જ નહીં તો પણ કોનાથી ડરે ? અથવા જે ભક્તને શ્રદ્ધા છે કે ભગવાન સર્વત્ર વિદ્યમાન છે તે નિર્ભય રહી શકે.

જ્ઞાની ભક્તકવિ પ્રથમ પંક્તિમાં કહે છે કે હું અવકાશમાં પગલું માડું છું. અંત આકાશમાં પગલું માંડનારને ક્યાંક પડી જવાનો, ડૂબી જવાનો ડર રહે. કવિને પણ એવો ડર હોય એ સ્વાભાવિક છે, પણ પગલું માંડ્યા પછી તે નીચે જુએ છે તો તેને હરિવરનો, ભગવાનનો હાથ જોવા મળે છે. નાના બાળકને પિતા લાડમાં ઊંચે ઉછાળે છે ત્યારે બાળક ડરતો નથી, કેમ કે તેને શ્રદ્ધા છે કે પિતાનો હાથ તેને નીચે પડવા નહીં દે. પરમેશ્વરને પરમ પિતા માનનારા ભક્તને પણ

એવી શ્રદ્ધા છે કે ભગવાન મને પડવા નહીં દે, મને ઊંચકી લેશે. ભક્તકવિને પણ ભગવાન પર શ્રદ્ધા છે, તેથી તેમના જીવનમાં જ્યારે પણ અજંપો આવે છે ત્યારે અદીઠો સંગાથ ગાતો ગાતો તેમની પાસે આવે છે. અજ્ઞાનની ઊંઘમાંથી જાગીને કવિ જ્યારે, જુએ છે ત્યારે તેમને પ્રતીતિ થાય છે કે જગતમાં કોઈ એકલું નથી. ભગવાન સહુની સાથે સદાય અંતર્યામી રૂપે રહેલો છે જ. માત્ર એને અનુભવવા માટે આળસ-અજ્ઞાનની ઊંઘમાંથી ઊઠવું પડે.

પરમતત્ત્વ-પરમાત્મા આકાશની જેમ, હવાની જેમ અરૂપ છે, તેથી તેને જોઈ શકાતો નથી, પણ પ્રયાસ કરવાથી અનુભવી શકાય છે તે માટે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા જરૂરી છે. શ્રદ્ધાવાનને જ જ્ઞાન થાય છે. આ ગીતમાં મરમી જ્ઞાન ભક્ત કવિ મકરંદ દવેએ જગતમાં દષ્ટિગોચર થતા દ્વૈતમાં અનુસ્યૂત અદ્વૈતની અનુભૂતિને સુપેરે અભિવ્યક્ત કરી છે.

‘જાગીને જોઉં’ તો કોઈ નથી એકલું એમ કહેનાર અનુગાંધીયુગના મકરંદ દવે એક જ કુળના કવિઓ છે એમ કહી શકાય.

આધ્યાત્મિક કવિતા પછી મકરંદનું કવિત્વ ઝળક્યું છે. પ્રકૃતિવિષયક રચનાઓમાં ‘સંજ્ઞા’માં પ્રકૃતિકવિતા અનુગાંધીયુગની પ્રકૃતિકવિતાથી કેટલીક બાબતોમાં જુદી પડે છે. જેને શુદ્ધ પ્રકૃતિ કવિતા કહેવાય તેવી કવિતા મકરંદમાં વિરલ છે. મુખ્યત્વે તો આધ્યાત્મિક ભાવને જ પ્રકૃતિના પદ્મરે ગાવાનો કવિનો ઉપક્રમ જણાય છે. આમ છતાં આ કાવ્યોમાં કવિએ પ્રકૃતિનાં જે જીવંત ચિત્રો ઉપસાવ્યાં છે એ આસ્વાદ્ય છે.

‘ગોરજ’માં પ્રકૃતિ જીવંતરૂપ ધરીને આવે છે. પ્રકૃતિનાં અનેકરૂપો કવિએ અવનવી છટાથી ચિત્રિત કર્યાં છે. પૂર્ણિમાનું ગાન અનેક કવિઓએ કર્યું છે, પણ અમાસની તો બહુધા ઉપેક્ષા જ થઈ છે. અમાસની રાત્રિનું અભિસારિકા તરીકેનું વર્ણન કદાચ ગુજરાતી કવિતામાં અનન્ય છે. ‘વસંત-મધવાળી’, ‘ઝાકળ વરસી’, ‘કળાકાર વૈશાખી’, ‘પ્રથમ મેઘ’, ‘આભના વણઝારા’, ‘જુમલે પખાલી’, ‘મસ્ત મદારી’ વગેરે કવિનાં ઋતુવિષયક જીવંત પ્રકૃતિકાવ્યો છે.

‘સંજ્ઞા’માં બે જ પ્રકૃતિવિષયક કાવ્યો ‘સિન્દૂર’ અને ‘લીમડાની મહેક’ મળે છે. આ ખોટનું સાદું ‘સંગતિ’ની વિપુલ પ્રકૃતિવિષયક રચનાઓ વાળી આપે છે. ‘સંગતિ’માં લગભગ ‘ગોરજ’નાં જેટલાં પ્રકૃતિકાવ્યો છે. જો કે આ કાવ્યોનું ભાવવિશ્વ ‘ગોરજ’થી ઠીક ઠીક જુદું છે. ‘નભ વરસે’ તથા ‘ધન્ય !’માં ભિન્ન ભિન્ન રીતે આકાશ અને પૃ

થ્વીનો પ્રેમ પ્રગટ થયો છે. બીજા કાવ્યનું પ્રેમક્રીડાનું વિશાળ રક્ત ધબકતું રૂપ આહ્લાદક છે. ‘ભીનું અજવાળું’ તથા ‘ભીનો આલાપ’ આપણને ભીંજવી દે તેવાં મધુર પ્રકૃતિગીતો છે. કવિ કલ્પનાના રમ્ય ઉન્મેષો આ રચનાઓમાં જોવા મળે છે. પ્રથમ કાવ્યમાં કવિએ ભીના અજવાળાને ઊંચા પહાડની ટોચે બેસેલ ‘માખણનો પોચો પિંડ’ કહ્યું છે તો બીજા કાવ્યમાં આકાશને પારેવું કલ્પ્યું છે. બીજા કાવ્યનું બૃહદ્ કલ્પન કવિની સર્ગશક્તિનો સંતર્પક પરિચય કરાવે છે. ‘ગોરજ’ની કેટલીક પ્રકૃતિ-વિષયક રચનાઓની જેમ આ સંગ્રહની કેટલીક રચનાઓમાં પણ કવિએ આધ્યાત્મિક અર્થ વ્યંજિત રવા મથામણ કરી છે. ‘મોટો ચાંદ’, ‘ભાંગી જશે ભયંકર રાત’, ‘શ્વેત ફૂલ ઝરે’, ‘સપનોનું વન’, ‘નીલમણિ’ વગેરે કાવ્યોમાં કવિનું આવું વલણ જોઈ શકાય છે. આવો બેવડો લાભ મેળવવાનો લોભ કરવા જતાં એકંદરે

**‘ગોરજ’માં પ્રકૃતિ જીવંતરૂપ ધરીને આવે છે. પ્રકૃતિનાં અનેકરૂપો કવિએ અવનવી છટાથી ચિત્રિત કર્યાં છે. પૂર્ણિમાનું ગાન અનેક કવિઓએ કર્યું છે, પણ અમાસની તો બહુધા ઉપેક્ષા જ થઈ છે**

કવિતાને નુક્સાન થયું છે. ‘સોનટાકાનું ફૂલ’, ‘ઘટાળાં વૃક્ષોમાં’, ‘અશ્વો’ ઇત્યાદિ સોનેટોમાં ચિંતનની માત્રા વધી જતી હોઈ પ્રકૃતિ ગૌણ બની જાય છે. આ સોનેટો કરતાં ‘દરિયાની હવા’, ‘વનમાં રે ટહુક્યા’, ‘ધાનનું ખેતર’ વગેરે ગીતોમાં ભાવ આસ્વાદ્યતા ધારણ કરે છે.

ભક્તો, સંતો, ફકીરો વગેરેની ઊંડી અસર મકરંદે ઝીલી છે. આથી સંતોની બેફિકરાઈ અને ફકીરોનું અલગારીપણું તેમની અનેક રચનાઓમાં વ્યક્ત થાય છે. તેમના

અનેક કાવ્યસંગ્રહોમાં આ પ્રકારની સંખ્યાબંધ રચનાઓ સાંપડે છે. ‘ગોરજ’માં ‘રાત અંધારઘેરી’, ‘દરવેશ !’, ‘મસ્તરંગી મરજીવા’, ‘ધૂળિયે મારગ’, ‘નરબંકા’ ઇત્યાદિ કાવ્યોમાં કવિની ફકીરી ખુમારી જોવા મળે છે. ‘રાત અંધારઘેરી’માં સર્વને પ્રકાશ મુબારક કરી કવિ પોતે અંધારની કામના કરે છે. અમાસોની જાહોજલાલી અને એકલી રંગવ્યાપીલી સંતોષ પામનાર કવિ જ પોતાના જેવા ‘દરવેશ !’ને આપસલામતીની ગઠડીને આગ લગાવવાનું કહી શકે. આ ભાવ જરા જુદી રીતે, વધુ અસરકારક રીતે વ્યક્ત થાય છે ‘ધૂળિયે મારગ’ માં :

કોણે કીધું ગરીબ છીએ ? કોણે કીધું રાંક ?

કાં ભૂલી જા મન રે ભોળા ! આપણા જુદા આંક.

(પૃ. ૯૮)

દુનિયાદારીમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા લોકો સંતોને, ફકીરોને ગરીબ કે રાંક સમજતા હોય છે, પણ કવિ કહે છે કે એમના આંક જુદા હોય છે, એમનું ગણિત જુદું હોય છે. હા, એમની

પાસે સોના-ચાંદીના સિક્કા કે રૂપિયાની નોટો નથી, પરંતુ કવિ કહે છે: એમાં તો શું બગડી ગયું? એમાં શી ખોટ થઈ? નફો-નુકસાન, સફળતા-નિષ્ફળતાને માપવાના દુન્યવી લોકોના અને સંતો-ફકીરોના માપદંડો જુદા જુદા હોય છે. 'ફિકરોની ફાકી કરે એનું નામ ફકીર'. ફકીર પાસે બેન્ક બેલેન્સ નથી હોતું. એને એની પરવા જ નથી હોતી. એ જાણે છે કે પૃથ્વી પરની મોટી મોટી બેન્કો ક્યારે કાચી પડે, ઊઠી જાય એનું કંઈ કહેવાય નહીં. ફકીરો-સંતો સમજતા હોય છે કે ઉપરવાળી બેન્ક માલંમાલ છે. ગમે તેવી મંદીમા, આર્થિક કટોકટીમાં પણ એ બેન્ક કાચી પડતી નથી, નાદારી નોંધાવતી નથી. એ બેન્કને લખેલી કોઈ નરસૈયાની હૂંડી ક્યારેય ફોક ગઈ નથી. એમાં શ્રદ્ધા રાખનારો ક્યારેય ભૂખ્યો સૂતો નથી. એ બેન્કમાં શ્રદ્ધા રાખનારા બહારથી ભલે ગરીબ જેવા લાગતા હશે, પણ અંદરથી દિલથી તેઓ અમીર, દિલદાર હોય છે. ધૂળિયે મારગ ચાલનારા આ સાધુસંતો પાસે રહેવા માટે મહેલો કે બંગલા નથી, તેઓ તો ખુલ્લા ખેતરમાં ઝાડ નીચે કે ક્યાંક નીલા આભ નીચે રહેતા હોય છે, પણ જીવનને મબલખ માણતા હોય છે, મોજમાં-મસ્તીમાં રહેતા હોય છે.

બીજી બાજુ, કવિ કહે છે તેમ, સોનાની સાંકડી ગલી છે. એમાં માણસો નથી રહેતા, પણ રૂપિયા-પૈસા માટે દોડદોડ કરનારાં ભૂત-પ્રેત જીવે છે. પૈસા માટે એકમેકનું માથું વાઢતાં પણ તેમને કશી તકલીફ થતી નથી. અફસોસ થતો નથી. પૈસા માટે મરતા-મારતા લોકોને મર્યા પછી પણ મુક્તિ મળતી નથી, તેથી તેઓ ભૂત-પ્રેત બની રજખ્યા કરે છે. તેઓ મર્યા પછી જ પ્રેત બને છે એવું નથી, જીવે છે પણ પ્રેતની પેઠે જ. તેથી કવિ તેમને 'જીવતાં પ્રેત' કહે છે.

શ્રેય અને પ્રેયના બે માર્ગ દર્શાવ્યા પછી કવિ પોતે જે માર્ગ પસંદ કરે છે, અપનાવે છે એ માર્ગે ચાલવા અંતે આપણને આહ્વાન કરે છે છે, આમંત્રે છે, પરંતુ એ ધૂળિયા મારગે ચાલવું હશે તો રસ્તામાં આવતી નદીમાં નોટ ને સિક્કા (અર્થાત્ સોનું-રૂપું-સઘળી સંપત્તિ) પધરાવવાં પડશે. ઘર બાળ્યા વિના તીરથ ન થાય. ત્યાગ વિના તત્ત્વ-સત્ત્વ સાંપડે નહીં. જગતમાં ખરેખર પ્રાપ્ત કરવા જેવું એ જ છે. કવિ તો ઈજન આપે છે, નિમંત્રે છે, પણ એ નિમંત્રણ સ્વીકારવાની કોની તૈયારી છે?

'સંજ્ઞા'ની રચનાઓ- 'સ્હેલાણી સ્વર', 'ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ', 'હૈયાની વાત', 'જય જિન્દગી', 'દિલાસો'મા

'પણ કવિનો વીરતાપૂર્ણ ખુમારીનો ભાવ-અલગારી ભાવ ડોકાય છે. સંગ્રહની પ્રથમ રચના 'સ્હેલાણી સ્વર'માં કવિ પ્રભુ પાસે શું માગે છે?

જિંદગીભર જીવતું આલા જિગર આપો મને,

મુફલિસીમાં મહેકતું મગરૂર સર આપો મને. (પૃ.૯)

આ છે કવિનો મિજાજ. તેમણે ફાગણની ફરેબી નથી જોઈતી, પાનખર જોઈએ છે. કવિ વ્યક્તિત્વનું ખમીર આ રચનામાં અનુભવી શકાય છે. જે કવિનું વ્યક્તિત્વ આવું અલગારી હોય તે જ આપણને કહી શકે ને? 'ગમતું મળે તો અલ્યા, ગુંજે ન ભરીએ ને ગમતાનો કરીએ ગુલાલ.' (પૃ. ૩૩)

'સંગતિ'માં 'સાદ પડે ત્યારે', 'મને ગતિ ગમે', 'આટલું રાખે', 'ખુશખુશાલી', 'તોફાન', 'સઘન વ્યથા' વગેરે રચનાઓમાં મસ્તીનો, ખુમારીનો ભાવ વ્યક્ત થયો છે. આ રચનાઓમાં અભિવ્યક્તિની પ્રૌઢતા અનુભવાય છે. 'મને ગતિ ગમે' સોનેટમાં કવિએ અનિકેત બની બિનહેતુ અથાક ગતિ કરવાની અભિલાષા પ્રદર્શિત કરી છે. 'આટલું રાખે યાદ'માં કવિ હિંમતનો સંદેશ આપતાં જણાવે છે કે હજાર હજાર હાર પણ પ્રાણને હરાવી શકતી નથી. અહીં 'The Old man and the Sea'માં અનેસ્ટર્ટ હેમિંગવેએ કરેલી

વાત - 'Man can be destroyed, but not defeated' યાદ આવે છે. આ પ્રતીતિ આત્મસાત્ કરેલો કવિ જ છાતી ઠોકીને કહી શકે :

અમે ખાખ થઈને દટાશું, ધરા પણ

તને આપશું ખેલતી ખુશખુશાલી. (પૃ. ૬૪)

આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિના, ફકીરી ભાવ ધરાવનાર કવિ વાસ્તવની ઉપેક્ષા નથી કરતા. કવિએ જીવનની કૂર વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ થોડાંક કાવ્યોમાં કર્યું છે. ઉપર્યુક્ત ત્રણે સંગ્રહોમાં આવી રચનાઓ મળે છે. 'સંજ્ઞા'માં તેનું પ્રમાણ વધુ છે. 'ગોરજ'માં આ પ્રકારની એક જ રચના મળે છે. 'અમારી જિંદગી.'

'સંજ્ઞા'ની વાસ્તવપ્રધાન રચનાઓને બે-ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય તેમ છે. કેટલીક રચનાઓ કુટુંબજીવનના વાસ્તવને સ્પર્શે છે. 'વહુનું વાસીદું', 'સુધાની માંદગી', 'જા, સુમિત્રા !', 'હેત', 'ગીજિયાંનનાં વેણ' વગેરે આ વર્ગની રચનાઓ છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં નાની વહુની કેવી દયનીય દશા છે તેને 'વહુનું વાસીદું' લોકગીત જેવી બળકટતાથી વ્યક્ત કરે છે. બીજા વિભાગની રચનાનો સમાજજીવનના વાસ્તવને

સ્પર્શે છે. 'ગાય માતા'માં હાડપિંજર જેવી દુબળી ગાયનું વર્ણન કરી તેના પ્રત્યે ભક્તિભાવ પ્રગટ કરતા હિન્દુમાનસ પર વ્યંગ કર્યો છે. પ્રિયકાન્ત મણિયારનું કાવ્ય 'એક ગાય' (પ્રતીક) અહીં યાદ આવશે. પ્રિયકાન્તની રચનામાં યથાર્થ છે. આ રચનામાં પણ યથાર્થ છે. પ્રિયકાન્ત નિરૂપણ કરી ખસી ગયો છે, મકરંદ થોડા ઉગ્ર બની કટાક્ષ કરી લે છે. પ્રિયકાન્તની રચનામાં જે પ્રતીકાત્મકતા અને કલાત્મકતા સિદ્ધ થયાં છે તે મકરંદની આ રચનામાં સિદ્ધ થઈ શક્યાં નથી. 'જનતા-જનાર્દન', 'ઠંડીરાતનું ગાણું'માં સમાજનું યથાર્થ દર્શન કરાવી કવિ 'કડવી વાણી'ના સુન્દરમૂની જેમ થોડાક ચાબખા લગાવી લે છે. આ પ્રકારની રચનાઓમાં 'સામાન્યજની શોધમાં'નામક કૃતિ ઉલ્લેખનીય છે. એ કૃતિમાં કવિએ સામાન્યજનના જીવનની વિષમતા વ્યક્ત કરી અંતે એ વિષમતા દૂર કરવી ઈચ્છા દર્શાવી છે.

'સંગતિ'ની રચનાઓ- 'સાદડી વણનારીનું ગીત', 'ઈંડાનું મંથન', 'મહાપુરુષ એ બધા', 'હાડપિંજર', 'રાહુનો પરાભવ', 'ફૂંક' વગેરે-જીવનના ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રના વાસ્તવને અવનવી રીતે વ્યક્ત કરે છે.

પ્રકીર્ણ કાવ્યોમાં પહેલાં અવલોકીએ પ્રસંગલક્ષી કાવ્યો. 'ગોરજ'માં 'કળાકારને માનપત્ર', 'મુદ્દામાલ', 'શેઠાણીની નિરાધારી', 'જનાજો' વગેરે પ્રકારની રચનાઓ છે. પ્રથમ બે રચનાઓમાં ધારદાર વ્યંગ કટાક્ષ છે તો 'મુદ્દામાલ'માં કરુણમિશ્રિત વક્તા છે. 'સંગતિ'માં 'બુદ્ધનું ગૃહાગમન', 'શિકાર શિવનો', 'લછિમા દેવીનું વિષપાન', 'સીતાની સુવર્ણપ્રતિમા' વગેરે પ્રસંગાત્મક સોનેટો પ્રાપ્ત થાય છે. આ સોનેટોમાં પૌરાણિક પ્રસંગ નિરૂપી તે દ્વારા કવિએ પોતાને અભિમત રહસ્ય પ્રગટાવ્યું છે. છેલ્લા આવતા દીર્ઘકાવ્ય 'સંગતિ'ને પણ પ્રસંગકાવ્ય કહી શકાય. જો કે તેમાં કોઈ એક જ પ્રસંગનું નિરૂપણ નથી, કવિ કાલિદાસના જીવનના કેટલાક પ્રસંગોનું આલેખન થયું છે.

'સંજ્ઞા'ની પ્રકીર્ણ રચનાઓમાં એક નોંધપાત્ર ચિંતનપ્રવણ કાવ્ય છે 'ચણીબોર'. કાવ્યમાં કવિએ કાળ જેવા અમૂર્ત તત્ત્વને મૂર્તરૂપ આપ્યું છે : 'કાળની કાંટાળીએ લાગ્યાં ક્ષણનાં ચણીબોર' (પૃ. ૬૯). અહીં રૂપક અલંકાર યોજી કવિએ કાળ અને ક્ષણને સ્પર્શક્ષમ બનાવ્યાં છે. 'સંગતિ'ના કાવ્ય 'મધપૂડાનું છિદ્ર'માં કવિ ઉત્પ્રેક્ષા પ્રયોજી ક્ષણને મધપૂડાના છિદ્ર તરીકે ઓળખાવે છે. આ સંગ્રહનું પ્રથમ કાવ્ય 'શબ્દની શોધ' કવિની શબ્દ માટેની શોધને પ્રતીકાત્મક

રીતે વ્યંજિત કરે છે. 'મુંબઈમાં' નગરજીવનની અદ્યતન સંવેદનાને ગાતી કવિની લાક્ષણિક કૃતિ છે. નગરજનોની બેચેની કવિએ રૂપકાત્મક રીતે દર્શાવી છે.

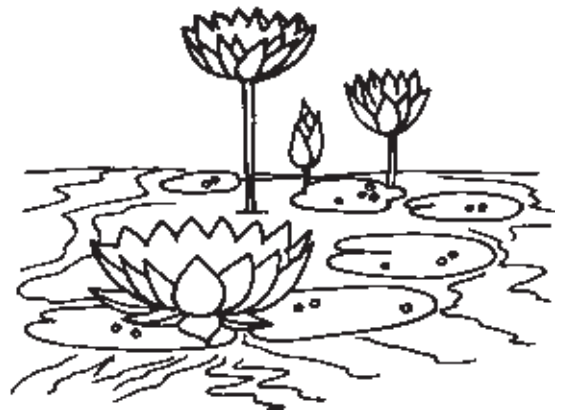
કવિએ મુક્તક, સોનેટ, દીર્ઘકાવ્ય વગેરે કાવ્યસ્વરૂપો અજમાવ્યાં છે. પ્રજારામની જેમ મકરંદે પણ મુક્તકો મોટી સંખ્યામાં લખ્યાં છે. એક નમૂનેદાર મુક્તક માણીએ :

મોતનો છે કોણિયો આ જિન્દગી,  
ક્યાં લગી ? - રહેશે સલામત ક્યાં લગી ? ('ગોરજ',  
પૃ. ૮૧)

અનેક કવિઓએ સ્પર્શેલા વિષયને મકરંદ દેવે નવીનતાથી અને વિચારોત્તેજક રીતે વ્યક્ત કરે છે ! તેમનાં મોટાભાગનાં મુક્તકો અભિવ્યક્તિની તાજગીથી આસ્વાદ્ય બન્યાં છે. ગીત-સોનેટમાં પણ કવિની સિદ્ધિ નોંધપાત્ર છે.

મકરંદમાં અન્ય કવિઓની તુલનામાં વિષયવસ્તુનું વૈવિધ્ય ઓછું છે. ખાસ કરીને પ્રણયભાવો, કૌટુંબિક ભાવો તેમની અભિવ્યક્તિની બળકટતા જેટલી સઘનતા, ગહનતા સર્વત્ર અનુભવાતી નથી. ખાસ કરીને દીર્ઘરચનાઓ શિથિલ પડી છે. તેમ છતાં આધ્યાત્મિક અભિગમવાળી તળપદી શૈલીની તાજગીદાર કૃતિઓ તેમનું યશસ્વી પ્રદાન છે. રાજેન્દ્ર-નિરંજન યુગની કવિતામાં આધ્યાત્મિક ધારાના સફળ કવિઓમાં પ્રજારામની સાથે મકરંદનું પણ ગૌરવવંતુ સ્થાન સુનિશ્ચિત છે. મકરંદની મસ્ત, અલગારી ચેતનાને શતાબ્દી ટાણે અભિવંદના.

૧૦, શુકન વિલાસ, બકેરી સિટી, ટાગોર માર્ગ,  
વેજલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧  
મો. ૯૯૨૫૧૫૮૭૫૧





## ૐ (પ્રણવ)ની ઉપાસના

- પરમાનંદ ગાંધી

ઓમિતિ બ્રહ્મ ઓમિતીદં સર્વમ્ । (તૈત્તિરીઅ ઉપ. ૧-૮-૧)  
ૐ પ્રણવ એ જ બ્રહ્મ છે; ૐકાર એ જ સંપૂર્ણ જગત છે. પરબ્રહ્મનું પ્રતીક ૐ (પ્રણવ) છે.

માનવીના મનમાં ભાવના જાગી. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય કરનાર એ વિશ્વનિર્માતાનાં દર્શન કરું. પણ તે થાય કઈ રીતે ?

તો તે માટેની સમજ કાંઈક આવી છે. 'સૃષ્ટિ રચનાની પહેલાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ નિમિત્તે ઈશ્વરે ઈચ્છા કરી. તો એક શબ્દ ગુંજતો બહાર આવ્યો. બે શબ્દ સાંભળી સિદ્ધ ઋષિમુનિઓએ ઉચ્ચાર કર્યો. તે ઉચ્ચાર મંત્ર ૐ બન્યો.'

તેથી તો ઋષયો મંત્ર દ્વારા: ઋષિઓ મંત્રદષ્ટા કહેવાય છે.

એ ૐ શબ્દમાંથી જ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી એ પાંચ તત્ત્વોમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. તેથી જે કાંઈ બધું થયું છે, તે ૐરૂપ જ છે. એ ઈશ્વરનું પહેલું નામ છે. ૐકારમાં પરબ્રહ્મનું વર્ણન કરતી માનવીમનની અભિવ્યક્તિ છે.

વ્યવહારમાં જેમ સગુણ ભગવાન શિવ, વિષ્ણુ, રામકૃષ્ણ ઈત્યાદિ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.

તેમ નિર્ગુણ પરમાત્માના પરમ સ્વરૂપનું નામરૂપ સંજ્ઞાથી વ્યક્ત થાય છે, અને તે પરબ્રહ્મનું દ્યોતક ૐ છે. ૐકાર એ જ સર્વસ્વ છે. તેને પ્રણવ પણ કહે છે.

પ્ર એટલે પ્રપંચ: ન એટલે નથી, વ એટલે તમને.

અર્થાત્, પ્રણવનો જપ કરનારને સંસારનું બંધન નથી.

પ્રણવનો બીજો અર્થ - પ્રકર્ષણ વ: નયેત્ इति प्रणव - જે ઉત્કૃષ્ટ રીતે મોક્ષ તરફ લઈ જાય છે. (મહારુદ્રપુરાણ-૧૦/૧-૨)

### પરબ્રહ્મનું સ્તવન :

ગાવા માટે વિશ્વનું બધું ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મક લખાણ ઓછું પડે છે - તે અપૂરતું છે. શબ્દો પણ જ્યાં પાછા પડે છે ત્યાં માત્ર સાડા ત્રણ માત્રાથી એટલે કે ૐકાર દ્વારા પ્રબ્રહ્મ વ્યક્ત થાય છે. ૐકારમાં પહેલી માત્રા 'અ' કાર છે. બીજી માત્રા 'કં' કાર અને ત્રીજી માત્રા 'મં'કાર છે. અને ઉપરની અડધી માત્રાએ મળીને ૐ થયો છે.

વૈખરી વાણીનો પ્રથમોચ્ચાર ૐ જ છે. તેને જ વ્યષ્ટિ ઈત્યાદિ સર્વે ચરાચર જગતના આદિરૂપ ગણવામાં આવે છે.

### ૐની ત્રણ માત્રાઓ :

ૐકારની પ્રત્યેક માત્રા વિભિન્ન ક્ષેત્રમાં જુદું જુદું સૂચન

કરે છે. જ્યારે સૃષ્ટિની વ્યાપકતાનો વિચાર કરીએ એટલે કે બ્રહ્માંડનો વિચાર કરીએ તો 'અ'કાર એ પહેલી માત્રામાં વ્યાપક પૃથ્વી છે. 'કં'કારમાં અંતરિક્ષ અને 'મં'કારમાં દેવલોક વ્યાપ્ત છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો વિચાર કરીશું તો 'અ'કાર ઉત્પત્તિસૂચક છે. 'કં'કાર સ્થિતિસૂચક છે અને 'મં'કાર લયનો સૂચક છે. ૐકારમાં 'અ' ઉપર ભાર મૂકીએ તો આધિભૌતિક ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'કં'કાર ઉપરનો ભાર આધિદૈવિક સામર્થ્યનું સૂચક છે. અને ત્રીજી માત્રા 'મં'કાર ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે તો તે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં

સહાયભૂત થાય છે. તે દ્વારા જીવનની સાર્થકતા સધાય છે. જીવન અમૃતમયી બને છે.

આ ત્રણે માત્રાઓ માનવીશક્તિનું પ્રતીક છે. ઈન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિથી થતાં ત્રણે પ્રકારનાં કર્મોને ૐકાર પ્રભાવી અને તેજસ્વી બનાવે છે. અર્થાત્ માનવે તેનો આંતર-બાહ્ય યોગ્ય રીતે વિનિયોગ કરવો જોઈએ.

છેલ્લે રહી અડધી માત્રા - એ આગળની ત્રણે માત્રા 'અ'કાર, 'કં'કાર અને 'મં'કારના સહયોગની સૂચક છે. ભગવદ્ ભાવનાથી

પુલકિત થયેલી સહિષ્ણુતાની તેજસ્વી માત્રા, પાપપુણ્યથી અલિપ્ત આત્માનું પ્રતીક છે.

પ્રશ્નોપનિષદે ૐકારની ત્રણ માત્રાની અભિવ્યક્તિ નીચેના મંત્ર દ્વારા કરી છે.

ऋग्मिरतं यजुर्मिरन्तरिक्षं

सामभिर्यत् त-कवयो वेदयन्ते ।



તમોઙ્ગારેણપેવાયતેનાન્વન્તિ વિદ્વાન્  
યત્તચ્છાન્તમજરમમૃતમભયં પરચેતી ॥

પ્રશ્નોપનિષદ (૫/૭)

આ મંત્રમાં બ્રાહ્મણ-ગ્રન્થનાં વાક્યોમાં કહેલી વાતનું સમર્થન કર્યું છે. એના ભાવ એ છે કે એક માત્રા અર્થાત્, અંગનું લક્ષ્ય બનાવી ઉપાસના કરવાવાળા સાધકને 'ઋગ્વેદની ઋચ્યાઓ મનુષ્યલોકમાં પહોંચાડી દે છે. બે માત્રાની ઉપાસના કરનારાને, અર્થાત્, જગતના ઊંચામાં ઊંચા સ્વર્ગીય ઐશ્વર્ય લક્ષ્ય બનાવી ઉપાસના કરનારાને યજુર્વેદના મંત્ર ચંદ્રલોકમાં લઈ જાય છે. અને ત્યાં પરિપૂર્ણ તેમના આત્મસ્વરૂપ પરમેશ્વરની ઓંકારથી ઉપાસના કરે છે. તેને સામવેદનો મંત્ર, જેને જ્ઞાનીજણ જાણે છે તેને બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે.

સંપૂર્ણ રહસ્ય જાણનારા બુદ્ધિમાન પુરુષ બાહ્ય જગતમાં આસક્ત ન થતાં ઓંકારની ઉપાસના દ્વારા સમસ્ત જગતના આત્મસ્વરૂપ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામે છે, કે જે પરમશાંત-બધા વિકારોથી રહિત છે. જ્યાં ઘડપણ નથી, ભય નથી; જે અજરઅમર, નિર્ભય સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમ છે.

**ઔંનો મહિમા :**

માંડૂક્ય ઉપનિષદ અનુસાર

ઓમિત્યેતદક્ષરમિદં સર્વં તસ્યોપવ્યાખ્યાનં મૂતં  
ભવદ્ભવિષ્યદિતિ સર્વમોઙ્ગાર એવા યચ્ચાન્યત્  
ત્રિકાલાતીતં તદપ્યોઙ્ગાર એવ ॥૨॥

(મા.ઉપ. ૧/૯)

બ્રહ્મ છે, જે થયું છે, જે થવાનું છે, તથા

જે કલ્પનાતીત. આ બધું જ, સર્વ જગત ઓંકાર જ છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રણે કાળો (ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય)થી ઉપર બીજું કોઈ તત્ત્વ છે, તે પણ ઓંકાર જ છે. આ વિશ્વમાં કેટલાક પદાર્થો આંખથી દેખાય છે, કેટલાક પદાર્થો અન્ય ઈંદ્રિયોથી જાણવામાં આવે છે, કેટલાક સ્થૂલ છે, કેટલાક સૂક્ષ્મ છે, એ ઓંકાર છે. અને ઓંકારથી વિશ્વ જાણવામાં આવે છે. 'ઓં'કારનો અર્થ પરબ્રહ્મ, બ્રહ્મ, પરમાત્મા, શુદ્ધ બ્રહ્મ, સબળ બ્રહ્મ તથા આખું જડજેતન વિશ્વ, જે જાણવામાં આવે છે તે બધું જ ઓંકાર છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ ઓમનો મહિમા સમજાવ્યો છે.

ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ધીયામુપાસીત ।

ઓમિતિ હ્યુદાયતિ તસ્યોપવ્યાખ્યાનમ્ ॥ (છાં.ઉપ.૧-૧-૧)

ઓમ્ અને ઉદ્ધીય અક્ષર એક જ છે.

ઉત્નો અર્થ શ્રેષ્ઠ, ગી: એટલે જે ગાઈ શકાય છે અને વ્યય એટલે સ્થાન. મતલબ, જે સ્થાન બધાથી શ્રેષ્ઠ અને વેદો દ્વારા ગવાય છે, તે ઔં છે તેથી તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ.

અક્ષર એટલે કે ઔં અવિનાશી છે, કેટલાક અક્ષર એટલે નેત્ર ઈત્યાદિ અને ર એટલે રહેનારો - એટલે કે ઈન્દ્રિયોમાં રહેનારો - ઈશ્વર છે તે ઔં છે.

'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા'માં પણ ઔંનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે.

ઔં इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

ય: પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ (ગી. ૮/૧૩)  
પરમાત્માસંબંધી યોગધારણામાં સ્થિત થઈને જ્યારે માણસ ઔં એ એક અક્ષરસ્વરૂપ બ્રહ્મને ઉચ્ચારતો અને તેના અર્થસ્વરૂપ મુજ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ચિંતન કરતો શરીર છોડીને જાય છે, એ માણસ પરમગતિને પામે છે.

ઔં तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતા: પુરા ॥ (ગી. ૧૭/૨૩)  
ઔં, તત, સત્-એમ આ ત્રણ પ્રકારનું સચ્ચિદાનંદધન બ્રહ્મનું નામ કહેવાયું છે, એ બ્રહ્મથી જ સૃષ્ટિના આરંભે બ્રાહ્મણો, વેદો તથા યજ્ઞ રચાયાં.

**આ વિશ્વમાં કેટલાક પદાર્થો આંખથી દેખાય છે, કેટલાક પદાર્થો અન્ય ઈંદ્રિયોથી જાણવામાં આવે છે, કેટલાક સ્થૂલ છે, કેટલાક સૂક્ષ્મ છે, એ ઓંકાર છે. અને ઓંકારથી વિશ્વ જાણવામાં આવે છે**

તદુપરાંત કઠોપનિષદ (૨-૧૫) પ્રશ્નોપનિષદ (બૃહ.ઉપ.૨-૩-૧) મૈત્રાયણી તથા અન્ય શાસ્ત્રો મુજબ ઔંનું મહત્ત્વ અદ્વિતીય છે.

એક નોંધપોથીમાં ઔં માટે અતિ માર્મિક લખાણ છે.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનવૃક્ષસ્ય સુગન્ધિ કુસુમં શુભમ્ ।

જ્યોતિષામપિ યજ્જોતિમૃતં ભોજ્યમાત્મનઃ ॥

નાના સંતાપતસાનાં યચ્ચાપ્યૌષધમુત્તમમ્ ।

પાપૌષ્ઠં ભસ્મસાત્ કર્તુ બ્રહ્માસ્ત્રમ્ બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥

'ઓંકાર એ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનું સુગંધિત પુષ્પ છે. અર્થાત્, જેમ એકાદ બીજ અંકુરિત થતાં છોડ થાય, અને તેને સુગંધિત પુષ્પ આવે તે રીતે જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો અંતિમ નિયોડ કાં તો, પરમધ્યેય ઔં છે. ઔંકાર જ આત્માનો અમૃતમય ભોમ્ય છે. મતલબ, મનુષ્યમાં પોતાને પૂર્ણ બનાવવાની જે ભૂખ છે તેની કાયમની તૃપ્તિ ઔંકારથી જ થઈ શકે છે !'

અનેક પ્રકારે સંતપ્ત માનવ માટે ઔંકાર જ સર્વોત્તમ ઔષધ છે. મનુષ્યની અંદર જે પાપરાશિ ભરી પડી છે તેને આમૂલ બાળીને ભસ્મ કરવા માટે બ્રહ્મજ્ઞાની ઔંકારને અત્યંત શક્તિશાળી બ્રહ્માસ્ત્ર માને છે.

**પ્રણવની વ્યુત્પત્તિ :**

ઔંકારને પ્રણવ પણ કહે છે. 'ભોજવૃત્તિ'માં પ્રણવની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે. પ્રકર્ષેણ નયતે સ્તુયતે અનેન ઇતિ - જે વડે ઉત્તમ સ્તુતિ કરી શકાય છે તે પ્રણવ. પ્રકર્ષેણ ય: નયત્ ઇતિ પ્રણવ - જે ઉત્કૃષ્ટ રીતે મોક્ષ તરફ દોરી જાય છે તે પ્રણવ.

‘લિંગપુરાણ’માં પ્રણવનું વર્ણન કરતું લખાણ છે -  
પ્રણવો વાચકસ્તસ્ય શિવસ્ય પરમાત્મનઃ ।

શિવરુદ્રાદિશબ્દાનામ્ પ્રણવો હિ પરઃ સ્મૃતઃ ॥

‘પરમ પરમાત્માનો વાચક, શિવ, રુદ્ર વગેરે સર્વમ્પના અંગભૂત અંગોમાં પ્રણવ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.’

પ્રણવો ધનુઃશરો હ્યાત્મા બ્રહ્મ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે ।

અપ્રમત્તેન વેધધ્વ્યં શરવત્તન્મયો ભવેત્ ॥ (મુ. ઉપ. દ્વિતીય ખંડ-૪)

‘પરમેશ્વરનો વાચક પ્રણવ (ઑંકાર) જ છે જાણે કે તે ધનુષ છે, આ જીવાત્મા જ બાણ છે અને પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર જ તેનું લક્ષ્ય છે. તત્પરતાથી તેની ઉપાસના કરનારા પ્રમાદરહિત સાધક દ્વારા જ તે લક્ષ્ય વેધી શકાય છે. એટલા માટે ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે તે લક્ષ્યને વેધી બાણની જેમ તેમાં તન્મય થવું જોઈએ.’

મૈત્રાયણી ઉપનિષદમાં પ્રણવને બ્રહ્મનું શરીર કહ્યું છે અને તે દ્વારા બ્રહ્મરસનો બોધ થાય છે. પ્રણવ એ રસોમાં રસતમ શ્રેષ્ઠ છે. પ્રણવ એ જ સાર વસ્તુ તથા પરમાત્માનું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રતીક છે.

**સર્વનું પ્રતીક ઐ :**

ટૂંકમાં, ઐંકાર-પ્રણવ શાનું પ્રતીક નથી ? સમગ્ર વિશ્વ ઐંમાં છવાઈ ગયું છે, એટલું જ નહીં, તો ઓમ્ એ અનુમતિ સૂચક પ્રતીક છે. તે હકારનું પ્રતીક છે. ઘણી વખતે આપણને થાય કે ભગવાન છે કે નહીં ? તો તેનો જવાબ ઐં છે. એટલે કે તે છે. બ્રહ્મની અનુભૂતિ લઈ શકાય છે ? તેનો જવાબ ઐં આપે છે. અલબત્ત હા-અનુભૂતિ લઈ શકાય છે. નિરાશ થયેલાને આશ્વાસન આપે છે. તે બ્રહ્મની અનુભૂતિ લઈ શકશે. અર્થાત્, તે માટે ધૈર્ય અને તપશ્ચર્યાની જરૂર છે. ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. તેમ બહૂનાં જન્મનામંતે । (મ.ગી. ૭/૧૧)

આશાવાદ અને નિરાશાવાદ વચ્ચે સમતુલા જાળવવાનું, આ મહાન પ્રતીક સમજાવે છે. અને આવી સમતુલા જાળવનાર જ ઐંની ઉપાસના માટેનો યોગ્ય અધિકારી છે. જેણે જીવનના દરેક દ્વન્દ્વમાં સંઘર્ષમાં સમતુલા જાળવવાનું શિક્ષણ લીધું નથી, જેની વૃત્તિ અનાસક્ત થઈ નથી, વૈરાગ્યમય બની નથી, તે ઐંકારની ઉપાસના કરવા કઈ રીતે સમર્થ થાય ?

નિસ્તેજ, ભોગો સામે લાચાર થયેલા આસક્તિથી સંસારને વળગી રહેલા જીવોને મૌક્તિક રસાયણ કેમ પચે ? એટલે બ્રહ્મનું તેજ પચાવી ન શકનાર સામાન્ય માણસો માટે કેવળ ઐંકારનો જાપ ન કરતાં હરિઐં, ઐં નમઃ શિવાય અથવા તો ઐં નમો ભગવતે વાસુદેવાય વગેરેની સગુણ

સાકારની ઉપાસના સમજાવી છે. જ્યાં સુધી પૂર્ણ વૈરાગ્ય નિર્માણ થયો ન હોય ત્યાં સુધી ઐંનો જાપ કરવાના આ અધિકારી નથી. તેથી એક કાળે કેવળ સાચા અર્થમાં સંન્યાસી થયેલા લોકો જ ઐંનો જાપ કરતા.

**ઐંની ઉપાસના :**

ઐંના ઉપાસક પાસેથી વિશિષ્ટ જીવનધારા અપેક્ષિત છે. ‘અ’કાર, ‘કં’કાર અને ‘મં’કારથી અનુક્રમે વ્યક્ત થતાં મન, વાણી અને પ્રાણ એ ત્રણેત્રણ ઐંકારના ઉપાસકે આત્મામાં સમર્પિત કર્યા હોવા જોઈએ તો જ તે ઐંનો સાચો ઉપાસક કહેવાય.

હળવે હળવે જીવન-વિકાસની પરમોચ્ચ સ્થિતિ તરફ તેનું લક્ષ કેન્દ્રિત થયેલું હોવું જોઈએ. તેનું જીવન, તેના પ્રાણ પ્રભુકાર્ય માટે જ હોય છે. તેની વાણી પ્રભુકીર્તન માટે અને તેનું મન પ્રભુમાં તદરૂપ થયું હોય છે. આવી દૃષ્ટિ કેળવાય

તો પ્રભુ સાથે ઐક્ય થાય, એકાત્મભાવનો અનુભવ થાય.

‘મુંડકોપનિષદ’માં ઐંની ઉપાસના માટે સૂચન કર્યું છે.

‘સર્વાન્તરયામીનું ધ્યાન ઐંકારમાં’ ‘અ-ક-મ’ આ ત્રણ અક્ષરો જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિના દર્શક છે. એ સંપૂર્ણ જીવનનું દર્શન કરે છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના આ ત્રણ અક્ષરો દર્શક છે. આત્મનું ધ્યાન એકત્વની અનુભૂતિથી થવું જોઈએ. બધું જ ઐંકાર છે એવા એકાત્મ ભાવથી ઉપાસના થવી જોઈએ.

અંતમાં પ્રચલિત ‘ઐંકારબિંદુ સંયુક્ત’ નિત્યંધ્યાયનિતિ યોજિતઃ જ્ઞાનદા મોક્ષદા ચૈવ ઐંકારણ નમો નમઃ !’ નમોની ઉપાસના શાંતિની અનુભૂતિ કરાવશે.

૧૦૦૬-બી, કલાસાગર રત્નમણિ કોમ્પ્લેક્સ પાછળ,  
જોધપુર ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫  
મો. ૯૩૨૮૩૦૪૪૦૯





માહિતી ખાતા દ્વારા પ્રતિ બુધવારે પ્રસિધ્ધ થતું રોજગારલક્ષી માહિતી આપતું સાપ્તાહિક

લવાજમ : કોઇપણ કોમ્પ્યુટરાઈઝ પોસ્ટ ઓફિસમાં અથવા જિલ્લા માહિતી કચેરીઓ ખાતે ભરી શકાશે

રાજ્યભરમાં રોજગારવાંચુઓ માટેનું વિશ્વસનીય સાપ્તાહિક

શહેરી વિસ્તારો તેમજ રાજ્યના અંતરિયાળ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં રોજગાર અને ભરતી વિષયક જાહેરાતોની અધિકૃત માહિતી પહોંચાડતું અસરકારક માધ્યમ

રાજ્ય સરકારના વિવિધ વિભાગો, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ, ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગ, ગૌણ સેવા પસંદગી મંડળ, પંચાયત સેવા પસંદગી મંડળ સહિત કેન્દ્ર સરકારના વિવિધ મંત્રાલયો, નિગમો, જાહેર સાહસો, બેંક, રેલવે રિક્રૂટમેન્ટ બોર્ડ, સંરક્ષણ દળોમાં ભરતી વિષયક જાહેરાતોનું સંકલન.

વાર્ષિક લવાજમ માત્ર ₹ 30/-

રોજગાર-સ્વરોજગાર વિષયક વિપુલ માહિતીનો ભંડાર

## અમદાવાદના ઘડવૈયા

- ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ'

અમદાવાદની સ્થાપનામાં આશાભીલ ઠાકોર, કણ્ઠિવ સોલંકી અને સુલતાન અહમદશાહનાં નામ સંકળાયેલાં છે. સલ્તનત, મુઘલ અને મરાઠા શાસનકાળમાં વાવ, તળાવ, કોટ(શહેરની દીવાલ) અને ધાર્મિક સ્થાપત્યો જેવાં બાંધકામો થયાં. અંગ્રેજ શાસનમાં મિલઉદ્યોગ શરૂ થતાં શહેરની વિકાસગાથા શરૂ થઈ. એલિસબ્રિજ, રેલવે, પ્રેમ દરવાજા, પાંચ કૂવા દરવાજા, ભદ્ર કલોક ટાવર, વિક્ટોરિયા ગાર્ડન, ફર્નાન્ડિઝ બ્રિજ, ટેલિફોન એક્સચેન્જ, વીજળી, શાળા-કોલેજો, શહેરનો સર્વે જેવાં પ્રજાકીય કામો થયાં, જેથી લોકોમાં જાગૃતિ આવી અને અંગ્રેજ શાસનમાં એક થયા. આ ખૂબ નોંધપાત્ર મહત્વની વાત છે.

વર્ષ ૧૮૩૧માં અંગ્રેજ અધિકારી બોરેડેલે શહેરનો કોટ સમારવા 'ટાઉન વોલફંડ કમિટી' બનાવી હતી. નગરસેવાનો ભાર નગરજનોએ પોતાને શિરે ઉપાડી લે એવી જાતની સ્વયંભૂ પ્રેરણાથી રચાયેલી ભારત દેશની પ્રથમ 'અમદાવાદ સુધારાઈ' કહી શકાય ! અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનનો જન્મ તેમાંથી થયો.

તેના પ્રમુખ કે મેયરની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને શ્રેષ્ઠીઓના સહયોગ અને યોગદાનથી આ શહેરનું ઘડતર થયું છે.

એક અંગ્રેજ સરકારી અધિકારી, આસિસ્ટન્ટ જજ તરીકે એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્સ (૧૮૨૧-૧૮૬૫) અમદાવાદમાં હતા. એમણે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરી હતી. જે હાલમાં 'ગુજરાત વિદ્યાસભા' નામથી કાર્યરત છે. તેઓ 'ફાર્બસ સાહેબ' તરીકે ખૂબ જાણીતા હતા. તેમણે સમાજ સુધારક-કવિ દલપતરામને વઢવાણથી બોલાવીને અમદાવાદમાં સ્થાયી કર્યા હતા.

**એક અંગ્રેજ સરકારી અધિકારી, આસિસ્ટન્ટ જજ તરીકે એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્સ (૧૮૨૧-૧૮૬૫) અમદાવાદમાં હતા. એમણે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરી હતી. જે હાલમાં 'ગુજરાત વિદ્યાસભા' નામથી કાર્યરત છે**

પ્રજાલક્ષી સારું કામ કરતા આગેવાનો અને દાતા શ્રેષ્ઠીઓની કદરરૂપે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી 'રાવ બહાદુર', 'ખાન બહાદુર', 'સર' જેવા ઈલકાબથી સન્માનવામાં આવતા હતા.

અમદાવાદને સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપ આપવામાં, તેની અસ્મિતા પ્રગટાવવામાં, શહેરને સમર્થ અને સમૃદ્ધ કરાવવામાં જેટલો ફાળો જે તે સમયના શાસકોનો હતો. એનાથી વિશેષ ફાળો નગરશેઠ, શ્રેષ્ઠીઓ અને નગરના નાગરિકોનો રહ્યો છે. જેમાં કેટલાક પરિવારોનું યોગદાન નોંધપાત્ર રહ્યું છે. આપણે

તેમને અમદાવાદના ઘડવૈયા તરીકે ઓળખીશું. મુઘલ પરિવારના ઝવેરી શેઠ શાંતિદાસ ઝવેરી (૧૫૫૦-૧૬૬૦) અમદાવાદ શહેરના પ્રથમ નગરશેઠ હતા. આ હોદ્દો એમને મુઘલ દરબાર તરફથી વંશપરંપરાગત મળ્યો હતો. તેઓ મહાજન પરંપરાના સ્થાપક હતા. વર્ષ ૧૮૨૫માં નગરશેઠ ખુશાલચંદ લક્ષ્મીચંદ (૧૬૭૨-૧૭૪૮) એ પોતાના પૈસા વાપરીને અમદાવાદ શહેરને મરાઠાઓના આક્રમણમાંથી

બચાવ્યું હતું. તેમના પુત્ર નગરશેઠ વખતચંદ ખુશાલચંદે (૧૭૪૦-૧૮૧૪) વર્ષ ૧૮૧૨માં સ્ત્રીઓના વારસાઈ મિલકત અધિકારનું રક્ષણ કરવા ગાયકવાડ સરકાર સામે રજૂઆત કરી હતી. આ અંગેનું જાહેરનામું શિલાલેખ રૂપે ત્રણ દરવાજાના દીવાલ પર આજે પણ જોવા મળે છે. નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હિમાભાઈ (૧૮૧૫-૧૮૮૭) શિક્ષણ અને જાહેર સેવાઓમાં અગ્રેસર હતા. તેઓ સારા દાતા હતા. એમનાં માનમાં પ્રેમદરવાજા અને પ્રેમાભાઈ હોલ નિર્માણ પામ્યા છે. શાંતિદાસ ઝવેરી અને તેમના વંશવારસાઓમાં કુલ મળીને ૧૧ વારસદારોએ અમદાવાદ શહેરના નગરશેઠનું પદ ભોગવ્યું હતું.



મરાઠાઓના અધિકારી

નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરી

નગરશેઠ ખુશાલચંદ લક્ષ્મીચંદ

શેઠ હીમચંદ હિમાચંદ

નગરશેઠ મેઘાણી

અમદાવાદમાં નગરરત્ન સમાન શેઠ હઠીસિંહ કેશરીસિંહ (૧૭૯૬-૧૮૪૫)નું યોગદાન સિવિલ હોસ્પિટલના



શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલ



સર ચિનુભાઈ માધવલાલ

મુખ્ય દાતા તરીકે સંકળાયેલું છે. એમણે શરૂ કરેલાં હઠીસિંહના દહેરાનું બાંધકામ એમની પત્નીને 'નામદાર સખાવતી બહાદુર' હરકોર શેઠાણીએ પૂર્ણ કર્યું હતું. તેઓ ગુજરાતનાં પ્રથમ મહિલા સમાજ સુધારક અને કેળવણીકાર હતાં. સમગ્ર ગુજરાતમાં એમણે સૌપ્રથમ કન્યાશાળા અમદાવાદમાં શરૂ કરી હતી. જે 'હરકોર શેઠાણીની છોડીઓની નિશાળ' તરીકે જાણીતી હતી. એમના પરિવારનું યોગદાન નોંધપાત્ર હતું.

#### શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલ પરિવાર :

અમદાવાદની આબાદીના પ્રણેતા અને દીર્ઘદષ્ટા રાવબહાદુર શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલે (૧૮૨૩-૧૮૮૮) વર્ષ ૧૮૬૧માં શહેરમાં પ્રથમ મિલ સ્થાપીને મિલઉદ્યોગનો પાયો નાંખ્યો હતો. અંગ્રેજ સરકારે વર્ષ ૧૮૮૫માં શેઠ રણછોડલાલને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે નિમણૂક કરી હતી. એમણે શહેરમાં પ્રથમ પાણી પુરવઠા અને ગટર યોજના જેવાં મહત્વનાં કાર્યો કર્યાં હતાં. તેમની પ્રતિમા સંસ્કાર કેન્દ્રમાં જોવા મળે છે.

સર ચિનુભાઈ માધવલાલ (૧૮૬૪-૧૯૧૬) શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલના પૌત્ર થાય. એમણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં પ્રમુખ તરીકે દીર્ઘદષ્ટિપૂર્વક વહીવટમાં



શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ



ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ

દાદાથી આગળ વધી ગયા હતા. શહેરમાં આવેલી આર.સી. હાઈસ્કૂલ અને કોલેજ એમની યાદ તાજી કરાવે છે. કેળવણી ક્ષેત્રમાં મોટી સખાવતો કરી. તેઓ દાનેશ્વરીની ઉપમા પામ્યા હતા. બાવીસ કરોડ હિંદુઓમાં પ્રથમ વખત સર ચિનુભાઈને વંશ પરંપરાગત બેરોનેટના ઈલકાબથી નવાજવામાં આવ્યા હતા. સર ચિનુભાઈની પ્રતિમા ભદ્ર પરિસરમાં આવેલી છે, એની અનાવરણવિધિ મહાત્મા ગાંધીજીએ કરી હતી. એમનો બંગલો શાહીબાગમાં નદી કિનારે આવેલો છે.

#### સારાભાઈ પરિવાર

શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ (૧૮૮૦-૧૯૬૭) કેલિકો મિલ. રાસાયણ ઉદ્યોગ, ફાર્માસ્યુટિકલ જેવા અનેક ઉદ્યોગોમાં પ્રવૃત્ત હતા. એમણે મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમને આર્થિક મુશ્કેલીમાંથી બચાવ્યો હતો. એમણે ઘરશાળાનો પ્રથમ પ્રયોગ શરૂ કર્યો હતો. અંબાલાલ સારાભાઈનાં

**બાવીસ કરોડ હિંદુઓમાં પ્રથમ વખત સર ચિનુભાઈને વંશ પરંપરાગત બેરોનેટના ઈલકાબથી નવાજવામાં આવ્યા હતા. સર ચિનુભાઈની પ્રતિમા ભદ્ર પરિસરમાં આવેલી છે**

બહેન અનસૂયાબહેન સારાભાઈ મજૂર સેવા અને મજૂર મહાજન સંઘ સાથે સંકળાયેલાં હતાં. પદાર્થ વિજ્ઞાનના અભ્યાસી, વૈજ્ઞાનિક પદ્મભૂષણ ડૉ. વિક્રમભાઈ (૧૯૧૯-૧૯૭૧) શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈના પુત્ર થાય. તેઓ અમદાવાદમાં પીઆર.એલ, આઈઆઈએમ. સ્પેસ એપ્લિકેશન સેન્ટર જેવી સંસ્થાઓના સ્થાપક હતા. એમણે અણુશક્તિ પંચમાં અધ્યક્ષ તરીકેની જવાબદારી સંભાળી હતી.

એમનાં પત્ની મૃણાલિની સારાભાઈએ શહેરમાં પ્રથમ નૃત્ય-સંસ્થા 'દર્પણ' શરૂ કરી હતી. વિક્રમભાઈની બહેન મૃદુલા સારાભાઈએ મહિલા પ્રવૃત્તિઓ માટે 'જ્યોતિસંઘ'ની સ્થાપના કરી હતી.

#### કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ પરિવાર

કસ્તૂરી સમા કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ શેઠ (૧૮૮૪-૧૯૮૦) મિલ અને રાસાયણ ઉદ્યોગમાં અગ્રણી હતી.



શેઠ કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ

શાંતિદાસ ઝવેરીના વંશજ શેઠ કસ્તૂરભાઈ મહાજન પરંપરા જાળવી રાખવામાં સફળ થયા હતા. કેટલીક જાહેર સંસ્થાઓના સ્થાપક તરીકે એમનું મોટું યોગદાન હતું. ખાસ કરીને અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં ખૂબ સક્રિય હતા.



શેઠ બેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરી



અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ



શેઠ મંગલદાસ ગિરધરદાસ

તેમણે 'સંકટ નિવારણ સોસાયટી'ની સ્થાપના કરી ઉમદા કામ કર્યું હતું. એમના પુત્ર શ્રેણિકભાઈ કસ્તૂરભાઈ (૧૯૨૫-૨૦૧૪)એ પિતાની પરંપરા ચાલુ રાખી અને શહેરની જાહેર સંસ્થાઓમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા હતા. લાલભાઈ પરિવારના વંશજ આણંદજી કલ્યાણજી પેટીનો વહીવટ સંભાળી રહ્યા છે અને કેળવણીક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત છે.

શહેરના અન્ય શ્રેણીઓની વાત કરીએ. અમદાવાદમાં બીજા નંબરની મિલ સ્થાપનાર સીઆઈઆઈ, રાવબહાદુર શેઠ બેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરી (૧૮૧૮-૧૮૮૯)નો શહેરના ઘડતરમાં ફાળો નાનોસૂનો નથી. એમની સખાવતથી શહેરમાં 'મહાલક્ષ્મી સ્ત્રી અધ્યાપન મંદિર' શરૂ થયું હતું. કમાણીના એક તૃતીયાંશ ભાગ જનકલ્યાણ અર્થે દાનમાં વાપરાત પારસી આગેવાન ખાનબહાદુર નવરોજી પેસ્તનજી વકીલ(૧૮૪૦-૧૯૨૬) એ શહેરમાં ધર્મશાળા અને સિવિલ હોસ્પિટલમાં આંખના તથા મહિલા વોર્ડ બંધાવ્યા હતા. ગાંધીજી અમદાવાદમાં આવ્યા એ પહેલાંના રાજકીય સમર્થ નેતા દીવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ (૧૮૪૬-૧૯૧૪) એક જાગૃત કેળવણીકાર હતા. તેઓ સ્વદેશી પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતા હતા.



હિંમતલાલ ધીરજલાલ ભયેય



રમણભાઈ નીલકંઠ



સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ



જયેશ વાસુદેવ ભાવણકર

અગ્રણી ઉદ્યોગપતિ મંગળદાસ ગિરધરદાસ પારેખે (૧૮૬૨-૧૯૩૦) મહાત્મા ગાંધીજીનો અમદાવાદમાં એમના બંગલામાં પ્રથમ આતિથ્ય સત્કાર કર્યો હતો. બહેરાં મૂંગાંની શાળામાં એમનું યોગદાન હતું. શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસ ટાઉન હોલ એમની સ્મૃતિમાં બંધાયો છે. કોમર્સ કોલેજ અને મ્યુનિસિપલ

મેડિકલ કોલેજના દાતા શ્રેણી અમૃતલાલ હરગોવનદાસ શેઠ (૧૮૮૯-૧૯૭૪) શહેરની મુશ્કેલીમાં ખરેખરે તૈયાર રહેતા હતા. તેઓ શેઠ કસ્તૂરભાઈ સાથે જાહેર અને મહાજન પ્રવૃત્તિમાં સંકળાયેલા હતા.

### અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન

અમદાવાદની સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થા - 'મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન'માં પ્રમુખ કે નગરપતિ તરીકે નોંધપાત્ર કામ કરનાર કેટલાક મહાનુભાવોની નોંધ લઈએ. એલિસબ્રિજ બાંધનાર નિષ્ઠાવાન એન્જિનિયર રાવ બહાદુર હિંમતલાલ ધીરજલાલ ભયેયે શહેરમાં ગુજરાત કલબ. ગુજરાત કોલેજ અને ધર્મશાળાઓ જેવી ઘણી ઇમારતો નિર્માણ કરી હતી. જાણીતા સાહિત્યકાર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ (૧૮૬૮-૧૯૨૮)ની જાહેર સેવાઓની કદર કરી અંગ્રેજ સરકારે એમને રાવબહાદુર, નાઈટહુડ અને 'સર'ના ઈલકાબથી નવાજ્યા હતા. તેઓ સાચા અર્થમાં સકલ પુરુષ હતા. એમની પ્રતિમા અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના પરિસરમાં જોવા મળે છે.

બેરિસ્ટર વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલે (૧૮૭૫-૧૯૫૦) કોર્પોરેશનમાં જાહેર સેવાઓ કરવા માટે ચેતના જગાવી હતી અને કાર્યક્ષમ વહીવટ સંભાળ્યો હતો. તેમનું રિલીફ રોડની યોજના, વાડીલાલ હોસ્પિટલ



શ્રેષ્ઠ ચિનુભાઈ ચિમનલાલ

અને એમ.જે. પુસ્તકાલયની સ્થાપના જેવાં કાર્યોમાં મહત્વનું યોગદાન હતું. એમના ઉદ્દગાર હતા કે “હું બહાર ન ગયો હોત તો અમદાવાદની સૂરત ફેરવી નાંખત.” ભારત દેશના નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહમંત્રી તથા અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને ‘ભારત રત્ન’ એવોર્ડ એનાયત થયો હતો. એમને સમજવા માટે શાહીબાગ પેલેસમાં આવેલું સરદાર પટેલ મ્યુઝિયમ જોવું રહ્યું !

ગાંધીજીને અમદાવાદમાં સ્થાયી થવા આમંત્રણ આપવામાં મહત્વનો ફાળો ભજવનાર સર્જન ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા. તેઓ આજીવન નગરસેવામાં પ્રવૃત્ત રહ્યા હતા. ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર, ગાંધીઅસરમાં આવી ગયા હતા. તેઓ સરદાર પટેલના સહકાર્યકર હતા. એમણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં પ્રમુખ તરીકે ઉમદા કામ કર્યું હતું. તેઓ ‘દાદાસાહેબ’ ના હુલામણા નામથી ખૂબ જાણીતા હતા. તેઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપવામાં ખૂબ સક્રિય હતા. તેઓ આપણા દેશની લોકસભાના પ્રથમ સ્પીકર હતા. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ એમને ‘લોકસભાના પિતા’ તરીકે ઉલ્લેખ્યા હતા.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં છેલ્લા પ્રમુખ અને પ્રથમ મેયર બની કુલ ૧૨ વર્ષ લાંબા કાળ સુધી નગરજનોના કલ્યાણ અને સુખાકારી માટે સેવા આપનાર જાગૃત શ્રેષ્ઠીવર્ય શ્રેષ્ઠ ચિનુભાઈ ચિમનલાલ હતા. એમણે AMC સંચાલિત



મહાત્મા ગાંધીજી

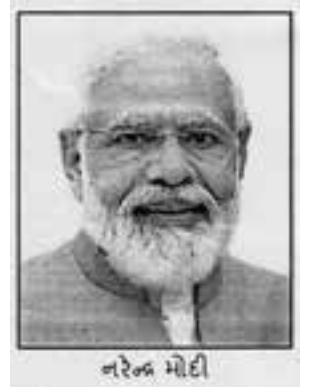
ધર્મદા, દવાખાના, શાળાઓ અને પબ્લિક હોલ, સિટી મ્યુઝિયમ (સંસ્કાર કેન્દ્ર) બંધાવી શહેરનો સર્વતોમુખી વિકાસ કરી નવો ચહેરો ઉપસાવ્યો હતો. એમના થકી થયેલાં સંખ્યાબંધ કામો હાલમાં જોવા મળે છે.

### રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી :

અત્રે ખાસ રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. તેઓ અમદાવાદમાં આશ્રમ સ્થાપીને રહ્યા હતા. આઝાદીના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે, અખબારીપત્રો શરૂ કરવાં ‘નવજીવન’ અને યુવાનોમાં શિક્ષણ અને તેમનામાં રાષ્ટ્રપ્રેમ તથા આઝાદીની લડત માટે યુવા સૈનિકો તૈયાર કરવા ‘ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ’ની સ્થાપના કરી હતી. તેઓ આશ્રમ અને એમની સંસ્થાઓમાં સફાઈ, પ્રાર્થના અને કાંતણને પ્રાધાન્ય આપીને દેશભરમાં આઝાદીની લડતનો સંદેશો પહોંચાડવામાં સફળ રહ્યા હતા. ચરખો અને ખાદી થકી દેશભરમાં સ્વદેશીની ચળવળ ઊભી કરી હતી. આ રીતે એમણે આઝાદીની ચળવળની આગેવાની લીધી હતી. અત્રેથી દાંડીકૂચ કરીને એમણે અમદાવાદને દુનિયાના નકશામાં ઉપસાવી દીધું હતું. આ શહેરમાં વિકાસમાં મહાત્મા ગાંધીજીનો પરોક્ષ રીતે ઘણો મોટો ફાળો હતો.

### વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદી

આપણા લોકપ્રિય વડાપ્રધાન નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ મણિનગરના એમ.એલ. એ. અને ગુજરાત રાજ્યના મુખ્યમંત્રી તરીકે અમદાવાદના વિકાસમાં ખૂબ મહત્વનો ફાળો આપ્યો. BRTS, સાબરમતી, રીવરફ્રન્ટ ડેવલપમેન્ટ, કાંકરિયા લેક ડેવલપમેન્ટ, મેટ્રો વગેરે થકી અમદાવાદને એકદમ નવું સ્વરૂપ મળ્યું છે. એમાં નરેન્દ્રભાઈની સૂઝ અને દીર્ઘદષ્ટિનાં દર્શન થાય છે. અમદાવાદને ભારતમાં પ્રથમ વર્લ્ડ હેરિટેજ સિટીનો દરજ્જો મળ્યો છે, એનો યશ વડાપ્રધાન નરેન્દ્રભાઈને જાય છે. તેઓને આજના (કન્ટેપરરી) અમદાવાદના ઘડવૈયા કહેવા યથાયોગ્ય લેખાશે ! નરેન્દ્રભાઈ વડાપ્રધાન તરીકે ખૂબ પ્રવૃત્ત હોવા છતાં એમની હેમનજર અમદાવાદ- ગુજરાત ઉપર રહી છે. આ રીતે અમદાવાદના ઘડતરમાં ઘણા બધા મહાનુભાવો સંકળાયેલા હતા અને ઘણા હાલમાં પ્રવૃત્ત છે.



નરેન્દ્ર મોદી

૮૫, શંકર સોસાયટી વિભાગ-૨,  
અંકુર રોડ, નારણપુરા,  
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩  
મો. ૯૮૨૫૦૪૨૨૩૧



## બાબાસાહેબ આંબેડકરે આત્મનિર્ભર ભારતનો પાયો નાંખ્યો

- કિશોર મકવાણા

ડૉ. આંબેડકર દેશને શ્રેષ્ઠ જોવા માંગતા હતા, એમણે દેશના વિકાસની જે રૂપરેખા રજૂ કરી હતી એ જાણવી પણ ખૂબ જરૂરી છે. એમણે ભારત એ કૃષિપ્રધાન દેશ છે એ માઈન્ડસેટમાંથી બહાર આવી ઝડપથી દેશના ઉદ્યોગીકરણની હિમાયત કરી. ભારતે દુનિયા સાથે દોડવું હશે તો ઉદ્યોગોને પ્રાધાન્ય આપવું પડશે એવો દ્રષ્ટિકોણ રજૂ કર્યો. ભારતની ધરતી અત્યંત પ્રાચીન છે. આજે તે સંકોચાઈ ગઈ છે. અફઘાનિસ્તાન તેમજ પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ જેવા અલગ અલગ દેશ બની ગયા છે. ભારતનો જે પ્રદેશ હાલ છે તે પણ ઘણો વિશાળ છે. ભારતનો વિચાર કરીએ ત્યારે ધરતીનો વિચાર કરવો પડે અને ધરતી એટલે જળ, જમીન અને જંગલ. તેમાંથી જળ અને જમીન અંગે બાબાસાહેબના વિચાર કેવા હતા તે જાણવું જરૂરી છે. અહીં જમીનનો અર્થ છે - કૃષિ.

ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ભારતમાં આજે પણ ખેતી ઉપર નિર્ભર જનસંખ્યા ઘણી મોટી છે અને તેથી ૧૯૨૦-૩૦ના ગાળામાં તો આ સંખ્યા ૭૦ ટકા જેટલી હશે જ. તે સમયે કૃષિ જે રીતે રોજગારનું મુખ્ય સાધન હતી એ જ રીતે સંપત્તિનિર્માણ માટે પણ તે મુખ્ય સાધન હતી. ખેડૂતો ઉપર કેવા પ્રકારનું ધાર્મિક, સામાજિક તેમજ શૈક્ષણિક રીતે દમન થતું હતું તેનો ચિતાર જ્યોતિરાવ ફુલેનાં બે મરાઠી પુસ્તક શેતકયાયા આસૂડ (ખેડૂતોની ચાબૂક) તથા ગુલામગીરીમાં વાંચી શકાય છે. જ્યોતિરાવ ફુલેની જેમ જ બાબાસાહેબે પણ ખેડૂતો પર થતા અત્યાચાર અંગે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. સામાજિક ન્યાયની રીતે તેઓ માત્ર અસ્પૃશ્યોનો વિચાર નહોતા કરતા, પરંતુ તેમનો દષ્ટિકોણ વ્યાપક અને રાષ્ટ્રીય હતો.

બાબાસાહેબ દષ્ટિવંત અર્થશાસ્ત્રી હતા. પરંતુ તેમની બહુમુખી પ્રતિભાનું એક મહત્ત્વનું પાસું - અર્થશાસ્ત્રી તરીકેનું તેમનું પ્રદાન. - હજુ પણ સંપૂર્ણ રીતે દેશ સામે આવ્યું નથી. માત્ર વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ રૂપિયાની ચલણી નોટ ચલણમાંથી પાછી ખેંચી ત્યારે લોકોના ધ્યાનમાં આવ્યું કે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે ૧૯૧૬માં પોતાના થિસીસમાં કહેલું કે અમુક સમયે દેશમાંથી ચલણી નાણું બદલવું

જોઈએ જેથી દેશમાંથી ભ્રષ્ટાચાર અને કાળાનાણાને અંકુશમાં લઈ શકાય. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની બધી જ ડિગ્રી અર્થશાસ્ત્રમાં હતી. અર્થશાસ્ત્ર પર એમનું ગજબનું પ્રભુત્વ હતું. એ વિષયમાં એમની સમજ એટલી ઊંડી હતી કે એમણે પોતાના મનપસંદ વિષય પર ઘણાં પુસ્તકો લખવાની યોજના બનાવી હતી. 'સ્ટીડી ઈન હિસ્ટ્રી-ઈકોનોમિક્સ એન્ડ પબ્લિક લો' નામનો ગ્રંથ પણ લખી નાંખ્યો.

તેમના સમયમાં તેઓ એકમાત્ર એવા નેતા હતા કે જેઓ ભારતીય નાણાં અને બેન્કિંગ વ્યવસ્થા વિશેની બાબતો અંગે આંકડાકીય માહિતી સહિત સ્પષ્ટ સમજૂતી આપી શકતા.

તેઓ આર્થિક સિદ્ધાંતોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા હતા અને વિવિધ આર્થિક સમસ્યાઓ વિશેના તેમના વિચારોને અધિકૃત ગણવામાં આવતા હતા

ડૉ. આંબેડકરે અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાંથી ૧૯૧૫માં 'પ્રાચીન ભારતનો વેપાર' વિષય પર નિબંધ લખી એમ.એ.ની પદવી મેળવી. એ નિબંધમાં એમણે ૧૭૯૨ થી ૧૮૫૭ સુધીના સમયગાળામાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા

કંપનીના વહીવટની ચર્ચા કરી છે. ૧૮૫૮ સુધીમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાને કેવી રીતે પાયમાલ કરીને ભારતને દેવાના ડુંગર હેઠળ દાબી દીધું તેનું પણ આંકડાકીય વિશ્લેષણ કર્યું છે. ૧૯૧૬માં કોલંબિયા યુનિવર્સિટીએ ભારતની રાષ્ટ્રીય આવકની વહેચણી : એક ઐતિહાસિક અને



પૃથક્કરણાત્મક અભ્યાસ (નેશનલ ડિવિડંડ ઓફ ઈન્ડિયા-અ હિસ્ટોરિકલ એન્ડ એનાલિટિકલ સ્ટડી) શોધનિબંધને સ્વીકારી ડોક્ટરેટની પદવી આપી. લંડનના એક પ્રકાશકે આઠ વર્ષ બાદ આ શોધનિબંધને બ્રિટિશ ભારતની પ્રાંતીય આર્થિક ઉત્ક્રાંતિઓ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ પુસ્તકમાં ડૉ. આંબેડકરે બ્રિટિશ નોકરશાહી, સામ્રાજ્યવાદ અને ભારતની સામાજિક સ્થિતિયુસ્ત પરિસ્થિતિ ઉપર પ્રહારો કર્યા છે. બ્રિટિશ શાસકો બ્રિટનના ઉદ્યોગ-ધંધાઓ અને મૂડીપતિઓનાં હિતો નજર સમક્ષ રાખી, નીતિ નક્કી કરતા હતા અને રાજ્ય ચલાવતા હતા. તેને ડૉ. આંબેડકરે અસરકારક રીતે ખુલ્લા પાડ્યા. ૧૯૨૧માં લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સમાંથી 'પ્રોવિન્સિયલ ડિસ્ટ્રીબ્યુશન ઓફ ઇમ્પિરિયલ ફાયનાન્સ ઇન બ્રિટિશ ઈન્ડિયા' વિષય પર શોધનિબંધ લખી એમએસસીની પદવી મેળવી. ૧૯૨૨માં 'પ્રોબ્લેમ ઓફ ધ રૂપી: ઇટ્સ ઓરિજન એન્ડ ઇટ્સ સોલ્યુશન' વિષય પર શોધનિબંધ લખી ડોક્ટર ઓફ સાયન્સની પદવી માટે લંડન યુનિવર્સિટીમાં રજૂ કર્યો, પરંતુ પ્રો. એડવિન કેનનની સલાહ પર મુંબઈ આવી સુધારેલા શોધગ્રંથ 'ધ પ્રોબ્લેમ ઓફ રૂપી' રજૂ કર્યો. જે લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સે સ્વીકારી ડીએસસીની પદવી આપી. ડૉ. આંબેડકરનો મોટાભાગનો સમય કાયદા અને રાજકારણના ક્ષેત્રે લીધો હોવાથી તેમના આર્થિક ચિંતનનો વધુ લાભ અર્થશાસ્ત્ર વિષયને તથા દેશ અને દુનિયાને મળી શક્યો નહીં.

ડૉ. આંબેડકરે જ્ઞાનનો ઉપયોગ માનવ કલ્યાણ માટે કર્યો હતો. તેમના આર્થિક ચિંતનનું કેન્દ્ર બિંદુ ભારતીય સંસ્કૃતિની ધરોહરમાં સમાયેલું હતું. એમનો આર્થિક મંત્ર હતો: બહુજન સુખાય - બહુજન હિતાય... જીવ માત્રની ચિંતા કરે એવા આર્થિક દર્શનના એ હિમાયતી હતા. પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતના સમયમાં તેમને અર્થશાસ્ત્ર પ્રત્યે વિશેષ રુચિ હતી. ૧૯૨૩માં ૩૨ વર્ષની ઉંમરે તેમનું પુસ્તક 'રૂપિયાની સમસ્યા' પ્રસિદ્ધ થયું અને બે વર્ષના ટૂંકાગાળામાં જ તેની પ્રથમ આવૃત્તિનું વેચાણ થઈ ગયું. ભારતની મુદ્રા પદ્ધતિમાં સુધારા કરવા માટે બ્રિટિશ સરકારે રોયલ કમિશન 'ઓન ઈન્ડિયન કરન્સી એન્ડ ફાઇનાન્સ' ની સ્થાપના કરી હતી. ૧૯૨૫ની સાલમાં વિચારવિમર્શ માટે આ કમિશને ડૉ. આંબેડકરને એક વિદ્વાન અર્થશાસ્ત્રી તરીકે નિમંત્રણ આપ્યું. ડૉ. આંબેડકરે આ વિષય પર પોતાના વિચાર રજૂ કર્યા. ૧૯૨૬માં 'હિલ્ટન યન્ગ' કમિશનની બ્રિટીશ ભારતમાં પ્રવર્તમાન એકંદરે નાણાકીય

વ્યવસ્થાના અભ્યાસ માટે આવ્યું હતું. આશ્ચર્ય ત્યારે એ વાતનું હતું કે આ આયોગના ભારત યાત્રા દરમિયાન દરેક સભ્યના હાથમાં ડૉ. આંબેડકરના પુસ્તક The Problem of Rupee; its Origin and its Solution હતું...! આ આયોગ સમક્ષ ડૉ. આંબેડકરે ખામીયુક્ત બ્રિટિશ નાણાં વ્યવસ્થાનો ચિતાર રજૂ કર્યો હતો. નાણાંનું નિયમન સરકાર દ્વારા નહિ પણ કોઈ સ્વાયત્ત સંસ્થા દ્વારા થાય એવું એમણે સૂચવ્યું. અહીંથી જ રિઝર્વ બેન્કની રચનાનો પાયો નંખાયો. અને રિઝર્વ બેન્ક અધિનિયમ ૧૯૩૪ દ્વારા રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાનો પ્રારંભ થયો.

ડૉ. આંબેડકરે ભારતમાં કુગાવાનાં કારણો અને તેને નિવારવાના ઉપાયો તથા સુવર્ણ નીતિ અંગેના ધોરણ અને રૂપિયાના અવમૂલ્યન તેમજ સોનાની આયાત વિશે જે વિચારો રજૂ કર્યા હતા તે આજે પણ માર્ગદર્શક છે

ડૉ. આંબેડકરે ભારતની ચલણ વ્યવસ્થા સંદર્ભે ૧૯૨૫ની સાલમાં ચાર મુદ્દાઓનો સૂચવ્યો હતો: એક, ટંકશાળામાં સરકાર દ્વારા રૂપિયાના સિક્કા પાડવાનું બંધ કરવું. બે, ટંકશાળામાં જે લોકો સોનું લાવે તેને સોનાના સિક્કા પાડી આપવા. ત્રણ, જે પૈસા ચલણમાં છે તેમને રહેવા દેવા તથા નવા પૈસા બહાર પાડવા નહીં, અને ચાર સરકારે પૈસાનું સોનામાં અને સોનાનું પૈસામાં રૂપાંતર ન કરવું.

ડૉ. આંબેડકર સુવર્ણ અંગેની નીતિના હિમાયતી હતા. સોનાનો ઉપયોગ માત્ર અનામત તરીકે નહીં, પણ ચલણી નાણા તરીકે થાય તેવો આગ્રહ હતો. લોકો ટંકશાળામાં સોનું લાવી સિક્કાના બદલે ગોલ્ડ સર્ટિફિકેટ માંગે તો તેમને ગોલ્ડ સર્ટિફિકેટ આપવું જેથી તે પણ ચલણમાં નાણાં તરીકે ફરી શકે.

ડૉ. આંબેડકરે બતાવ્યું કે આપણી નિકાસ ઘટવાનું અને કૃત્રિમ આયાતો વધવાનું કારણ આંતરિક કુગાવો છે, જેનાથી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારતુલામાં અને લેણદેણના ચાલુખાતામાં ખાધ જોવા મળે છે. ડૉ. આંબેડકરે રાજ્ય વ્યવસ્થાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં બતાવ્યું છે કે આર્થિક લોકશાહીને અમલમાં લાવવાના ત્રણ વૈકલ્પિક માર્ગો છે: એક, વ્યક્તિવાદ એટલે કે વ્યક્તિના વધુ આર્થિક, સ્વાતંત્ર્ય અને મુક્ત બજારતંત્ર દ્વારા. બે, રાજકીય લોકશાહી ચાલુ રહેવા ઉપરાંત આર્થિક સત્તા રાજ્ય હસ્તક. અને ત્રણ, તમામ આર્થિક સત્તા રાજ્ય હસ્તક. ડૉ. આંબેડકરની દૃષ્ટિએ રાજ્ય વહીવટ અને વિકાસની રૂપરેખા આ મુજબ હતી. એક, જે

ઉદ્યોગો ચાવીરૂપ હોય તેની માલિકી અને સંચાલન રાજ્ય કરે. બે, જે ઉદ્યોગો ચાવીરૂપ નથી, પણ પાયાના ઉદ્યોગો છે તેમની માલિકી રાજ્ય હસ્તક અને સંચાલન રાજ્ય દ્વારા થવું જોઈએ. ત્રણ, ખેતી એ રાજ્ય હસ્તકનો ઉદ્યોગ રહેવો જોઈએ. ૪. ખેતી ઉદ્યોગના નીચેના પાયા પર વ્યવસ્થિત કરવા: એક, રાજ્ય જમીનને ચોક્કસ કદના ખેતરોમાં વિભાજિત કરીને તે ખેતરો ગામના રહીશોને ગણોતિયા તરીકે ખેડવા માટે આપશે.

બે, આ જમીન જે તે ગામના લોકોને જ્ઞાતિ કે ધર્મના બાધ વગર એ રીતે વહેંચી દેવામાં આવશે કે કોઈ જમીનદાર, ગણોતિયા કે ખેતમજૂર રહેશે નહીં.

ત્રણ, આ સામૂહિક ખેતરોને પાણી, પ્રાણીઓ, સાધન, ખાતર, બિયારણ વગેરે પુરુ પાડીને, તેમને આ રીતે નાણાકિય મદદ કરવાની જવાબદારી રાજ્યની રહેશે. ચાર, વીમાના ક્ષેત્રમાં રાજ્યની ઈજારાશાહી રહેશે અને રાજ્ય, દેશના દરેક પુષ્ક નાગરિકને તે ફરજ પાડશે કે તે ધારાસભાએ નક્કી કરેલી, વ્યક્તિના પગાર અનુસારની જીવનવીમા પોલીસીનો સ્વીકાર કરે.

પાંચ, ખાનગી વ્યક્તિએ માલિકો તરીકે કે ગણોતિયા તરીકે કે ગીરો મૂકનાર વ્યક્તિઓ તરીકે જે ઉદ્યોગ, વીમા કે ખેતીની જમીન ધરાવતા હશે તેમાં રાજ્ય પોતાના કાયમી રહેનારા અધિકારો પ્રાપ્ત કરશે. અને તેને જમીનના મૂલ્ય જેટલું વળતર ડિબેન્ચર સ્વરૂપમાં ચૂકવવામાં આવશે. ડિબેન્ચરની રોકડ ચૂકવણી ક્યારે કરવી તે રાજ્ય નક્કી કરશે.

એટલે કે ખેતી, ઉદ્યોગ અને જીવનવીમાનાં ક્ષેત્રે રાજ્યની માલિકી અને રાજ્ય દ્વારા સંચાલન અને આ બાબતનો સમાવેશ વ્યક્તિના આર્થિક મૂળભૂત અધિકારમાં કરવો.

જાહેર નાણાકીય વ્યવસ્થાપનના સંદર્ભોમાં ડૉ. આંબેડકરનું પ્રદાન તેમના મહાનિબંધ 'પ્રોબ્લમ ઓફ રૂપી' માં દેખાય છે. આ પુસ્તકમાં ડૉ. આંબેડકર વિનિમયના માધ્યમ તરીકે ભારતીય ચલણની ઉત્ક્રાંતિ અને સોનારૂપા જેવી કિંમતી ધાતુઓના સંદર્ભમાં તેની સમમૂલ્યતા વિશે શ્રેષ્ઠ રજૂઆત કરી છે.

આ રીતે જાહેર નાણાના સંદર્ભમાં પણ ડૉ. આંબેડકરે 'ધ ઇવોલ્યુશન ઓફ પ્રોવિન્શિયલ ફાઇનાન્સ ઇન બ્રિટિશ ઇન્ડિયા' નામે જે મહાનિબંધ લખેલો તે ભારતના જાહેરનાણાના ઇતિહાસમાં એક મોટું પ્રદાન છે. આ પુસ્તકમાં

તેઓ કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચેના અંગ્રેજ ભારતના ૧૮૩૩ થી ૧૯૨૧ વચ્ચેના સમયની વાત કરે છે.

સરકારની ભૂમિકા વેરા મારફત વધુ આવક ઊભી કરવાની છે. ભારત જેવા ગરીબ દેશમાં વેરાની આવક વધારવાની ચોખ્ખી મર્યાદાઓ છે. પરિણામે સરકારનાં વિવિધ સ્વરૂપો વચ્ચે બોજાની સમતાપૂર્ણ વહેંચણી એટલે કે કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ વચ્ચે વહેંચણી અગત્યની બને છે. જાહેર નાણાંની બાબતમાં ડૉ. આંબેડકરનું પ્રદાન પાયાનું છે.

ડૉ. આંબેડકરની સ્પષ્ટ માન્યતા હતી કે ભારતમાં જ્ઞાતિપ્રથા આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં મોટો અવરોધ છે. જ્ઞાતિપ્રથા લોકોને પોતાની જ્ઞાતિના લોકો સિવાય બીજા કોઈને વારસાગત કૌશલ્ય શીખવવા દેતી નથી. આથી અનિવાર્યપણે શ્રમની ગતિશીલતા ઘટી જાય છે. જ્ઞાતિપ્રથા મૂડીની ગતિશીલતા પણ ઘટાડે છે, કેમ કે વ્યવસાય તો જ્ઞાતિગત અને વારસામાં મળેલો હોય છે. જ્ઞાતિપ્રથા શ્રમની અને મૂડીની ગતિશીલતા ઘટાડે છે. તેનાથી ઉત્પાદનમાં બિનકાર્યક્ષમતા જન્મે છે અને આર્થિક વૃદ્ધિમાં અવરોધ ઊભો થાય છે.

ડૉ. આંબેડકરે વોટ કોંગ્રેસ એન્ડ ગાંધી હેવ ડન ટુ અનટયેબલ્સમાં લખ્યું છે કે એક આર્થિક વ્યવસ્થા તરીકે જ્ઞાતિપ્રથા કોઈ પણ ફરજ વિના શોષણ થવા દે છે. અશ્પૃશ્યતા એ કંઈ માત્ર આર્થિક શોષણની અનિવાર્ય વ્યવસ્થા નથી, પરંતુ તે અનિયંત્રિત આર્થિક શોષણની વ્યવસ્થા છે.

ડૉ. આંબેડકરના મતે ભારતના આર્થિક વિકાસની વ્યૂહરચનામાં ગરીબી નિવારણ, અસમાનતાની નાબૂદી અને લોકોના શોષણના અંત પર ભાર મૂકાવો જોઈએ.



તેમના પુસ્તક ‘સ્ટેટ્સ એન્ડ માઈનોરિટીઝ’માં તેમણે રાજ્યને લોકોના આર્થિક જીવનનું આયોજન કરવાની જવાબદારી સોંપી છે કે જે ખાનગી સાહસથી દરેક શક્યતા બંધ કર્યા વિના ઉત્પાદકતાને સૌથી ઊંચે લઈ જાય અને સંપત્તિની સમતાપૂર્ણ વહેંચણી પણ કરે.

ડૉ. આંબેડકરે કહ્યું હતું કે ઉદ્યોગીકરણની સાથે સાથે ખેતીની અવગણના ના થવી જોઈએ. ભારત જેવા દેશમાં ખેતી વધતી વસ્તીની અગ્નિ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા અને ઉદ્યોગો માટે કાચો માલ પૂરો પાડવા બંને માટે મહત્વની ભૂમિકા ભજવશે. ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ થાય તો પણ આ દેશમાં ખેતી જ તેનો પાયો બનશે. તે એવો મજબૂત પાયો બનશે કે જેના ઉપર આધુનિક ભારતનું અધિતંત્ર બાંધી શકાશે. તેઓ તમામ જમીન ધારણનું રાષ્ટ્રીયકરણ ઇચ્છતા હતા. તેઓ જમીન જમ્મ કરવામાં આવે એમ ઇચ્છતા નહોતા. તેઓનો મત હતો કે જમીન માલિકોને જમીનના મૂલ્ય જેટલી જ કિંમતનાં ડિબેન્ચર આપીને વળતર આપી જમીનનું રાષ્ટ્રીયકરણ થાય.

ડૉ. આંબેડકરના આર્થિક ચિંતનમાં ભારત વિકાસનો રોડમેપ જોઈએ - દામોદર વેલી પ્રોજેક્ટ: ૧૯૪૨માં ડૉ. આંબેડકર બ્રિટિશ વાઈસરોયની એક્ઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલમાં મેમ્બર (Labor, Irrigation Power) હતા. (Ref. Dr. Ambedkar's Role on Economic Planning Water Policy by SukhdevThorat). આ એક મિનિસ્ટીરીયલ કક્ષાનો હોદ્દો હતો. એ દરમિયાન એમણે પાંચ કોન્ફરન્સ સંબોધેલી, જે પૈકી બે દામોદર વેલી પ્રોજેક્ટ, એક મહાનદી અને બે ઈલેક્ટ્રિક પાવર માટે હતી. બિહાર અને બંગાળને અસર કરતા બહુહેતુક દામોદર વેલી પ્રોજેક્ટમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું અમૂલ્ય પ્રદાન છે. દામોદર નદી પર અતિ આવશ્યક એવા પૂર નિયંત્રણ, સિંચાઈ, પેય જળ અને વિદ્યુત ઉત્પાદન આ પ્રોજેક્ટના મુખ્ય આશયો હતા. ડૉ. આંબેડકરના અથાગ પ્રયાસોથી દામોદર વેલી બિલ ડિસેમ્બર ૧૯૪૭માં કોન્સ્ટિટ્યુઅન્ટ એસેમ્બલીમાં લાવવામાં આવ્યું અને ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં પાસ કરવામાં આવ્યું. બબ્બે રાજ્ય સરકારો અને ત્રીજી કેન્દ્ર સરકાર વચ્ચે ડૉ. બાબાસાહેબના અદ્ભુત સંકલનથી ચાર વર્ષથીયે ઓછા સમયગાળામાં આ પ્રોજેક્ટ પાર પાડવામાં આવ્યો. અને આમ, ‘રિવર ઓફ સોરો’ ગણાતી દામોદર નદી બિહાર અને પ. બંગાળ માટે આશીર્વાદરૂપ બની.

વિકાસનો રોડમેપ: રેલવે, રોડ, કેનાલ જેવાં જાહેર સુવિધાનાં કામો પાછળ થતા વિકાસ ખર્ચના સંદર્ભમાં કોઈ પણ દેશની નાણાંકીય વ્યવસ્થાની મૂલવણી કરવી જોઈએ. ઈ.સ. ૧૯૩૪થી ૧૯૪૮ દરમિયાન ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની દ્વારા ભારતમાં કરાયેલ તમામ જાહેર ખર્ચ કરતાં ઈંગ્લેન્ડના એકલા માંચેસ્ટર શહેરમાં પાણી વ્યવસ્થા પાછળ કરાયેલ જાહેર ખર્ચ વધુ હતો, એ હકીકત આંબેડકરે ઘોષિત કરીને બ્રિટિશરો દ્વારા ભારતીયો પર આચરાતા હળાહળ અન્યાયકારી વ્યવહારનો પર્દાફાશ કર્યો.

વાસ્તવમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના આર્થિક વિચારોની ઉપેક્ષા કરી ભારતીય સમાજે એમને તો અન્યાય કર્યો જ સાથે-સાથે પોતાનું અને રાષ્ટ્રનું પણ ઘણું નુકસાન કર્યું. કારણ ડૉ. આંબેડકરનું આર્થિક દર્શન કોઈ એક વર્ગ પૂરતું મર્યાદિત નહોતું પરંતુ એમાં સમગ્ર દેશનું હિત સમાયેલું હતું.

ડૉ. બાબાસાહેબના આર્થિક ચિંતનના પાયામાં રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રનો વિકાસ છે. અને એ વિચારો આજે પણ એટલા જ મૂલ્યવાન છે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

બાબાસાહેબે અર્થશાસ્ત્રની રીતે ખેતી, ખેડૂત, ખેતીની સ્થિતિ, રોજગારી, ઔદ્યોગિકીકરણ બાબતે વિચાર કર્યો હતો. મુંબઈ વિધાનમંડળના સભ્ય તરીકે તેમણે મહાર (અસ્પૃશ્ય જાતિ) અને વતન (ઈનામી જમીન) સંદર્ભે આ વતન પદ્ધતિ નાબૂદ કરવા ખરડો

રજૂ કર્યો હતો. એ જ રીતે બીજો એક ખરડો તેમણે કોંકણની ખોત પદ્ધતિ નાબૂદ કરવા માટે રજૂ કર્યો હતો. ૧૯૨૯ની ત્રીજી મેએ ‘બહિષ્કૃત ભારત’ ના અંકમાં તેમણે ખોતી અર્થાત્ ‘ખેડૂતોની ગુલામી’ શીર્ષક હેઠળ તંત્રીલેખ લખ્યો હતો. તેમાં તેઓ લખે છે, આમ પણ ભારતના ખેડૂતની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે, તેમાં પણ રત્નાગિરી જિલ્લામાં વિશિષ્ટ સ્થિતિને કારણે અનેક પેઢીથી ખેડૂતોની હાલત દયનીય થઈ ગઈ છે.

ખોતી પ્રથા માત્ર રત્નાગિરી અને કુલાબા જિલ્લાઓમાં હતી. ભારતમાં બીજે ક્યાંય એ પ્રથા નહોતી. શું હતી આ ખોતી પ્રથા? તેના હેઠળ સરકાર ખેડૂતો પાસેથી કર વસૂલ કરતી હતી. આ કર વસૂલીની બે પ્રક્રિયા હતી - (૧) રૈયતવારી પ્રથા અને (૨) ખોતી પ્રથા. રૈયતવારી પ્રથામાં સરકારના પ્રતિનિધિ કર વસૂલ કરતા હતા, જ્યારે ખોતી પ્રથામાં ખોતની વંશપરંપરાથી એ કામ ચાલુ રહેતું હતું. એ પ્રથામાં ખેડૂતો ઉપર અત્યાચાર થતા. રૈયતવારી પ્રથામાં માત્ર સરકારને કર ચૂકવવાનો થતો અને ખોતી પ્રથામાં સરકારી

**ભારત જેવા દેશમાં ખેતી વધતી વસ્તીની અગ્નિ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા અને ઉદ્યોગો માટે કાચો માલ પૂરો પાડવા બંને માટે મહત્વની ભૂમિકા ભજવશે. ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ થાય તો પણ આ દેશમાં ખેતી જ તેનો પાયો બનશે**

કર ચૂકવ્યા પછી પણ ખોતને નાણાં આપવાં પડતાં. આવો અત્યાચાર શા માટે? ખેડૂતોની આવી લૂંટ કેમ? એવા સવાલ બાબાસાહેબે ઉઠાવ્યા હતા.

ખોતીપ્રથાને કારણે ખેડૂતો પરનો અત્યાચાર માત્ર આટલેથી અટકતો નહોતો. જાત-જાતની ચાલાકી કરીને ખોત હેઠળ ખેડૂતોની હેરાનગતિ કરાતી. એ લોકો જુદાં જુદાં બહાનાં હેઠળ ખેડૂતો પાસેથી પૈસા પડાવી લેતા હતા. બાબાસાહેબે લખ્યું હતું, જો ખોત બ્રાહ્મણ હોય તો તેને આધીન ખેડૂતોના આંગણાંમાં ઊગેલા વૃક્ષ ઉપર ફળ બચતાં નહોતાં અને શાકભાજી ઉગાડવા છતાં ખેડૂતના પરિવારના લોકોને તે ખાવા નહોતાં મળતી. અર્થાત્, ખેડૂત પાસે કોઈ પ્રકારની માલિકી જ નહોતી. તેના ઘરમાં જે કંઈ ઉત્પાદન થતું તેની માલિકી ખોતની હતી.

આ લેખમાં તેમણે ખેડૂતો સાથે થતી છેતરપિંડીના વિવિધ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમ કે -

ખેડૂતો ઉપર ખોટા આરોપ મૂકવા.

ખેડૂતોના પશુધનને બંધક બનાવી દેવું.

પોતાની જમીન ઉપર ખેડૂતો પાસે મફતમાં મજૂરી કરાવવી.

શાહુકાર બનીને ખેડૂતોને લૂંટવા.

સામાજિક અત્યાચાર કરવા, ખેડૂતોને ફાટેલાં વસ્ત્રો પહેરવા મજબૂર કરવા.

બાબાસાહેબ કહેતા કે માનવતા માટે આઘાતજનક એવી આ ગુલામીપ્રથા આજે ૨૦ સદીમાં ચાલે છે તે ભારતીય સમાજ માટે શરમજનક બાબત છે.

વાસ્તવમાં ખોત એ જમીનમાલિક નહોતા, પરંતુ કર વસૂલ કરવાના બદલામાં તેને અમુક હિસ્સો માનદવેતન સ્વરૂપે આપવામાં આવતો હતો. એક રીતે તેઓ સરકારી કર્મચારી જ હતા, પરંતુ ખોતો દ્વારા તેમને મળેલા અધિકારનો તેમણે દુરુપયોગ કર્યો હતો. ખોતોએ છેતરપિંડી કરીને હજારો ખેડૂતોની જમીન આંચકી લીધી અને એ કમ હજુ ચાલુ છે. ખેડૂતો તેમનો અધિકાર ગુમાવી ચૂક્યા છે. ખોતી ક્ષેત્રોમાં ખેડૂતોના માનવીય અધિકાર અપાવવા જ જોઈએ. બાબાસાહેબે ભારપૂર્વક કહ્યું કે, ખોતી પ્રથાનો અંત આવવો જ જોઈએ. ખોતી પ્રથાનો અંત લાવવા માટેનો ખરડો રજૂ કરતી વખતે ૧૯૩૭ની ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે બાબાસાહેબે મુંબઈ વિધાનમંડળમાં વક્તવ્ય આપ્યું હતું. એ વક્તવ્યમાં ઉપરોક્ત લેખમાં જણાવેલા તમામ મુદ્દા રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. બાબાસાહેબે જે ખરડો રજૂ કર્યો તેમાં -

૧. ખોતી પ્રથા નાબૂદ કરવામાં આવે તથા ખેડૂતો અને સરકારી અધિકારીઓ વચ્ચે સીધો સંપર્ક સ્થાપવો જોઈએ.

૨. ખોતીનો અધિકાર ગુમાવવાના બદલામાં ખોતોને યોગ્ય વળતર આપવામાં આવે.

૩. ખેતી કરનારા ખેડૂતને એ જમીનનો અધિકાર આપવામાં આવે અને તેમને જમીન મહેસુલ કાયદા હેઠળ લાવવામાં આવે.

ડૉ. બાબાસાહેબે રત્નાગિરી તેમજ કુલાબા જિલ્લાઓમાં ખોતી પ્રથા નાબૂદ કરવા માટે વિધાનમંડળમાં ઘણો સંઘર્ષ કર્યો હતો. તેના પરિણામે છેવટે ખોતી પ્રથા નાબૂદ કરવામાં આવી. એ સંઘર્ષ માત્ર અશ્વૃથ્યોને આર્થિક ન્યાય અપાવવા માટે નહોતો, પરંતુ બાબાસાહેબે એ સંઘર્ષ તમામ ખેડૂતોને ન્યાય અપાવવા માટે કર્યો હતો.

ભારતની ખેતી અને ખેડૂતો અંગે બાબાસાહેબ આર્થિક સિદ્ધાંત અનુસાર વિચાર કરતા હતા. તેઓ ખેતી, ખેડૂત, ગ્રામ્ય ગરીબી, ખેતીમાં ઘટતી આવક, ગ્રામીણ રોજગારી, ખેતી ઉપર નિર્ભર વસતિ, ઔદ્યોગિકીકરણ વગેરે અંગે આર્થિક સિદ્ધાંતોના આધારે ચર્ચા કરતા હતા. ખેડૂતોના શોષણનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે દેશમાં ખોટા આર્થિક માપદંડના આધારે ખેતીનું મૂલ્યાંકન થતું હતું. બાબાસાહેબની રજૂઆત અર્થતંત્રના વ્યાપક સિદ્ધાંતોના આધાર ઉપર હતી અને તેથી તે શાશ્વત હતી.

મુંબઈ વિધાનમંડળમાં ૧૯૨૭માં નાના જમીન માલિકોનાં હિતોના રક્ષણ માટે એક ખરડો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. આ ખરડા પરની ચર્ચા દરમિયાન ડૉ. બાબાસાહેબે ભારતમાં ખેતી તેમજ ખેડૂતોની સ્થિતિ બાબતે પોતાના વિચાર રજૂ કર્યા હતા. એ જ રીતે Small Holding s in india and their Remedies (ભારતના નાના જમીનધારકો) શીર્ષક હેઠળ એક વિસ્તૃત લેખ જર્નલ ઓફ ધ ઈન્ડિયન ઈકોનોમિક સોસાયટીમાં લખ્યો હતો. વિધાનમંડળમાં રજૂ કરેલા તેમજ આ લેખમાં લખેલા વિચારો એક સમાન જ હતા. અલબત્ત, લેખમાં એ વિચારને વધુ વિસ્તૃત સ્વરૂપ અને પૂરતા પ્રમાણે સાથે રજૂ કર્યો હતો.

એ સમયે સરકારમાં વિચારણા ચાલતી હતી કે જમીનના નાના-નાના ટૂકડા થવાને કારણે ખેતી લાભદાયક રહી નથી. ખેતી ઉપર નિર્ભર પરિવારનું ગુજરાન હવે ખેતી ઉપર નથી ચાલતું. નાના-નાના ટૂકડામાં વહેંચાયેલી ખેતી અલગ અલગ

સરવે પટ્ટામાં હોય છે. આ રીતે વેરવિખેર જમીનમાંથી શું મેળવી શકાશે? એ ચર્ચાનો મુદ્દો હતો. બીજે મુદ્દો એ હતો કે ભાગ પાડવાથી નાના નાના ટુકડામાં વિભાજિત જમીનને શું એક કરી શકાશે? ત્રીજો મુદ્દો હતો, એક ચોક્કસ મર્યાદા પછી શું જમીનનું વિભાજન અટકાવવાનું શક્ય છે? અર્થાત્ વેરવિખેર જમીન તેમજ નાના નાના ટુકડામાં વિભાજિત જમીનને એક કેવી રીતે કરી શકાય એ ચર્ચાનો વિષય હતો. આ માટે 'વડોદરા સમિતિ' નામે એક સમિતિ બનાવવામાં આવી હતી. એ સમિતિનો અહેવાલ પણ પ્રકાશિત થયો હતો. બાબાસાહેબે ઈન્ડિયન ઈકોનોમિક સોસાયટીના લેખમાં એ અહેવાલની સમીક્ષા કરી હતી.

### વિધાનમંડળની ચર્ચામાં નીચેના મુદ્દા મુખ્ય હતા:

--- જમીનના નાના નાના અલગ અલગ ટુકડા કૃષિ વિકાસમાં અવરોધક બને છે.

--- નાના ટુકડામાં વહેંચાયેલી ખેતી લાભદાયક નથી.

--- વ્યાપક સ્તરે થતી ખેતી લાભદાયક બને છે.

ચર્ચામાં ભાગ લેતાં બાબાસાહેબે અર્થશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરતાં કહ્યું હતું કે, નાના પાયે થતી ખેતી લાભદાયક નથી હોતી અથવા આર્થિક દૃષ્ટિએ તે યોગ્ય નથી એ વાતથી હું સંમત નથી. ખેતી આર્થિક રીતે લાભદાયક હોય કે ન હોય તેનો આધાર તેના આકાર ઉપર નથી, પરંતુ ઉત્પાદનનાં અન્ય સાધનો ઉપર ખેતી લાભદાયક છે કે નહીં તેના ઉપર છે. ખેતીની ઉત્પાદકતા મજૂર તેમજ મૂડી ઉપર આધારિત છે. ખેડૂત પાસે પૂરતા મજૂરો તેમજ પૂરતી મૂડી હોય તેમ છતાં જો ખેત ઉત્પાદન ઓછું થાય તો નાની ખેતી ખોટનો સોદો છે એવું આપણે કહી શકીએ. ત્યારપછી બાબાસાહેબે આ સંદર્ભમાં કહ્યું હતું કે, હવે વાસ્તવિકતા એવી નથી. ખેડૂતો પાસે મજૂરો ઓછા છે, એટલું જ નહીં; પરંતુ મૂડીની અછત તો વધારે ગંભીર છે.

ખેતી લાભદાયક છે કે નુકસાનકારક તેનો આધાર એ કામમાં આપણે કેટલા મજૂરોની મદદ લઈએ છીએ તેમજ કેટલું મૂડીરોકાણ કરીએ છીએ તેના ઉપર છે. આ માટે એવી દલીલ કરવામાં આવી કે એક પરિવાર માટે પૂરતું અનાજ અને તેનું જીવનધોરણ જાળવી રાખવા જેટલી આવક જે આકારની ખેતી દ્વારા થાય તે આકારને આદર્શ માનવો જોઈએ, પણ બાબાસાહેબને આ તર્ક પસંદ નહોતો. તેઓ કહેતા કે, ખેતીના સંદર્ભમાં આર્થિક નિર્ણય કરવા માટે વપરાશ અને ક્ષમતાના

માપદંડ ન હોઈ શકે. ખેડૂત પરિવારને ખેતીના આકાર સાથે સાંકળવાનું બાબાસાહેબને મંજૂર નહોતું. આર્થિક રીતે વિચાર કરવો હોય તો કોઈ યોજનામાં કરવામાં આવેલા આર્થિક રોકાણ (જેમાં મૂડી, મજૂર સહિત અન્ય બાબતો સામેલ હોય) તથા એ રોકાણ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી આવકની સમીક્ષા કરવાની હોય છે. રોકાણની સરખામણીમાં આવક વધારે થાય તો વ્યવસાય લાભદાયી કહેવાય. આ જ બાબત ખેતીને પણ લાગેવળગે છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ કહેતા, ભારતમાં ખેતી ઉપર નિર્ભર લોકોની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. આજે આ સંખ્યા જેટલી છે તેની સરખામણીમાં ૧૯૨૭માં અનેકગણી વધારે હતી. કોઈ ખાસ આકારની ખેતી માટે પાંચ મજૂર કામ કરતા હોય અને પરિવારમાં રોજગારી વિના ૨૦ વ્યક્તિ હોય તો એ બધાએ ખેતરમાં કામ કરવા જતા હોય છે. અર્થશાસ્ત્રની ભાષામાં

**આજે આ સંખ્યા જેટલી છે તેની સરખામણીમાં ૧૯૨૭માં અનેકગણી વધારે હતી. કોઈ ખાસ આકારની ખેતી માટે પાંચ મજૂર કામ કરતા હોય અને પરિવારમાં રોજગારી વિના ૨૦ વ્યક્તિ હોય તો એ બધાએ ખેતરમાં કામ કરવા જતા હોય છે**

તેને ડિસ્ગાઈસ્ડ અનએમ્પ્લોયમેન્ટ (અદૃશ્ય બેરોજગારી) કહેવાય છે. લાગે એવું કે ૨૦ જણ કામ કરે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ત્યાં માત્ર પાંચ મજૂરની જરૂર હોય છે. આ રીતે જમીન ઉપર ૧૫ જણનો વધારાનો બોજ પડે છે, અને તેથી ખેતીમાંથી તેમનું પાલન-પોષણ થતું નથી. આ જ કારણે ખેતી લાભદાયક નથી એવું કહેવું યોગ્ય નથી. કૃષિની ઉત્પાદકતા વધારવી હોય તો ખેતી ઉપર નભતા વધારાના લોકોનો બોજ ઘટાડવો પડે. આવું કેવી રીતે થઈ શકે?

બાબાસાહેબે આ પ્રશ્નો જવાબ એવો આપ્યો કે, ગ્રામ્ય ગરીબી, બેરોજગારી દૂર કરવાનો ઉપાય ઔદ્યોગિકીકરણ છે. કૃષિમાં જે વધારાના મજૂરો છે, તેઓ જો ઉદ્યોગમાં કામ કરશે તો કૃષિ ઉપર એટલો બોજ ઓછો થશે. આવું કરવાથી બે લાભ થશે: એક, જે મજૂરો ખેતીને બદલે ઉદ્યોગમાં કામ કરશે તો તેમને આવક થશે. એ આવકમાંથી અમુક હિસ્સો બચત કરી શકશે અને એ રીતે ધનસંગ્રહ થશે. એ મૂડીનો ઉપયોગ ખેતીના કામમાં કરી શકાશે. આ રીતે સરળ ભાષામાં બાબાસાહેબે આર્થિક વિચાર રજૂ કર્યા હતા: 'ટૂંકમાં ભલે એ વાત વિચિત્ર લાગે તેમ છતાં ઔદ્યોગિકીકરણ એ જ ભારતની કૃષિલક્ષી સમસ્યાનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. ઔદ્યોગિકીકરણની સાર્વત્રિક અસર થશે, અર્થાત્ દબાણ ઓછું થશે અને મૂડીની માત્રા વધશે જેને કારણે અર્થતંત્રનો વિકાસ થશે. એટલું જ નહીં, પરંતુ ઔદ્યોગિકીકરણ થવાથી જમીનનું વિભાજન થવાની શક્યતાઓ પણ ઘટી જશે. ઔદ્યોગિકીકરણ એ કુદરતી અને શક્તિશાળી ઉપાય છે અને તેથી આપણે ઉપર

જે અધકચરા ઉપાયો વિચાર્યા તેના બદલે આ ઉપાયનો વિચાર કરવો જોઈએ.’

ઔદ્યોગિકીકરણ અપનાવવાથી નાના નાના ટૂકડાઓમાં વહેંચાયેલી ખેતીની જમીન ફરીથી એક કરવાનો માર્ગ ખૂલશે. એ માટે કૃત્રિમ પ્રયાસ કરવાની જરૂર નહીં રહે. જે ખરડા ઉપર મુંબઈ વિધાનમંડળમાં ચર્ચા ચાલતી હતી તેમાં સૂચવેલો ઉપાય તો મૂળ સમસ્યા કરતાં વધારે ખતરનાક હતા. એ ઉપાય હતો કે નાના ટૂકડાનું એકત્રીકરણ કરીને એ જમીનનું માલિકત્વ એક વ્યક્તિને સોંપવું. તે સમયે હિન્દુ અને મુસ્લિમોના વારસાઈ અધિકારના કાયદા અંગે પણ ચર્ચા ચાલતી હતી. એ વારસાઈ અધિકાર કાયદા અનુસાર ઘરના મુખ્ય કર્તા-હર્તા પુરુષ (કાયદાની ભાષામાં ખેતીની જમીનના માલિક)ના નિધન પછી તેના વારસદારોમાં તેની સંપત્તિના ભાગ પડે. સ્થાવર અને જંગમ મિલકતના ભાગ પડે. આ કમમાં સ્વાભાવિક રીતે ખેતીની જમીનની પણ વારસદારો વચ્ચે વહેંચણી થાય. આ અંગે એક મત એવો હતો કે આવી પ્રક્રિયા અટકાવવી જોઈએ. આવા પ્રકારના કાયદામાં ફેરફાર કરવા માટે કહેવું સરળ છે, પરંતુ તેનો અમલ એટલો જ મુશ્કેલ હતો.

ડૉ. બાબાસાહેબે તેનો સખત વિરોધ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું, હિન્દુ કાયદામાં અનેક સ્થળે ખામી હોવા છતાં વારસાઈ હક અંગેના હિન્દુ કાયદામાં લોકહિત રક્ષણનો મજબૂત આધાર છે. હિન્દુ ધર્મમાં જે સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા નિર્માણ પામી છે. તેને કારણે મોટી સંખ્યામાં લોકો ગુલામીમાં જકડાયેલા છે, પરંતુ ગુલામીમાં તેમની સ્થિતિ સારી છે તેનું કારણ હિન્દુ વારસા અધિકાર કાયદો જ છે. તેને કારણે ધનિકશાહી ઉપર અંકુશ આવ્યો છે. શ્રીમાન, સામાજિક ગુલામીની સાથે આર્થિક ગુલામી જોડી દેવાની અમારી ઈચ્છા નથી. સામાજિક રીતે ભલે તેઓ સ્વતંત્ર ન હોય, પરંતુ આર્થિક રીતે તેમને સ્વતંત્ર રહેવા દેવા જોઈએ અને તેથી વારસાઈ અધિકાર કાયદામાં બિનજરૂરી ફેરફાર કરવાનો હું સખત વિરોધ કરું છું.

જળસંકટ નિવારણની યોજના

વારંવાર દુષ્કાળ પડવાને કારણે પાણીની સમસ્યા કેટલી ગંભીર બની ગઈ છે તે આપણે જાણીએ છીએ. પાણી રાષ્ટ્રીય સમસ્યા છે અને તેના ઉકેલ માટે વ્યાપક રાષ્ટ્રીય દષ્ટિકોણ જરૂરી છે. સામાન્ય માણસો બાબાસાહેબને એક દલિત નેતા, અનામતની જોગવાઈ લાવનાર એક રાજકારણી તેમજ ભારતીય બંધારણના નિર્માતા પૈકી એક તરીકે જ ઓળખે

છે. પાણીની સમસ્યા અંગે તેમણે કેવો રાષ્ટ્રીય ઉપાય સૂચવ્યો હતો તે વિશે ઘણા ઓછા લોકો જાણે છે.

ડૉ. આંબેડકર ૧૯૪૨થી ૧૯૪૬ દરમિયાન વાઈસરોયના મંત્રીમંડળમાં હતા. તેમની પાસે શ્રમ, સિંચાઈ તેમજ ઊર્જા વિભાગ હતો. એ ગાળામાં આ ત્રણે ક્ષેત્રમાં તેમણે જે કામ કર્યું તેના આધારે તેમનો રાષ્ટ્રીય દષ્ટિકોણ જોવા મળે છે. નદી-ખીણ યોજનાની સ્વીકૃતિ તેમના સમયમાં જ થઈ હતી અને બહુવિધલક્ષી એ યોજનાની શરૂઆત પણ ત્યારે જ થઈ હતી. દામોદર નદી-ખીણ, હીરાકુંડ નદી-ખીણ તથા સોન નદી યોજના તેમના સમયમાં જ શરૂ થઈ હતી. દામોદર અને મહાનદીમાં ચોમાસામાં ભારે પૂર આવતું, જેને કારણે ખેતી, સંપત્તિ, પશુધન તેમજ જનજીવનને ભારે નુકસાન થતું. દામોદર નદી તો દુઃખ આપનારી નદી તરીકે ઓળખાતી. પૂર સમયે આ નદીઓમાં આવતા પાણીનો કેવી રીતે સંગ્રહ કરવો તે અંગે નિષ્ણાતો વિચારણા કરતા હતા.

૧૫ નવેમ્બર ૧૯૪૩ તેમજ ૮ નવેમ્બર ૧૯૪૫ના રોજ વિવિધ પાંચ અધિવેશનમાં બાબાસાહેબે ભાષણ આપ્યાં હતાં. ઓડિશાની નદીઓના વિકાસ બાબતે વિવિધ સમિતિઓની ભલામણ અંગે બાબાસાહેબનો મત હતો કે, ‘મને એ કહેતાં દુઃખ થાય છે કે વિવિધ સમિતિના સન્માનનીય સભ્યો આ સમસ્યાના

ઉકેલ માટે યોગ્ય દષ્ટિકોણ રજૂ કરી શકતા નથી. તેમના મતે વધારે માત્રામાં આવતું પાણી આપણા માટે મુશ્કેલી કરે છે. જ્યારે ભારે માત્રામાં પાણી આવે ત્યારે એવા પ્રયાસ કરવા જોઈએ કે નદીનો પ્રવાહ સમુદ્ર સુધી યોગ્ય રીતે પહોંચે.’



ડૉ. આંબેડકરના મતે ‘માણસો વધારાના પાણીને બદલે પાણીના અભાવની સમસ્યાથી વધારે ઘેરાયેલા છે. જળ એ સંપત્તિ છે એ હકીકત છે અને તેને બદલી ન શકાય. જળ સાર્વજનિક સંપત્તિ છે અને તેનું વિતરણ યોગ્ય રીતે થવું જોઈએ. આ રીતે ડૉ. આંબેડકરે ભારે પૂર અને વધારાના પાણીની સમસ્યાને અલગ દૃષ્ટિથી જોઈ એટલું જ નહીં, પરંતુ પાણીની સમસ્યાના રચનાત્મક અને અગત્યના પાસાં ઉપર વધારે ધ્યાન આપ્યું.’

ડૉ. બાબાસાહેબ સમક્ષ દેશની તમામ નદીની ખીણોનો વિકાસ કરવાની યોજના આવી હતી. વધારાના પાણીને રોકવું, તેમાંથી તળાવ-સરોવરનું નિર્માણ કરવું, તેમાંથી વીજળીનું ઉત્પાદન કરવું, ખેતીમાં સિંચાઈ માટે એ પાણીનો ઉપયોગ કરવો, એ જ પાણીનો ઉપયોગ જળ પરિવહન માટે કરવો તેમજ જંગલોની જાળવણી માટે એ પાણીનો ઉપયોગ થાય એવા વિવિધ હેતુ એ યોજનાના હતા. તેને બહુલક્ષી યોજના કહેવાય છે. અમેરિકામાં ટેનેસી નદી-ખીણ યોજના પાછળ આ જ દૃષ્ટિકોણ હતો. બાબાસાહેબે ટેનેસી નદી-ખીણ યોજનાનો ગહન અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેના આધારે ભારતમાં નદી-ખીણ યોજનાઓનો વિચાર રજૂ કર્યો હતો.

કોલકાતામાં ૧૯૪૫ની ત્રણ જાન્યુઆરીએ સરકારી અધિકારીઓ સમક્ષ તેમણે વક્તવ્ય આપ્યું. તેમાં તેમણે કહ્યું હતું, ‘રેલવે માર્ગથી જળમાર્ગ - આપણી જળમાર્ગ નીતિનો ઉદ્દેશ માત્ર નહેર અને સિંચાઈ પૂરતો મર્યાદિત છે. રેલવે માર્ગ અને જળમાર્ગમાં કોઈ તફાવત નથી એ બાબતે આપણે હજુ સુધી ધ્યાન આપ્યું નથી. જેવી રીતે રેલવે માર્ગ માટે પ્રાદેશિક સરહદો નથી એવી જ રીતે જળમાર્ગ માટે પણ પ્રાદેશિક સરહદ ન હોવી જોઈએ. પરંતુ આપણા બંધારણમાં આપણે રેલવેમાર્ગ અને જળમાર્ગ વચ્ચે તફાવત રાખ્યો છે. આથી જ રેલવેને કેન્દ્રીય અને જળને પ્રાદેશિક બાબતો ગણવામાં આવે છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ કહે છે : ‘આ ભૂલનું નુકસાન સ્વાભાવિક રીતે ભારે છે. જેમ કે, કોઈ પ્રદેશને તેના જળસ્રોતનો ઉપયોગ વીજળી ઉત્પાદન માટે કરવો હોય, પરંતુ જ્યાં બંધનું નિર્માણ કરી શકાય તેમ હોય એ અલગ પ્રદેશમાં હોય અને વળી એ પ્રદેશ ખેતીપ્રધાન હોવાથી તેને વીજળી ઉત્પાદનની જરૂર ન હોય અથવા યોજનાનો અમલ કરવા માટે પૂરતું ભંડોળ ન હોય એ સંજોગોમાં એ પ્રદેશ બીજા જરૂરિયાતવાળા પ્રદેશને પોતાની જમીનનો ઉપયોગ

કરવા દેશે નહીં. આ અંગે ફરિયાદો થાય તો પણ એ પ્રદેશ પ્રાદેશિક સ્વાયત્તતાના નામે પોતાની વાત પકડી રાખશે. જળસ્રોતનો રેલવેમાર્ગ જેવો ઉપયોગ કરવા માટે બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની વિચારણા યોગ્ય છે, પરંતુ આ માટે બંધારણ સુધારાની રાહ જોવાનું સરકારને જરૂરી નથી લાગતું. એ જ પ્રમાણે જળસ્રોતના ઉપયોગ માટે સંયુક્ત યોજનામાં સહયોગ કરવાની દરેક પ્રદેશ તૈયારી દર્શાવે તો બંધારણીય મુશ્કેલીઓ અવરોધક બની ન શકે.’

ડૉ. બાબાસાહેબ આ પ્રવચનમાં આગળ કહે છે: ‘અમેરિકાની ટેનેસી ખીણ યોજનાના આધારે જો ભારતમાં જે તે પ્રદેશ સહયોગ કરે અને પ્રાદેશિક સરહદ ઓળંગવાની પરવાનગી આપે તો એવી યોજનાઓ ભારતમાં પણ અમલમાં મૂકી શકાય. આ કારણે ભારત સરકારે કેન્દ્રીય ટેકનિકલ વીજળી બોર્ડની રચના કરી છે તથા કેન્દ્રીય જળમાર્ગ, નહેર અને નાવવહન પંચ રચવાનો વિચાર થઈ રહ્યો છે. તેનો ઉદ્દેશ એ છે કે આ બંને સંગઠન જળસ્રોતનો નહેર તેમજ સિંચાઈ સિવાય બીજી કેવી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે તે અંગે રાજ્યોને સલાહ આપે. આ આધાર ઉપર દામોદર નદી ઉપર પ્રથમ યોજના તૈયાર થશે. દામોદર નદીમાં આવનાર પૂરને નિયંત્રિત કરવા માટે નહેર તેમજ સિંચાઈ, નૌકાવહન તેમજ વીજળી ઉત્પાદન કરવાનું લક્ષ્યાંક પણ હશે. કેન્દ્ર ઉપરાંત બિહાર અને બંગાળ પ્રદેશો

સંયુક્ત રીતે આ યોજના ઉપર દેખરેખ રાખશે. આ યોજના માટે બંધની જગ્યા પ્રાથમિક મુદ્દો હશે. એ કારણે યોજનામાં માત્ર બિહારની ઈચ્છા નહીં, પરંતુ બંગાળની ઈચ્છાને પણ સાથે ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે. વળી બંને પ્રદેશ ભલે પોતાની રીતે સ્થળ નક્કી કરે, પરંતુ છેવટનો નિર્ણય તો નિષ્ણાતોની સલાહને આધારે જ લેવાશે. આ યોજના બહુલક્ષી હશે. આ પરિષદની ફરજ આ કામને પૂર્ણ કરવા માટેની વ્યવસ્થા કરવાનું છે. આ યોજના દ્વારા આપણા જળમાર્ગો અંગે નવી નીતિ તૈયાર કરવા માટેનો માર્ગ મોકળો થશે અને દેશમાં ગરીબીમાં રહેતા લોકોની સ્થિતિ સુધારવા માટે એક વ્યવસ્થા ઊભી કરવા માટેનો પાયો રચાશે તેવી અપેક્ષા છે.’

ડૉ. બાબાસાહેબે વીજઉત્પાદન અંગે ઘણી ગંભીરતાથી વિચાર કર્યો હતો. ભારતે જો ઝડપી આર્થિક વિકાસ કરવો હોય તો ઉદ્યોગોને કોઈ અવરોધ વિના વીજળી મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી પડે. તેમના મતે ‘ભારતની નદીઓ ઉપર બંધ બાંધીને મોટી મોટી વીજ યોજનાઓ શરૂ કરી શકાય



તેમ છે. આ બાબતે તેમના વિચાર સ્પષ્ટ હતા. ૧૯૪૩માં વીજનીતિ નિર્ધારક સમિતિ સમક્ષ તેમણે અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું. એ વક્તવ્યમાં તેમણે કહ્યું, વક્તવ્ય પૂરું કરતાં પહેલાં હું ભારતમાં વીજળીના વિકાસ માટે અગત્યના ઉદ્દેશોની જરૂરિયાત તેમજ મહત્વ રજૂ કરનાર કેટલાંક નિરીક્ષણ તમારી સમક્ષ પ્રસ્તુત કરું છું. જે વ્યક્તિ પ્રમુખસ્થાને હોય તેમને આ વિષયના મહત્ત્વ અને ઉદ્દેશની વર્તમાન સ્થિતિ વિશે ખબર હોવી જોઈએ. જો આ અંગે તમે સંમત હોવ તો હું મારી જાતને જ પ્રશ્ન કરીશ. ભારતમાં સસ્તી અને પૂરતી માત્રામાં વીજળીની આપણે શું જરૂર છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે, સસ્તી અને પૂરતી માત્રામાં વીજળી વિના ભારત ઔદ્યોગિકીકરણના માર્ગે ઝડપથી આગળ નહીં વધી શકે. હવે બીજો પ્રશ્ન એ થાય કે શું ઔદ્યોગિકીકરણની જરૂર છે? અને તમને તેના મહત્ત્વ વિશે તરત જ સ્પષ્ટતા મળી જશે. પ્રશ્ન છે અને તેનો જવાબ પણ છે.

ગરીબીમાંથી છુટકારો મેળવવાના સાધન રૂપે આપણે ભારતમાં ઔદ્યોગિકીકરણ કરવું પડે.'

ભારતના સુનિયોજિત જળ વિકાસ માટે બાબાસાહેબ જે વિભાગના મંત્રી હતા તે વિભાગે જળમાર્ગ, જળ સિંચાઈ તેમજ નૌકાવહન પંચની રચનાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો. તેના ઉપર સમર્થન-વિરોધમાં ઘણી ચર્ચા પછી છેવટે તે મંજૂર કરવામાં આવ્યો અને તેના અધ્યક્ષ તરીકે એ. એન. ખોસલાની નિમણૂક

થઈ હતી. એ. એન. ખોસલા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરના પ્રખ્યાત એન્જિનિયર હતા અને બંધ નિર્માણની બાબતમાં તેઓ તેમની ગણતરી આંતરરાષ્ટ્રીય નિષ્ણાત તરીકે થતી હતી. તેમની આ નિમણૂકનો કિસ્સો પણ રસપ્રદ છે. આ પંચમાં કોઈ ભારતીયની નિમણૂક થાય તેમ બાબાસાહેબ ઇચ્છતા હતા. સરકાર અંગ્રેજોની હતી. અંગ્રેજ ઇચ્છતા હતા કે આ હોદ્દા પર કોઈ અંગ્રેજની નિમણૂક થાય. બાબાસાહેબે ખોસલા સાથે વાત કરી, પરંતુ તેઓ જવાબદારી લેવા તૈયાર નહોતા. બાબાસાહેબે તેમને મળવા બોલાવ્યા અને કહ્યું કે આ પંચમાં કોઈ અંગ્રેજની નિમણૂક માટે મારા ઉપર દબાણ વધી રહ્યું છે, પરંતુ હું ઇચ્છું છું કે આ કામ કોઈ ભારતીય કરે, અને તમે એ કરી શકો એવું મને લાગે છે. બાબાસાહેબે આવું કહ્યા પછી ખોસલાએ હોદ્દાનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

દામોદર નદી-ખીણ યોજના, મહાનદી ખીણ યોજના તેમજ સોન નદી યોજના દેશની સ્વતંત્રતા પછી પૂર્ણ થઈ. તેનો શ્રેય નહેરુને આપવામાં આવે છે, પરંતુ ઐતિહાસિક

રીતે આ વાત ખોટી છે. આ બાબતે શ્રી સુખદેવ થોરાત કહે છે, ત્યાર પછી એક પ્રસંગે કટકમાં જવાહરલાલ નહેરુની હાજરીમાં ડૉ. ખોસલાના અધ્યક્ષપદે એક સમારંભ થયો હતો. તે સમયે બાબાસાહેબ મંત્રીમંડળમાં નહોતા. આ સમારંભમાં નહેરુએ 'આ બંધ ભારતનાં આધુનિક મંદિર છે' એવું નિવેદન કર્યું હતું જે ઘણું લોકપ્રિય થયું હતું. પરંતુ ડૉ. ખોસલાએ અધ્યક્ષપદેથી વક્તવ્ય આપતાં વિનમ્રતાપૂર્વક સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે આ યોજનાનો પ્રારંભ કરવામાં ડૉ. આંબેડકરનો ઘણો મોટો ફાળો હતો. તેમણે પ્રજાને સંબોધીને કહ્યું હતું કે, નહેરુ જેને ભારતનું આધુનિક મંદિર કહે છે તેનો પાયો નાખવાનું કામ ડૉ. આંબેડકરે ૧૯૪૨-૪૬ દરમિયાન કર્યું હતું.

ભારતમાં વીજળી તેમજ જળમાર્ગ વિકાસ સંદર્ભે બાબાસાહેબનું યોગદાન મહત્ત્વનું છે, કેમકે તેની પાછળ દેશની ગરીબી દૂર કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષી યોજના હતી.

**બાબાસાહેબે ભારતમાં નદીઓ અંગે જે રીતે વિચાર કર્યો હતો એ જ રીતે દેશની ખનીજ સંપત્તિ અંગે પણ વિચાર વ્યક્ત કર્યા હતા. ભારતની ખનીજ સંપત્તિ અંગે તેમણે કહ્યું, 'ભારતની ખનીજ નીતિ બાબતે અત્યંત અજ્ઞાન અને ખોટી માન્યતાઓ છે**

ભારતમાં ગરીબી દૂર કરવી હોય તો ખેતીના વિકાસની સાથે સાથે ઔદ્યોગિક વિકાસ પણ જરૂરી હતો અને બંનેના વિકાસમાં પાણી અગત્યનું ઘટક છે. પાણી વિના છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં દેશના અલગ અલગ ભાગમાં લોકો કેવા બેહાલ થયા હતા એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. મુશ્કેલીનો સામનો ગરીબોએ જ વધારે કરવો પડે છે. એ બાબતે ડૉ. આંબેડકરે અલગ અલગ વક્તવ્ય આપ્યાં છે જેમાં પોતાનો દૃષ્ટિકોણ વ્યક્ત કર્યો હતો.

બાબાસાહેબે ભારતમાં નદીઓ અંગે જે રીતે વિચાર કર્યો હતો એ જ રીતે દેશની ખનીજ સંપત્તિ અંગે પણ વિચાર વ્યક્ત કર્યા હતા. ભારતની ખનીજ સંપત્તિ અંગે તેમણે કહ્યું, 'ભારતની ખનીજ નીતિ બાબતે અત્યંત અજ્ઞાન અને ખોટી માન્યતાઓ છે.' તેમના મતે, 'કોઈ પણ સરકારની ખનીજ નીતિ મૂળભૂત રીતે તેની ઔદ્યોગિક નીતિ ઉપર આધારિત હોય છે.' તેઓ કહે છે, 'આપણે ત્યાં ભૂગર્ભ સર્વેક્ષણ ખાસ નથી થયાં. એ માટે ભારતીય ભૂગર્ભ સર્વેક્ષણની પુનઃરચના કરવી જરૂરી છે.' આ સર્વેક્ષણમાં (૧) યાંત્રિક ભૂગર્ભશાસ્ત્ર, (૨) ઉદ્યોગોમાં ખનીજનો ઉપયોગ, (૩) કેન્દ્રીય ખનીજ વિકાસ, (૪) ભૂભૌતિક કામગીરી તથા (૫) ખનીજ તેલ વિકાસ જેવા વિષયો સામેલ કરવા બાબાસાહેબે સૂચન કર્યા હતાં. ખનીજ સંપત્તિ ઉપર નિયંત્રણ તેમજ તે અનુસાર કાયદો બનાવવો જરૂરી છે. એ અંગે તેમણે કહ્યું, 'એક, દેશવ્યાપી ખનીજ વિકાસ તથા સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ ખનીજોનું મહત્ત્વ છે. બીજું, ખનીજનું ટેકનિકલ સ્વરૂપ. ત્રણ, ખનીજના પ્રયોગનો

ઉદ્દેશ. ચાર, ખનીજ અથવા તેમાંથી નિર્મિત ઉત્પાદનોનું મૂલ્ય. આપણી કાયદાકીય જોગવાઈઓ બે વર્ગમાં આવે છે અથવા ખનીજોને બે વિભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. એ બંને વર્ગ સામાન્ય નિયંત્રણમાં રહેશે અને સામાન્ય નિયંત્રણ અનુસાર સંભવિત અથવા ઉત્પનન લાઈસન્સ મંજૂર કરવાં, એવાં લાઈસન્સના નિયમ તેમજ શરતો નિર્ધારિત કરવી તથા લાઈસન્સ રદ કરવાં એ આપણો સીમિત અધિકાર રહેશે. વધારે વિસ્તૃત નિયંત્રણ માટે અન્ય ખનીજ છે. આવાં ખનીજોની સંખ્યા ૨૮ છે. વિસ્તૃત નિયંત્રણ હેઠળ લાઈસન્સ મંજૂર કરવાના અધિકારની સાથે સાથે ઉત્પનનની પદ્ધતિ, પ્રક્રિયા, શ્રેણીનું વર્ગીકરણ, ઉત્પનન કામગીરીમાં સુધારા માટે નિર્દેશ આપવા તેમજ ખરીદી પ્રક્રિયા ઉપર નિયંત્રણનો અધિકાર તેમજ સંવર્ધિત ઉપયોગ માટે અનુસંધાન શરૂ કરવાના અધિકારનો સમાવેશ થાય છે.’

ડૉ. બાબાસાહેબ કહે છે: ‘શ્રી નિયોગી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા મુદ્દાના સંદર્ભમાં મૂળ પ્રશ્ન એ છે કે શું આપણે ખનીજોની નિકાસ સંપૂર્ણ અટકાવી શકીએ છીએ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં જો આપણી પાસે ખનીજ ન હોય તો તેની આયાત કરી શકીએ છીએ કે કેમ તેના ઉપર નિર્ભર છે. ભારતમાં તેલ, તાંબું, સીસું, જસત, ટિન અને ગંધક જેવાં અગત્યનાં ખનીજોની અછત છે. આ પ્રકારના અછતવાળાં ખનીજોની નિકાસ નિયંત્રિત કરવી એ માર્ગ સરકારને સુરક્ષિત લાગે છે અને બીજું એ કે ખનીજ કાચા સ્વરૂપમાં નિકાસ કરવામાં ન આવે, પરંતુ તે માટે આપણા દેશમાં જ સંબંધિત ઉદ્યોગ સ્થાપવા એ લાભદાયક છે. તેલ ઉત્પનન અંગે ઉત્પનન અને સંભવિત લાઈસન્સ મંજૂર કરવાનું હાલ સ્થગિત રાખવામાં આવ્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે સરકાર નથી ઈચ્છતી કે વિવિધ તેલ કંપનીઓ પોતાના લાભ માટે ટેકનિકલ કર્મચારીઓને પોતાની સેવામાં રોકી ન લે. આવા કર્મચારીઓની ઘણી અછત છે. આ પ્રતિબંધ યુદ્ધ સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી અને ત્યારપછી થોડો સમય સુધી રહેશે. લાઈસન્સ મંજૂર કરવાનો અધિકાર પ્રાદેશિક સરકારોનો છે, પરંતુ પ્રાદેશિક સરકારે બિન-અંગ્રેજ વ્યક્તિઓ ઉપર પ્રતિબંધ લગાવવાના ૧૯૧૯ના કાયદા હેઠળના નિયમોનું હજુ સુધી પાલન કરે છે. આવાં લાઈસન્સ ઈચ્છતી કંપનીઓમાં કર્મચારી ભારતીય હોવા જોઈએ અથવા તેના નિદેશકમંડળમાં મુખ્યત્વે બ્રિટિશ સભ્ય હોવા જોઈએ. કોલસાને નવા કાયદામાં સામેલ

કરવામાં આવશે. તેમાં કોલસાનું ઉત્પનન, વિભાગીકરણ, વેચાણ તેમજ નિમ્ન સ્તરના કોલસાનો ઉપયોગ જેવા મુદ્દા સામેલ છે. ખાણમાલિક તેમજ તેના વેપાર સાથે જોડાયેલા તમામ વિભાગનો સહયોગ આ કાયદાના અમલ માટે જરૂરી છે. આમ, સર્વસમાવેશ કાયમી ખનીજ નીતિ ત્રણ બાબતો ઉપર આધારિત હશે. દેશમાં ઔદ્યોગિકીકરણનો પ્રારંભ થાય તો વધારે નક્કર ખનીજ નીતિ જરૂરી બનશે. બંધારણીય જોગવાઈ, પ્રાદેશિક કેમજ કેન્દ્રની વચ્ચે અધિકારીઓની વહેંચણી અને સરકારની ભૂમિકા એ બાબતો ઉપર પણ ખનીજ નીતિની સફળતા તેમજ ઉપયોગિતા નિર્ભર છે.’

બાબાસાહેબ આ રીતે આપણી ધરતી તેમજ એનાં કુદરતી સંસાધનો અંગે વિચારતા હતા. આ વિચાર સર્વસમાવેશક તેમજ તમામ માટે કલ્યાણકારી હતા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેની પાછળ એક નિશ્ચિત રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણ હતો. તેની પાછળ આ દેશને સમૃદ્ધ કરવાની, ગરીબીમુક્ત ભારત કરવાની ભાવના હતી.

માત્ર સમૃદ્ધિનું નિર્માણ કરવાથી કામ ન ચાલે. રાષ્ટ્ર સલામત અને સુરક્ષિત પણ હોવું જોઈએ. તેથી રાષ્ટ્રની સુરક્ષા અંગે ગંભીરતાથી વિચાર થવો જોઈએ. જાતિવાદમુક્ત, શોષણમુક્ત, સમતામય-બંધુતામય અને આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ ભારતની તેમની કલ્પના હતી. સમગ્ર ભારતવાસીના સાથથી જ દેશનો સર્વાંગીણ વિકાસ થઈ શકે એ બાબાસાહેબના વિચારોમાં જોઈ શકાય છે.

આઈ-૭, મધુરમ કોમ્પ્લેક્સ, પેટ્રોલ પંપ પાછળ,  
જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.  
મો : ૯૮૨૫૦૪૪૭૩૪





“મિડી વાલ્યુ મીડી”  
જયદીપ એન. ઠાકર  
મો. 9426851097



**“ପିଞ୍ଜି ସାଥୀ”**  
ଡିସାଇ ଟି. ପାଠୀ  
ମୋ. 9427045889



“દાલો ખેતરે ગાપલા...”  
અશોક ખાંડ  
મો. 9879650675



“મોરચ”  
શ્રુતી સાહિત્યનાર પાઠક  
મો. 9924344998

## ગાંધીજી, જવાહરલાલ નહેરુ અને સરદારસાહેબ મારી નજરે : મોરારજીભાઈ દેસાઈ

- અજય મો. નાયક

આઝાદીનો અમૃત મહોત્સવ ચાલી રહ્યો છે. એટલે સ્વભાવિક રીતે જ આઝાદીના જંગમાં આહુતિ આપનારા, આ જંગના નેતાઓ, સેનાપતિ, સૈનિકો અને છેવટે જેના માટે આ જંગ ખેલાયો એ લોકોને અંજલિ અપાય એ જ ઈષ્ટ છે. દરેક સ્તરે આ માટે પ્રયાસો થયા અને હજી થઈ રહ્યા છે. ખાસ કરીને નવી પેઢી માટે આ ઈતિહાસ ખૂબ જ જરૂરી છે. અભ્યાસક્રમમાં ઈતિહાસ ભણાવાય એ અલગ બાબત છે અને આઝાદીના જંગના નેતાઓના વ્યક્તિત્વ વિશે લખાય એ અલગ બાબત છે. સમયાંતરે આવું લખાતું રહે તો નવી પેઢીના મનમાં એ બાબત જાગતી રહે છે અને તેને પ્રેરણા પણ મળે છે. આ જંગના ત્રણ મુખ્ય હીરો છે.

એક વડા અને તેના બે સેનાપતિ. આ વડા એટલે મહાત્મા ગાંધીજી અને સેનાપતિ એટલે દેશના પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ તથા દેશને જોડનાર તથા જર્મનીના બિસ્માર્કને પણ આંટી મારી દે તેવી કુનેહ બતાવનાર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ. આ ત્રણે વિશે તેમની સાથે ઘનિષ્ટ રીતે સંકળાયેલા તથા તદ્દન નજીકથી જોનાર દેશના પ્રથમ બિનકોંગ્રેસી વડાપ્રધાન મોરારજીભાઈએ તેમની આત્મકથા - ‘મારું જીવનવૃતાંત’માં એક-એક પ્રકરણ આલેખ્યું છે. મોરારજીભાઈએ તેમના સ્વભાવ મુજબ નિર્ભીક થઈને તેઓ પોતે આ ત્રણે મહાનુભાવ વિશે જે માનતા હતા એ લખ્યું છે. અહીં તેમના જ શબ્દોમાં તેના અંશો રજૂ કરાયા છે...

### ગાંધીજી ભુલાઈ જશે તો દેશનો નાશ થશે :

મોરારજીભાઈ ગાંધીજી વિશે આ રીતે જણાવે છે કે... ૧૯૧૫ની કોંગ્રેસમાં જ્યારે મેં એમનાં પહેલી વાર દર્શન કર્યા અને ત્યાં બંગાળના તથા બીજા પ્રદેશોના પ્રતિનિધિઓ સાથે એમનો સંવાદ સાંભળ્યો ત્યારથી એમની મારા પર ઊંડી છાપ પડી હતી. એમનાં ‘યંગ ઈન્ડિયા’ અને નવજીવન હું નિયમિત રીતે વાંચતો હતો અને મારી બ્રિટિશ રાજ્યની બાર વર્ષની નોકરીમાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ તો હું માત્ર ખાદી જ વાપરતો હતો. પહેલેથી જ મારામાં ધર્મ પ્રત્યેની અને એમાંય ગીતા પ્રત્યેની ઊંડી શ્રદ્ધા હતી. મહાત્મા ગાંધીજીનાં લખાણોથી એમાં વૃદ્ધિ થઈ. જીવન વિશેના એમના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે પણ મારી રુચિ પહેલેથી જ હોવાથી એ સિદ્ધાંતો મારામાં દૃઢ બન્યા.

મહાત્મા ગાંધીજીએ આ દેશની પરિસ્થિતિમાં જે કામ કર્યું એ એક અનોખો ઈતિહાસ છે. આ દેશના ઈતિહાસમાં એનું મહત્ત્વ પુરાણો કરતાં ઓછું રહેવાનું નથી. એ સમયે

સ્વરાજ કેવી રીતે મેળવવું એ ખ્યાલ કોઈને ન હતો. મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો સંદેશો દેશને આપ્યો. ચંપારણ, ખેડા અને વિરમગામમાં તથા ભારતભરમાં રોલેટ એક્ટ વગેરેની સામે સત્યાગ્રહ કરી લોકોમાં જાગૃતિ પેદા કરી. અનેક શક્તિશાળી માણસોને એમની તરફ આકર્ષ્યા અને કોંગ્રેસને તથા દેશના જાહેર જીવનને એમણે સમૃદ્ધ બનાવ્યાં. પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, હકીમ અજમલખાન, ડૉ. અન્સારી, ચિત્તરંજનદાસ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, પં. જવાહરલાલ નહેરુ, ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, રાજાજી, સરોજિની નાયડુ જેવા અનેક મહારથીઓ એમણે બનાવ્યા. આ બધામાં અંદરની

**મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો સંદેશો આપ્યો. ચંપારણ, ખેડા અને વિરમગામમાં ભારતભરમાં રોલેટ એક્ટ વગેરેની સામે સત્યાગ્રહ કરી લોકોમાં જાગૃતિ પેદા કરી**

શક્તિ તો પડેલી જ હતી પરંતુ એમનામાં જે નવી પ્રતિભા ઊભી થઈ એમાં મહાત્મા ગાંધીનો મોટો ફાળો હતો. એમને પોતાને તો કશું જ જોઈતું ન હતું. સાદાઈથી રહીને નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવામાં તેઓ માનતા હતા. તેથી માણસોને ઘડવામાં તેઓ સફળ થયા. એમની સાથેની મારી કેટલીક ચર્ચાઓ અને અનુભવ પરથી મને ખાતરી થઈ હતી કે તેઓ એક ધાર્મિક મહાપુરુષ હતા અને એમનો ધર્મ માનવ ધર્મ હતો. એટલે જ તેઓ શુદ્ધ સાધનોમાં માનતા હતા. સત્ય અને અહિંસાનાં સાધનોમાં એમને

જે વિશ્વાસ હતો એ એટલો બધો પ્રચંડ હતો કે જેમને એમાં શ્રદ્ધા ન હતી એવાઓને પણ આ તત્ત્વો પ્રત્યે એમણે આકર્ષ્યા હતા અને એમણે પણ શુદ્ધ સાધનોનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું હતું. ભારતની જનતા આ પહેલાં નિર્ભય ન હતી. સૈકાઓથી એ કમજોર થઈ ગયેલી હતી. એટલે જ એમની વાત સ્વીકારવા છતાં એમના ઘણાખરા અનુયાયીઓ એમને રસ્તે પૂરેપૂરા



ચાલી શક્યા ન હતા. પરંતુ એમની સાથેના સહવાસથી અને એમની દોરવણીથી એમણે દેશને જગાડવાનું અને દોરવાનું અદ્ભુત કાર્ય કર્યું અને એથી દેશ સ્વતંત્ર થયો. જવાહરલાલ નહેરુની શ્રદ્ધા ઈશ્વરમાં ન હતી અને એમના ઉપર આધુનિક વિજ્ઞાનની ભારે અસર થયેલી હતી. એમની માન્યતાઓ કેટલીક બાબતોમાં મહાત્મા ગાંધીજી કરતાં સાવ જુદી જ હતી. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીની સત્ય અને અહિંસાના સાધનાથી જે તેજસ્વિતા પેદા થઈ હતી એનાથી એ આકર્ષાયા અને એમના અનુયાયી બન્યા હતા. મહાત્મા ગાંધીજીએ એમની શક્તિને બહાર લાવવામાં ઘણો ફાળો આપ્યો હતો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પણ મહાત્મા ગાંધીજીના આકર્ષણથી જ જાહેર જીવનમાં આવ્યા અને એમના અનન્ય ભક્ત બન્યા. તેઓ એમની સાથે ચર્ચામાં સ્પષ્ટતાથી પોતાનું મંતવ્ય જાહેર કરતા પરંતુ આખરે એમનો નિર્ણય એ સ્વીકારી લેતા. ૧૯૪૬ સુધી એમણે માત્ર ૧૯૪૦ના એ.આઈ.સી.સી.ના ઠરાવના એક અપવાદ સિવાય, હરેક વખત એમનો નિર્ણય

કોઈ પણ જાતની આનાકાની વગર માન્ય રાખ્યો હતો. ૧૯૪૦નો એ.આઈ.સી.સી.નો પૂનાનો ઠરાવ ભારતને જો સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે તો દેશ મિત્રરાજ્યોને લડાઈમાં સાથ આપી શકે એ જાતનો હતો. એ ઠરાવમાં મહાત્મા ગાંધીજી વિરુદ્ધ એમણે મત આપ્યો હતો પરંતુ ૧૯૪૧માં એમણે કહ્યું હતું કે એમણે એ ભૂલ કરી હતી અને મહાત્મા ગાંધીજીના ‘કિવટ ઈન્ડિયા’ના ઠરાવને એમણે વધાવી લીધો હતો. સરદાર તો કોઈક

વાર એમ પણ કહેતા હતા કે એમણે એમના મગજને તાળું મારીને એની ચાવી મહાત્મા ગાંધીજીને સોંપી દીધી છે. સરદાર એમને દરેક બાબતમાં નિર્ભયતાથી પોતાનો અભિપ્રાય આપતા હતા, પરંતુ એમના નિર્ણયને એ તુરત સ્વીકારી લેતા હતા અને એ પોતાનો નિર્ણય હોય એ પ્રમાણે જ કામ કરતા હતા.

ઘણા એમ કહે છે કે ગાંધીજીને સૌ ભૂલી ગયા છે અને એમનાં વિચારો અને કાર્યપદ્ધતિ ભુલાઈ ગયાં છે. ઉપલક દૃષ્ટિએ આ વાત સાચી લાગે છે પરંતુ ગાંધીજીએ જે કાર્યપદ્ધતિ અને સિદ્ધાંતો પોતાના જીવનની મારફત આપ્યાં છે એ બધાં સનાતન તત્ત્વો છે અને એ તત્ત્વોને બધા કાળમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય એમ છે, તેથી એ કોઈ દિવસ સદંતર અદૃશ્ય થઈ શકે નહીં. મહાત્મા ગાંધીજીએ ધર્મભાવના જાગૃત કરવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા. આજે પણ સૌ કોઈ એમને રાષ્ટ્રપિતા તરીકે ગણે છે, એ બતાવે છે કે તેઓ ભુલાયા નથી અને ભુલાવાના પણ નથી. તેઓ જો ભુલાઈ જશે તો દેશનો નાશ થશે એવી માન્યતા ઉપર હું પહોંચ્યો છું.

**જવાહરલાલ દેખાડો કરવાની વૃત્તિવાળા હતા :**

આપણા પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ સાથે

લગભગ ૧૯૩૧થી ઘરોબો ધરાવતા દેશના પ્રથમ બિનકોંગ્રેસી સરકારના વડા મોરારજી દેસાઈએ તેમની આત્મકથા ‘મારું જીવન વૃત્તાંત’માં એક આખું પ્રકરણ જવાહરલાલ માટે ફાળવ્યું છે. મૃદુલા સારાભાઈએ મોરારજીનો પરિચય જવાહરલાલ સાથે કરાવ્યો હતો. મોરારજી સ્પષ્ટવક્તા હતા અને તેઓ જે માનતા એ કહી દેતા. મોરારજી લખે છે કે તેમની પ્રથમ છાપ એવી હતી કે જવાહરલાલ પ્રપંચ અને કાવાદાવાથી દૂર રહેનાર, ભારે બુદ્ધિશાળી, હિંમતવાન અને નિર્ભય હતા, તથા દેશ અને દેશના ગરીબો માટે એમના દિલમાં તીવ્ર લાગણી પ્રવર્તતી હતી. સૌથી વધુ વખત જેલમાં જનારામાં તેઓ મોખરે હતા.

પણ મોરારજી લખે છે કે, વાસ્તવમાં તેઓ અધીરા તથા એકિંગ્લિશનિસ્ટ એટલે કે દેખાડો કરનાર હતા. લોકો પર પોતાનો પ્રભાવ પાડવાની વૃત્તિવાળા હતા. તેઓ લોકોના ટોળાને ખૂબ આવકારતા અને લોકપ્રિય થવા માટે એમનામાં

**આપણા પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ સાથે લગભગ ૧૯૩૧થી ઘરોબો ધરાવતા દેશના પ્રથમ બિનકોંગ્રેસી સરકારના વડા મોરારજી દેસાઈએ તેમની આત્મકથા ‘મારું જીવન વૃત્તાંત’માં એક આખું પ્રકરણ જવાહરલાલ માટે ફાળવ્યું છે**

જેટલી કુશળતા હતી તેનો પૂરો ઉપયોગ કરતા હતા. તેઓ ઘણી વાર કારના બોનેટ પર ચઢી જતા અને એ રીતે લોકોને આકર્ષતા. તેઓ ગુસ્સે પણ થઈ જતા પણ પછી ખ્યાલ આવ્યો કે એમનો ગુસ્સો ઘણી વાર બનાવટી હતો. સામા માણસને દબાવવા તેઓ ગુસ્સો કરતા. એટલે કે જો દસ વ્યક્તિ પર ગુસ્સે થયા હોય તો એમાંથી સાતથી આઠ વાર તેમનો ગુસ્સો બનાવટી રહેતો.

તેમને બહુ ઓછા લોકો પર વિશ્વાસ હતો.

મોરારજી લખે છે કે તેમને કેટલીક વાર એવી પણ શંકા જતી કે એમણે પૂરેપૂરો વિશ્વાસ તો કોઈના પર મૂક્યો નહીં હોય. તેથી બહુ જ ઓછા માણસ બે-ત્રણ વર્ષ એમના વિશ્વાસપાત્ર રહેતા. માત્ર કૃષ્ણમેનન પર છેવટ સુધી વિશ્વાસ રાખ્યો જે તેમને લઈ રૂબ્યો. ઘણાંનું માનવું છે કે જવાહરલાલ માણસોની પરીક્ષા બરાબર કરી શકતા નહોતા. આથી જ ઘણી વાર તેઓ અયોગ્ય વ્યક્તિ પર ભરોસો મૂકી દેતા હતા. પણ મોરારજી લખે છે કે તેમને આવો અનુભવ થયો નહોતો પણ તેઓ જ્યારે દિલ્હી પહોંચ્યા પછી તેમને લાગ્યું કે જવાહરલાલ કેટલીક વાર માણસોની વચ્ચે ભેદ પડાવવા પણ કેટલાક માણસોનો ઉપયોગ કરતા હતા.

એમને સત્તાનો કે પૈસાનો લોભ નહોતો પણ એમની મહત્વાકાંક્ષા દુનિયામાં સૌથી મહાન માણસ બનવાની હતી. મહાત્મા ગાંધી કરતાં પણ રાજપુરુષ તરીકે મોટા ગણાવાની એમની અભિલાષા હોવાનું મોરારજીએ અનુભવ્યું હતું. પોતાના વ્યક્તિત્વની અલગ છાપ પડે તે માટે તેઓ સતત પ્રયત્નશીલ રહેતા. કૃષ્ણમેનન મહાત્મા ગાંધી કરતાં જવાહરલાલની છાપ ઊંડી પડે એવો પ્રચાર હંમેશા કરતા. આથી જ કદાચ



જવાહરલાલ તેમના ઋણી હોવાનું તેઓ નોંધે છે.

પોતાની મહત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવા માટે તેઓ રાજરમત પણ રમતા હતા. આવી રાજરમત માટે તેમણે કેટલાક માણસોનો ઉપયોગ કરવો પડતો. જે માણસોનો આવો ઉપયોગ કરવામાં આવે તેઓ પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે ઉપયોગ થવા દેતા હોય છે. કોઈ સ્વાર્થરહિત માણસ આ રીતે પોતાનો ઉપયોગ થવા દે નહીં. તેથી જ જવાહરલાલ કેટલીક વખત ખોટા માણસોમાં ફસાતા હતા.

જવાહરલાલ જે માણસોનો ઉપયોગ કરતા હતા એમની ખુશામતમાં પણ તેઓ ફસાતા હતા અને તેથી ઘણી વખત તેઓ કાચા કાનના બનતા હતા. જો કોઈ માણસ એમનો વિરોધી છે એવું લાગે તો તેઓ તેનો ભરોસો કરતા નહીં. મોરારજીભાઈ લખે છે કે ૧૯૫૬માં તેઓ જવાહરલાલ કેબિનેટમાં જોડાયા. મૌલાના અબ્દુલ કલામનું તેઓ ખાસ સાંભળતા નહોતા, બલકે તેમને અવગણતા હતા. આ પરિસ્થિતિ તેમના મૃત્યુ સુધી રહી. સામાન્ય રીતે જવાહરલાલ એવો વ્યવહાર રાખતા કે જાણે તેમનામાં પૂર્વગ્રહ નથી પરંતુ તેમનામાં પૂર્વગ્રહ હતો. જેમની સામે તેમને પૂર્વગ્રહ હોય તેમની સામે પોતે કશું પગલું ના ઉપાડે પણ એમના વતીથી કોઈ માણસ એમને હેરાન કરે તો જવાહરલાલ તેમને ઠપકો આપતા નહીં, બલકે એ લોકોનો વ્યવહાર પસંદ કરતા હોય તેવું લાગતું.

સામાન્ય રીતે જવાહરલાલ નિર્ભય હતા. તેમને શારીરિક ભય કોઈ દિવસ લાગતો નહોતો. પૈસા કે સત્તાનો ભય પણ એમને લાગતો નહોતો. પરંતુ લોકપ્રિયતા ગુમાવવાનો ભય કાયમ રહેતો. તેઓ જ્યારે ખૂબ ગુસ્સે થઈ જાય ત્યારે ગમે તેમ કહી દેતા. ત્યારે બોલવામાં એમનો સંયમ રહેતો નહોતો. ક્યારેક કોઈની ઉપરનો ગુસ્સો બીજા પર પણ ઠાલવતા.

જવાહરલાલને ખૂબ જ અભ્યાસની ટેવ હતી. તેઓ હંમેશાં પુસ્તકો વાંચતા રહેતા. અદ્યતન સાહિત્યથી વાકેફ રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા. પરંતુ હિન્દુ ધર્મ વિશેનું એમનું જ્ઞાન બહુ જ ઓછું હતું. એનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે જીવનનાં છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં સુધી તેઓ ધર્મમાં આસ્થા રાખતા નહોતા. ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખતા નહોતા અને હિન્દુ ધર્મ સામે પણ પૂર્વગ્રહ હતો.

તેઓ હંમેશાં ખોટું કરવાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા પરંતુ જેનો ઉપયોગ કરતા એની પાસે ખોટું કરાવવા તૈયાર રહેતા. એમના વતી કોઈ ખોટું કામ કરે એમ ઈચ્છતા, પણ એની જવાબદારી સ્વીકારવા તેઓ તૈયાર નહોતા. એ રીતે તેઓ બીજાને સ્કેપ ગોટ - હોળીનું નાળિયેર બનાવતા હતા. મોરારજીભાઈ લખે છે કે આ રીતે એમણે મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાતને છૂટાં પાડવા સંબંધે તેમને સ્કેપ ગોટ બનાવ્યા હતા. તેઓ પોતે મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાત જુદાં થાય અગર તો મુંબઈ મહારાષ્ટ્રમાં જાય એમ જરા પણ ઈચ્છતા ન હતા. આ અંગે તેમને અને

જવાહરલાલને સ્પષ્ટ વાત પણ થઈ હતી. પરંતુ જાહેરમાં પોતે પૂર્વગ્રહરહિત છે એવું જ પ્રતિપાદન કરતા હતા. મહારાષ્ટ્રમાં લગભગ બધે એમણે એવી જાતનો દેખાવ ઊભો કર્યો હતો કે મહારાષ્ટ્ર જુદું થવામાં અને મુંબઈને એમાં ભેળવવામાં મોરારજીભાઈ જ વચ્ચે આવે છે. એ રીતે મોરારજીભાઈનો સ્કેપ ગોટ તરીકે ઉપયોગ થયો હતો.

મોરારજીભાઈને જવાહરલાલનો સદ્ભાવ મળ્યો હતો અને તેઓ મુંબઈ હતા ત્યાં સુધી એમનો પૂરો વિશ્વાસ હતો પણ એ જાહેરમાં સ્વીકારવામાં બહુ સાવધાની રાખતા. એમના જમાઈ ફિરોજ ગાંધી સાથે પણ તેમનો સંબંધ સારો ન હતો. ફિરોજ ગાંધીની વફાદારી અગર તો જાહેર વ્યવહાર માટે તેમને બહુ માન નહોતું. તેઓ ફિરોજ ગાંધીથી નારાજ પણ હતા અને તેમનાથી ડરતા પણ હતા. સ્ત્રીઓ ઉપર એમની ભારે અસર રહેતી અને એ અસર રહે એવો વ્યવહાર તેઓ સ્ત્રીઓ સાથે ઘણી વાર રાખતા હતા.

છેલ્લે મોરારજીભાઈ લખે છે કે જવાહરલાલ હંમેશાં ચિંતન કરતા રહેતા પરંતુ એમના એ ચિંતનમાં તેઓ ભાગ્યે જ બીજા કોઈને ભાગીદાર બનાવી શક્યા હતા અને તેથી એ ચિંતનને હંમેશાં વ્યવહારુ બનાવવામાં તેઓ સફળ થયા ન હતા.

**સરદારસાહેબની યાદ એમના મૃત્યુ બાદ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે :**

મોરારજીભાઈ દેસાઈ લખે છે કે સરદાર સાહેબ સાથે તેમની પહેલી મુલાકાત ૧૯૨૭માં થઈ હતી. તે વખતે મોરારજીભાઈએ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની ચીફ ઓફિસરની જગ્યા માટે ઉમેદવારી કરી હતી. આ મુલાકાત ઔપચારિક જ હતી. એ પહેલાં તેઓ જ્યારે ૧૯૧૯માં સેકન્ડ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ હતા ત્યારે સરદારસાહેબ તેમની કોર્ટમાં એક-બે વખત ફોજદારી કેસમાં આરોપી વતી દલીલ માટે આવ્યા હતા. એ વખતે મોરારજીભાઈએ તેમનામાં માણસના સ્વભાવની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ ઘણી તીક્ષ્ણ હોવાનું અનુભવ્યું હતું. જરૂરિયાતથી વધુ શબ્દ બોલતા ન હતા. તેઓ નિર્ભય અને દૃઢનિશ્ચયી હતા. એમને કોઈ નમાવી ન શકે તેવી છાપ તે વખતે જ મોરારજીભાઈના મન પર સરદાર સાહેબ માટે પડી હતી. ૧૯૩૦માં મોરારજીભાઈ ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી બન્યા પછી એમના પૂરા સંપર્કમાં આવ્યા. એમની શક્તિ વિશે જે છાપ પહેલાં મોરારજીભાઈ પર પડી હતી તે વધુ



દઢ થઈ. મોરારજીભાઈ લખે છે કે સરદાર સાહેબ પોતાના સાથીઓ પાસેથી સારી રીતે કામ લઈ શકતા હતા. જો કોઈ અશુદ્ધ સાથી કે કાર્યકર એમની વિરુદ્ધ જાય તો તેમને સીધા કરતાં એમને વાર લાગતી ન હતી. તેમનો શબ્દ ભાગ્યે જ કોઈ ઉથાપતું હતું. પૈસાવાળા સાથે જેટલો નિકટ સંબંધ હતો એથીયે વિશેષ નિકટના સંબંધ એમનો મજૂર કાર્યકર્તાઓ અને મજૂરોની સાથે હતો. નાના ખેડૂતોને હંમેશા ટેકો આપનાર અને ગામડાંના પૂરા સમર્થક હતા. સાથીઓ એમને વફાદારી આપતા હતા અને એમની વફાદારી પણ સાથીઓને એટલી જ મળતી હતી બલકે, સુખદુઃખમાં સાથીઓની કાળજી જેટલી તેઓ રાખતા હતા એટલી ભાગ્યેજ કોઈ આગેવાને રાખી હશે અને કાળજી વિશે તેઓ બીજા કોઈને ખબર પણ પડવા દેતા ન હતા. પોતાના કુટુંબ વિશે કાંઈ વિશેષ એમણે વિચાર્યું ન હતું અને જ્યારે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે એમણે ડાહ્યાભાઈની કે મણિબહેનની કાળજી લેવા માટે કોઈને પણ ઈશારો સુધ્યાં કર્યો ન હતો. મહાત્મા ગાંધીજીની સાથે સંપર્કમાં આવ્યા પછી એમણે એમનું આખું જીવન દેશસેવાને જ અર્પણ કરેલું હતું. એમનાં દીકરી મણિબહેને એમની જે સેવા કરી છે એવી સેવા ભાગ્યેજ કોઈ પુત્ર કે પુત્રીએ પોતાના પિતાની કરેલી મારા જાણવામાં આવેલી છે, એવું મોરારજીભાઈ લખે છે. મણિબહેને કોઈ દિવસ પોતાનાં સગવડ કે સુખદુઃખનો વિચાર કર્યો ન હતો. સરદારસાહેબનાં રહસ્ય મંત્રી તરીકે એમણે જે સેવા કરી એવી સેવા કોઈ પણ રહસ્યમંત્રી કરી શક્યા હોત એમ મને લાગતું નથી. સરદારસાહેબની બીજાઓ સાથેની ઘણીખરી ચર્ચામાં એ હાજર રહેતાં. વર્કિંગ કમિટીમાં પણ એ હાજર રહેતાં હતાં પરંતુ એમની પાસેથી કોઈને પણ એ બધી ચર્ચાને લગતી કશી વાત સાંભળવા મળતી ન હતી. એટલી એમની કાળજી અને એટલે જ સરદારશ્રીને જેટલો વિશ્વાસ મણિબહેનમાં હતો એટલો ભાગ્યે જ બીજા કોઈમાં હશે.

મોરારજીભાઈ આગળ લખે છે કે ૧૯૪૦-૪૧માં જ્યારે અમે જેલમાં સાથે હતા ત્યારે એમને પેટનું ભારે દર્દ ઊપડ્યું હતું. તેમ છતાં તેઓ કોઈ પણ સાથી પાસેથી સેવા લેતા ન હતા, એથી ઊલટું, સૌથી વહેલા ઊઠીને ચા તૈયાર કરી સાથીઓને તેઓ પાતા હતા. એમની દેખરેખ એટલી ઝીણી રહેતી કે એમની નજર બહાર ભાગ્યે જ કોઈ વસ્તુ જતી હતી. દેશભરમાં કોંગ્રેસ સંસ્થા ઉપર જેટલો કાબૂ એમનો હતો એટલો બીજા કોઈ આગેવાનનો ન હતો. એનું કારણ પણ એટલું જ હતું કે એ સૌને મદદગાર થતા હતા અને બધી પરિસ્થિતિથી માહિતગાર રહેતા હતા. તેઓ બહારથી કઠોર લાગતા હતા અને કોઈ પણ કામ કરવું હોય તો એ કરવામાં અને તે સાચી રીતે અને સફળતાથી કરવામાં દયા-માયાને વચ્ચે આવવા દેતા ન હતા. પરંતુ તેમનું હૃદય બહુ કોમળ હતું.

જે સાથી એમની સાથે કામ કરતા હતા એમને સૌને

એમનો આવો વારંવાર અનુભવ થયો હતો. કોઈ પણ જાતની દુઃખની લાગણી બતાવ્યા સિવાય સહન કરવામાં એમનો ભાગ્યે જ જોટો મળે.

એમણે જે રીતે પપ૦થી પણ વધારે દેશી રાજ્યોને ભારત દેશના સંઘમાં ભેળવી દીધાં એ જગતના ઇતિહાસમાં એક અજોડ ઘટના છે. બિસ્માર્કે જર્મનીની એકતા સાધી હતી, પરંતુ એ તો ઘણો નાનો દેશ હતો. એમાં થોડાં રાજ્ય હતાં અને એક જ કોમ હતી. એટલે પ્રમાણમાં સહેલું કામ હતું. જ્યારે અહીં દુનિયાભરની બીજા નંબરની વસ્તી હતી, રાજ્યોની સંખ્યા ૨૫ ગણી કે એથી પણ વધુ હતી. જુદા જુદા ધર્મોની માન્યતા ધરાવનાર કોમોની સાથે એમને કામ લેવાનું હતું. દોઢ વર્ષના ગાળામાં એમણે આ બધું સાધી લીધું. આ દેશી રાજ્યો દેશના એના એક હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં એકબીજાં સાથે સંકળાયેલાં ન હતાં, તેમ છતાં એમણે એ બધાંને એક જ રાજ્યમાં સાંકળી લીધાં હતાં. એમના સિવાય બીજું કોઈ આ કામ કરી શક્યું ન હોત એમાં મને શંકા નથી. ચીન અને તિબેટ વિશે એમણે જે કાગળ જવાહરલાલ નહેરુને લખ્યો હતો અને જે રીતે એમણે એમને ચેતવ્યા હતા એ પણ બતાવે છે કે એમાં એમની દૂરંદેશી કેટલી હતી. એમને તે વખતે જે ભય દેખાતો હતો એ ભય પાછળથી સાચો પડ્યો, કારણ કે સરદારસાહેબની ચેતવણી ઉપર જવાહરલાલજીએ જેટલું ધ્યાન આપવું જોઈએ એટલું ધ્યાન આપ્યું નહીં. કાશ્મીરનો સવાલ પણ જો સરદારસાહેબને સોંપાયો હોત તો હું માનું છું કે બે-ત્રણ વર્ષમાં જ એમણે એનો સુખદ ઉકેલ કરી નાખ્યો હોત. સરદારસાહેબ સાથે મને ૧૯૩૧થી ૧૯૫૦ એટલે કે લગભગ ૨૦ વર્ષ સુધી કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું હતું અને એમની પાસેથી ઘણું શીખવાનું મળ્યું હતું.

જાહેર જીવનમાં વિચારો અને વ્યવહારની શુદ્ધિ વિશે એમણે જેટલી કાળજી રાખી હતી એટલી બહુ ઓછાઓએ રાખી હશે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં એમણે મારા ઉપર જે વિશ્વાસ મૂક્યો હતો અને પ્રેમ વરસાવ્યો હતો એ હું કદી ભૂલી શકું એમ નથી. એમની ખોટ પૂરી શકાય એવી નથી. જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં જાય છે તેમ તેમ જનતાને એમની વધારે ને વધારે યાદ આવતી જાય છે. દરેક મુસીબતના પ્રસંગે સૌ કોઈ તેમને યાદ કરે છે.

મહાન માણસો બે પ્રકારના છે : કેટલાકની યાદ એમના મૃત્યુ બાદ ઓછી થતી જાય છે, જ્યારે કેટલાકની યાદ મૃત્યુ પછી વધતી જાય છે. સરદારસાહેબની યાદ એમના મૃત્યુ બાદ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે.

એચ-૫/૪૧, નિધિ એપાર્ટમેન્ટ,  
પ્રગતિનગર બસસ્ટેન્ડ સામે,  
નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૩  
મો : ૯૮૨૫૪૬૪૪૮૧

## કવિ-ચિત્રકાર અને એક માત્ર ઉર્દૂ દલિત કવિ !

નટુભાઈ પરમાર

Put out my eyes  
and I can see you still,  
Slam my ears too  
and I can hear you yet.

જર્મન - ફ્રેન્ચ ભાષાના વિશ્વપ્રસિદ્ધ કવિ રિલ્કે (રેઈનર મારિઆ રિલ્કે, ૧૮૯૪-૧૯૨૫)ની આ એટલી જ વિખ્યાત કવિતા, આંખો લઈ લેવાશે તોયે (ઈશ્વરને) જોઈ શકવાની અને કાન દાબી દેવાશે તોયે (ઈશ્વરનો અવાજ) સાંભળી શકવાની વાત કરે છે.

આ કવિતાની સાથે જ હવે આ એક કવિતા જુઓ કે જ્યાં ઈશ્વર ખુદ સામે ચાલીને દર્શન દેવાને ઉપસ્થિત થયા છે તોયે છતી આંખે પણ કવિ એને જોઈ શકતો નથી ! કેમ ?

God, I did not recognise you,  
You came out wearing light !  
Every particles glimmers :  
You passed through my desolate heart ?  
You filled it with seven colours,  
The page of my heart so colourless ?

કવિ કહે છે : હે ઈશ્વર ! (તમે આવ્યા પણ....) તમે એટલો બધો પ્રકાશ ઓઢીને આવ્યા કે (મારી આંખો અંજાઈ જવાથી) હું તમને ઓળખી ન શક્યો ! પણ હા, એ તમે જ છો ને જેણે મારા વેરાન હૃદયમાંથી પસાર થઈને મારા અણુએ અણુમાં ઝગમગાટ રેલાવી દીધો છે ? એ તમે જ છો ને જેણે મારા રંગવિહીન હૃદયને સાત-સાત રંગોથી ભરી દીધું છે ?

એક વિશ્વકક્ષાના કવિની કવિતાની લગોલગ ઊભી રહી શકે એવી કવિતા / કવિતાઓનો એક સર્જક - કવિ આપણી ગૂર્જરધરા પર શ્વસે છે અને વસે છે, એમ જો હું કહીશ, તો તમે પૂછશો : ખરેખર ?!

‘આ સમયમાં આપણી વચ્ચે આ કવિ જેવો અન્ય કોઈ કવિ નથી. કવિતા દ્વારા અનેકો રંગ વિખેરતા આ કવિની કવિતામાં જો તમે પ્રવેશ કરશો તો તમને એનો સુગંધી ચેપ (Infection) લાગી શકે છે ! વળી આ ઈન્ફેક્શનનો કોઈ ઈલાજ પણ નથી ! એની કવિતામાં એક નશો છે. એક વાર વાંચ્યા પછી તમારા ચિત્તતંત્રમાં એ વસેલી રહેલી છે. આ કવિની વિન્સેટ વાન ગોઘ પરની કવિતા મેં પહેલીવાર વાંચી તે જ મારે માટે છેલ્લીવારની પણ બની રહી છે. ફરી મને એવી કવિતા સાંભળવા નથી મળી. પૂર્ણ પ્રામાણિકતા અને અદ્ભુત - અનોખાં રૂપકો-કલ્પકો સાથે રજૂ થતી એની કવિતા ક્ષિતિજની પેલે પાર વિસ્તરતી કવિતા છે.’

આ શબ્દો કોઈ પરિચયના જેઓ મોહતાજ નથી એવા પ્રસિદ્ધ કવિ, ગીતકાર, લેખક, પટકથાલેખક અને ફિલ્મ દિગ્દર્શક સંપૂર્ણસિંહ કાલરા ઉર્દૂ ગુલઝારે, જન્મે ગુજરાતી કવિના એક કાવ્યસંગ્રહનું લોકાર્પણ કરતાં કહ્યા છે, એમ જો હું કહીશ તો તમે આશ્ચર્યથી જરૂર પૂછશો : એમ ?!

‘આમ તો એક સમીક્ષક તરીકેની મારી ઓળખ છે છતાં મને એમ સ્વીકારવામાં લેશમાત્ર સંકોચ નથી કે, અમુક અંશે વ્યક્તિલક્ષી કે પક્ષપાતી બન્યા વિના આલોચનાત્મક પ્રશંસા થઈ શકતી નથી અને પ્રશંસા કરવાનું કામ સહેલું પણ નથી હોતું. ગાલિબ માટે કહેવાય છે કે, હમ સુખનફહમ હૈં ગાલિબ કે તરફદાર નહીં । (અમે ગાલિબના શુભેચ્છક છીએ, તરફદાર નહીં - યાને ગાલિબને પારખવાની ક્ષમતા અમારામાંય છે !). કિન્તુ આ કવિની વાત નોખી છે. હું તો એટલું જ કહીશ કે બીજા અનેક કવિઓ કરતાં આ કવિ કંઈક અલગ છે. અત્યંત વિનમ્ર અને એકાંતપ્રિય આ કવિની કવિતાઓમાંથી હું બહુ જ નિરાંતે પસાર થયો છું અને તેણે મને અત્યંત પ્રભાવિત કર્યો છે.’

હજુ હમણાં જ (૧૫ જૂન ૨૦૨૨એ) ૮૧મા વર્ષે આપણી વચ્ચેથી વિદાય લઈ ચૂકેલા, ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી પૂર્વ અધ્યક્ષ અને સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર પુરસ્કૃત, ગાલિબ એવોર્ડથી સન્માનિત, ઉર્દૂ - અંગ્રેજીના ખ્યાતિપ્રાપ્ત લેખક - સમીક્ષક પદ્મભૂષણ ગોપીચંદ નારંગે આપણા આ ગુજ્જુ કવિના વધુ એક કાવ્યસંગ્રહનું આમુખ

### જયંત પરમાર અને તેમના ઉર્દૂ કાવ્ય સંગ્રહો



લખતાં આમ કહ્યું છે, એમ જો હું કહીશ તો તમે બોલી ઉઠશો : વાહ ?!

તમને એ પણ કહી જ દઉં જે ભારતના જાણીતા અંગ્રેજી કવિ અને પોતાની અંગ્રેજી ભાષાની કવિતાઓ માટેનો સૌ પ્રથમ એવો ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ મેળવનારા જયંત મહાપાત્રા (૮૪) એ, આપણી આ ગુજરાતવાસી શક્ષિયત માટે કહ્યું છે. મહાપાત્રાના શબ્દો છે : 'It is true that the man inside me / was really a beast' (એ સત્ય છે કે મારામાં વસતો માણસ ખરેખર તો એક જાનવર હતો) - આમ હિંમતપૂર્વક કહેતા કવિની કવિતામાં વિચારોની સ્પષ્ટતા તમને થયેલાવી દેવાની તાકાત રાખે છે. આ કવિની કવિતામાંથી પસાર થવું મારા માટે એક અલૌકિક સાહિત્યિક અનુભવથી પણ કંઈક વિશેષ છે. ભાવનાત્મક અનુભૂતિની ગહનતા - વિશેષતા સાથેની એમની કવિકલ્પના મુક્ત અને નિરંકુશ છે ને છતાં એક અર્થમાં તે સાવ સીધી-સરળ પણ છે. એમની કવિતા અંતરમનથી ને હૃદયના ઊંડાણેથી આવતી કવિતા છે. આ કવિને સૌ કોઈ સાંભળી શકે તેમ મોટેથી વાંચવો જોઈએ.'

આટલું ઉખાણાની જેમ પૂછ્યા પછી આપ સૌ વાચકોની સાથે રહીને હું પણ એ જ કહીશ કે આપને આ કવિ વિશેની વાતો બહુ વાંચવા - સાંભળવામાં એટલે નથી આવતી કારણ કે ગુજરાતના વિપુલ ને થોકબંધ સાહિત્યમાં કે તેના અનૂદિત સાહિત્યમાંય કશય-ક્યાંય આ કવિ આપણને વાંચવા નથી મળ્યા કે આ કવિ વિશે લેવાયેલાં આટઆટલાં ઓવારણાની ખાસ કોઈ ભાળ આપણને મળતી નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં બંગાળી, મરાઠી, હિન્દીથી માંડી દેશની વિભિન્ન ભાષાઓનું સર્જન ગુજરાતીમાં પણ અનૂદિત થઈને અવતર્યું છે ને તોયે ત્યાંય ક્યાંય આપણા આ પ્રભાવી કવિના કે એમના સર્જનના સગડ બહુ મળતા નથી, એ કોનું દુર્ભાગ્ય ? કોની કરામત ?

\*

જયંત પરમાર નામ છે એમનું જેમના વિશે આપણે અહીં વાત કરી રહ્યા છીએ.

જયંત પરમાર (૬૭) રાણીપ - અમદાવાદમાં વસતા એક નિવૃત્ત ગુજરાતી બેંક ઓફિસર છે, એવી એમની સામાન્ય ઓળખની સાથે એમની વિશિષ્ટ ઓળખ એ છે કે, તેઓ આ દેશના એક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ઉર્દૂ કવિ, ચિત્રકાર અને અનોખા સુલેખનકાર (Calligrapher) પણ છે, જેમની નામના દેશના સીમાડાઓની પેલે પાર વિસ્તરેલી છે. સામાજિક વિષમતાઓના ભોગ બનનારા અસંખ્ય પૈકીના એક અને તેના સાક્ષી એવા જયંત પરમાર સામાજિક અન્યાય - અત્યાચાર સામે પ્રતિરોધ નોંધાવતી એમની બળકટ ઉર્દૂ રચનાઓને

કારણે, આ દેશના પ્રથમ ઉર્દૂ દલિત કવિ પણ કહેવાયા છે.

રાષ્ટ્રીય સ્તરે તો ખરા જ, પાકીશી પાકિસ્તાન સહિતના વિદેશોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે યોજાતા રહેલાં સાહિત્ય સંમેલનો / કવિ સંમેલનો અને ઉર્દૂ કવિતા / સાહિત્યના મળતા મેળાવડાઓમાં આપણા ગુજરાતના આ ઉર્દૂ કવિ માનભર્યું સ્થાન મેળવતા રહ્યા છે.

જયંતભાઈએ સાહિત્ય અકાદમીના ઉર્દૂ સલાહકાર બોર્ડના સદસ્યરૂપે (૨૦૧૪ થી ૨૦૧૭), ભારતીય જનપીઠ ફોર મૂર્તિદેવી એવોર્ડ સમિતિના સદસ્યરૂપે (૨૦૧૪ થી ૨૦૧૭), Council of Jury of Sambalpur Universityના સદસ્યરૂપે પ્રશસ્ય સેવાઓ આપી છે. ભારતીય સાહિત્યકારોના સાહિત્યિક પ્રદાનની નોંધ લેતા અધિકૃત પુસ્તક Indian Literatureમાં પણ (અંક ૨૫૨માં) જયંત પરમારના કવિકર્મની વિશેષ નોંધ વાંચવા મળે છે. ભારતની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓ ઉપક્રમે યોજાતા Poetry Festivals અને Poetry Recitations માં તેમની કવિતા બહુમાન પામતી રહી છે. કલકત્તા, હૈદરાબાદ, JNU-દિલ્હી અને ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓમાં ૭ જેટલાં છાત્રોએ જયંત પરમારના સાહિત્યિક પ્રદાન પર Ph.D. શોધનિબંધ કરેલો છે.

એમના સર્જન સબબ ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ (૨૦૦૮), કુમાર પાશી એવોર્ડ (૨૦૦૧), ભાષાભારતી સન્માન (૨૦૦૬), ગુજરાત ઉર્દૂ સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ (૨૦૦૧, ૨૦૦૬, ૨૦૦૮), દલિત સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ (૨૦૦૨) અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવનગૌરવ પુરસ્કાર (૨૦૨૦)થી નવાજાયેલા જયંત પરમારની રચનાઓ (કવિતાઓ) હિન્દી, અંગ્રેજી, પંજાબી, આસામી, તેલુગુ, બાંગ્લા, કાશ્મીરી, તમિલ, કન્નડ, મલયાલમ, નેપાળી, મરાઠી જેવી દેશની અનેક ભાષાઓ ઉપરાંત વિદેશની સ્લોવેનિયન, સ્પેનિશ જેવી ભાષાઓમાં પણ અનૂદિત થઈ છે.

....ને ગુજરાતીમાં ?

ચાર કે પાંચ ને સર્વત્ર લગભગ એ જ અને તે પણ મહદ્અંશે દલિત સામયિકો ને દલિત સાહિત્યના વિવેચનગ્રંથોમાં ફરતી રહેતી એમની જૂજ ઉર્દૂ દલિત કવિતાઓના ગુજરાતી અનુવાદ (મહદ્અંશે સાહિત્યમર્મજ્ઞ અને જાણીતા મનોચિકિત્સક ડૉ. જી. કે. વણકરે કરેલા અનુવાદ) સિવાય, આપણે અને આપણું ગુજરાતી સાહિત્યજગત આ ઉત્તમ કવિની કવિતાઓથી - એમની અનોખી ચિત્રકલાથી હજુ સુધી અજાણ રહ્યાં છીએ.

આ કોની ઉદાસીનતા ? કોને દોષ દઈશું ? જયંતભાઈની 'પરમાર' અટક પ્રતિના કે ભાષા 'ઉર્દૂ' પ્રતિના ગુજરાતી સાહિત્યના So-called elitistsના વ્યાપક અણગમાને ?

\*

‘ઔર’ (૧૯૮૯), ‘પેન્સિલ ઔર દૂસરી નઝમેં’ (૨૦૦૬) ‘માનિન્દ’ (૨૦૦૭) ‘અંતરાલ’ (૨૦૧૦), ‘નઝમ યાની’ (૨૦૧૩), ‘જ્યોકોમેત્તિ કે સપને’ (૨૦૧૬), ‘નુકતા ઔર દૂસરી નઝમેં’ જેવા સાત પ્રકાશિત અને વધુ બે પ્રકાશ્ય એવા કાવ્યસંગ્રહો તમામ જયંતભાઈએ ઉર્દૂ ભાષામાં લખ્યા છે, તે પણ તેમની માતૃભાષા ઉર્દૂ નહિ ને ગુજરાતી હોવા છતાં ! તેમની આ અપ્રતિમ સિદ્ધિ છે.

શિવ કિસન બિસ્સા મૂળ નામ પણ ઉર્દૂ સાહિત્યમાં ‘શીન કાફ નિઝામ’ના તખલ્લૂસ નામે જાણીતા પ્રસિદ્ધ ઉર્દૂ કવિ, સમીક્ષક, ‘દીવાન-એ-ગાલિબ’ - ‘દિવાન-એ-મીર’ના સંપાદક, ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર, ભાષાભારતી સન્માન, બેગમ અખ્તર ગઝલ એવોર્ડ અને રાજસ્થાન ઉર્દૂ એકેડમી એવોર્ડથી વિભૂષિત એવા ઉર્દૂ સાહિત્યના આ અધિકૃત પ્રવક્તાના મતે જેમની માતૃભાષા ઉર્દૂ નથી તો પણ જેમણે ઉર્દૂ ભાષાની બેનમૂન સેવા કરી છે એવા રાજેન્દ્રસિંહ બેદી અને ગુલઝાર પછી એક યશસ્વી નામ ઉર્દૂ પર ઝીણી નજર ધરાવતા જયંત પરમારનું છે. ઉર્દૂ ભાષા માટે આ તેમનો પ્રેમ છે. જયંતની કવિતાને સરસરી - અછડતી નજરે તમે વાંચી ન શકો.

ઉર્દૂ અકાદમીના ખુશરો એવોર્ડથી અને ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડથી સન્માનિત, અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીનાં સમૂહ માધ્યમો વિભાગના અધ્યક્ષ, અખબાર ‘ધ હિન્દુ’ના કોલમનિસ્ટ અને ઉર્દૂ ભાષાસાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસુ - વિવેચક શાફેય કિદવાઈ, એક સમયે ઉર્દૂ ભાષાની રહેલી જહોજલાલીનો અને ભારત પાકિસ્તાનના વિભાજન પછી એની મોળી અને ધીમી પડેલી ગતિનો, તેને મળેલા પ્રગતિશીલ, આધુનિક અને અનુઆધુનિકના ત્રણ મુકામનો, ઉર્દૂ પર મુનશી પ્રેમચંદકાલીન પ્રોગ્રેસિવ રાઈટર્સ એસોસિએશન તેમજ માર્ક્સવાદી વિચારસરણીના પડેલા ઘેરા પ્રભાવોનો અને એ સૌથી ઉપર તેના પર ‘માનવવાદ’ની પડેલી ઊંડી અસરનો સિલસિલાવાર આલેખ રજૂ કરીને, ઉર્દૂ કવિતામાં જ્યારે વ્યક્તિલક્ષી-વ્યક્તિવાદી કવિતાઓ ભુલાઈ જવાની અણી પર હતી અને સામાજિક નિસબત સાથેની કવિતાની આતુરતાથી રાહ જોવાતી હતી ત્યારે જ પોતાની દલિત કવિતાઓ લઈને આવેલા જયંત પરમારના આગમનને ઉર્દૂ સાહિત્યની એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના રૂપે આવકારે છે. કિદવાઈના મતે ઉર્દૂ ભાષામાં દલિત કવિતાને લઈ આવનાર જયંત પરમાર પ્રથમ છે.

ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર, ગાલિબ પુરસ્કાર, ગુજરાત ગૌરવ પુરસ્કારથી પુરસ્કૃત ઉર્દૂ ભાષાના જાણીતા સર્જક અને વિવેચક વિદ્વાન વારિસ અલ્વી, ગુજરાતના આદિલ મનસુરી અને મહંમદ અલ્વી પછી જયંત પરમારને

એક માત્ર ઉર્દૂ સર્જક તરીકે ઓળખાવી, તેમની આ સિદ્ધિને અનન્ય, અનોખી ને અદ્વિતીય ગણાવે છે. અલ્વીના મતે જયંત પરમારની ઉર્દૂ કવિતા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ખ્યાતિ પામી છે અને મોટા ભાગના નામી ઉર્દૂ સમીક્ષકોએ તેમની કવિતાઓ વિશે લખ્યું છે.

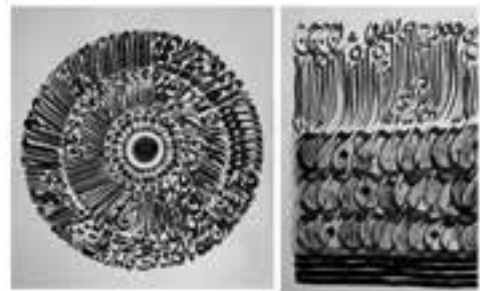
જયંત પરમારની યુનંદી ઉર્દૂ કવિતાઓના (ઉર્દૂ ભાષાના વિદ્વાન બૈદાર બખ્તે કરેલા) અંગ્રેજી અનુવાદના પુસ્તક ‘Selected Poems of Jayant Parmar’ના આમુખમાં ગોપીચંદ નારંગ પણ લખે છે કે, ઉર્દૂ એ એક લઘુમતી સમાજની સાંસ્કૃતિક ભાષા છે ત્યારે આવી લઘુમતીઓ પૈકીની એક લઘુમતીની (અનુસૂચિત જાતિ / દલિત સમાજની) વેદનાને પોતાની ઉર્દૂ કવિતાઓ દ્વારા જયંત પરમાર વાચી આપી રહ્યા છે.

ઉડિયા કવિતાનું જાણીતું નામ અને જયંત પરમારની ઉર્દૂ કવિતાના અભ્યાસી રચિતા સ્વેનને તો એનું જ આશ્ચર્ય છે કે ગાલિબ અને ગુલઝારની ગઝલોથી તો આપણે સૌ વાકેફ છીએ કિન્તુ અહીં તો એક ગુજરાતી ઉર્દૂ ગઝલો લખી રહ્યો છે અને સૌનું ધ્યાન પણ ખેંચી રહ્યો છે !

ઉર્દૂ એટલે ભારતની માન્ય શાસકીય ભાષા પૈકીની એક. અરબી-ફારસી-તુર્કી ભાષાથી પ્રભાવિત ઉર્દૂ આજે પણ જમ્મુ-કાશ્મીર પ્રદેશની શાસકીય ભાષા છે. દિલ્હી, તેલંગાણા, બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશમાં આજે પણ તે બોલાય છે. ઉર્દૂ કોઈકાળે હિન્દી, હિન્દવી, હિન્દુસ્તાનીથી પણ ઓળખાતી હતી. મુસ્લિમ શાસન સમયે ન્યાયતંત્રમાં ઉર્દૂનું પ્રભુત્વ હતું. હિન્દી-ઉર્દૂના વિવાદમાં નુકસાન ઉર્દૂને થયું.

આમ જુઓ તો, ગુજરાતમાં ઉર્દૂ કવિતાનાં મૂળ ઊંડા હોવા છતાં અને તેનો પાયો એક કાળે મજબૂત હોવા છતાં,

જયંત પરમાર ઠેલીઝાફી



આજે ગુજરાતમાં ઉર્દૂમાં કવિતાઓ લખનારા આંગળીના વેઢે ગણી શકાય તેટલા પણ નથી. આ સ્થિતિમાં સ્વાભાવિકપણે જ જ્યંત પરમાર ઉર્દૂ કવિતા માટે એક નવી આશા લઈને આવ્યા છે, એમ કહી શકાય. (આશ્ચર્યજનક છે કે આપણે ત્યાં ઉર્દૂ લિપિનો એક અક્ષર ન ઓળખી શકનારા - ન લખી શકનારા, આખેઆખો ઉર્દૂ કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરે છે ને પુરસ્કારોય મેળવી આવે છે !)

ઉર્દૂ ભાષામાં વિધિવત્ શિક્ષણ લીધું ન હોવા છતાં એક વાણિજ્યના સ્નાતકે કેવી રીતે આ સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે, તેની વાત તેમના જ મુખેથી જ સાંભળવા જેવી છે.

જ્યંત કહે છે : ‘અમદાવાદના કોટ વિસ્તારમાં મુસ્લિમબહુલ વિસ્તારમાં મારો જન્મ અને ઉછેર થયો. માતા અભણ અને પિતા મિલમાં કામ કરતા મજૂર. ૧૪ વર્ષની ઉંમરે જ મને સમજાઈ ગયું કે મારેય કામ કરીને જાતે ઊભા થવું પડશે. એકલા આગળ વધવું પડશે. પતંગ ઉડાવવાની ઉંમરે મારા સમાજના છોકરા ચાની કીટલી પર મજૂરી કરતા ત્યારે હું છાણ-માટીની બનેલી ઘરની દીવાલો પર કોલસાથી ચિત્રો દોરતો હતો. મેં બ્રશ હાથમાં લીધું અને પોટ્રેટ - મિનિએચર બનાવીને વેચતો. એક ફોટોફેમ બનાવવાવાળાને ત્યાં નોકરી કરી તો ત્યાં મારા માટે પીવાના પાણીનું માટલું અલગ રખાયું. ખૂબ દુઃખી થયો. ત્યારે લત્તે-લત્તે, ચાલીએ-ચાલીએ ફરતા મુસ્લિમ ફકીરો મીર તકી મીરની સૂફીવાણી ગાતા તે સાંભળીને પ્રેરિત થયો. ઉર્દૂનું આકર્ષણ મને ક્યારે થયું તે ચોક્કસ કહી શકતો નથી પણ ત્યારે જ નક્કી કરેલું કે ક્યારેક કંઈ પણ લખીશ ઉર્દૂમાં જ લખીશ. ત્યારે કબાડીની દુકાનેથી અમુક પુસ્તકો મફતમાં મળતાં. ત્યાંથી જ મને ‘ઉર્દૂ લિપિ શિક્ષિકા’ મળી. ઉર્દૂ અક્ષરો વાંચીને તેને ઉકેલવા મથતો રહ્યો. તે વાંચીને ઉર્દૂને ખુદ શીખ્યો અથવા એમ કહું કે આજે પણ શીખવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. હું ઉર્દૂ લખવા લાગ્યો.

એ સાચું લખું છું કે ખોટું એની તો મને પણ ખબર નહોતી. તો પણ મારી પહેલી કવિતા ઉર્દૂમાં લખી અને એક ઉર્દૂ સામયિકમાં મોકલી તો મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે તે પ્રસિદ્ધ થઈ અને મને તેના ઘણા પ્રતિભાવો પણ મળ્યા. આને તમે મારા ઉર્દૂ ભાષા પ્રતિભા પ્રયાણ તરીકે ઓળખી શકો.’

\*

જ્યંત પરમારના કાવ્યસંગ્રહો ન માત્ર તેમાંની કવિતાની દૃષ્ટિએ, તેની સજાવટ - મુખપૃષ્ઠની દૃષ્ટિએ પણ આકર્ષક ને અનોખા રહ્યા છે, કારણ એક નીવડેલા ચિત્રકાર તરીકે તે તમામનાં મુખપૃષ્ઠ તેમણે ખુદ સજાવેલાં છે. એટલું જ નહિ એમના તમામ કાવ્યસંગ્રહોમાં એમની ચિત્રકલા અને વિશેષ કરીને કેલિગ્રાફી આર્ટ ઠેર-ઠેર મહંકતાં ફૂલોની જેમ વેરાયેલી છે, જે એમના કોઈ પણ કાવ્યસંગ્રહને દર્શનીય અને મનોહર બનાવે છે.

ઉર્દૂ ભાષાના પાકિસ્તાનના વિદ્વાન શમ્સુર રહમાન ફારુકી, જેને પાને-પાને કવિતા અને તેને સંબંધિત ચિત્રો સાથે ને સાથે વહી રહ્યાં છે, તેવા જ્યંત પરમારના ઉર્દૂ કાવ્યસંગ્રહ ‘પેન્સિલ ઓર ટૂસરી નઝમે’ ને કવિતા અને ચિત્રકલા બેઉની પરાકાષ્ટાને સાધતા - ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા મહત્વપૂર્ણ સંગ્રહ તરીકે ઓળખાવીને, એ કાવ્યસંગ્રહથી - ઉર્દૂ કવિતા એક નવો વળાંક લઈ રહી હોવાનું પણ નોંધે છે.

જ્યંત પરમારના આવા જ વધુ ઉર્દૂ કાવ્યસંગ્રહ ‘ઔર’ માટે ઉર્દૂ વિદ્વાન શમીમ હનફીનો મત છે કે, જ્યંત રંગોમાં વિચારે છે ને શબ્દોનો બ્રશ (પીંછી)ની જેમ ઉપયોગ કરે છે !

જ્યંતભાઈએ પોતાના જ નહિ, અનેક સાથી / મિત્ર કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોનાં મુખપૃષ્ઠ પણ પ્રેમથી સજાવી આપેલાં છે. કવિની સાથે ચિત્રકાર પણ હોવું, એક અનોખો સંયોગ છે.

જ્યંતભાઈ કહે છે, જેમ જેમ હું કવિતાઓ વાંચતો ગયો, એના રંગો મારા કેનવાસ પર રેલાતા ગયા! કવિતાને મળું એ પહેલાં હું ચિત્રકલાને મળ્યો છું ! કવિતાથીય પહેલાં હું ચિત્રકલાને શરણે ગયો છું. મને કલમ મળે તે પહેલાં કોલસો હાથ લાગ્યો હતો. કલમથી કંઈ લખું એ પહેલાં, કોલસાથી દીવાલો ચિતરવાનું મને આવડી ગયેલું ! આ શોખ એવો તો મારા મનમસ્તિષ્ક પર છવાઈ ગયેલો કે, કવિતા લખતો થયો ત્યારે એક સામયિકે મને કવિવર ટાગોર પર કવિતા લખી મોકલવા કહ્યું તો, કવિતા મોકલું તે પહેલાં એ સામયિકને ટાગોરનું મેં દોરેલું ચિત્ર (સ્કેચ) મોકલી આપેલું ! (જે એ સામયિકના મુખપૃષ્ઠ પર છપાયેલું.)

ગાલિબ, ગુલઝાર સમા અનેક કવિઓ, મન્ટો, ગોપીચંદ નારંગ સમા ઉર્દૂ ભાષાના અનેક સર્જકો - સમીક્ષકો, એમ. એફ. હુસેન, અમૃતા શેરગીલ સમા અનેક ભારતીય ચિત્રકારો અને વાન ગોઘ, સાલ્વાડોર ડાલી સમા અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય



પ્ર્યાતિપ્રાપ્ત ચિત્રકારો સહિત અનેક મશહૂર કવિઓ-લેખકોને પોતાની ચિત્રકલાના માધ્યમથી જ્યંત પરમારે અનોખી રીતે સંભાર્યા છે - અમર કર્યા છે.

જ્યંત પરમારના કોઈ પણ કાવ્યસંગ્રહમાંથી પસાર થઈએ તો તેમની કવિતા પ્રભાવિત કરે તે પહેલાં એમાં રહેલી એમની ચિત્રકલા / કેલિગ્રાફી આર્ટ તમને મોહિત કરી શકે છે.

જ્યંતભાઈનું માનવું છે કે કવિતા કે ચિત્રકલા ભલે અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ અલગ હોય કિન્તુ તેનો આત્મા એક જ છે. માનવીય લાગણીઓ ભલે કલાના ગમે તે સ્વરૂપે રજૂ થતી હોય, તેને કોઈ એક ચોક્કસ ખાનામાં ખતવી ન શકાય. વાસ્તવમાં એક કલા જ બીજી કલાનું કારણ બનતી હોય છે. સ્વરૂપ, કલ્પન જેવાં સાધનો જે કવિતાને ઘડે છે, તે જ ચિત્રકલાને પણ પૂરક અને સહાયરૂપ થાય છે. કવિતા જો એક ચિત્ર છે તો ચિત્ર એ મૂંગી કવિતા છે.

મસ્જિદોના મિનારા પર અત્યંત કલાત્મક - રીતે કોતરાયેલી કુરાનની આયાતો વાંચતાં નહોતી આવડતી કે સમજાતી નહોતી ત્યારેય મને તો એ ચિત્રકલા જ જણાતી. ચલચિત્રોમાં ઉર્દૂમાં આવતા અક્ષરોમાં પણ મને તો ચિત્ર જ દેખાતું. હું કહી શકું કે આ ચિત્રોને વાંચ્યા વિના જ મેં સાંભળ્યાં છે, એમ કહેતા જ્યંતભાઈ ખરેખર તો એમની કવિતાઓ દ્વારા એક આકૃતિ / એક ચિત્ર સર્જે છે અને એમનું ચિત્ર એક કવિતાની આભા સર્જે છે.

ચિત્ર હોય કે કવિતા એની થીમ-એનો વિચાર હું જીવાતા જીવનમાંથી જ મેળવું છું, એમ કહેતા આ કવિ/ચિત્રકારને કાળા રંગ પ્રતિ વિશેષ અનુરાગ અને અનોખી પ્રીતી છે. એ માટેના એમનાં પોતાનાં કારણો અને એમની પોતાની વિચારસરણી પણ છે. એમના બહુરંગી ચિત્રોની સરખામણીમાં કાળી પેન્સિલથી કે કાળી સાહીના ખડિયામાં કિત્તો ડુબાડીને કાળા રંગમાં કરાયેલી કેલિગ્રાફી પ્રમાણમાં દેશમાં અને દેશના સીમાડાઓની બહાર વધુ પ્રસિદ્ધિ પામી છે. પેન્સિલ, ખડિયો ને કલમ પરની એમની એકથી અધિક રચનાઓ પણ એમના કાવ્યસંગ્રહોમાં મળી આવે છે. એમની કવિતામાં આવતાં કાળાં પંખી, કાળી પાંખો, કાળું ઘાસ, કાળા ઘોડા જેવા ઉલ્લેખો અને 'કાળી શાહીના ગર્ભમાંથી નિકળતો શબ્દ' જેવી કાવ્યપંક્તિઓ ઉદાસીન મૂડ કે યાતનાભરી સ્થિતિને તાદૃશ્ય કરતાં હોય છે.

એમની આ એક કવિતા જ જુઓને :

जब भी हाथ में लेता हूँ मैं अपना कलम,  
तब इसमें से निकली हैं काली चीखें,  
कलम की स्याही में शायद  
बसती होंगी काले लोगों की रूहें ।

ન માત્ર કેલિગ્રાફી (કલા) કરતી વેળાએ, કિન્તુ દલિત કવિતા લખતી વેળાએ-કવિતામાં પ્રતિરોધની ભાવાભિવ્યક્તિમાં જાણે કે કાળો રંગ જ એમને માફક આવે છે.

ચિત્રકાર હોવાને નાતે દુનિયાભરના નામી ચિત્રકારોની અને એમની ચિત્રકલાની પાકી ખબર રાખતા જ્યંતભાઈને 'મોનાલીસા' ફેઈમ ચિત્રકાર લિયોનાર્દો દા વિન્સીએ દુનિયાભરના ચિત્રકારોને આપેલા સંદેશની પણ અલબત્ત ખબર છે જ. વિન્સીએ કહ્યું છે : 'Painting is poetry, that is seen rather than felt and poetry is painting that is felt rather than seen.'

\*

Poet - painter જ્યંત પરમારની કલા-કવિતાયાત્રાની આટલી પૂર્વભૂમિકા પછી, એમની વિવિધરંગી કવિતા (ગઝલ-નઝમ) અને વિશેષ કરીને એમની દલિતરચનાઓની પણ એક ઝલક મેળવીએ.

ગુલઝારે જેમને ઉર્દૂ કવિતામાં નવા અંદાજના પ્રણેતાથી ઓળખાવ્યા છે, ગોપીચંદ નારંગે જેમને King of imagemaking અને કવિતાના પ્રચલિત ધોરણોથી ઉફરા ચાલતા ઉર્દૂ કવિ તરીકે નવાજ્યા છે, શાફેય કિદવાઈએ જેમને તાકતવર વકોક્તિના અને આગવી અભિવ્યક્તિના સ્વામી-Gifted Poet કહ્યા છે, રુચિતા સ્વેને જેમને આ સમયના કવિ માન્યા છે અને વારિસ અલ્વીએ જેમને એકવિધતાથી દૂર એવા અનોખા ને વિવિધરંગી ઉર્દૂ કવિ તરીકે સરાહ્યા છે એવા જ્યંત પરમારની કવિતા, ગઝલો, નઝમોમાંથી પસાર થઈ તેના હાર્દને પામવાનું કામ મારે માટે એ કારણે પડકારજનક અને મુશ્કેલ બની રહ્યું કે, જ્યંતભાઈના તમામ કાવ્યસંગ્રહો ઉર્દૂમાં અને ઉર્દૂ લિપિમાં છપાયેલા છે અને તેના ગુજરાતી અનુવાદો તો નહિવત્ જ છે, હિન્દી / દેવનાગરીમાં પરિવર્તિત થયેલી / પ્રકાશિત થયેલી કવિતાઓ પણ શોધીએ તોયે ઓછી મળે છે. હા. અંગ્રેજીમાં અનૂદિત થયેલી એમની કવિતાઓ વિપુલ માત્રામાં અને જોઈએ એટલી છે ! અતઃ મારે મેં પસંદ/ચયન કરેલી અંગ્રેજી અનૂદિત કવિતાઓ, ખુદ જ્યંતભાઈ પાસે બેસી - ન સમજાય ત્યાં સુધી એમના કવિસૂરને સમજીને અને કેટલેક અંશે જ્યંતભાઈના FB Page, Blogs જેવા સોશિયલ મીડિયામાંથી એકઠી કરવી પડી છે.

જ્યંત પરમાર ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ ત્રણેયને આવરીને જીવાતા જીવનની સંવેદનાઓને એમના નકશીદાર કવિકર્મ દ્વારા ધારદાર અને હૈયાસોંસરવા ઉતરી જાય તેવા શબ્દોમાં કવિતાને ઢાળે છે. તેમની આસપાસ ઘટી રહેલી ઘટનાઓને એક દાર્શનિકના અંદાજથી તેઓ નિહાળે છે, જેને તેઓ અશિષ્ટ કે અરુચિકર ન બની રહે તેવા વ્યંગાર્થોથી અને વક્રદૃષ્ટિથી રજૂ કરે છે. જ્યંતભાઈ એમની

કવિતા પૂર્ણ કાવ્યનિષ્ઠા સાથે, સંયમિત પણ સારગર્ભિત શબ્દોમાં કલાત્મકતા સાથે રજૂ કરતા જોવા મળે છે. સમકાલીન સમયની સમસ્યાઓ પરની તેમની કાવ્યમય અભિવ્યક્તિ પેન્સિલની અણી જેવી તીક્ષ્ણ હોય છે. પોતે જે સ્થિતિને જોઈને આઘાત પામ્યા છે, ઉદાસ બન્યા છે તેને એક આગવા અંદાજમાં ગઝલ / નઝમમાં રજૂ કરવામાં જ્યંત પરમારનો જોટો જડે તેમ નથી. કાવ્યમાં અવનવા-આગવા-અભિનવ પ્રયોગો દ્વારા વાચક-ભાવકના મન-હૃદય પર ઊંડી અસર જન્માવતાં કાવ્યોમાં જ્યંતભાઈ ન માત્ર વર્તમાન સમયની ઘટનાઓ / પ્રસંગોને લાવે છે, આપણી સંસ્કૃતિ, આપણાં પુરાણો, તેના દેવો-દેવીઓને એક નવા જ દ્રષ્ટિકોણથી જુએ છે અને આપણી પ્રચલિત અને રૂઢ થઈ ગયેલી પરંપરાઓ માન્યતાઓ પરત્વે નવેસરથી વિચારવાની ફરજ પાડે છે. જ્યંત પરમારની કવિતામાં રહસ્યો છે, ગૂઢતા છે, જેને એક પછી એક પડળવાર-પરતવાર તમારે ખોલવી પડે. એ બહુરંગી છે છતાં એ માનવકેન્દ્રી છે. આસપાસ-ચોપાસ બનતી ઘટનાઓ - સાંપ્રત સ્થિતિથી વાચક / ભાવકનું વાકેફ હોવું, એ પણ એમની કવિતાને સમજવા માટેની પૂર્વશરત છે ! ભાષાને સટીક અને સંયમિતરૂપે પ્રયોજતા આ કવિનાં કલ્પનો - ઉપમાઓ અગાઉ ન જોયાં કે ન સાંભળ્યાં હોય તેવાં Never Before પણ લાગી શકે છે.

मैं हूँ और ये दूर तक घूप का रस्ता साथ,  
कंधे पर साया कोई रख देता है हाथ ।  
जाडे की रुत है नई तन पर नीली शाल,  
तेरे साथ अच्छी लगी, सर्दी अब के साल ।  
बिस्तर पे लेटे लेटे मेरी आंख लग गई,  
ये कौन मेरे कमरे की बत्ती बुझा गया ?  
પ્રેમ અને વિરહના ભાવને ઉત્કટતાથી રજૂ કરતી આ અને આવી એમની અન્ય રચનાઓને ચર્ચામાં લેવાનો અહીં મારો આશય નથી, ઉપક્રમ નથી.

परिंदा जब भी कोई चीखता है,  
खामोशी का समंदर टूटता है ।  
फंसी हुई थी डोर पंख में,  
एक चिड़िया का हाल बुरा था ।  
फुदक फुदक कर एक चिड़िया,  
मेरे छोटे से कमरे में आती है,  
अपने साथ जरा सा आसमान भी लाती है,  
मेरे लिए नज्मों का कुछ सामान भी लाती है !  
પંખીના ચિત્કારથી - એની ચીખથી દ્રવી ઊઠતા, હ્યમથી ઉઠતા ને કવિતા માટેની સામગ્રી પણ તેની જ પાસેથી મેળવતા, એક અત્યંત સંવેદનશીલ કવિની સર્જનાત્મક ઉન્મેષ સર્જતી કવિતાઓ / નઝમો / ગઝલો પારાવાર છે.

એમાંની કેટલીક યુનંદી રચનાઓ પર પ્રકાશ પાથરવાનો મારો ઈરાદો છે.

A poem, in other words is;  
Making a picture of the wind  
On the canvas of the yellow grass,  
Walking on the trail of the silence.

.....  
A poem is a jumping net,  
On which one can jump and skip  
Through the whole universe

કવિતા શું છે ? કવિતા છે પીળા ઘાસના કેનવાસ પર હવાનું ચિત્ર બનાવવાની ક્રિયા. કવિતા છે એક જંપિંગ નેટ પર કૂદતા રહી બ્રહ્માંડને આંબવાની ક્રિયા.

When I enter my home  
I bring with me  
Round, traingular and square pieces of the sky.  
આકાશના ગોળ, ત્રિકોણ અને ચોરસ ટુકડાઓ ઘરમાં

લઈ આવવાની ક્ષમતા છે તમારામાં? તો તમે કવિ છો !

During the night of madness,  
When I wait for your arrival  
My life looks like

A girl walking  
On a weak rope  
without holding an unmbrella.

નીરવ રાત્રિએ કવિ હાથમાં કલમ લઈને કવિતા પધારે એની રાહ જોઈ રહ્યા છે ! ને કવિની મનોસ્થિતિ કેવી છે ? એક તંગ પણ નબળી દોર પર બેલેન્સિંગ / સમતુલા જાળવતી, ઇત્રી હાથમાં લીધા વિના ચાલી રહેલી એક છોકરી જેવી !

Cold winds  
Have not yet played  
A melody on the santoor.  
The mountains  
Have not yet  
Washed their hands with water.  
The tree has yet not bloom  
Over the dense shade  
The desert - watch has yet to grow  
On the face of the sun  
The poem needs me.

પેચીદો પ્રશ્ન છે : કવિ કવિતા પાસે જાય છે કે કવિતા કવિ પાસે ?! પણ હા. એ કવિતા પણ કવિ પાસે ત્યાં સુધી નહિ આવે જ્યાં સુધી મંદમંદ વહેતો ઠંડો પવન કોઈ એક સંતૂર (વાદ્ય)ને છેડતો નથી ! પર્વતો પાણીથી હાથ ધોઈને સ્વચ્છ થઈને આવતા નથી ! જંગલનાં કાળાં અંધારાં ચીરીને વૃક્ષો ખીલતાં નથી !

The moon is yet to shine



In my veins  
There is still a drop of blood left  
In the mashkiza of my eyes.  
The poem needs me.

...ને કવિનો આત્મવિશ્વાસ, કવિતામાં રહેલી તેમની શ્રદ્ધા તો જુઓ. એ કહે છે : મારી નસનસમાં ચંદ્રના પ્રકાશનું રેલાવું હજી બાકી છે તો પણ મારી આંખોની તળાવડીમાં જ્યાં સુધી લોહીનું એક ટીપું બાકી છે, કવિતાને મારી જરૂર છે. તે જરૂર આવશે મારી પાસે.

You showed the way  
To my shadow,  
Lost in the darkness of the jungle,  
Like a falling star,  
Like a yellow tiny bird,  
Black and disappointed.

કહેવાય છે મુશ્કેલ સમયમાં પડછાયો પણ સાથ નથી આપતો પણ ઓ કવિતા ! તે જ કાળાડિબાંગ જંગલમાં ખરી પડીને ખોવાઈ ગયેલા તારાના કે તેમાં ભૂલા પડીને અટવાઈ ગયેલા પીળા નાનકડા પંખીના કાળા અને નિરાશ પડછાયા જેવા મને રસ્તો બતાવ્યો છે.

કવિ કવિતાની જો ચાહના કરે છે તો કવિતા તો કવિની પડખે જ છે !

You put a comforting hand  
On my back in scary nights.  
You encouraged me  
On every bend in the pathway of my life.  
You grew flowers of smile  
In the desert of my wrinkles.  
You adorned my dry lips  
With new melodies.  
You did not let me die.

મારા ખભે સાંત્વનાનો હાથ રાખીને, જીવનના કપરા રસ્તે મને પ્રોત્સાહિત કરતા રહીને, મારા નિસ્તેજ ચહેરા પર સ્મિતનાં ફૂલો ઉગાડીને અને મારા સૂકા હોઠો પર કોઈ મધુર સંગીતની ધૂન રેલાવીને, હે કવિતા ! તે મને મરવા નથી દીધો.

કવિતાનું કવિ પરનું આ ઋણ છે.

શું કોઈ ચીજ-વસ્તુની જેમ કવિતા પણ ખોવાઈ જઈ શકે છે ? હા. આ કવિની કવિતા પણ ખોવાઈ ગઈ છે ! એમની અત્યંત પ્રશંસા પામેલી કવિતાઓ પૈકીની આ એક છે :

I've been looking for it  
In the drawers of my desk  
On the table,  
In the cupboard,  
On the bookshelf,  
In the mad pages

Of old and new books  
In worn out pockets  
Of my coarse - cloth shirt,  
In the camel - leather briefcase  
Where have I kept the Poem ?  
Then I ask Neruda, Amichai and Rilke,  
I kept it somewhere just now.  
Searching for the poem  
I come across the pen and inkpot  
And the virgin paper,  
But the poem  
Is absent from the notebook of my heart.

કવિ કહે છે : મારી કવિતા હમણાં જ અહીં ક્યાંક હતી. ટેબલના ખાનામાં, પુસ્તકોના કબાટમાં, બ્રિફકેસમાં, મારા પાકિટમાં, પેન્ટના ખિસ્સામાં બધે મેં તેને શોધી. એ ન મળી તો મેં (શાશ્વત કવિઓ) પાબ્લો નેરૂદા, અમીચાઈ અને રિલ્કેને પણ પૂછી જોયું. કવિતા શોધવાના મારા પ્રયાસમાં મારી પેન, સ્યાહીનો ખડિયો ને કોરો કાગળ તો મને મળ્યા પણ કવિતા જ મારા અંતરની / હૃદયની નોટબુકમાં ગેરહાજર છે.

જ્યાં સુધી અંદરથી એક ધક્કો નથી લાગતો - એક આત્મસ્ફૂરણાનું ઝરણું નથી વહેતું, કવિ એની કવિતા સર્જ શકતો નથી. અહીં ખરેખર તો કવિ પાસેથી કાવ્યરચનાની એ ક્ષણ ખોવાઈ ગઈ છે.

આ કવિતા વાંચીને ગુલઝારે લખ્યું છે કે, મારી પણ કવિતા ખોવાઈ ગઈ ત્યારે મેં જ્યંત પરમારને પૂછેલું !

જોઈ શકાય છે કે રિલ્કે-નેરૂદા જેવા મહાન કવિઓને કવિ એમની કવિતામાં સર્ગવ લઈ આવ્યા છે. કવિઓ જ કેમ ? મશહૂર ચિત્રકારો, મહાન સંગીતજ્ઞો, સર્જકો, સમીક્ષકો પણ એમની કવિતામાં માનભર્યું સ્થાન પામ્યા છે. કવિની આ પ્રકારની કવિતાઓના સાહિત્ય સમીક્ષકોએ પણ મ્હોંફાટ વખાણ કર્યાં છે.

है पहाड़ के सर पे तुर्की टोपी ग़ालिब की,  
बादलों में चरती हैं भेड़ें अबु तालिब की ।  
કે પછી...

कबीर ने

झीनी-झीनी बीनी चदरिया

रंगी धागों से करघे पर

रेजा रेजा होने लगी हैं

इक इक धागा बिखर रहा हैं

फिर उस को सीने की घड़ी आ पहुँची है ।

જેવી અનેક રચનાઓ તમને મંત્રમુગ્ધ કરે છે.

સાચા કવિઓ / ચિત્રકારો / કલાકારો હંમેશાં તેમનાથી ચઢિયાતા સમકાલીનો અને પૂર્વસૂરીઓને પોતાના આરાધ્ય માની તેમાંથી પ્રેરિત થતા હોય છે. જ્યંતભાઈની કવિતાની પણ એ

વિશેષતા છે કે આવી ખ્યાતિપ્રાપ્ત શક્ષિયતોને તેઓ બહુ જ આદરભાવે - આત્મીયભાવે પોતાની કવિતામાં લઈ આવે છે.

એક સર્જક / કલાકાર જ્યારે બીજા સર્જક / કલાકાર વિશે હૃદયના ભાવોથી લખે ત્યારે એ નિતાંત આવશ્યક હોય છે કે, જેના વિશે તેણે કલમ ઉપાડી છે તેના વિશે - તેના પ્રદાન વિશે એ પૂર્ણતયા વાકેફ હોવો જ જોઈએ. તો જ તે અધિકારપૂર્વક લખી શકે.

જયંત પરમારની કવિતામાં જગવિખ્યાત ચિત્રકારો Vincet Van Gogh, Salvador Dali, Leonardo da Vinci, Alberto Giacometti, Frieda Kahlo, Edouward Manet, Paul Cezanne, Paul Gauguin, એમ. એફ. હુસેન, અમૃતા શેરગીલ, રામકુમાર, જગદીશ સ્વામીનાથન, પીરાજી સાગરા તથા વિશ્વના અને દેશના મહાન કવિઓ Sylvia Plath, Octavio Paz, Anna Akhmatova Korenko, Czeslaw Milosz, Leopold Sngor, Boris Pasternak, Arthar Rimband અને કબીર, ટાગોર, ગાલિબ, મીર તકી મીર, અમીર ખુશરો, નિઝામુદ્દીન ઓલિયા, નિદા ફાજલી, શહરયાર, સાહિર લુધિયાનવી, કેફી, કુમાર પાશી, ગુલઝાર, બલરાજ કોમલ, સના ઉલ્લા ખાન ડાર મિરાજી, ગુજરાતના ઉર્દૂ કવિઓ વલી ગુજરાતી, વારિસ અલ્વી, આદિલ મનસૂરી સહિત ભારતીય સંગીતક્ષેત્રની પ્રતાપી પ્રતિભાઓ ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાન, ઉસ્તાદ શકૂરખાન, કિશોરી આમોનકર, રસૂલનબાઈ સહિત અગણિત વ્યક્તિવિશેષોને તેમની અનેકાનેક વ્યક્તિકેન્દ્રી ગઝલો / નઝમો / કવિતાઓ યાદ કરે છે. આ પ્રતિભાઓ માટેનો આવો ઉલ્લેખ એમના માટેનો જયંત પરમારનો આદરભાવ છે - સ્નેહભાવ છે અને એમનામાંથી પ્રેરિત થતા રહેવાનો પણ એક અંતરભાવ છે-દૃઢ સંકલ્પ છે.

I have seen Paz  
At the tomb of Amir Khusrau  
In the pale shades of evening,  
Under the dome of words and notes,  
Between mendicant Nizamuddin Aulia And  
Amir Khusrau,  
Sleeping under the arches of poems :  
I have seen Paz.

જાણીતી વાત છે કે Octovio Paz ભારતમાં મેક્સિકો દેશના રાજદૂત રહી ચૂક્યા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનો પણ તેમને અભ્યાસ હતો. ખુશરો અને નિઝામુદ્દીન ઓલિયાનાં એ સ્મારકો જ્યાં પાઝ ફર્યા હતા, ત્યાં ત્યાં તેમને જોયાની અનુભૂતિ કરે છે કવિ જયંત પરમાર.

ગઝલકારોની પ્રેરણામૂર્તિ કવિ ગાલિબ પર કવિની ૭થી વધુ રચનાઓ જોવા મળે છે.

Whenever I read you  
Every word

Opens up a sky for me  
Every line of your verse  
Casts a shadow of the universe  
Spreading far and wide.

જ્યારે જ્યારે તમારા શબ્દને હું વાંચું છું. મારી સમક્ષ એક આખું આકાશ ખૂલી જાય છે અને તમારી કવિતા મને એક વિશાળ બ્રહ્માંડનાં દર્શન કરાવે છે.

I have been imprisoned  
In a rock of granite  
I am restless  
To break the stone  
And come out  
To go to Gali Qasim Jaan  
And recite verses of my new ghazal.

દિલ્હીના કાસીમ જાન ગલી ખાતેના આખરી નિવાસસ્થાનમાં આરસના પથ્થરો વચ્ચે પોઢેલા ગાલિબને જોઈને કવિને નવી એક ગઝલ લખવાની પ્રેરણા મળે છે !

I have hidden all your letters  
In a brass vase :  
Every word is a matchstick !

ગાલિબનો એક એક શબ્દ દીવાસળીની સળી જેવો સ્ફોટક છે, કવિએ એને સુંદર પાત્રમાં સાચવ્યો છે!

For hours and hours  
I have the music of God  
In your poetry and melodies.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'રવીન્દ્રકવિતા' અને 'રવીન્દ્ર સંગીત'માં કવિને ઈશ્વરના સંગીતનો અહેસાસ થાય છે.

Your Poems  
Touch the leaf of my heart  
Opening the doors of the universe.

ઉર્દૂકવિ શહરયારની કવિતા પણ કવિના હૃદયના અણુએ અણુને સ્પર્શીને સમષ્ટિના નવા નવા દરવાજા ખોલી આપે છે.

Casting a net of words  
In the black waters  
Of the inkpot,  
I sit on its mad bank  
For hours,  
Immersed in my thoughts  
The shore of black waters lies awake  
With me all night,  
And suddenly  
A few stars are caught.  
Once in a while  
From the cluster of stars  
I find the pearl of a poem.

પોતાનો 'નઝમ યાની' કાવ્યસંગ્રહ જેમને અર્પણ થયો

છે અને પોતાના વધુ એક કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવના જેમણે લખી છે તે ખ્યાતિપ્રાપ્ત કવિ ગુલઝારના કવિકર્મને પ્રમાણતી આ કવિતામાં જયંતભાઈની એ અનુભૂતિ છે કે, સ્યાહી રૂપી કાળા પાણીમાં શબ્દોની જાળ ફેલાવી તો એમાં થોડાક તારાઓ સપડાઈ ગયા છે, તેમને ફંફોસતાં જે મોતી મળી આવ્યા છે તે જ તો છે ગુલઝારની કવિતા !

How will I sleep in my grave ?

Your memories will haunt me.

The bird of poetry on your eye-glasses

Will live its imprints on the sand.

‘વતનની ધૂળથી માથું ભરી લઉં ‘આદિલ’ / ઉમ્મર ફરી આ ધૂળ મળે ન મળે’ ના ગાનાર ઉર્દૂ કવિ આદિલ મનસૂરીની વિદાય કવિને પણ ક્ષુબ્ધ કરી ગઈ છે. એમની યાદ એમને સતાવી રહી છે. ‘આદિલ’ ભલે આ દુનિયામાં ન રહ્યા, એમની કવિતાનાં નિશાન અમીટ છે.

હવે જોઈએ કવિ સહ ચિત્રકાર એવા જયંતભાઈની રાષ્ટ્રીય - આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રસિદ્ધ એવા ચિત્રકારોની કલાને વંદન કરતી કવિતાઓ વિશે.

ધૂની ચિત્રકાર તરીકે જગવિખ્યાત અને નિરાશાની કોઈ ક્ષણે આત્મહત્યા કરી વિદાય લેનાર ડચ ચિત્રકાર Vincet Van Gogh પર પણ જયંતભાઈની ૬ થી વધુ રચનાઓ છે, તે પૈકીની આ બે :

Your story

Is not just the story

Of the eye,

The brush

Or the palette.

It is also the sad tale

of a lonely heart.

ચિત્રકાર વાન ગોઘ ! તમારી કથા એટલે બ્રશ, ચિત્ર, રંગદાની ને તમારી આંખો એટલું જ નહિ, એ તો એક ઉદાસ - એકાકી હૃદયની કથા પણ છે.

Above the yellow cornfields

The black crows fly,

Like death.

After sometime,

They hold Van Gogh

In their wings

And take him

Towards the grave of the yellow sky.

વાન ગોઘનાં ચિત્રોમાં આવતાં મકાઈનાં પીળાં ખેતરો ને ઉપર ઊડતા કાળા કાગડાઓને કવિ મૃત્યુના સંકેત રૂપે જુએ છે અને અનુભવે છે કે એ જ કાગડાઓ એમની પાંખોમાં ઊંચકીને આ ચિત્રકારને અનંત આકાશ તરફ - મૃત્યુ તરફ લઈ જઈ રહ્યા છે.

ભારતીય ચિત્રકાર એમ. એફ. હુસેનથી કોણ અજાણ હશે ? એમનાં ચિત્રોમાં ઘોડા એમને પ્રિય રહ્યા છે. હુસેનનાં ચિત્રોનો વિરોધ થયો અને એમણે દેશ છોડવો પડ્યો તોયે કલાના કહેવાતા પ્રેમીઓ તો ચૂપ જ રહ્યા! એ તો એ હુસેનના ‘ઘોડાઓ’ પણ ન હણહણ્યા કે ન તેમણે કોઈ હલચલ દર્શાવી.

આ કવિતા જુઓ :

You have painted

Black and red horses

On your canvas,

But don't you know

That horses drawn

With cooked lines

On a canvas

Never neigh ?

સરુના વૃક્ષ સમા ઊંચા, સફેદ બરફની પરતો જેવી દાઢીવાળા આ ચિત્રકારે એમના સંઘર્ષના દિવસો ફૂટપાથ પર પણ વિતાવ્યા હતા એને કવિ એમની કવિતામાં પણ યાદ કરે છે :

A tall figure

Like a cypress tree.

A white beard,

Like a layer of snow.

You spent your evenings

On the footpaths of Bombay.

ભારતીય કલાક્ષેત્રના મોખરાના મહિલા ચિત્રકાર અમૃતા શેરગીલના ચિત્રો પરની આ કવિતા જુઓ:

Amrita

Like Cezanne

You do not dilute your colours like water

But you do borrow

The yellow sadness

from the paintings of Gaugin

Like the sadness of the

melodies of Rasoolanbai.

બનારસ ધરાનાની શાસ્ત્રીયસંગીત ગાયિકા રસુલનબાઈની વેદનાભરી હુમરીનો લય ઘોળીને સજ્જયેલા અમૃતા શેરગીલના ચિત્રો, ફ્રેંચ ચિત્રકારો Cezanne અને Gauginના ચિત્રોથી કેવા અલગ છે, એમ ચીંધી બતાવવું આ ચિત્રકારોની કલાને પચાવ્યા વિના - પ્રમાણ્યા વિના કોઈ કવિ માટે સંભવ નથી.

તો આપણા ગુજરાતી ચિત્રકાર પીરાજી સાગરાના કેનવાસ પર બે રંગોનું મળવું કવિને ધરતી અને આકાશના મિલન જેવું, બે અજાણ્યા એકમેકને આલિંગન આપતા હોય તેમ ભાસે છે ! જુઓ આ કવિતા :

When two colours meet on the canvas,

It seems if two strangers are embracing each other.

ચિત્રોમાં બેહદ રસ-રૂચિ ધરાવતા કવિ આર્ટગેલેરીમાં

મશહૂર ચિત્રકારોના ચિત્રોના પ્રદર્શનને જોવાને ગયા છે ને ત્યાં તેમનો અનુભવ શું છે ?!

I am looking at the art gallery  
Seeing me gazing  
At the paintings for hours,  
Someone looks at me  
As if I am a painting,  
As if I am a statue !

આર્ટગેલેરીમાં ગોઠવાયેલા ચિત્રોમાંથી કોઈક, કવિ પોતે જાણે એક ચિત્ર હોય, એક પ્રતિમા - Statue હોય એમ જોઈ રહ્યું હોવાનું અનુભવે છે !

અને હવે... આ દેશના એક માત્ર 'ઉર્દૂ દલિત કવિ' જયંત પરમારની દલિત કવિતાઓ પર આવીએ.

જયંત પરમારની યુનંદી ઉર્દૂ કવિતાઓનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરનારા ઉર્દૂ ભાષાના (અંગ્રેજીમાં) ખ્યાતિપ્રાપ્ત અનુવાદક બેદાર બખ્તના મતે, આપણી પ્રગતિશીલ કવિતા જે દેશના સર્વહારા, શ્રમિક અને કૃષિકાર વર્ગની યાતના-વેદનાને વાચા આપતી હોવાનો દાવો કરતી રહી છે, તે તો આજની દલિત સાહિત્ય ધારા સાથે એના કદમ મિલાવવામાં સાવ જ નિષ્ફળ ગઈ છે. એમાંય ઉર્દૂ સાહિત્યમાં તો આ ધારા ક્યારેય જોવા જ નથી મળી. આજે પણ ઉર્દૂ સાહિત્યમાં એવો કોઈ સર્જક નથી, જે દલિતવિમર્શને નજરમાં રાખીને સર્જન કરતો હોય, સિવાય એક માત્ર જયંત પરમાર.

'કવિતા દ્વારા હું મારી જાતને શોધું છું. મારી કવિતા મારી વેદના અને પીડાને રજૂ કરે છે અને હું ઇચ્છું કે તેનો અહેસાસ વાંચનારને પણ થાય.' એમ કહેતા જયંતભાઈએ એક પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી દલિત સામયિકમાં આપેલી કેફિયતમાં લખ્યું છે : 'મેં જાતિવાદની કારમી પીડાને વેઠી છે ને તેમાંથી મારી કવિતા જન્મી છે. કવિતા દ્વારા હું મારા અસ્તિત્વને શોધી રહ્યો છું. સત્યથી જોજનો દૂર એવા સ્વપ્નપ્રદેશમાં ઊઠતા આવેગો એ મારી કવિતા નથી. એ તમામ મહાકાવ્યો જે માણસના અસ્તિત્વને નકારે છે, દરિયામાં ફેંકી દેવા જોઈએ. માનવમાત્રને સ્વમાનભર્યું જીવન આપી, તેને સંઘર્ષમાંથી બહાર લાવે - તેને નવો રાહ ચીધે એ જ સાચી કવિતા.'

શું છે દલિત કવિતા, એક દલિત કવિ માટે ?

કવિ પાસે એનો ઉત્તર છે. તે કહે છે : હે દલિત કવિતા, મારી ઘણી કવિતાઓમાં તું છે. એ કવિતાની દરેક પંક્તિ એક સાંકળ છે. હું (જાતિવાદથી અલગ ઓળખાયેલો) એક આજીવન કેદ ભોગવી રહ્યો છું. પણ તારા માટે હું એ બધી જ પીડાઓ વેઠી લઈશ, હે મારી દલિત કવિતા !' જુઓ આ રચના :

There were many poems

That I wrote  
With you as the central theme  
Every line of this poems  
Is a chain for me.  
I am serving a life - sentence  
Behind the bars.  
I will bear all afflictions  
For you, my Dalit poetry.

સૌને સમાન ન્યાયનો બંધારણદત્ત અધિકાર હોવા છતાં, અન્યાય સામે જ્યારે કવિ અવાજ ઉઠાવે છે ત્યારે કવિ જાણે કવિતા રૂપે ખુલ્લું ધારદાર ખંજર લઈને ફરતા આતંકવાદી હોય એમ સમાજ અને શાસન એની સાથે વર્તે છે. આ અભિવ્યક્તિ જુઓ :

They are afraid  
That my poetry is sharp-pointed daggers.

જ્યારે જ્યારે ન્યાય માંગ્યો, શું મળ્યું દલિતોને ? રહેવાને ઘર માંગ્યું તો જીવતા દફનાવી દેવાયા, જમીનનો એક ટુકડો માંગ્યો તો માથે વજનદાર પથ્થર ચઢાવી દેવાયો, રોટલીનો એક ટુકડો માંગ્યો તો જીભ પર ભડભડતો અંગારો મૂકી દેવાયો, પુસ્તક (જ્ઞાન) માંગ્યું તો કાનમાં ધગધગતું સીસું રેડી દેવાયું, માથું ઊંચક્યું તો સાંકળો બાંધીને બંદી બનાવી દેવાયો, વિદ્રોહનો ઝંડો ઉપાડ્યો તો હાથોને જ કાપી નંખાયા... પણ ના. વહેલું કે મોડું આ લોહી વ્યર્થ નહીં જાય, કપાયેલા હાથોમાંથી તો હજારો હાથો ઊગી નીકળશે અને તે જ એક દિવસ આ યાતનાઓનો અંત આણશે. જુઓ કવિનો આ નિર્ધાર :

But one day,  
My blood will irrigate  
This barren land,  
To grow a thousand hands :  
My hands,  
Those of others  
To end the night of tyranny.

જાતિગત વેદનાઓને સહતો રહેલો દલિત હવે એક એવા લોહિયાળ સૂર્યને ઝંખે છે, જેને કૃષ્ણના સુદર્શન ચક્રની જેમ પોતાની આંગળી પર ધારણ કરી તે એવા આતતાપીઓ પર પ્રહાર કરવા ચાહે છે, જેમણે ફૂલ જેવી દીકરીને પીંખી નાખી છે, માતાને નગ્ન કરી ગામમાં ફેરવી છે અને પિતાને જીવતા ભૂંજી માર્યા છે. પ્રતિરોધની આ ભડભડતી આગ ઠરવાની નથી. કવિતામાં વેદનાની આ તીવ્રતા જુઓ :

I will spin it on my forfinger  
And throw it on them  
Like the discus of Krishna....

My fire will not extinguish.  
Give me the blood - coloured sun,  
O, the morning winds  
Stay by my soul.

એક દલિત કવિના આખરી વસિયતનામામાં શું હોય છે ? કલમની નીબ પર આગનો દરિયો, એક કાળો સૂરજ, લોહીથી ખરડાયેલ કાગળ અને એના પૂર્વજોએ વેઠેલાં દારુણ દુઃખોના રક્તિમ ઈતિહાસને સતત યાદ અપાવતી એક ટમટમતી ફાનસ બસ... કિન્તુ કવિ હવે એના અસ્તિત્વ-સ્વાભિમાન માટે જાગ્યો છે ને તેને ગર્વ છે કે તે એક 'દલિત કવિ' છે. જુઓ આ કવિતા :

A Dalit Poet  
Leaves a few thing behind :  
A paper dripping with blood,  
A black sun  
Over the head of the night  
A river of blood  
On the tip of his pen  
A lantern of his ancestors.  
But now,  
He is looking for his existence.  
He is looking for himself.  
He is proud to call himself  
A Dalit poet.

જૂતાં તો સૌ કોઈ પહેરે અને ચાહે ત્યાં એ પહેરીને હરીફરી શકે, પણ જૂતાં પહેરતાં એક દલિતને શો અનુભવ થયો ? એ તો પર્વતો ચડી આવ્યો, શહેરો ને જંગલોમાં ફરી આવ્યો, સાત સમંદર પાર જઈ આવ્યો, જૂતાં પહેરીને એ UNO અને પાર્લામેન્ટમાં તેમજ ચર્ચ, ગુરુદ્વારા અને મસ્જિદમાં પણ જઈ આવ્યો. કિન્તુ જ્યારે તે જૂતાં પહેરીને મંદિરે ગયો ત્યારે તેની ખુદની જાત જાણે એક જૂતું હોય એમ એને મંદિરના ઓટલેથી બહાર ફેંકી દેવાયો. જુઓ, સળગતી આ વેદના :

My shoes take me  
To Parliament,  
To the UNO,  
My shoes take me  
To Churches, Mosques  
And Gurudwaras.  
But when these very shoes  
Take me to a Hindu Temple,  
I am thrown out  
Just like my shoes.

ગામ બદલો, શહેર બદલો, વેશ બદલો, નામ બદલો પણ જન્મોજન્મથી થોપી દેવાયેલી જાતિ (Caste)ને બદલવી દુષ્કર છે. જુઓ :

Even after changing my name, my town,  
I could not save myself my caste,  
Which has been inscribed on my brow  
Birth after birth.

પોતે ભણ્યા વિના, લોહી-પસીનો સીંચીને, એકએક ઈંટ ગોઠવીને જેમણે શાળા બનાવી તે વડવાઓનાં સંતાનોને તો શાળામાં પ્રવેશવા જ નથી દેવાયાં, પ્રવેશ અગર મળ્યો જો છે તો શાળાની બહાર તડકે કંતાનના ટુકડા પર તેમને બેસાડાયાં છે... કવિ કૃદ્ધ છે - નિરાશ છે, શાળાની લાલલાલ ઈંટોમાં એના અને એના પૂર્વજોના લોહીનો લાલ રંગ પણ ભળ્યો છે. જુઓ :

I was made to sit outside  
Under the blazing sun.  
Treated like an animal  
I kept boiling within myself  
Every flower of my dream withered  
I was very angry  
At my caste, at coarse hands.  
Every brick of the school  
Bears the fragrance of my blood.

આજે તો લખવા કાગળ છે, કલમ છે કિન્તુ પૃથ્વી પર લખવાની શરૂઆત થઈ ત્યારે આપણા વડવાઓ - ઋષિમુનિઓ પાંદડાંઓ પર, ઝાડની છાલ પર, થડિયા પર, ભોજપત્ર પર પથ્થરો પર અને મૃતપશુના ચામડા પર લખતા હતા.

દલિતો પર થતા જાતિવાદી અત્યાચારોથી ચીરાઈ જતી પીઠને - એ સબાકાના ઘાને પણ માણસની ચામડી પરના લખાણ તરીકે ઓળખાવી, એક આખો યુગ ચામડેથી ચામડે સુધી આવી અટકી ગયો હોવાનું કવિ માને છે. આ પીઠ પરનાં લખાણોને ઉકેલવાની આંખ હજી સુધી તો સમાજ પાસે નથી, એમ કવિને કહેવું છે. જુઓ કવિતા :

In olden times  
People used to write  
On leafs,  
On the barks of trees,  
On the breast of trees,  
On faces of stone,  
On the hides of animals  
On coper plates.  
The four Veds

Were also written  
On the bark of a tree  
But the black deeds  
Of tyranny  
Were written  
On my body  
Its the same today.

વંચિતો - શોષિતોના ઉદ્ધારક અને દલિત કવિમાત્રના પ્રેરણામૂર્તિ મહામાનવ ભારતરત્ન ડૉ. આંબેડકર પર જ્યંતભાઈની એકથી વધુ રચનાઓ જોવા મળે છે. આંબેડકર રૂપી સૂર્યથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ પામેલો કવિ હવે ચૂપ રહેવાનો નથી, યાચના માટે હાથ લંબાવવાનો નથી, તે તો હવે વિદ્રોહનાં ગીતો ગાવાનો છે. ભણતા ત્યારે બાળ ભીમરાવ આંબેડકરને એની ફાટેલી થેલી (દફતર) સહિત નિશાળની બહાર બેસાડ્યો, બસ, ત્યારથી જ એના હૃદયમાં જાતિવાદી અપમાન સામેની આગ ભડભડ સળગતી હતી. આવી એક કવિતાનો આ એક અંશ :

Who was he ?  
What did he do ?  
The half-burnt satchel told me :  
He was a poet, a rebel,  
With a fire  
In the stove of his heart.

કવિ જે શહેરમાં વસે છે - ને જે શહેર તેમને પ્રિય છે, તે અમદાવાદમાં વરવાં હુલ્લડોમાં દલિત નવલોહિયાની સાથે અનેક નિર્દોષોએ જીવ ગુમાવ્યા. આઘાતનું માર્યું લોહીલુહાણ થઈ અમદાવાદ શહેર પણ જાણે મરી ગયું. કવિ તેની લાશ ખભે નાખવાની તૈયારીમાં છે. આ જુઓ :

Just wait  
Let me shoulder its weight  
This is the  
Corpse of my city.

આ કવિની કવિતાઓમાં અમદાવાદ શહેર પર, એકથી વધુ કવિતાઓ છે, તે સાથે મુંબઈ, કલકત્તા, જેસલમેર અને પ્રવાસલાયક અનેક સ્થળો પરની એકથી વધુ કવિતાઓ કવિ આપે છે. આ બધાં સ્થળવિશેષની તેની પૂરી ઐતિહાસિકતા, ભૌગોલિકતા, લાક્ષણિકતા, વિશેષતા સાથે કવિ એમના અનોખા અંદાજથી કવિતામાં આપણને સફર કરાવે છે.

જેસલમેરના અફાટ રણને એક કેનવાસ તરીકે જોઈ, ત્યાં જઈ કોઈ ચિત્રકાર તે રેત પર ચિત્રો દોરતો હોવાની અને આ રણ તેના બાહુ ફેલાવી આખેઆખા સૂર્યને ઝીલી રહ્યું હોવાની કલ્પના રજૂ કરે છે.

પોતાની માતા વિશે તેમજ પોતાનો જેની સાથે અભિન્ન

નાતો છે એ પેન્સિલ-કાગળ-કલમ-કલર-બ્રશ વિશે અને આ સૌ પાસેથી કામ લેતી આંગળીઓ પરની કવિતાઓ પણ બેનમૂન છે.

હાથની આંગળીઓ વાંકી વળીને પવિત્ર મસ્જિદ જેવા કોરા કાગળ પર કોઈ સર્જનાત્મક કામ કરે છે ત્યારે તેમાં 'નમાઝ' ની કલ્પના, આ પૂર્વે આપણે જોઈ નથી - સાંભળી પણ નથી !

My fingers  
Offer the five-time  
Namaz  
In the virgin Mosque  
Of the paper !

ઉર્દૂભાષામાં એમના અનોખા અને વિવિધરંગી કાવ્યો - ચિત્રો સાથે સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યનું ગૌરવ બનેલા જ્યંત પરમાર, એક ગુજરાતી છે એનું આપણને સૌને ગૌરવ છે - અભિમાન છે.

જ્યંત પરમારની આ પંક્તિઓ સાથે, આપણે પણ અહીં જ વિરામ લઈએ.

Some poems are such  
It does not take long  
For their foot-prints to be obliterated  
Then there are those good poems  
They inscribe their Signature  
On the waves of breeze

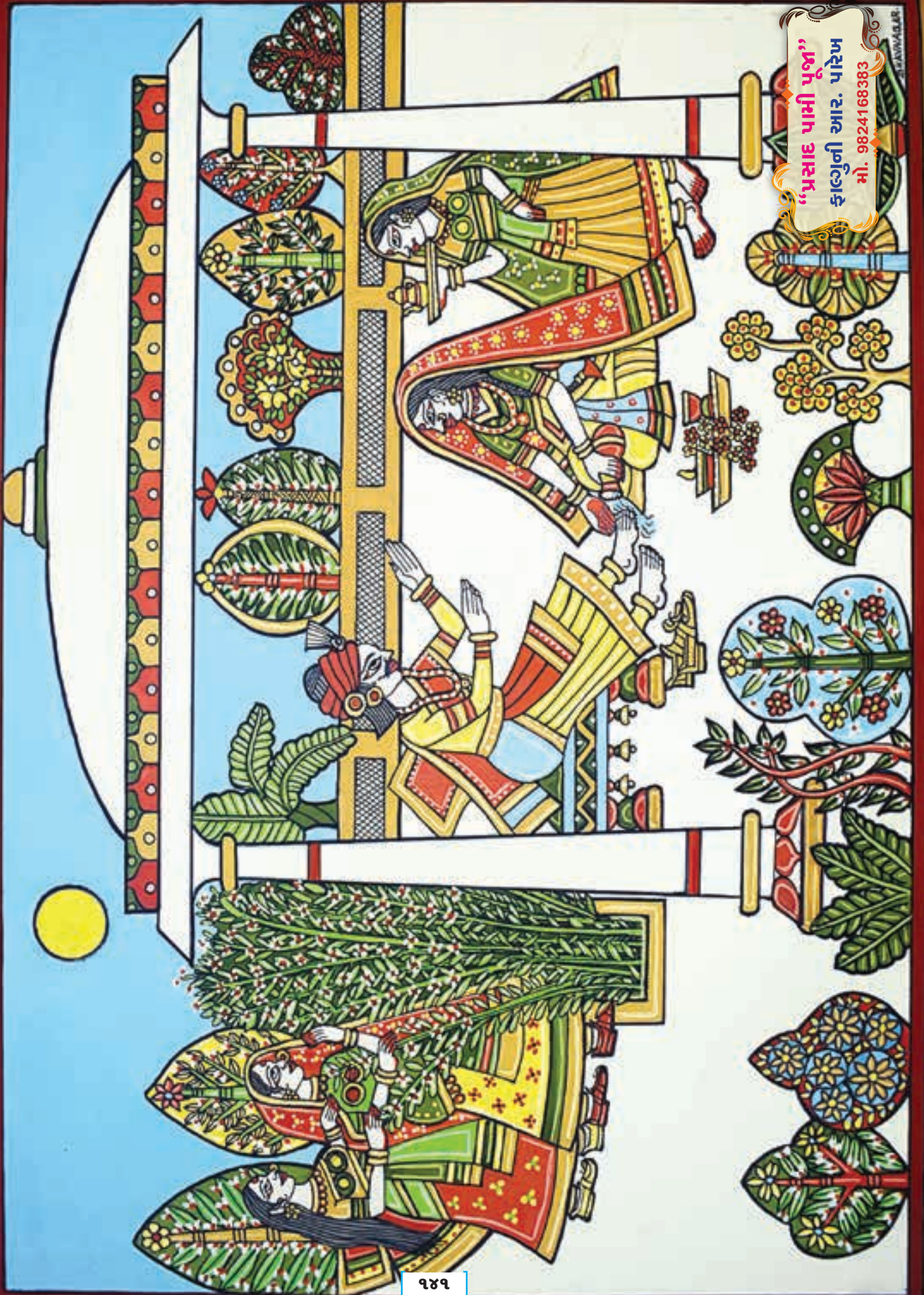
કેટલીક કવિતાઓ યાદગાર નહિ પણ ભુલાઈ જાય તેવી હોય છે, જ્યારે કેટલીક ચિરંજીવી કવિતાઓ હવા પરના હસ્તાક્ષર સમી હોય છે.

જ્યંત પરમાર, આપની કવિતાઓ પણ હવા પરના હસ્તાક્ષર સમી બની રહો, એવી આપને શુભકામનાઓ !

#### સંદર્ભ:

- (૧) Selected Poems : Jayant Parmar
- (૨) જ્યંત પરમાર પરના વિદ્વાન ઉર્દૂ સર્જકો - સમીક્ષકોના લખાણો - વક્તવ્યો.
- (૩) જ્યંત પરમાર સાથેની મુલાકાત.
- (૪) ભારતીય સાહિત્ય મેં દલિત એવં સ્ત્રી - લેખન.
- (૫) Indian Literature (Issue-205)
- (૬) Social Sites of / on Jayant Parmar
- (૭) જ્યંત પરમારના કાવ્યસંગ્રહોના લોકાર્પણનું વિડિયો રેકોર્ડિંગ.

'છાંચડો' પ્લોટ : ૧૬૮/૨,  
સૂર્યનારાયણ સોસાયટી,  
સેક્ટર-૨૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૪  
મો. ૯૮૨૫૬૩૨૮૩૮

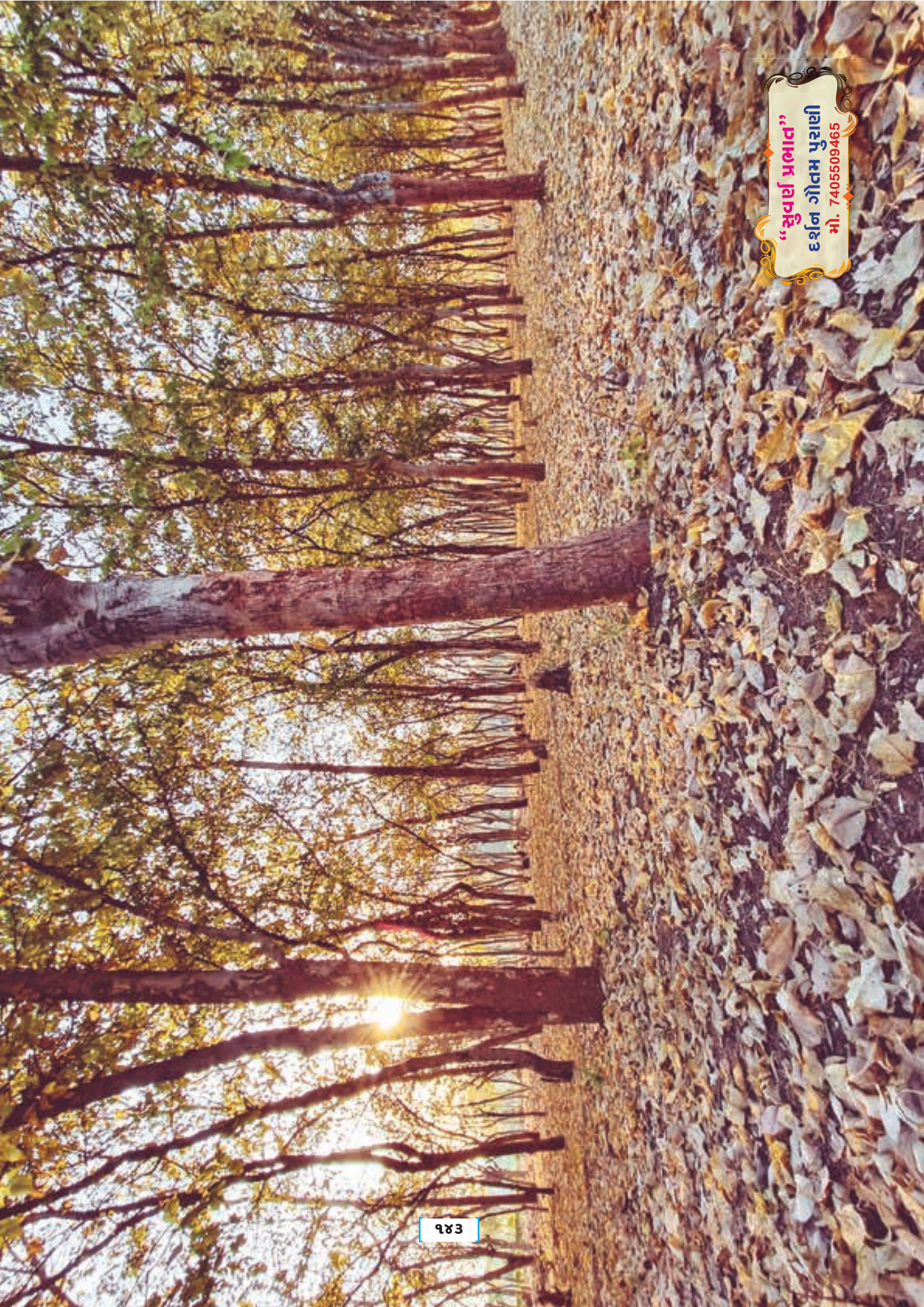


“પ્રસાદ પામી પૂજા”  
ફાલ્ગુની આર. પોરેખ  
મો. 9824168383



“દેલડાની વાલુ...”  
અમુલ ખોડિયા પરમાર  
મો. 9824390595





“सुवर्ण प्रभात”  
दर्शन गौतम पुराणी  
मो. 7405509465



“તાવોલ્લેશ”  
ડૉ. રોજા દાશી  
મો. 9426454100

## સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાણીઓ

- લક્ષ્મણ પિંગળશીભાઈ ગઢવી

સરીસૃપ વર્ગનાં પ્રાણીઓમાં કાચબા, સર્પ, મગર, કાચીડા, ઘરગરોળી, સસ્તન વર્ગનાં પ્રાણીઓમાં બિલાડીના કુળના સિંહ, ઘોઘર અને રણના બિલાડા, દીપડા, માંસાહારી કૂતરા અને તેમના નજીકનું કુળ Canidaeનાં વરુ, શિયાળ, નાર અને લોંકડી, વણિયર, તાડનું વણિયર, ઝરખ, રીંછ, નોળિયા, જળબિલાડી, શેળો, શાહુડી, છછુંદર શિલ્કી કીડીખાઉ, ચામાચીડિયાં, વનવાળગી, સસલાં, ઉંદર, ખિસકોલી, ચિત્તળ, સાબર, કાળિયાર, છીકારું (રોઝ), ચોશિંગા, વાનર વગેરે વનેચર સૌરાષ્ટ્રનાં જંગલોમાં જોવા મળે છે. જે વન્ય પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ જોખમાયેલું છે તેવાં વન્ય પ્રાણીઓને ગુજરાત રાજ્યે સુરક્ષિત પ્રાણીઓ તરીકે જાહેર કર્યાં છે તેમાં સિંહ, વાઘ, રીંછ, ઘુડખર, સાબર, ચિત્તળ, કાળિયાર, હરણ, છીંકારા અને ઓશિંગાનો સમાવેશ થાય છે. તેનાં રહેઠાણ અને ૬૦ ટકા અભયારણ્ય જાહેર કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક કીટકો માનવ સમુદાય અને વનસ્પતિઓને નુકસાન કરે છે તો કેટલાંક ઉપયોગી છે તે બધાં કીટકો અને જમીન પર વાસ કરનારા અન્ય જીવોમાં કરોળિયો, કાનખજૂરો, વીંછી, ગોકળગાય, અળસિયાં અને વંદાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર પથરાયેલાં છે. આંખ, કાન વગરનાં અળસિયાના શરીરનો કોઈ પણ ભાગ કાપી નાખતાં તે ફરીથી નવો જ ભાગ ઉત્પન્ન કરે છે. અળસિયાંનું પાચનતંત્ર બેક્ટેરિયાના સુક્ષ્મ જીવોનું રહેઠાણ છે. અળસિયા નિશાયર હોય છે.

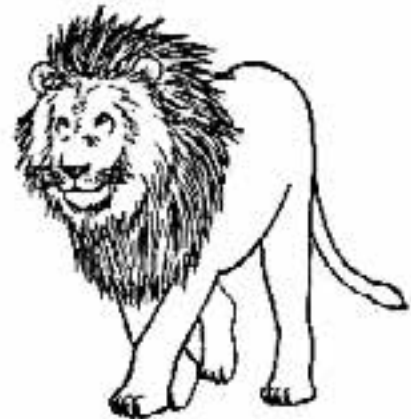
સૌરાષ્ટ્રનાં મુખ્ય પ્રાણીઓનો પરિચય ઉલ્લેખનીય છે. સિંહ : ગીરના સિંહનો રંગ ઊંટના જેવો હોવાથી 'ઊંટિયો વાઘ', "ગ્રેટ એશિયાટિક લાયન", લેટિનમાં 'પેન્થેરાપસીકા', સાવજ કેસરી, વનરાજા જાનવર, સિ. એવાં જુદાં જુદાં નામેથી ઓળખાય છે. સિંહ એ પ્રાચીનકાળનું પ્રાણી છે. ઈ.સ. પૂર્વે. ૪,૭૫,૦૦૦ પેથેકેન્સપસકાળમાં અને ઈ.સ. પૂ. ૩,૦૦,૦૦૦ ડાઈડબર્ગકાળમાં હોવાનું અનુમાન છે. તેના મૂળ વતન અંગે મતભેદ પ્રવર્તે છે. સિંહનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઈરાક, ઈરાન નહિ જ, પરંતુ ભારત હોવાનું પૌરાણિક ઉલ્લેખોથી પ્રમાણિત થાય છે. પ્રાચીન સમયમાં યુરોપ અને નેઋત્ય એશિયાના વિશાળ વિસ્તારમાં સિંહ એક કાળે વસતો હોવાની માન્યતા છે. નેઋત્ય એશિયામાંથી સિંહે ભારત તેમજ આફ્રિકામાંથી સ્થળાંતર કર્યું હોવાની સંભાવના છે. પૃથ્વીના ભૂકંપને કારણે આફ્રિકાનો કેટલોક ભાગ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં જોડાઈ જતાં સિંહ સૌરાષ્ટ્રનો નિવાસી

બન્યો હોવાની માન્યતા છે. તો બીજી માન્યતા એ છે કે જૂના જમાનામાં ગુલામોના વેપારમાં જાફરાબાદના કિનારે ગુલામો પોતાની સાથે આફ્રિકાના સિંહોનાં બચ્ચાં લાવ્યા હતા, તેની આ વસ્તી છે. પરંતુ હકીકતે તો આ પૂર્વે સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલ નૃસિંહ અવતારમાં, અશોકના ધર્મચક્રમાં, રાજવીઓનાં નામ પાછલ સિંહનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. એટલે ગીરનો સિંહ ભારતીય વંશજ પ્રાણી છે, કારણ કે આફ્રિકાના સિંહ કરતાં આ સિંહ કેટલીક આગવી લાક્ષણિકતા ધરાવે છે. આફ્રિકન ગોત્ર કરતાં તે આગળ પડતો ઉદરપટલ ધરાવે છે. આફ્રિકન સિંહ કરતાં તે બરછટ અને આછા તપખીરિયા રંગનો છે. તેની પૂંછડી મોટી અને ગુચ્છાવાળી

**પ્રાચીન સમયમાં યુરોપ અને નેઋત્ય એશિયાના વિશાળ વિસ્તારમાં સિંહ એક કાળે વસતો હોવાની માન્યતા છે. નેઋત્ય એશિયામાંથી સિંહે ભારત તેમજ આફ્રિકામાંથી સ્થળાંતર કર્યું હોવાની સંભાવના છે**

છે. આફ્રિકના સિંહ કરતાં તે કદમાં નાનો છે. તેની લંબાઈ ૨.૭૫ મીટર અર્થાત્ અગિયાર ફૂટ છે. તેનું વજન ૪૦૦થી ૫૦૦ રતલનું છે. તેને ગળે કેશવાળી શોભે છે. જે સિંહણમાં હોતી નથી. સિંહના મોઢામાં ૨૮ દાંતોમાં બે મોટા અને છ નાના રાક્ષસી દાંત હોય છે. તેના પગમાં ૧૮ આંગળીઓમાં તીણા અને મજબૂત નહોર હોય છે, જે તે શિકારના મારણ કરતી વખતે કે તરાપ મારતાં બહાર કાઢે છે. તેની પૂંછડીને છેડે અણીદાર કાંટો હોય છે. સિંહનો દરેક પંજો એકબીજાથી જુદો પડે

છે. એક સિંહના પંજાનો આકાર રેખાઓ, માપ, ઊંડાઈ, છાપ બીજા કોઈ સિંહ જેવી હોતી નથી. સિંહની સાંભળવાની અને જોવાની શક્તિ અત્યંત તીવ્ર હોય છે. પરંતુ તેને સૂંઘવાની શક્તિ સાધારણ નબળી હોય છે. સિંહ રાજમાર્ગ અને મુખ્ય માર્ગે જ ચાલે છે. આખો દિવસ આરામ કરીને સંધ્યાકાળે નદી કાંઠે પાણી પી લીધા પછી શિકારને શોધે છે. સિંહ કે સિંહણને જેને શિકાર



મળે તે કરે છે. સિંહ થોડું આળસુ પ્રાણી હોવાથી શિકાર જતો પણ કરી શકે છે. મોટાં પ્રાણી હોય તો તેનો શિકાર તો સિંહ જ કરે છે. શિકાર કર્યા પછી તેમાંથી થોડો ભાગ શિયાળ કે જરખને ફેંકી, બચ્ચાં, સિંહણનું ભોજન થયા પછી છેલ્લે પોતે આહાર કરે છે. એક રાતમાં ત્રીસ ચાલીસ માઈલનું અંતર કાપે છે. સિંહ તેનો વિસ્તાર સુનિશ્ચિત કરી તેમાં પરિવાર સાથે રહે છે. તેનો વિસ્તાર ચારે બાજુએ જુદી જુદી જગ્યાએ સ્વમૂત્ર છાંટીને હદ બાંધે છે. જેથી બીજો સિંહ તેમાં પ્રવેશતા પહેલાં તેની ખાતરી કર્યા પછી આગળ વધે છે. મોટેભાગે સિંહો પોતાનો વિસ્તાર છોડતા નથી તેમ બીજાની હદમાં પ્રવેશતાં નથી. તેમ છતાં હદમાં જે કોઈ સિંહ પ્રવેશે તેને ખૂંખાર યુદ્ધ કરવું અનિવાર્ય બની જાય છે. જે જોરાવર, બળવાન હોય તે જગ્યામાં રહે છે. નિર્બળ, હારેલા સિંહ જગ્યા છોડી ચાલ્યો જાય છે. સિંહની હુક ઉપરથી તેની તાકાતનો અંદાજ આંકવામાં આવે છે. સિંહ સાથે યુદ્ધ કરનાર પ્રાણીઓમાં સુવરનાર, પાડો અને વરોળ ભેંસ મુખ્ય હોય છે. વરોળ ભેંસ સિંહને જોઈ સામે થાય છે ને સિંહને દૂર દૂર તગેડીને પાછી વળે છે. વરોળ થયા પછી ભેંસ દૂધ દેતી નથી. તેમ પ્રજનન કરતી નથી. ગીરના જંગલમાં બે જાતના સિંહો જોવા મળે છે. એક વેલર અને બીજો ગધૈયો જોવા મળે છે. વેલર જાતના સિંહ વધુ દેખાવડા, રૂપાળા અને નમણા તેમજ શરીરે લાંબા તથા સહેજ નીચા હોય છે. બીજા પ્રકારનો સિંહ ગધૈયો શરીરે ટૂંકો, ઊંચો અને કાઠીએ અને પાછલા ભાગે ગધેડાના શરીરને મળતા આવતા હોય છે. આ સિંહો ઘાટી ઝડીવાળા, ઓછા ભેજવાળા વિસ્તારમાં વાસ કરે છે. મોટેભાગે કરમદીના ઢુવામાં જ રહે છે. નીચે પોલાણવાળી જગ્યા હોય છે. બપોરે નદીના કાંઠે રેતીમાં પણ સુએ છે. સિંહ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ગરમ આબોહવા સહન કરી શકે છે. સંતુષ્ટ ભોજન કે કામાતુર થયો હોય ત્યારે વિકરાળ ગર્જના કરે છે. પ્રથમ શિકારમાં ૩૦ કિલો માંસ આરોગે છે ને દોઢ દિવસ ઊંચા પગ રાખી આરામ કરે છે. સિંહ નિશાયર પ્રાણી છે. સિંહ જોડી સાથે ફરતો હોય છે ત્યારે તેને 'બેલાડ' કહેવામાં આવે છે. તે બંને એકીસાથે રહે છે. સમૂહગત શિકાર કરે છે. સિંહણના જોગ વખતે કોઈ સંબંધ રહેતો નથી. તાકાતવાન હોય તે સિંહણ સાથે રહે છે. સિંહણની ગર્ભાવસ્થાનો સમય ૧૧૭ દિવસનો ગણાય છે. તે ત્રણ બચ્ચાંને જન્મ આપે છે. બચ્ચાંનું જાતન જાનને જોખમે સિંહણ કરે છે. બચ્ચાં સાથેની સિંહણ અત્યંત જોખમી ગણાય છે. સિંહોના આંતરિક યુદ્ધમાં એકબીજાની ગરદન કે માથાનો બચાવ કરે છે. શરીરના બીજા ભાગો લોહીલુહાણ જોવા મળે છે, સિંહ વિશ્વનું દુર્લભ અને ફક્ત બે જ રાષ્ટ્રોમાં વસતું પ્રાણી હોવાથી ભારત સરકાર તેને રાષ્ટ્રીય પ્રાણી, તરીકે પ્રમાણિત

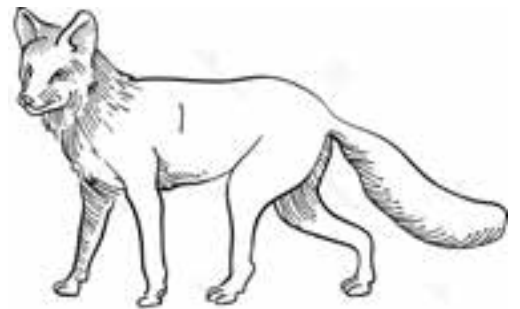
કરેલું છે. ભારતની રાષ્ટ્રીય મુદ્રામાં પ્રથમથી જ તેને સ્થાન મળેલ છે. જૂનાગઢના નવાબે સિંહોના શિકાર માટે મનાઈ જાહેર કરી હતી. ઘોડેસવાર, બળદગાડું, કે ઊંટસવાર ઉપર હુમલો કરતો નથી. વટેમાર્ગને પરેશાન કરતા નથી. કેટલાંક ગુણોનું સમૃદ્ધ મહિમાગાન સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યમાં સંગ્રહિત છે. ગીરના ટીલિયો, અકબર સુલતાન નામના સિંહો સુપ્રસિદ્ધ છે.

દીપડો : દીપડાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર, ગીર, આલેય, બરડાનાં જંગલોમાં જોવા મળે છે. તેના બે પ્રકાર કદ ઉપરથી ગધ્ધી અને કુતિ પડ્યા છે. તેના પીળા રંગની સુંવાળી ચામડીમાં કાળા પટ્ટા હોય છે. મારકણી અને મોહક આંખો હોય છે. દીપડા-દીપડી જોડામાં રહે છે, પરંતુ શિકાર માટે વિખૂટાં પડી જાય છે. તેની શિકારની રીત કૂર ને ઘાતકી હોય છે. તેનું દામ્પત્યજીવન અન્ય પ્રાણીઓ જેવું જ છે. તેનો ગર્ભાવસ્થાનો સમય ૯૨ દિવસનો હોય છે. એક સાથે બેથી ચાર બચ્ચાં જન્મે છે. વર્ષ દરમિયાન ગમે ત્યારે જન્મ થતો હોવાથી સૌરાષ્ટ્રમાં દીપડાની વસતી ઘણી છે. જરા પણ વિશ્વાસપાત્ર, ભરોસાપાત્ર પ્રાણી નથી. તેનો પ્રિય શિકાર કૂતરાં છે.

**સિંહોના આંતરિક યુદ્ધમાં એકબીજાની ગરદન કે માથાનો બચાવ કરે છે. શરીરના બીજા ભાગો લોહીલુહાણ જોવા મળે છે, સિંહ વિશ્વનું દુર્લભ અને ફક્ત બે જ રાષ્ટ્રોમાં વસતું પ્રાણી હોવાથી ભારત સરકાર તેને રાષ્ટ્રીય પ્રાણી, તરીકે પ્રમાણિત કરેલા છે**

ચિત્તો : ચિત્તાની વસતી પહેલાં ગીરના જંગલમાં હતી, પરંતુ હાલમાં જોવામાં આવતી નથી. ચિત્તા સૌરાષ્ટ્રમાં નામશેષ થયા હોવાનું મનાય છે. પાળેલાં કૂતરાં : માનવ સમુદાય વચ્ચે રહે છે. જૂનાગઢ નવાબ કૂતરાં પાળવાના શોખીન ગણાયા છે. જંગલી કૂતરાં જંગલમાં રહે છે. બાંટવાના ખારામાં જંગલી કૂતરાની મોટી વસાહત હતી. કૂતરાના કુળનાં વરુ, શિયાળ, લોકડી જંગલોમાં રહે છે. ગીરનાં જંગલોમાં જંગલી સુવ્વરની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. આ સુવ્વરમાં એકદંતી આગેવાન, નેતા અને રક્ષક હોય છે. વકરી ગયેલો હોવાથી ટોળાની-જૂથની આગળ ચાલે છે. તેનો શિકાર ભાગ્યે જ છટકે છે. માદા કરતાં નર શરીરે મજબૂત અને ઊંચો હોય છે. એકલ એ બહુ બહાદુર, પરાક્રમી, ચતુર અને આક્રમક હોય છે.

શિયાળ : શિયાળ એ વરૂથી કદે અને બળે ઊતરતું અને ખંધાઈમાં ચડિયાતું લુચ્ચું પ્રાણી છે. ગામડાની આસપાસ ઢોરોના મૃતદેહો અને જીવજંતુઓની સફાઈનું કામ કરે છે. તે એકાકી



પ્રાણી છે. સિંહના શિકારમાં પણ તે ભાગ લેતું હોય છે. તે તરબૂચ, શેરડી, બોરડી જેવી ગળપણની વસ્તુનું શોખીન છે. ચાલાક અને ચપલ લોકડી સસલાં જેવું નાનકડું રૂપાળું પ્રાણી છે. તેની પૂંછડીની અણી કાળી હોય છે. શિકારીઓને થાપ આપવામાં તે ભારે કુશળ હોય છે. તે કરચલા, કર્તનશીલ પ્રાણીઓ ઊધઈ અને અન્ય જીવજંતુ ખાય છે.

શિકાગોશ : ઓખા, બારાડી અને ઝાલાવાડમાં જોવા મળે છે. સસલાંના શિકાર માટે તેને પાળવામાં આવે છે. ધોરખોદિયાનો ઊપલો ભાગ રાખોડી રંગનો અને નીચલો ભાગ કાળો હોય છે. તે ત્રણ ફૂટ લાંબા ને શરીરે મજબૂત હોય છે. તેના પંજ લાંબા માથું પહોળું, ચોરસ અને દાંત ઘણા મજબૂત હોય છે. ગીરમાં ધોરખોદિયાની એક જાત ઘણી વિકરાળ અને જોરાવર ગણાય છે. ધોરખોદિયું રીંછની જેમ પાછલે પગે પણ ચાલે છે. વનિયર તરીકે ઓળખાતાં બિલાડીના કુળનાં આ પ્રાણી ટૂંકા અવયવ સાથે લાંબાં શરીરવાળાં અને લાંબા માથાવાળાં હોય છે. નાનું વનિયર અને તાડનું વનિયર સૂકા ખૂલ્લા પ્રદેશમાં રહે છે. જે નિશાયર છે. તેની સુગંધીદાર રસગ્રંથિઓમાંથી ખુશબૂ મેળવવા માટે વનિયરને પાળવામાં આવે છે. તાડનું વનિયર જંગલમાં જ રહે છે. શિયાળામાં ખૂબસૂરત દેખાતું કઢંગી પૂંછવાળું જરખ-તરસનું મોઢું ઘણું મજબૂત હોવાથી મૃત ઢોરોનાં હાડકાં ખાય છે. તેની ધ્રાણેન્દ્રિય ઘણી જ સતેજ હોય છે. નિશાયર છે. માદા કરતાં નર શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ અને ઊંચો હોય છે. સાંઢોનું શરીર ત્રણ ફૂટ લાંબું અને હૃષ્ટપુષ્ટ, પૂંછડું જાડું અને જોરાવર, માથું ઘણું નાનું ને જીભ લાંબી હોય છે. શરીર ઉપર બેત્રણ ઈંચ લાંબું ભીંગડાંનું જાડું બખતર ધરાવતું સાંઢો વિચિત્ર પ્રાણી છે. તે કીડીના દરમાં ગોળ કાણું પાડી તેમાં લાંબી જીભ ઉતારી કીડીઓને ખાય છે. વાંદરાનાં શરીરની રચનાં મનુષ્યને મળતી આવે છે. અન્ય પ્રાણીઓનાં કરતાં બુદ્ધિશાળી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પાતળા, ઊંચા, લાંબી પૂંછડીવાળા અને કાળા મોઢાંવાળા વાંદરાઓ જંગલો તથા શહેરોમાં જોવા મળે છે. તે શાકાહારી પ્રાણી છે. ટોળાઓમાં ફરે છે. દરેક ટોળાની મોખરે નેતા વાંદર હોય છે. હુમલાખોર કે શિકારી આવે ત્યારે મુખ્ય નર વાંદર ભયસૂચક અવાજ કરીને ટોળાને સહેજ દૂર ને મુખ્ય વાંદરથી સહેજ ગભરાતા ટોળાની પાછળ પાછળ ફરતા હોય છે. વયોવૃદ્ધ વાંદર નિરાશને એકાકી જીવન ગાળે છે. વાંદરને તેનાં બચ્ચાં પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ હોય છે. સંજોગોવશાત્ તેનું બચ્ચું મરણ પામે ત્યારે દિવસોના દિવસ સુધી મૃતદેહને સાથે રાખે છે. છેલ્લે તેનાં હાડકાં લઈને ફરે છે.

જંગલી બિલાડી : જંગલોમાં જોવા મળે છે. એની પૂંછડી ઘણી ટૂંકી અને કાળા ગોળ ચટપટાવાળી હોય છે. જંગલી બિલાડીની બે જાતો જોવા મળે છે. ત્રીજી જાત પાળેલી બિલાડીની હોય છે.

ઉંદર : ઉંદર ઘરોમાં નાની જાતનાં ખેતર અને જંગલોમાં ઘેરા રંગના ને પૂંછડીએથી કાળા હોય છે. નોળિયા વનિયર

કરતા કદમાં નાના હોય છે. તે દુર્ગંધની ગ્રંથિ ધરાવે છે. તેના કાનની બૂટ લાંબી અર્ધગોળાકાર હોવાથી તે કાનને ઢાંકી દે છે. તેમ વાળી પણ શકે છે. નોળિયાના વાળ સર્પ સામે આક્રમક બની ઊભા થઈ જતા હોવાથી સર્પ તેને દંશ દઈ શકતો નથી. નોળિયા નાના અને મોટા એમ બે જાતના જોવા મળે છે. શહેર અને જંગલોમાં ભૂંડ મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. સફાઈની કામગીરી તે સારી રીતે બજાવે છે.

શેળો : નીચલા જડબાની બહાર નીકળી જાય એવું લાંબું નાક હોય છે. તેના દાંત એકસરખા હોય છે. પાંચ આંગળાવાળું તે પુરાણું પ્રાણી છે તે ભયમાં હોય ત્યારે દડાની જેમ ગબડી ગોટો વળી ગયાનો ઢોંગ કરે છે. તેને ખિજવવામાં આવે તો એકાએક કરોડનાં હાડકાંથી હુમલાખોરને ઈજા કરે છે. શરૂઆતમાં તેની કરોડ નરમ અને સ્થિતિસ્થાપક હોય છે, પણ ત્યારબાદ તે કઠણ-તીક્ષ્ણ બને છે. શેઢાઈ-શાહુડી તેના લાંબા વાળથી વિચિત્ર લાગે છે. આગળના અર્ધવિભાગમાં આ વાળ છ ઈંચ લાંબા હોય છે. પાછળ લાંબા, પાતળાં અને ઊભા વાળનો ગુચ્છો હોય છે. પૂંછડીના ભાગમાં પાછળ શાહુડીના સિસળિયાનો રંગ સફેદ અને બદામી હોય છે. તે ઉત્તેજિત થાય છે ત્યારે આ ભાગ સુંદર દેખાય છે. તે પર્વતોનાં ખડકોનાં કોતરોમાં ઊડી સુધી બખોલો બનાવી રહે છે. દરેક બખોલમાંથી નીકળવાનો દરવાજો હોય છે. તે શરીરના પાછલા ભાગેથી હુમલો કરી સિસોળિયા ખોંસી દઈને દુશ્મનને લાચાર બનાવી દે છે. સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં ડુંગરાળ પ્રદેશમાં દરિયાકાંઠે ખડકની બખોલમાં ભરાઈ રહે છે. મોટેભાગે રાત્રે બહાર નીકળે છે. તડબૂચ, તૂરિયાં ખાવાની ભારે શોખીન હોય છે. આગળ પડતા કાનવાળી છઠ્ઠુંદર તે ઉપરના જડબાંના બે દાંત વાંકા અને નીચેના જડબાનો દાંત આગળ પડતો નમેલો હોય છે. નાક અણીદાર અને પૂંછડી જાડી હોય છે. તેની બે ગ્રંથિઓમાંથી વિશિષ્ટ પ્રકારની ખુશબૂ નીકળે છે. તેના આ વાળ જીવજંતુઓથી મુક્ત રાખે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વસનારાં સસલાં મોટે ભાગે ઘાસવાળા પ્રદેશમાં વસે છે. શાકાહારી હોય છે. પાંચ પટાવાળી જંગલમાં અને ત્રણ પટાવાળી ખિસકોલીઓ માનવ વસાહતમાં અને ખેતરોમાં ઘણી દેખાય છે. પક્ષીઓની માફક ચામાચીડિયાંની શરીરરચના પણ ઉડ્ડયન કરી શકાય તેવી હોય છે. તેની છાતીનું હાડકું હોડી આકારનું હોય છે. પાતળી પાંખના ટેકારૂપ તેના હાથ ચાલવા ને ચઢવાના કામમાં આવે છે. આંતરસૂઝથી ચામાચીડિયાં ઉડ્ડયન માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓ નિવારે છે. તે નિશાયર છે. આ પ્રદેશમાં જીવડાભક્ષી અને ફળભક્ષી એમ બે પ્રકારની વનવાગોળ વૃક્ષોની ડાળીઓ ઉપર ઊંધું લટકી દિવસ દરમિયાન વિશ્રાંતિ લે છે. ફળોનો રસ એ એનો મુખ્ય સ્વાદિષ્ટ ખોરાક છે. ટોળામાં ફરનાર અને ચામડી ઉપર સુંદર ટપકાં ધરાવતાં શીતલ અને કદમાં ચીતળ કરતાં મોટાં એકરંગી સાબર આમ હરણની બે જાત ગીર, ગિરનાર અન્ય પ્રદેશોમાં જોવા મળે છે. હરણ

જેવાં દેખાતાં કાળિયાર-કૃષ્ણ મૃગનાં શીગડાં શાખાવિહીન હોય છે. ઘાસ એનો મુખ્ય આહાર છે. ચપળ આંખો શંકુ આકારનાં ભવ્ય શીગડાં શરીરના ઉપલા ભાગનો વર્ષા કાળો અને ઝાંખા વર્ષાના નીચા શરીરવાળું ટોળાઓમાં સમૂહમાં રહેનારું કાળિયાર અત્યંત સુંદર પ્રાણી છે. જંગલ નજીક ઘાસનાં ખુલ્લાં મેદાનોમાં રહે છે. બપોરે આરામ કરી નમતા પહોરે બહાર નીકળે છે. પીછો પકડવામાં આવે ત્યારે કૂદકા મારતું દોડે છે. પ્રૌઢ માદા ટોળાની મોખરે હોય છે. મોટે ભાગે નરકાળિયાર અંદરોઅંદર લડતાં હોય છે, જે વનસ્પતિભક્ષી પ્રાણીઓની લાક્ષણિકતા રહી છે. તે તમામ તેનામાં છે. ધ્રાંગધ્રા તાલુકાના નરાળી અથવા જેસડા ગામથી ખરગઢ જોવા મળે છે. નાના રણના રાજકોટ અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાની સરહદે ખરગઢ અભયારણ્ય આવેલું છે, તેમાં તેની સંખ્યા ૨૭૦૦ જેટલી નોંધાયેલી છે. નાનું અને શાખાવિહીન લાંબાં શીગડાંવાળું છીંક ખાતું છીંકારુ બીકણ પણ મળતાવડું પ્રાણી છે. તેની વારેઘડીએ હાલતી કાળી પૂંછડી હોય છે, તેને કારણે તે કાળપૂંછથી પણ ઓળખાય છે. ખેતરો અને જંગલોમાં નિર્ભય રીતે ફરનાર નીલગાય-રોઝ પવિત્ર પ્રાણી ગણાય છે. હરણ જેવાં દેખાતાં ચોશિંગાને ચાર શીગડાં હોય છે. બે સામાન્ય શીગડાં ઉપરાંત આંખની ઉપર નાનાં શૂળ જેવાં શીગડાંની એક જોડ આવેલી હોય છે. જેને ગુત્રા પણ કહેવાય છે. ગુત્રાની બીજી બે જાત શીગડાંવાળી છે. બંને જાતનાં ગુત્રામાં નાનાં હરણ છે. સર્પ ઘણી જાતો બિનઝેરી અને ઝેરી જોવા મળે છે. ભાવનગર જિલ્લો ઉત્તરમાં ૨૧.૪૬ અક્ષાંશ અને પૂર્વમાં ૭૭.૧૧ રેખાંશ ઉપર વાતાવરણ, હવામાન સમશીતોષ્ણ હોવાથી ભાવનગર જિલ્લામાં ઝેરી અને બિનઝેરી સર્પો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ જિલ્લામાં કુલ ૨૬ જાતના સર્પો નોંધાયેલા છે. અગાઉ સમગ્ર ગુજરાતમાં નહીં નોંધાયેલા બે જાતના સર્પ ભાવનગર જિલ્લામાં જોવા મળેલ છે. જે કોડિયા સર્પ અને બીજો શ્યામ માથાનો સર્પ કાળા માથાનો સર્પ નાનામાં નાનો હોય છે. જે મોઢાથી ધડ સુધી કાળો હોય છે. જે બિનઝેરી સર્પ છે. નવ પ્રકારના સર્પ જામનગર જિલ્લામાં બરડા વિસ્તારમાંથી મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ચાર જાતો ઝેરી સર્પોની જોવા મળે છે. ૧. ફણિધર નાગને ફણા હોય છે. જે બીજા કોઈ નાગને હોતી નથી આની પણ ત્રણ પેટા જાતો છે. ૧. સાદો ફણિધર ૨. ટીલાંવાળો ફણિધર ૩. મોં ઉપર વર્તુળવાળો ફણિધર, ૨. કાળો નાગ - નાગણનું જોડલું જેમાં બંને સાથે જ ફરે છે. રંગે વાદળી રંગનો કાળી ચમકતી ઝાંચવાળો. પાતળા સફેદ પટ્ટાવાળો મધ્યરાત્રિએ ફરવાનો શોખીન છે. ૩. કુરસો નાનામાં નાનો પણ કાતિલ ઝેરી અને જાડો ધાફડો. વજનમાં ભારે, આંખો બદામી અને ભૂરા ચમકતા રંગનો છે. એનું માથું ત્રિકોણ આકારનું તીરના ફણાસ જેવું શરીરે લંબગોળાકાર હોય છે. સૂ...સૂ...સૂ...સૂ... ચીસકારા મારતો ગૂંચળુંવાળી અંગ્રેજી આઠડાના આકારમાં માથું બહાર રાખી પડ્યો રહે છે. સ્વભાવે

આક્રમક હોય છે. બરડાના ડુંગરમાં કોરલ સ્નેક મળી આવ્યો છે. જૂનાગઢ જિલ્લામાં કાળોતરો અને ફણિધર, અમરેલી અને ભાવનગર જિલ્લામાં કાળતરો અને કુરસો ગીરના જંગલમાં ફણિધર, પાલિતાણા, માળિયા અને મોરબીમાં કુરસા રાજકોટ જિલ્લામાં કાળતરો, ફણિધર અને કુરસા તેમજ બરડાના કોરલ સ્નેક આ બધા જ સર્પો ઝેરી છે. બિનઝેરી સર્પોમાં ખડકાળ, અજગર, ભલોડી, આંધળી ચાકણ, કંકટા, રૂપસુંદર, ધામણ ઘંઉલો, રેલિયો, વેલિયો, કોડિયો, મીંદરિયો અને મીઠા પાણીના બધા જ સર્પો બિનઝેરી છે. ગીર, આલેય, બરડો, ગિરનાર, શંત્રુજો, પીરમબેટ, સુંદરભવાની, માળવાવ-ભાવનગરમાં વિવિધ પ્રકારના સર્પો જોવા મળે છે. ધ્રાંગધ્રા તાલુકાના ખાંતડા ગામે નદીના કાંઠે અને ખંભાડિયા નાગદાદાના મંદિરે સર્પોની સંખ્યા સવિશેષ પ્રમાણમાં છે. કિંગ કોબ્રા સર્પોનો રાજા મનાય છે. જૂનાગઢ સક્કરબાગમાં સર્પો જોવા મળે છે.

મગર : ગીરના જંગલમાં હિરણનદીના બંધમાં અને સાસણમાં મગર ઉછેર કેન્દ્રમાં મગરોનો ઉછેર કરવામાં આવે છે. એક કાળે ભાદર શેત્રુંજી, ખંભાળા, લેઈક ખંભાળા બંધ વગેરેમાં સેંકડો દેશી મગર હતા.

કાયબા : કાયબાઓમાં મીઠા પાણીના, ખારા પાણીના અને જમીનના કાયબા સૌરાષ્ટ્રમાં જોવા મળે છે. દરિયાઈ કાયબાની મુખ્યત્વે છ જાતો થાય છે. ૫૦ કિ. ગ્રામથી ૭૫૦ કિ.ગ્રા. વજન ધરાવતા મહાકાય કાયબાઓ દરિયાઈ સપાટી ઉપર જોવા મળે છે. ભાવનગર જિલ્લા હાબ, જામનગર મરીન નેશનલ પાર્ક તથા પોરબંદર જિલ્લાના માંગરોળમાં કાયબા ઉછેર કેન્દ્રનો પ્રોજેક્ટ કાર્યરત છે. તેમાં હાથબનું કાયબા ઉછેર કેન્દ્ર સવિશેષ સમૃદ્ધ છે. દરિયાઈ કાયબા સાગરનું એક વિશિષ્ટ પ્રાણી છે. ભોંચ કાયબા, સૂરજ કાયબા અને નાના કાયબા ગીરમાં જોવા મળે છે. પૂંછડિયા કાયબા ઓખામંડળમાં જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકિનારે ક્યારેક દરિયાઈ ગાય, ડેલ્ફિન વહેલ, મગરમચ્છ અને જળ બિલાડી વગેરે દરિયાઈ જળચર પ્રાણીઓ-પશુઓ પણ જોવા મળે છે. દરિયાઈ જળચર સૃષ્ટિ અતિ સમૃદ્ધિ ને વિવિધતાસભર છે.

સૌરાષ્ટ્રના હિંગોળગઢ સાંસ્કૃતિક શિક્ષણ અભયારણ્ય, ગીર અભયારણ્ય વેળાવદરનું, કાળિયાર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન અને બરડાનું સિંહ અભયારણ્ય કાર્યરત છે. સૌરાષ્ટ્રનાં જંગલો આબોહવા અને ભૂરચનાને કારણે વિશિષ્ટ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ સમૃદ્ધિ ધરાવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ૪.૩૩ વિસ્તારમાં જંગલો છે. આ જંગલોમાં વિવિધ પ્રકારની પ્રાણીસૃષ્ટિ વિહાર કરે છે.

સરસ્વતી બંગલોઝ,  
કવિશ્રી પિંગળશીભાઈ ગઢવી માર્ગ,  
૯-એ-પટેલ કોલોની રોડ નં. -૪

જામનગર-૩૬૧૦૦૮ મો. ૯૯૨૫૦૫૭૮૫૬

## ગીતાજ્ઞાન મહાજ્ઞાન...

ડૉ. અશોક નારાયણ

ખરેખર તો શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના મહાત્મ્યનું વર્ણન કરતાં કરતાં મન એટલું પ્રકુલ્લિત, તાજગીભર્યું પવિત્ર બની જાય છે કે જેણે એનો સાચા હૃદયથી આસ્વાદ માણ્યો હોય તેને જ ખબર પડે..સાચું પૂછો તો શ્રીગીતાજ્ઞાના મહિમાનું વર્ણન કરવાનું કોઈનામાંય સામર્થ્ય જ નથી, કારણ કે આ એક ખૂબ જ રહસ્યમય ગ્રંથ છે. આમાં સફળ વેદોના સારનો સંગ્રહ કરી લેવામાં આવ્યો છે. આની સંસ્કૃત ભાષા એટલી સરળ, સુંદર ને કલાત્મક રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે. સામાન્ય વ્યક્તિ પણ સરળતાથી સમજી શકે, તેનો પૂરેપૂરો આનંદ પામી અમલ તરફ દોરાર્થ જાયય.. શ્રીગીતાજ્ઞ સાચા હૃદયથી અભ્યાસ કરનારને એવા આકર્ષિત કરી લે છે કે અવારનવાર તેનું પઠન કર્યા વિના ચેન જ ન પડે...પરંતુ આ મહાગ્રંથનો આશય એટલો ગંભીર છે કે આજીવન નિરંતર અભ્યાસ કરતા રહેવાથી એનો આરો આવતો નથી. રોજેરોજ નવા નવા ભાવો ઊપજતા જ રહે છે. માટે આ ગ્રંથ હંમેશાં નવીનતાથી ભર્યો ભર્યો જ રહે છે. એની મીઠાશ અને એમાંથી નીતરતી પવિત્રતા હૃદયને એટલું પુલકિત કરી દે કે દષ્ટિ સામેથી ખસે જ નહીં... બસ, ચિત્તમાં પવિત્રતાનો રસ ઝરવા માંડે તો શ્રદ્ધાભક્તિ સાથે વિચારવાથી આના પદે પદે પરમ રહસ્ય ઘુપાયેલું પ્રત્યક્ષપણે જણાઈ આવે છે. ભગવાનના ગુણ, પ્રભાવ અને મર્મનું વર્ણન જેવું ગીતાશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે એવું અન્ય ગ્રંથોમાં મળવું દુર્લભ... કારણ કે મોટાભાગના ગ્રંથોમાં કંઈ ને કંઈ સાંસારિક વિષય ભળેલો હોય છે. ગીતા ભગવાનનો શ્વાસ છે, હૃદય છે અને પ્રભુની વાડમયી બુદ્ધિ છે. જેના હૃદયમાં, વાણીમાં, શરીરમાં તેમજ સઘળી ઈન્દ્રિયો અને ક્રિયાઓમાં ગીતા જ્ઞાન વ્યાપી જાય છે એ મનુષ્ય ખરેખર ખૂબ જ ભાગ્યશાળી બની જવાનો...એનું જીવન તો સાર્થક થઈ જાયું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે દુનિયાની બધી રમતો રમી લેજો પણ કદી કોઈની લાગણી સાથે ન રમતા, કારણ કે આ એ પાપ છે જેને હું કોઈ દિવસ માફ નહીં કરું... શરીર જળથી પવિત્ર બને છે, મન સત્યના આચરણથી, બુદ્ધિ જ્ઞાનથી અને આત્મા ધર્મથી શુદ્ધ બને. ભગવાનને પ્રાર્થના કરી હોય તો એટલું જરૂર કહેવાનું કે પ્રભુ સુખ આપે તો એટલું જ આપજો કે અભિમાન ન આવી જાય. અને દુઃખ આપો તો એટલું જ આપજો કે તારા પરથી વિશ્વાસ ઊઠી ન જાય..પરિવર્તન એ બ્રહ્માંડનો નિયમ છે. ત્વરિતમાં તમે કરોડપતિ અથવા ગરીબ હોઈ શકો છો... એટલું હંમેશાં

યાદ રાખવું કે જે બન્યું સારા માટે થયું, જે થઈ ગયું છે તે સારા માટે થઈ રહ્યું છે. જે બનશે તે સારા માટે પણ થશે...અહીં મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે પ્રેમ સહિષ્ણુ અને નિઃસ્વાર્થ હોવો જોઈએ. જેની ગતિ અને મતિ અર્જુન જેવી છે તેનો રથ આજે પણ કૃષ્ણ જ ચલાવે છે. હા, અપેક્ષાઓ બહુ નહિ રાખવાની જેટલી અપેક્ષાઓ ઓછી એટલી શાંતિ વધુ મળશે. હૃદયને ન અનુભવેલ શીતળતા સાંપડશે. જો ઈશ્વર પર પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા જન્મે તો દરેક વાતમાં સુખ, શાંતિનો ચોકકસ અનુભવ થશે એમાં બેમત નથી. નથી કીધું મેં કૃષ્ણને કે મારી મુશ્કેલી મોટી છે. કહ્યું મેં મુશ્કેલીને કહે કે મારો કૃષ્ણ તારાથી મોટો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો કહે છે કે કોઈ પણ વાતનો ધમંડ ન કરો કોઈને પણ કંઈ આપીને, શું ખબર તમે આપી રહ્યા છો કે પાછલા જન્મની ચૂકવણી કરી રહ્યા છો... મોરપિચ્છ જોઈને આસપાસમાં મોર જ છે એવું શા માટે માની લેવું ? શક્ય છે શ્રીકૃષ્ણ પણ હોય...હૃદય તો રામ જેવું પવિત્ર રાખવું પણ વિચારો તો ભગવાન કૃષ્ણ જેવા રાખવા, કેમકે જીવનમાં યુદ્ધ દરેક પગલે રહેવાનું જ છે. પ્રેમથી મોટો આકાર અને કાનાથી મોટો કલાકાર દુનિયામાં કોઈ નહીં મળે. અર્જુન કૃષ્ણને પૂછે છે કૃષ્ણ કહે છે કે હું તારા જીવનના કાળ ને હરવા આવ્યો હતો એટલે મારો વર્ણ શ્યામ છે...રાધા પૂછે છે ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે કે તમારા રૂપનું માન રહે માટે હું શ્યામ વર્ણ... જુઓ, ભગવાનના હૃદયની વિશાળતા... શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ૧૮ અધ્યાય છે, ૭૨૦ શ્લોક છે, જ્યારે પણ તમો કોઈ દ્વિધા કે મુશ્કેલીમાં હોવ તો શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા વાંચી લો, કારણ કે તેમાં લખવામાં આવેલ દરેક શ્લોક તમને સાચો માર્ગ બતાવવામાં સહાયક થાય છે. જીવનનો સાચો માર્ગ પસંદ કરવામાં મદદ મળે છે. આ ગ્રંથ આપણને જીવનમાં ખરાબ પરિસ્થિતિમાંથી કેવી રીતે નીકળવું જોઈએ તેનું જ્ઞાન આપે છે. જે લોકો ચિંતામાં, તણાવમાં રહે છે તેમણે આ પવિત્ર ગ્રંથને જરૂર વાંચવો જોઈએ.. સફળતાનાં દ્વાર પણ ખૂલી જશે.. જીવનની ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં ગીતાજ્ઞાનથી તમે ક્યારેય નિરાશ નહીં થાવ, તમે જ નહીં, કોઈને પણ નિરાશ નહીં થવા દો... તમારા રોમ રોમમાં નવું જોમ પેદા કરવાની શક્તિ આ અદ્ભુત ગ્રંથ પાસે છે એમાં બેમત નથી...

પ્લોટ નં. ૮૫૨,  
સેક્ટર-૮, ગાંધીનગર.



### મીડિયાની સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવવું

- ગુજરાત પહોંચ્યું ગામડે ગામડે...
- ગુજરાત વચ્ચું લોકહેથે...

### કારણ ?

- સામયિકની લોકાભિમુખ નીતિ,
- સરકારનું નહિ, સાડા છ કરોડ ગુજરાતીઓનું પાક્ષિક...

### જેમાં,

- નવી દિશા, નવી કલમ, નવા વિચાર,
- અધિકૃત માહિતી અને સતત સત્ય સમાચાર...

### પરિણામ ?

- લોકોનો અદમ્ય ઉત્સાહ,
- વાચકોનો અસરકારક પ્રતિભાવ,
- વિવેચકોનો ઉમદા અભિપ્રાય...

### અને ફેલાવામાં અગ્રહરોળ ?

- ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિધ્ધ થતાં સામયિકોમાં અગ્રેસર ફેલાવો...!
- સમસ્યા અને સંવેદનાની વાતો...
- જન કલ્યાણની યોજનાની વાતો...
- લોકોની અપેક્ષાઓ અને સરકારના નિર્ણયોની વાતો...
- કાર્યસિદ્ધિઓ અને અપનવી અનેક વાતો.

ગુજરાત પાક્ષિકની PDF  
www.gujaratinformation.gujarat.gov.in  
લીંક પરથી ડાઉનલોડ કરી શકાશે.

### ગુજરાત પાક્ષિક કાર્યાલય

માહિતી નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય,  
બ્લોક નં. ૧૯/૧, ડો. જીવરાજ મહેતા ભવન,  
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૦.

ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૫૪૪૧૨

ફેક્સ : ૦૭૯-૨૩૨૫૪૪૧૫

ઈ-મેઈલ : gujaratmagazine@gmail.com

વેબસાઈટ : www.gujaratinformation.gujarat.gov.in



### ● લવાજમ ●

કોઈપણ કોમ્પ્યુટરઈઝ પોસ્ટ  
ઓફિસમાં અથવા જિલ્લા માહિતી  
કચેરીઓ ખાતે ભરી શકાશે

છેલ્લામાં છેલ્લી વાત  
લઈને આવે છે  
આપના સુધી...

ઘટનાઓની વણઝાર  
વચ્ચે નિયમિત પહોંચે છે  
આપના સુધી...

સત્ય અને નિષ્ઠાના  
માર્ગે કર્તવ્ય નિભાવે છે  
આપના સુધી...

વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત

₹ ૫૦.૦૦

ગુજરાત પાક્ષિક પ્રતિ પખવાડિયે લઈને આવે છે લોકકલ્યાણની  
વાત, લોકોને ઉપયોગી જાણકારીની વાત, સરકારી યોજનાઓની  
વાત અને ગુજરાતના વણથંભ્યા વિકાસની વાત



## હસમુખ શાહ અને 'દીઠું મેં'...

- વસંત ગઢવી

હસમુખ શાહ ગયા ડિસેમ્બર મહિનામાં જ આપણી વચ્ચેથી ગયા. એક પૂરી ન શકાય તેવી ખોટ તેમના જવાથી ગુજરાતને પડી તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આઈ. પી.સી.એલ. જેવી ગંજાવર સંસ્થાના એ ચેરમેન હતા. તદ્દન વિભિન્ન વ્યક્તિત્વ ધરાવતા પ્રધાનમંત્રીઓ-મોરારજી દેસાઈ, ઈન્દિરા ગાંધી તથા ચૌધરી ચરણસિંહના સચિવ તરીકેનું કામ તેમણે કર્યું હતું. ભારતીય રાજકારણના સતત બદલાતા સમયગાળાને તેમણે નજીકથી જોયો હતો. આ સિવાય પણ અનેક કંપનીઓની સ્થાપના તેમજ વિકાસમાં તેમનું મહત્વનું યોગદાન હતું. દર્શક ઈતિહાસનિધિનો વિકાસ હસમુખભાઈને આભારી છે. આ બધું હોવા છતાં તેઓ એક સંપૂર્ણ વિવેકી તથા સૌજન્યશીલ વ્યક્તિ હતા. તેમના કર્મથી તેઓ એક બ્યુરોક્રેટ હોવાના કારણે તેમની જાહેરમાં દેખાવાની બાબત પ્રમાણમાં ઓછી હોય છે. આથી તેમની ભાતીગળ જીવનયાત્રા બાબતમાં સામાન્યતઃ લોકોની જાણકારી ઓછી હોય તે સમજી શકાય તેવી બાબત છે. અનેક લોકો તેમના કાર્યથી પૂરા પરિચિત ન હોય તે સ્વાભાવિક પણ છે, પરંતુ હસમુખભાઈનું જીવન તથા યોગદાન એવા હતાં કે તેની નોંધ લેવાય તથા તેમના વિશેની જાણકારી વિસ્તરે તેમાં આપણી પણ શોભા છે. એક બ્યુરોક્રેટ પાસેથી સમાજ તથા સરકારની અપેક્ષાઓ તો ઘણી હોય છે. પરંતુ અપેક્ષાઓ સામે ખરા ઉતારે તેવા વિરલા ઓછા હોય છે. આવા લોકો સમાજની સ્મૃતિમાં લાંબા કાળ સુધી રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે આઝાદી મળ્યા બાદ નવી રચાયેલી ભારત સરકાર સામેના અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલમાં એચ. એમ. પટેલ સાહેબનું હીર ઝળકી ઊઠ્યું હતું. એચ. એમ. પટેલ જેવા ભારતવાસી ગુજરાતી મૂળ તો એક બ્યુરોક્રેટ જ હતા. ઈંગ્લેન્ડની તે સમયની પ્રતિષ્ઠિત ગણાતી ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ(ICS)ના તેઓ એક પ્રતિનિધિ હતા. તેઓએ દેશના વિભાજન અને ત્યારબાદ નવા રાષ્ટ્રના નવનિર્માણમાં કઠી વિસ્મૃત ન થાય તેવું યોગદાન આપેલું છે. આવી વ્યક્તિઓ પૈકીના એક એટલે લલિતચંદ્ર દલાલ પણ એક કર્મઠ અધિકારી હતા. જેમણે ગુજરાત રાજ્યના નિર્માણ તથા વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. હજુ ગઈકાલ સુધી આપણી વચ્ચે હતા તેવા અનિલભાઈ શાહની સ્મૃતિ પણ આ સંદર્ભમાં થાય છે. અનિલભાઈ શાહની સૂઝ તેમજ દૃષ્ટિને કારણે સરકારની

યોજનાઓમાં વ્યાપક જનભાગીદારીના વિચારને સ્થાન મળ્યું. તેની સફળતા પણ સૌને જોવા મળી. આવાં ઊજળાં નામોની યાદીમાં હસમુખ શાહનું નામ નિઃસંકોચ ઉમેરી શકાય તેવું છે. અનેક પ્રકારનું યોગદાન અને તે પણ અનેક ક્ષેત્રોમાં કરીને હસમુખભાઈ પોતાનું જીવન દીપાવી ગયા. સત્તાનાં વિવિધ સ્થાનોમાં રહીને દિલમાં નિર્ભેળ માનવતાની જ્યોત સદાકાળ જીવંત તેમજ જવલંત રાખવી એ નાની સૂની વાત નથી. હસમુખ શાહની સ્મૃતિ આપણામાંથી અનેક લોકોને દીર્ઘકાળ સુધી રહ્યા કરશે. અસામાન્ય સ્થિતિને જીવનમાં પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ હસમુખભાઈએ જીવનમાંથી સામાન્યતાને વિલીન થવા દીધી નથી. ભૂમિગત વાસ્તવિકતાઓ સાથેનું જોડાણ એ તેમના જીવન-કાર્યનો ધ્રુવ સંદેશ છે. હાંસિયામાં રહેલા બજાણા ગામમાંથી તેઓ વિશ્વસ્તરે વિકસ્યા છે. પોતાના જીવનનાં મહત્વનાં પહેલાં બાર વર્ષ હસમુખભાઈએ બજાણામાં ગાળ્યાં હતાં. કચ્છના નાના રણની ધારે આવેલું બજાણા એક નાનું રજવાડી ગામ ગણાય છે. ભૌગોલિક રીતે તેનો સમાવેશ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં થાય છે. બજાણાથી નજીકનું મહત્વનું સ્થળ પાટડી છે.

રાજ્ય સરકાર કે કેન્દ્ર સરકારની કચેરીઓમાં વિવિધ સ્વરૂપની કામગીરી કરનારા અનેક અધિકારીઓ હોય છે. દરેકને પોતાના સેવાકાળ દરમિયાન અનેક પ્રકારના અનુભવ પણ થયા કરે છે. અનુભવ જે તે સમયે કોઈને વ્યક્તિગત દૃષ્ટિથી સારા કે નબળા લાગ્યા હોય તેમ બનવાજોગ છે,



પરંતુ ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ એ દરેક ઘટના કે અનુભવનું એક આગવું મૂલ્ય હોય છે. પ્રજાના વિશાળ સમુદાયને સંબંધિત આ ઘટનાઓ હોય છે તેથી તેનું મૂલ્ય સવિશેષ છે. હસમુખભાઈએ પોતાના સ્વાનુભવોને આલેખતું એક પુસ્તક લખ્યું છે. અમદાવાદના રંગદ્વાર પ્રકાશને “દીઠું મેં...” એવા શીર્ષકથી ૨૦૧૩માં તેને પ્રકાશિત કરેલું છે. ઘણાં લોકો આ પુસ્તક બાબતમાં જાણે છે. સારી એવી પ્રસિદ્ધિ આ પુસ્તકને મળેલી છે. હસમુખભાઈનાં સંસ્મરણો વિશાળ તેમજ વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. તેથી ઘણાં રોચક છે. બજાણાની તવારીખ તો માણવી ગમે તેવી છે જ. ઉપરાંત દિલ્હી દરબારનાં તેમનાં સંસ્મરણો તત્કાલીન સ્થિતિને વિશેષ રીતે સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે. ગુજરાતી ભાષા સાથેનો સંપર્ક ઘણાં વર્ષો સુધી ઓછો થઈ જવા છતાં ભાષા પરની તેમની પક્કડ પ્રભાવી લાગે છે. નિરાંડબર વ્યક્તિત્વની પણ સહજ છાપ તેમની કથા વાંચનારના મનમાં સહજ રીતે ઊભી થાય છે. આજે પણ જ્યાં વિકાસની ઉણપ કે સવલતોની અછત દેખાતી હોય તેવાં બજાણા અને લખતર જેવાં સ્થળોએ લગભગ પોણી સદી પહેલાં તેમનું બાળપણ વીત્યું. નજર સામે જોયેલી તેમજ અનુભવેલી આ કઠિન પરિસ્થિતિ પણ તેમના ઘડતરમાં તથા આત્મવિશ્વાસ પ્રગટાવવામાં મહત્ત્વની બની રહી.

સામાન્ય રીતે જે કામગીરી કરવાની તક મોટાભાગે ઈન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સર્વિસ(IAS)ના અધિકારીઓને મળતી હોય છે તેવી તક હસમુખભાઈને મળી. જે પદ કે પ્રતિષ્ઠા તેમને મળ્યાં તે તેમણે દીપાવી જાણ્યાં. માનવતાપૂર્ણ અભિગમ તથા વ્યવહારુ અભિગમથી તેમણે સત્વરે નિર્ણય કરવાની પ્રક્રિયાને વેગ આપ્યો. આઈ.પી.સી.એલ. જેવી મોટી સંસ્થાના અધ્યક્ષ તરીકે કામકાજના સ્વસ્થ તથા પારદર્શક ધોરણો સ્થાપીને તેને તેમણે અમલમાં મૂક્યા. છતાં કોઈ પણ બાબતમાં વાત કરતાં સહેજ પણ આપવડાઈ કે કતીપણાનો ભાવ તેમને મળનારને ક્યારે પણ લાગ્યો નથી.

હસમુખભાઈનાં બજાણાનાં સંસ્મરણો વાગોળીએ ત્યારે ફરી એ વાતની સ્મૃતિ થાય છે કે ખેડૂતો મહા-મહેનતે બે છેડા ભેગા કરી શકતા હતા. દેવામાં તો ડૂબેલા હોય જ. વરસાદ પણ મનમોજીલો. પીવાનું મીઠું પાણી થોડો સમય રહે. પછી રણકાંઠાના કારણે તેમાં ખારાશ ભળતાં પાણી ભાભરું થઈ જાય. આકરા તાપમાન તથા ટાંચાં સાધનોની મદદથી જે મળે તેમાં ખેડૂતો સંતોષ માને. આ સ્થિતિમાંથી આજે પણ આપણે બહાર નીકળ્યા છીએ ખરા ! તેવો મનમાં સહેજે વિચાર આવે. સ્થિતિમાં સુધારો અવશ્ય થયો છે,

પરંતુ હજુ પણ ખેતી પોષણક્ષમ ન બનવાના કારણે અનેક ધરતીપુત્રો ધરતીથી વિખૂટા થઈ રહ્યા છે. જે મળ્યું તેનાથી સંતોષ માનવાની એક સ્વસ્થ મનોદશા તે સમયે હતી તે પણ આપણામાંથી દૂર થતી જાય છે. વિકાસની ભૂખ હોવી તે જરૂરી છે, પરંતુ સંતોષની મૂઠી ગુમાવવા જેવી નથી.

હસમુખભાઈએ જોયેલું ગામડાનું ચિત્ર એ આપણી ગંગા-જમના સંસ્કૃતિના એક ઊજળા ઉદાહરણ જેવું છે. ગામડામાં કોમ-કોમ વચ્ચેનો હુંફાળો ભાઈચારો એ આપણી સહજ સમજ તથા જીવન જીવવાની રીત હતી. ગામમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ ખરી, પરંતુ બધા સુમેળથી રહે. રાજવી જે ધર્મ કે કોમના હોય તે જ કોમના રાજ્યના અધિકારીઓને રાખવા તેવી સહેજ પણ વૃત્તિ નહિ. તાજિયા કે મહાવીર સ્વામીના જન્મ-દિવસનો ઓચ્છવ સૌ સાથે મળીને જ ઊજવે તેવી પ્રથા હતી. ઓચ્છવ તો સૌ કોમને જોડે તેમ ઊજવાય. સૌને તેનો પ્રસાદ તથા પ્રસન્નતા સરખાં ભાગે મળે. લેખક કહે છે તેમ

**હસમુખભાઈએ જોયેલું ગામડાનું ચિત્ર એ આપણી ગંગા-જમના સંસ્કૃતિના એક ઊજળા ઉદાહરણ જેવું છે. ગામડામાં કોમ-કોમ વચ્ચેનો હુંફાળો ભાઈચારો એ આપણી સહજ સમજ તથા જીવન જીવવાની રીત હતી**

બજાણાની રોનક જે ૧૯૪૭ સુધી હતી તે પણ પછીથી કમશ: ઓછી થઈ. હસમુખભાઈ કહે છે : “ગુજરાતના ઈતિહાસની ફૂટનોટમાં પણ અમારા આ બજાણાને સ્થાન નથી”.

તે સમયમાં રાજવીઓ કે નવાબોને ત્યાં થતાં લગ્નોમાં કેવા રમૂજ પ્રસંગો થતા તેનો આંખે દેખ્યો અહેવાલ હસમુખભાઈએ ટાંક્યો છે. જૂનાગઢના નવાબને ત્યાં લગ્નપ્રસંગ હતો. નવાબને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગ હોય તો તેમાં શાહી ઠઠારો હોય તે સ્વાભાવિક છે.

મહેમાનો પણ મોટી સંખ્યામાં આવાં લગ્નો માણવા ઊમટી પડે તે સમજી શકાય તેવી વાત છે. હસમુખભાઈના પિતાશ્રી તેમજ બજાણાના અગ્રણી હમાદખાન બાપુ બજાણા રાજવીના પ્રતિનિધિ તરીકે લગ્નમાં જૂનાગઢ ગયા. નવાબને ત્યાં શાકાહારી તેમજ માંસાહારી ખોરાક લેનારા માટે બે અલગ રસોડાંની વ્યવસ્થા હતી. જો કે, હમાદખાને હસમુખભાઈના પિતા સાથે શાકાહારી રસોડે જમવાનું ગોઠવ્યું હતું. ભોજન લેવા બેઠા ત્યારે એક નાની વાટકીમાં શ્રીખંડ પીરસવામાં આવ્યો. શ્રીખંડનું પ્રમાણ જોઈ હમાદખાનને નવાઈ લાગી. આટલા ઓછા શ્રીખંડમાં પેટ શે ભરાય ! રસોઈનું કામ સંભાળતા મેનેજરને બોલાવ્યો. મેનેજરને કહે: “તારો આ શ્રીખંડ ખાઈ શકાય એટલો તો છે જ નહિ. આથી તેને આંખમાં આંજી દે. આંખમાં ટાઢક થશે અને આ વાટકી આડી નહિ આવે !” શરમાઈને મેનેજરે મોટા વાટકામાં શ્રીખંડ આપ્યો જે હમાદખાન બાપુ ત્રણ વાટકા ભરીને ઝાપટી ગયા ! તે સમયે ગામડાંનાં બાળકો જે રમતો રમતાં હતાં તે રમતો શરીરને કસે તેમજ બિનખર્ચાળ હોય તેવી હતી.

મોઈ-દાંડિયાની શેરીની રમત રમીને લેખક દિલ્હી દરબારની રમતોમાં અણનમ રહ્યા તે આશ્ચર્ય થાય તેવી ઘટના છે.

હસમુખભાઈની કારકિદીની શરૂઆત આમ તો જૂનાગઢની બહાઉદીન કોલેજના લેક્ચરર તરીકે થઈ. એ ગાળો ટૂંકો રહ્યો હસમુખભાઈએ “કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી” પ્રોજેક્ટમાં જોડાવા માટે કોલેજ છોડવાનો કપરો નિર્ણય કર્યો. ગાંધીજીના જીવનને સંબંધિત સાહિત્ય તરફનું ખેંચાણ એ આ નિર્ણય લેવામાં મહત્વનું કારણ બન્યું. છ વર્ષ તેમણે ત્યાં કામ કર્યું. હસમુખભાઈના વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં આ રીતે ગાંધી સાહિત્યના અધ્યયને મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હશે તેમ માની શકાય. તેમના વ્યક્તિત્વમાં રહેલા સાદગી તથા નિષ્ઠાના ગુણોનું મૂળ પણ અહીં શોધી શકાય. અહીં જ તેમને પાંડુરંગ દેશપાંડે તથા પ્રોફેસર કે. સ્વામીનાથન જેવી વિદ્વાન વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરવાનો મોકો મળ્યો. ત્યાર બાદના તબક્કામાં વાડીલાલ ડગલીએ મોરારજીભાઈ સાથે જોડાવા માટે ભલામણ કરી. મોરારજી ત્યારે સત્તામાં ન હતા તો પણ તેમને મળ્યા બાદ હસમુખભાઈએ તેમના સચિવ તરીકે જવાનું સ્વીકાર્યું. મોરારજીભાઈ સાથેના આ જોડાણથી તેમને સમાજનાં વિવિધ ક્ષેત્રો તથા રાજકીય બાબતોને સમજવાની તક મળી. મોરારજીભાઈ નાણામંત્રી રહ્યા તે સમયે પણ તેમની સાથે રહીને ભારતના સમગ્ર અર્થતંત્રને નજીકથી મૂલવવાની તક તેમને મળી.

મોરારજી સાથે તેઓ ન હતા ત્યારે હસમુખભાઈ કોઈ સરકારી કામકાજ માટે માર્ચ-૧૯૭૭માં દિલ્હીમાં હતા. સામાન્ય નિયમ એવો કે દિલ્હી જાય ત્યારે બની શકે તો મોરારજીભાઈને પણ મળે. આ પ્રથા પ્રમાણે ૨૪ માર્ચ-૧૯૭૭ના દિવસે તેઓ મોરારજીભાઈના દિલ્હીના નિવાસસ્થાને ગયા. જનતા પાર્ટીની મોટી રેલીમાં ભાગ લઈ મોરારજી ઘેર પાછા આવ્યા હતા. આ દિવસે જ મોરારજીભાઈ જનતા પાર્ટીના નવા ચૂંટાયેલા સાંસદોના નેતા નિયુક્ત થયા હતા. આથી તેમનો દેશના પ્રધાનમંત્રી થવાનો રસ્તો સાફ હતો. મોરારજીભાઈએ ખાસ કશા આવેશ સિવાય હસમુખભાઈને કહ્યું : “સારું થયું, તમે આવ્યા.” બાદમાં કશુંક લખી લેવા માટે તેમણે હસમુખભાઈને સૂચના આપી. ત્યારબાદ મોરારજીએ પોતાના ખિસ્સામાંથી કેટલીક ચબરખીઓ કાઢી અને જોઈ. ટેબલ પરના એક નાનકડા પેડમાં તેઓ કશુંક લખવા લાગ્યા. એક નાની યાદી મોરારજીભાઈએ કાળજીપૂર્વક વિચારતા જઈને તૈયાર કરી. મોરારજીભાઈની યાદી મુજબ હસમુખભાઈએ લખેલાં નામો એ નવી કેન્દ્ર સરકારના મંત્રીઓની હતી ! આ પીઠ પુરુષ સારા-નરસાનો

ભેદ પારખી નામ નક્કી કરતા હતા. તે હસમુખભાઈ જોઈ શક્યા હતા. નામો લખાયા પછી મોરારજીભાઈ સોગંધવિધિનો સમય પણ સૂચવીને રાષ્ટ્રપતિશ્રીના કાર્યાલય સાથે સંકલન કરી લેવા હસમુખભાઈને સૂચનાઓ આપી. આ પછી મોરારજી સૂઈ ગયા ! મોરારજીભાઈની એક જુદી જ છાપ હસમુખભાઈના પુસ્તકમાંથી મળે છે. મોરારજીભાઈએ પોતાની બચતનું ટ્રસ્ટ કરેલું. બાપદાદાના સમયથી એક ઘર હતું તે ભાઈઓની સંમતિ લઈને ગામની શાળા ચલાવવા માટે ભેટ આપી દીધું હતું. ટ્રસ્ટની નાની એવી વ્યાજની રકમમાંથી પણ જરૂરિયાતમંદોને સહાય આપી દેવાની ઉતાવળમાં મોરારજીભાઈ રહેતા હતા. કોઈ એક જરૂરિયાતમંદ વિદ્યાર્થીએ મોરારજીભાઈના ફેમિલી ટ્રસ્ટમાંથી અભ્યાસ આગળ વધારવા માટે સ્કોલરશિપની માગણી કરી હતી. એક બ્યુરોક્રેટની પદ્ધતિ પ્રમાણે હસમુખભાઈએ પુરાવા તરીકે માગણી કરનાર વિદ્યાર્થીની માર્કશીટ મંગાવવા સૂચન કર્યું. મોરારજીભાઈએ ‘વિશ્વાસથી વહાણ ચાલે’ તેવી

**મોરારજી ત્યારે સત્તામાં ન હતા તો પણ તેમને મળ્યા બાદ હસમુખભાઈએ તેમના સચિવ તરીકે જવાનું સ્વીકાર્યું. મોરારજીભાઈ સાથેના આ જોડાણથી તેમને સમાજનાં વિવિધ ક્ષેત્રો તથા રાજકીય બાબતોને સમજવાની તક મળી**

કહેવત ટાંકીને આવી નાની રકમ સત્વરે ચૂકવી આપવાનો મત વ્યક્ત કર્યો. અંતે તેમજ કરવામાં આવ્યું. મોરારજીભાઈ કુદરતી ઉપચારોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા તે બાબત જાણીતી છે. તેઓ પ્રધાનમંત્રી હતા ત્યારે એક ભાઈનો પત્ર તેમને મળ્યો. પાકિસ્તાનના સિંધ પ્રદેશના હેંદરાબાદ શહેરથી એ પત્ર આવ્યો હતો. પત્ર લખનારે લખ્યું હતું કે તેની બહેનને કેન્સર થયું છે. દવાઓ આપીને ઘણી સારવાર કરી પરંતુ ફાયદો થયો નથી. આથી તેમણે આ બાબતમાં કોઈ

સલાહ આપવા કે ઉપાય સૂચવવા મોરારજીભાઈને વિનંતી કરી. મોરારજીભાઈએ પત્ર વાંચીને પત્ર લખનાર ભાઈ સાથે ટેલિફોન પર વાત કરાવવા પોતાના કાર્યાલયમાં સૂચના આપી. પત્રની વિગતો પરથી સંપર્ક થયો પણ ખરો. મોરારજીભાઈએ શાંતિથી દર્દીની તકલીફો તથા હાલની તેની સ્થિતિની વિગતો



જાણી. સલાહ પણ આપી કે દર્દીને માત્ર ખાટી ન હોય તેવી દ્રાક્ષ ખોરાકમાં આપવી. જેટલી દ્રાક્ષ ખાઈ શકે તેટલી આપવી. એ જ ભાઈનો થોડા દિવસ પછી પત્ર આવ્યો કે મોરારજીભાઈએ સૂચવેલી દવા શરૂ કરે તે પહેલાં જ દર્દી બહેનનું અવસાન થયું હતું. પત્ર લખનાર ભાઈ આભારવશ હતા કે પ્રધાનમંત્રી તરીકેની વ્યસ્તતામાંથી પણ સમય કાઢીને મોરારજીભાઈએ એક અજાણ્યા દર્દીની સારવાર માટે આટલો સમય કાઢ્યો. જો કે, આવા કોઈ કામની પ્રસિદ્ધિ ન આપવી તેવી પ્રધાનમંત્રીશ્રીની સ્થાયી સૂચના હતી તેમ પણ હસમુખભાઈએ નોંધ કરી છે. પોતાની સારી બાબતોની પણ પ્રસિદ્ધિ માટે કોઈ ખાસ ખેવના રાખવી તે મોરારજીના વ્યક્તિત્વમાં ન હતું. હસમુખભાઈનો જે માનવતાવાદી તથા સંવેદનશીલ અભિગમ હતો તેનું વાસ્તવિક પગલાંઓમાં પરિવર્તન તેઓ કરી શક્યા. હસમુખભાઈની નિષ્ઠા ઉપરાંત મોરારજીભાઈનો ઉદાર અભિગમ તેના મહત્વના કારણ તરીકે જોવા મળે છે.

વડાપ્રધાનના કાર્યાલયમાં એક વરિષ્ઠ અને સુવિખ્યાત અધિકારી વી. શંકર વિષે હસમુખભાઈએ લખેલી વાતો વાંચતાં સાનંદાશ્ચર્ય થાય. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે પણ વી. શંકરે ઘણી સારી કામગીરી કરી હતી તે બાબત જાણીતી છે. વી. શંકર ફાઈલોના નિકાલમાં નિર્ણાયત્મક તથા ઝડપી હતા. સવારે પાંચથી સાત વચ્ચે લગભગ બધી ફાઈલો ધ્યાનથી જુએ. નોંધ કરે. ત્યારબાદ સ્ટેનોગ્રાફરને બોલાવી ડિક્ટેશન આપે. તેમનું કામ આ રીતે સવારમાં જ પૂરું થાય. ત્યાર બાદ દિવસભર મિટિંગોમાં વ્યસ્ત રહે તેમજ નિર્ણાયત્મક માર્ગદર્શન આપે. વી. શંકર મુશાયરાઓમાં પણ જોવા મળે. મિલ્ટનના 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ'ની પંક્તિઓનો છૂટથી મુખપાઠ કરે. આ પ્રકારના બહુમુખી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા લોકો કોઈ પણ માળખામાં મૂડીસ્વરૂપ હોય છે.

ઈન્દિરાજી વડાપ્રધાન થયા પછી તેમની સાથે તેઓ શરૂઆતમાં જોડાયેલા રહ્યા. કેટલાક નેતાઓને એ બાબત ખૂંચતી હતી. આથી હસમુખભાઈને બીજી જગ્યા એ નિમણૂક આપવામાં આવી. પ્રધાનમંત્રીની ઓફિસ છોડતાં પહેલાં હસમુખભાઈ ઈન્દિરાજીને મળવા ગયા. આ સમયે ઈન્દિરાજીમાં રહેલા GRACE અને ઔદાર્ય હસમુખભાઈએ સ્પષ્ટ રીતે જોયાં. હસમુખભાઈને તેઓ કહે છે: “તમે વડાપ્રધાનના કાર્યાલયમાંથી જાઓ તેવું હું ઈચ્છતી ન હતી પરંતુ...” વાક્ય અધૂરું રહ્યું. દેશના તે સમયનાં સૌથી શક્તિશાળી રાજદ્વારી મહિલા એવું સૌજન્ય ન પણ દાખવે તો તેમાં કશી અસામાન્ય બાબત લાગે નહિ, પરંતુ ઈન્દિરાજી તેથી પણ એક પગલું આગળ ગયાં. જે વિભાગમાં હસમુખભાઈની નિમણૂક થઈ તે વિભાગના મંત્રીશ્રી સી. એમ. સ્ટિફનને ઈન્દિરાજીએ કહ્યું કે હસમુખભાઈ PMO

છોડે છે તેનું કારણ તેમની સામેની કોઈ નારાજગી નથી. ઈન્દિરાજીના એક અલગ વ્યક્તિત્વની અહીં ઝાંખી થાય છે. હસમુખભાઈની તો તેમના કાર્યક્ષમ યોગદાનને કારણે ઊભી થયેલી એક અલગ પ્રતિભા અહીં જોવા મળે જ છે પરંતુ ઈન્દિરા ગાંધીના વ્યક્તિત્વની પણ ઊજળી બાજુનું અહીં દર્શન થાય છે. હસમુખભાઈના પુત્રના લગ્ન પ્રસંગે પ્રધાનમંત્રી ઈન્દિરા ગાંધીને વ્યક્તિગત રીતે મળીને આમંત્રણ દેવાનું તેમને ઉચિત ન લાગ્યું. કંકોતરી પોસ્ટમાં મોકલી આપી. બરાબર લગ્નના સમયે જ ઈન્દિરાજીનો સ્નેહસભર પત્ર તેમને મળ્યો. નવદંપતિને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. પ્રધાનમંત્રી આંધ્રપ્રદેશમાં ચૂંટણી પ્રચારમાં વ્યસ્ત હતાં. ત્યાંથી જ તેમણે આ પત્ર લખ્યો હતો. હસમુખભાઈના કુટુંબીજનોને આશ્ચર્ય થાય છે.

આઈ.પી.સી.એલ.ના ચેરમેન તરીકે ૫૦૦૦ એકર જેટલી ખેડૂતોની જમીન સંપાદન કરવાની થતી હતી. હસમુખભાઈના માનવીય અભિગમમાં એ દૃષ્ટિ હતી કે ખેડૂતોને નુકસાનકારક હોય તેવી કોઈ ફોર્મ્યુલાથી જમીન સંપાદન થવું જોઈએ નહિ. આથી તેમણે વ્યવહારુ છતાં ઉદાર ફોર્મ્યુલા અપનાવીને એ કાર્ય કર્યું. જેમનાં મૂળ હવે ધરતી સાથે રહેવાના નથી તેનાં હિતોનું રક્ષણ થવું જોઈએ એ તેમનું જાત સાથેનું કમિટમેન્ટ હતું. આથી તેમાં બ્યુરોક્રેટિક એપ્રોચ ન હતો. ખેડૂતોની વ્યથા સમજવાની તેમની શક્તિ હતી તે જ રીતે મધર ટેરેસાની ગરીબોની સેવાના કામનું હસમુખભાઈને મન ઘણું મહત્ત્વ હતું. તેમનાં માતૃશ્રીએ પોતાના મરણ બાદ જે કંઈ બચત હતી તે મધર ટેરેસાનાં સેવાકાર્યોમાં વાપરવા માટે સૂચવ્યું હતું.

હસમુખભાઈનું જીવન એ આજે પણ અનેક લોકો માટે પ્રેરણા પૂરી પાડી શકે તેવું છે. હસમુખભાઈ શાહના આ પુસ્તકનું પણ એક આગવું દસ્તાવેજી મૂલ્ય છે. આપણા તત્કાલીન રાજકિય પુરુષોના વ્યક્તિત્વની પ્રમાણમાં ઓછી જાણીતી હોય તેવી બાબતો અહીં જાણવા તેમજ સમજવા મળે છે. આ પ્રકારનાં દસ્તાવેજી લખાણો ઓછાં થાય છે. જે થયાં છે તેમાંથી પણ કેટલાંક લખાણોની વિશ્વસનીયતા પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ શંકાસ્પદ જણાય છે. હસમુખભાઈનાં લખાણોમાં કોઈ એંગલ સિવાય હેતુલક્ષિતા જળવાઈ રહી છે. તે આ પુસ્તકના મૂલ્યમાં ઘણી મોટી વૃદ્ધિ કરે છે. જે વ્યક્તિચિત્રો તેમણે આપ્યાં છે તે પણ વાંચવા ખૂબ ગમે તેવાં છે. હસમુખભાઈ ગયા તેનો રંજ અવશ્ય થાય તેવો છે. એટલો સધિયારો રહે છે કે તેમના આ દસ્તાવેજી પુસ્તકથી આપણી વચ્ચે લાંબાકાળ સુધી જીવંત રહેવાના છે.

૧૧૫/૨, સેક્ટર-૨-એ,  
ગાંધીનગર.  
મો : ૯૯૭૮૪૦૬૧૩૦

## સદ્વિચાર નિત્ય કીજીએ... (સાખી-રાગ)

- કાકડિયા મનસુખ વી.

જીવનમાં પરમાર્થ માર્ગે ચાલવું સહેલું નથી. નિષ્ઠાથી પુરુષાર્થ કરે ત્યારે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ કેળવાય છે. પરમતત્ત્વને જાણવા પરમપુરુષ કે સદ્ગુરુ સંતની જરૂર પડે છે. જેમ કે, ચંદનનાં વૃક્ષોની આસપાસનાં વૃક્ષોમાં ચંદનની સુવાસ બેસતાં ચંદનના ભાવે એ કાષ્ટ વેચાય છે. સામાન્ય વૃક્ષોનું મહત્ત્વ કે મૂલ અનેકઘણું વધી જાય છે. બાજુમાં વાંસ કે એરંડો ઊભો હોય અરે! ચંદનના વૃક્ષ સાથે ઘસાતો હોય તો પણ એમાં સુવાસ બેસતી નથી. એવી જ રીતે લોખંડ(લોહ) ને જ્યારે પારસ અડે છે ત્યારે કંચન બને છે. સોનું બની જાય છે, પણ કાટ લાગી ગયો હોય તો પારસ અડવા છતાં સોનું બનતું નથી. સમાજમાં એવા ઘણા માણસો છે કે જેને સંત મળ્યા છતાં સુધરતા નથી. સંસ્કારી બનતા નથી. અવગુણો ત્યાગતા નથી.

માણસજાત પોતાના મોક્ષ(મુક્તિ) માટે અનેક આધ્યાત્મિક કર્મકાંડ કપરામાં કપરાં સ્વીકારીને ધર્મવાન બની મુક્તિ માટે બધુ જ કરવા તૈયાર થશે. સૌ એવું ઈચ્છે છે કે ઉત્તમ ભૂમિમાં જન્મ મળે. સાથે સાથે સારું ને સંસ્કારી કુટુંબ મળે. સંગ સારો મળે અને સંતનું શરણું મળે. સત્સંગ મળે એ પણ આત્મજ્ઞાનનો. આ માટે અનેક માર્ગો છે. યુક્તિઓ છે. સાચાને સમર્થ સદ્ગુરુ જો મળી જાય તો આ જીવનો આ જન્મમાં જ બેડો પાર થઈ જાય. જીવન સફળ બની જાય, જીવનો ઉદ્ધાર સહેજે થઈ જાય. સંતો-મહાત્માઓએ આ અસાર સંસાર તરી જવાના અનેક ઉપાયો બતાવ્યા છે. એમણે બતાવેલા રસ્તે ચાલે તો વહેલી તકે બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કરી પ્રભુના પરમપદને પામી શકે છે. હિન્દુ ધર્મમાં અનેક સંપ્રદાયો છે, જેમાં જેને ઠીક લાગે એ અપનાવીને આ ભવસાગર તરી જાય છે. આ ભૂમંડળ પર અનેક સંતો આવ્યા અને પોતાની સુવાસ મૂકીને હરિના દેશમાં પ્રયાણ કરી ગયા છે.

આ પવિત્ર ભૂમિમાં કંઈક યોગીઓ, ઋષિઓ, સંતો, સિદ્ધો, ભક્તો, મુનિઓ, તપસ્વીઓ અને ભક્તકવિઓ થઈ ગયા. આ બધાએ જીવના ઉદ્ધાર માટે જ્ઞાનબોધ, ઉચ્ચ કોટિની પરમાર્થ વાણી, એમાં ઉપદેશ, આદેશ, ચેતવણી,

છપ્પા, ચોપાઈ, સાખી, દોહા, મહિના, નજ્જાન કકકા, પ્રભાતિયા, ધોળ, ગરબી, ભજન, ઝિલણિયા, કીર્તન, દોહા, બારખડી, વાર, અવળવાણી, આરાધી ભજનો, આખ્યાન, ચાબખા, લાવણી, તિથિ, અંગ, અને આગમવાણી વગેરે આધ્યાત્મિકતાના દરેક યોગ, ભક્તિ, કર્મ અને યોગક્રિયા-ક્રિયા યોગને આવરી લઈને આ સંસારના લોકોને વાણી રૂપે પીરસ્યું છે. જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિને ઉપદેશાત્મક, ગૂઢ રહસ્યો સાથે યેનકેન પ્રકારેણ ભજનરૂપે આપ્યું છે. એમની વાણીમાં શરીર દર્શન, પિંડથી લઈને તે બ્રહ્માંડ સુધીની સર્જન-વિસર્જન ઐશ્વર્ય દર્શાવ્યું છે. યોગના અનેક વિભાગો જેવા કે હઠ, વાણીસુરતા, શિવ, લય, નાદબ્રહ્મ, ધ્યાન, તારક, રાજ, તંત્ર, અષ્ટાંગયોગ, ભક્તિ, કર્મ, મંત્ર, તાંત્રિક, શક્તિ વગેરે સાધનાના માર્ગો પદવાણીમાં કહ્યા છે. એમનાથી કોઈ પણ વસ્તુ અજાણી હોતી નથી. જડ-ચેતન, જીવપ્રાણીમાત્રની જીવનશૈલી સચરાચરરૂપે વ્યાપક એમની સુરતા હોય છે. પોતે નખશિખ ચૈતન્યબ્રહ્મથી ભરેલાં હોય છે.

સંસારી જીવન પછી કોઈ પણ જ્ઞાતિ-જાતિમાં જન્મ હોય તો પણ આત્મસ્વરૂપને પૂર્ણતાથી પામેલા હોય છે. માનવશરીર પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું છે. આ શરીરમાં આધ્યાત્મિકતાને લગતાં ગુણો, અવયવો, ખૂબીઓ ભરેલાં છે. ત્રણ ગુણ એની પર ગુણાતીત, પચીસ પ્રકૃતિ, નવદ્વાર-દશમ પર મૂળ પુરુષ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, અષ્ટાંગયોગ, ઈડા-પિંગલા ને સરસ્વતી નાડી જ્ઞાન, સુષુમ્ણાની વાટે જઈ મૂળધારથી લઈને સહસ્રદળ કમળનાં સાત ચક્રોની સફર, નાદબ્રહ્મ, રણુકાર-ઝણુકાર, પાંચ મુખ્ય વાયુ, સપ્તધાતુ, સપ્ત પાતાળા, રિદ્ધિસિદ્ધિ, નવનિધિ વગેરે આંતરિક આધ્યાત્મિક રચના આ પિંડમાં સંતોએ પોતાની વાણી પદ-ભજન-કીર્તન દ્વારા બતાવી મોટો પરમાર્થ કર્યો છે.

સમાજમાં, પરિવારમાં સાત્ત્વિકતા જાળવવા, સૌ હળીમળીને રહે, સાથે બેસી ભજન-કીર્તન, હરિગુણજ્ઞાન કરે, ધર્મવાન બને અને પોતાના આત્માનું (જીવપાણાનું) કલ્યાણ કરે એવી વાણીની સરળ સમજાય એવી લોકભાષામાં

અનેક પાસાંને આવરી લેતી પરાવાણી જનસમાજને આપી છે. સદ્ભાવ, સરળતા, સહિષ્ણુતા, સંતોષ, સદ્ગુણો, શાંતિ, સેવા વગેરે વિશે અદ્ભુત રચનાઓ કરીને આ સમાજના લોકોને, માનવમાંથી મહામાનવ બનવાનો સંદેશો પોતાના વાણીપદમાં વ્યક્ત કર્યો છે. આવા મહાન સમર્થ સત્યનું આચરણ કરવાવાળા, જનહિતેચ્છુ, પરમાર્થવાદી, કલ્યાણકારી, પરોપકારી અને વિશ્વફલક પર જેમની મહાન સંત તરીકે ગણના થાય છે. ગાંધીજીએ એમના એક પદને વિશ્વમાં ગુંજતું કર્યું અને પોતાનું જીવન એ મુજબ ગોઠવ્યું એવા ભક્તકવિ પ્રીતમદાસના સાખી રાગના ‘અંગપદ’ની અહીં વાત કરવી છે. પટારા ભરીને એમણે સાહિત્યની રચના કરી છે. જેની ગણના જે તે થઈ ગયેલા ભક્ત કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ગાંધીજીએ “હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને”ને આશ્રમ ભજનાવલીમાં સ્થાન આપ્યું છે.

લગભગ બસો વર્ષ પહેલાં ચંદન સરીખા, પારસ સરીખા સમર્થ સંત થઈ ગયા. પોતે પ્રજ્ઞાયક્ષુ હતા. (અંધ) છતાં જ્યારે વાણીનું સર્જન સહજતાથી થતું ત્યારે એક સાથે પાંચથી છ લહિયાઓને જુદા જુદા રાગનાં પદો લખાવતા. એમની મેઘાશક્તિ(યાદશક્તિ) અદ્ભુત હતી. કોને ક્યા રાગનું પદ લખાવે છે એ મુજબ યથાર્થમાં પદનું સર્જન થતું. સાહિત્યજગતમાં અને ભક્ત કવિમાં એમની ઉત્તમ પ્રકારની ખ્યાતિ ગણાય છે. એટલે તો સૌએ એમને “ગુજરાતના સૂરદાસ” તરીકેનું બિરુદ આપ્યું છે. મધ્યકાલીન યુગમાં થઈ ગયેલા હોવા છતાં એમની સુવાસ અખંડ રહીને ચોતરફ એટલે કે ઘરેઘરે ફેલાયેલી છે. એમના પદો લોકહેયામાં વસીને આનંદથી સૌને ડોલાવતાં. એમ કહેવાય છે કે ભક્ત સૂરદાસનાં પદોની એમની પર વધારે અસર છે. ભક્ત શિરોમણિ-પરાવાણીના સીધા સર્જન પ્રીતમદાસ પર જ્યદેવ-ગીત ગોવિંદ રચયિતા, નરસિંહ મહેતા, મીરાં, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને વૈષ્ણવ પુષ્ટિમાર્ગના અષ્ટછાપ કવિઓની ઝલક જોવા મળે છે. દયારામની ગરબી, ધીરાની કાફી, ભોજા ભગતના ચાબખા, મીરાંનાં કૃષ્ણભક્તિનાં પદો વગેરે ઉત્તમ કોટિનાં છે છતાં! પદલાલિત્ય, શાંતિ અને શૃંગાર રસની ભક્તિભાવથી ભરપૂર છાયા સૌ પર પાડે છે. આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન અને પ્રેમભક્તિનું રસબળ સચોટ જળવાયેલું છે. એમનાં પદો સીધી અસર કરે એવાં

છે. વૈરાગના ઘરમાં પ્રવેશાવીને આગળ ઉપર પ્રેમલક્ષણાની ભક્તિમાં નિષ્કામ ભાવે પ્રવેશ કરાવે છે. લોકોનાં હૈયામાં ભક્ત પ્રીતમદાસને બદલે શ્રી પ્રીતમ સ્વામી તરીકે સ્થાન મેળવ્યું છે. ‘અમારા પ્રીતમ સ્વામી’ તરીકે.

શ્રી પ્રીતમદાસનો જન્મ બાવળા ગામે થયેલો. પહેલાં ગામેગામ સાધુ-સંન્યાસીની જમાતો આવતી. રામાનંદી સાધુઓ ભજન, કીર્તન અને સત્સંગની ગોઠવણી ગામને પાદરે ઉતારો કરીને, રાવટી, બાંધીને કરતી. બાળપ્રીતમ નાનપણથી જ અંધ હતા છતાં ! પરાપૂર્વમાં સંસ્કારને હિસાબે પ્રભુભક્તિમાં મસ્ત રહેતા. આ સાધુની જમાતમાં પોતે જતા અને નિજાનંદ મેળવતા. નાની ઉંમરમાં ભક્તિનાં પદોની રચના કરીને શેરીમાં ગાતા. આંતરિક ખીલવણી દિનપ્રતિદિન થતી જતી હતી. એમાં રામાનંદી સાધુના સમર્થ મહંત શ્રી ભાઈદાસજીનું શરણું મળ્યું. એમની પાસેથી પ્રીતમદાસે આત્મબોધ ગ્રહણ કર્યો.

**આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન અને પ્રેમભક્તિનું રસબળ સચોટ જળવાયેલું છે. એમનાં પદો સીધી અસર કરે એવાં છે. વૈરાગના ઘરમાં પ્રવેશાવીને આગળ ઉપર પ્રેમલક્ષણાની ભક્તિમાં નિષ્કામ ભાવે પ્રવેશ કરાવે છે**

જેમ સોનામાં સુંગધ ભળે એમ આત્મઉન્નતિ ખૂબ જ થઈ. જ્યારે પ્રીતમદાસ સાતથી તે નવ વર્ષની ઉંમરમાં હતા ત્યારે પિતા પ્રતાપસિંહ અને માતા જેકુંવરબાને ગુમાવ્યાં. એકબાજુ પોતે પ્રજ્ઞાયક્ષુ અને માતપિતાની છત્રછાયા ગુમાવી. નોધારા થવાથી તેઓ જમાત સાથે ગામોગામ ફરતા. ફરતાં-ફરતાં તેઓ સંદેસરમાં પોતાની કીર્તનમંડળી લઈને આવેલા. સૌના આગ્રહને વશ થઈને તેઓ ત્યાં જ રોકાઈ ગયા.

આ ગામ પ્રીતમસ્વામીના સંદેસર તરીકે ઓળખાયું ને સદાને માટે અહીં વાસ કર્યો. કુંજવિહારીલાલજીનું મંદિર ગણાય છે. ત્યાં એક જમાતના લોકો સુંદર સ્વરૂપ પ્રભુનું મૂકી ગયેલા. તીર્થભ્રમણ કરીને વળતાં આ સ્વરૂપ અમારી સાથે લઈ જઈશું. પછીથી આગળના સ્વરૂપ સાથે આ સ્વરૂપની પૂજા-સેવા-અર્ચના વગેરે થવા લાગી. સૌને આ સ્વરૂપ ખૂબ જ ગમી ગયું. સમય જતાં જમાતનો સંઘ પાછો ફર્યો અને પોતાની પ્રભુની મૂર્તિ પાછી માંગી. પણ આપી નહિ. તમારે લઈ જવી હોય તો જાતે મૂકેલી મૂર્તિ જાત જ લઈ લો. એ પછી એમ કહેવાય છે કે એ સ્વરૂપ એમનાથી લઈ જઈ શકાયું નહિ. ઘણાં પ્રયત્ન કર્યા છતાં ! સ્વરૂપ ખસ્યું નહિ કે ઉખડ્યું નહિ એથી જમાતના લોકો એને છોડીને ચાલ્યા ગયા. પાછળથી આ સ્વરૂપ જાણી જોઈને રોકાયું એથી એનું નામ ‘જાનરાય’ પાડ્યું. સરકારી વહિવટી ચોપડે સ્થાવર-જંગમ મિલકત-આવક વગેરે જાનરાય ભગવાનના નામે જ ચાલે છે.

આવા તો અનેક દિવ્ય પ્રસંગો એમના જીવનના છે. વિશેષ જાણવા માટે સંદેસર જવું પડે. એમના વિશે ખૂબ લખાયું છે. એમનાં પદોનું રસદર્શન પણ અનેક કવિઓએ કરાવ્યું છે.

સંદેસરગામને પ્રીતમદાસના બહુ મહાન અને અખૂટ, અજોડ આશીર્વાદ મળેલા છે. આજ સુધી દુષ્કાળનો અનુભવ થયો નથી કે આ ગામના લોકો પીડા કે દુઃખી થયા હોય એવું બન્યું નથી. મહાન આશીર્વાચન તો અમરબોલ છે. “કાળ, કાતરા અને કષ્ટ ક્યારેય અનુભવાશે નહિ અને પડશે પણ નહિ. ત્યાંના લોકો પ્રીતમસ્વામી પર તો ઓળઘોળ થઈ જાય છે. શ્રીપ્રીતમ સ્વામીનો જનસમુદાયનો પ્રત્યક્ષ હાજર છે. સગુણ સ્વરૂપે બિરાજમાન છે એવો પ્રભાવ છે. બસો વર્ષે પણ સૌનો ભાવપ્રેમ અનેક ઘણો જીવતોજાગતો છે. તેઓ રામાનંદી સાધુના મહંતથી બોધ લીધેલો હોવાથી રામ અને કૃષ્ણનો સરખો પ્રભાવ વૈષ્ણવને છાજે એવી એમની કૃષ્ણચરિત્રની, લીલા પ્રસંગોની, લાડલાલિત્યની, ગુણગાનની, શૃંગારરસની અને ગોપીભાવની પરાકાષ્ટાનાં પદોની નિજાનંદની ભરપૂર ઝલક મળે છે.”

પરાવાણીની અંગ સાખી પદમાં દરેક ભક્તિતત્ત્વનું નિરૂપણ કરી આ જીવને સમજાવી ધર્મને મારગે ચડાવીને આત્મજ્ઞાન સહિત અનુભવજ્ઞાન કરાવી સચોટ સમજ આપી છે.

સાધક કોઈ જગ્યાએ અટક્યા વગર સાધનાના મારગે આગળ વધી શકે છે. માણસમાત્ર વિચારશીલ છે. મનમાં ઉદ્ભવતા અગણિત વિચારોમાંથી કોઈક ચાર કે પાંચ વિચારો વર્તમાનમાં અમલમાં મૂકે છે. બાકીના કલ્પનાના હાંસિયામાં ધકેલાઈ જાય છે. પ્રથમ પ્રીતમદાસ વિચારના અંગમાં કહે છે કે :

“સદ્વિચાર નિત્ય કીજાએ, મૂકી મન અહંકાર,  
પ્રીતમ ચિત્ત વિચારીએ, કો હું કો સંસાર.”

આ જીવને સત્ય વિચારવાનું કહે છે. અહીં જૂઠાણું ચાલતું નથી. સદ્ કહેતાં શુભ, સંસ્કારી, હિતકારી, પરોપકારી અને પરમાર્થી વિચાર દરરોજ કરવાનું કહે છે. એ પણ ક્યારે થાય ? જ્યારે મનમાંથી ગુમાન છોડી દેવાય ત્યારે બને. અભિમાનથી લેનાર ક્યારેય સફળ થતો નથી. ભક્તિમાં આગળ વધી શકતો નથી. મન તો આધુપાદું થાય પણ ચિત્તમાં ચોંટી ગયેલું ક્યારેય વિસરાતું નથી. જે ચિત્ત વિચારે છે એ સચોટપણે પરિણામ લાવે છે. આ સંસારમાં હું છું કે સંસાર મારામાં છે એ વિચારવું પડે. જો શુદ્ધ વિચાર આવી

જાય તો બધી જ સમસ્યાનું સમાધાન થઈ જાય.

“વિચાર વિના જે જે કરે, તે સૌ સાધન ફોક;  
કહે પ્રીતમ સુખ નહિ મળે, યહ લોક પરલોક.”

વિચાર્યા વગર પગલું ભરતાં પોતાને ભાગે સહન કરવાનું કે દુઃખી થવાનું જ આવે છે. વિચાર્યા વિના ભક્તિ કે યોગ કરવાથી, સાધન જે મંત્રો છે એ ખોટા પડે છે. એમાં સુખ કે સફળતા મળતી નથી. વગર વિચારે સાધન કરવાથી આ લોક કે પરલોક(સ્વર્ગમાં) સુખ મળતું નથી.

“ભક્તિ વિચારથી ઊપજે, ભક્તિથી ઊપજે જ્ઞાન;  
જ્ઞાન થકી હુંતું ટળે, પ્રીતમ પ્રેમ નિધાન.”

સારા કે સદ્વિચારો ભક્તિથી ઊપજે છે. એ વિચારોથી મૂળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્મજ્ઞાન થતાં હુંપણું, કર્તાપિણું જાય છે. અભિમાન નાશ પામે છે. પ્રભુભક્તિમાં અગાધ શક્તિ પડેલી છે. જે બ્રહ્મઅગ્નિનું કામ કરે છે. શુદ્ધ વિચારથી જ હૈયામાં સાત્ત્વિકભાવ પ્રગટે છે. પ્રેમધર્મ, પ્રેમબળ, પ્રેમભક્તિ, પ્રેમાનંદ પ્રગટે છે. પ્રીતમદાસ કહે છે કે શુદ્ધ વિચારથી જ પ્રેમનો ભંડાર અને પ્રભુનો આધાર, છત્રછાયા સાધકને મળે છે.

આ જીવ પર જે જોખમ છે,  
ભય છે, બીક છે એ ટળે  
છે. આવા સાધકને મૃત્યુ તો  
મહામૃત્યુમાં ફેરવાઈ જઈને  
અમૃત સમાન બની જાય  
છે. હજારો વર્ષો સુધી એની  
સુવાસ અકબંધ રહે છે

“જન્મમરણ જોખમ ટળે, મૃત્યુ અમૃત હોય;  
પ્રીતમ સાર વિચાર હૈ, કરી શકે જો કોઈ.”

વિચારો પર સૌથી મોટો આધાર છે.

સાત્ત્વિક વિચારોથી જન્મવું ને મરવું જે ચક્કર છે. એમાંથી છૂટી શકાય છે. આ જીવ પર જે જોખમ છે, ભય છે, બીક છે એ ટળે છે. આવા સાધકને મૃત્યુ તો મહામૃત્યુમાં ફેરવાઈ જઈને અમૃત સમાન બની જાય છે. હજારો વર્ષો સુધી એની સુવાસ અકબંધ રહે છે. શરીર તો માટીમાં મળી જાય છે. પણ એમની અમરવાણી બોલ અમૃત બનીને સૌના જીવનને ભક્તિરસમય બનાવીને હરિના દેશમાં અંતે વાસ કરાવે છે. પ્રીતમદાસ કહે છે કે હે! જીવ તું સારનો સાર વિચારી જો તો એનું પરિણામ શુભ આવશે. અમૃત સમાન પછીથી લાગશે. જો કોઈ અમૃત સરીખો વિચાર કરે પોતાના હૈયામાં લાવે તો સે'જે તરી જવાય.

વિચારના અંગમાં અંતમાં કહે છે કે જેટલા તમારા વિચારો શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક એટલા તમે સાધનાના માર્ગમાં ઝડપથી આગળ વધી શકો છો. અવનવાં ઐશ્વર્યનાં રહસ્યો પોતાની સામે ખૂલ્યાં પડે છે. પછી સાધકનો ભાવ કેવો બને છે. એની જોવાની દૃષ્ટિ કેવી થઈ જાય છે. પોતે શું બની

જાય છે એ જણાશે.

“વિશ્વ આતમ બ્રહ્મ હૈ, સબ ઘટ કરે પ્રકાશ;  
પ્રીતમ તત્ત્વ વિચાર તે, ભાસ્યો બ્રહ્મવિલાસ.”

અમૃતને પીધા પછી શું બીજા નાશવંત પદાર્થોનું સેવન ગમશે? ભક્તિની પરાકાષ્ઠાઓ પહોંચ્યા પછી સાધકને આખું વિશ્વ આત્મસ્વરૂપે, બ્રહ્મસ્વરૂપે લાગશે. સ્વયં બ્રહ્મત્વને વરીને અહંતાથી અળગો થયેલો છે. એ બ્રહ્મરૂપે થયા પછી જીવપ્રાણીમાત્રમાં, જડચેતનમાં, સચરાચરમાં બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મ જ છે એવી દૃષ્ટિ ખૂલી જશે. અને આવા બ્રહ્મપુરુષ જ બધાના હૈયામાં બ્રહ્મપ્રકાશ, બ્રહ્મજ્યોત પ્રગટાવી શકે છે. સાધકના બ્રહ્મવિચારોની દુનિયા કંઈક ઓર જ હોય છે. ત્યાં આત્માનંદ, અખંડાનંદ, પ્રેમાનંદ અને નિજાનંદ સિવાય બીજું કશું જ હોતું નથી. બ્રહ્મમય થતાં સઘળે અને બ્રહ્મનો જ વિલાસ દેખાશે. ચરિત્રો બ્રહ્મનાં જ અનુભવાશે. આ જગતમાં, વિશ્વમાં એકની જ જુદા જુદા સ્વરૂપે લીલા છે. બીજું કંઈ જ નથી. ઈ નો ઈ જ ખેલી રહ્યો છે.

“દેવી માયા ગુણમયી, કિયો ત્રિગુણ વિસ્તાર,”

કહે પ્રીતમ માયા વડે, રચ્યો સકલ સંસાર.”

માયાનું કારસ્તાન અદ્ભુત છે. ઈશ્વરીય માયામાં સૌ કોઈ ફસાયેલા છે. આ જીવને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ સમજવા માયા દેતી નથી. જો માયા સમજાય ને જિતાય તો આ જન્મમરણના ચક્કરમાંથી હેમખેમ બહાર નીકળાય. જેમ તલવાર અને તલવારની ધાર જુદાં નથી એમ ઈશ્વર અને એની શક્તિ જુદાં નથી. આ માયા ત્રણગુણ વાળી છે. જેમાંથી મોટા તપસ્વીઓ પણ નીકળી શકતા નથી. તમોગુણ, રજોગુણ અને સત્ત્વગુણ આ ત્રિગુણી માયા થકી જ વિશ્વનો વિસ્તાર છે. સૌ કોઈ આમાં જ ખદબદે છે. આમાંથી બહાર નીકળવા કોઈક તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સદ્ગુરુની સહાય મળે તો માયાના ચક્કરમાંથી છૂટી શકાય છે. એક ગુણમાંથી બીજામાં, બીજામાંથી ત્રીજામાં આ જીવ ફર્યા કરે છે. ત્રણ ગુણ પર ગુણાતીત અવસ્થા જો પ્રાપ્ત થાય તો માયાનું બંધન છૂટી જાય છે. જ્યાં પણ જાઓ ત્યાં માયા જ આગળ આવે છે. બીજું કંઈ પણ દેખાતું નથી. સચરાચર માયાની લપેટમાં જ રમણ કરે છે. એટલે સુખ-દુઃખ, હાંસલ-ખોટ, સારું-નરસું, નાનું-મોટું, યશ-અપજશ અને જાતિપાતિ ને કુળના

સંસ્કારો માયામિશ્રિત થઈને સ્વાર્થ સધાવે છે. અવગુણોની ખાણ વધારે છે. સાચું સૂઝવા દેતું નથી. માયાનાં બંધન તો આપબળે તોડી શકાતાં નથી.

“ઉંબરતરુ માયા રહી, ફલ બ્રહ્માંડ અપાર;  
કહે પ્રીતમ તામેં પડે, જંતુ કરે વિહાર.”

સંતની નજરથી કંઈ પણ બારું નથી. એમની બ્રહ્મદૃષ્ટિ સઘળો તાગ મેળવી લે છે. ઉંબરાનું વૃક્ષ વડ જેવું હોય છે પણ એની અદ્ભુતતા એવી છે કે બીજાં વૃક્ષોને ડાળી પર ફૂલ આવે એ પછી ફૂલમાંથી ફળ ઉત્પન્ન થાય. જ્યારે ઉંબરાના વૃક્ષે ડાળે ડાળે અને થડ પર વિના ફૂલે સીધાં ફળ લાગે છે. ઈશ્વરે એની રચના કંઈક જુદી રીતે વિચિત્ર કરી છે. અગણિત ફળ લાગેલાં હોય છે. આ ફળ સોપારીથી પણ મોટાં હોય છે. આ ફળને તોડી એમાં નજર કરતાં અનેક સૂક્ષ્મ તંતુ હોય છે. આ તંતુ પર ગણી શકાય નહિ એટલાં અતિ સૂક્ષ્મ જંતુ હોય છે, જેનો પાર પામી શકાતો નથી. ઉંબરાના ફળને ક્યાંય પણ છેદ કે કાણું હોતું નથી છતાં એક આગવી અદ્ભુત સૃષ્ટિ અંદર જોવા મળે છે. આવી જ માયા છે. એનું રૂપ ઓળખવું ખૂબ જ અઘરું છે. એમ કહેવાય છે કે જેમ વૃક્ષ પર ફળ છે એમ આ આકાશમાં, ગગનમાં, અગણિત બ્રહ્માંડો છે એની સૃષ્ટિ પણ આગવી છે. જે સંતોના અનુભવથી ઓળખી કે માણી શકાય છે. આવાં અગણિત બ્રહ્માંડોની રચના

કેવી અલૌકિક હશે? જ્યાં આપણી કલ્પના કામ આપી શકે નહિ. ફક્ત વિશ્વાસથી જ માની લેવાય. ઉંબરાના વૃક્ષના ફળને જોઈને સત્ય માની શકાય. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની અવનવી બ્રહ્માંડની દુનિયા છે. એનો અનુભવ કે દર્શન સામાન્ય જીવો(જંતુઓ) કરી શકતા નથી. જ્યારે સંતોનો ત્યાં આટોફેરો અનુભવ સાથે હોય છે.

“માયા તિમિર સહેજે ટળે, ને પ્રગટે બ્રહ્મપ્રકાશ;  
કહે પ્રીતમ તત્ત્વ સાંખ્યાં, ઊગરે તે અવિનાશ.”

સંતો પરમ હિતકારી છે. આ જીવ માટે કેટલું બધું કરી છૂટે છે. માયના ચક્કરમાંથી બચવા કે નીકળવાનો ઉપાય સચોટ યુક્તિ સાથે બતાવે છે. જો જીવ એનું કહ્યું માને તો સે'જે આત્મનું કલ્યાણ કરી શકે છે. માયારૂપી, જે અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર છે (તિમિર) તે ટળતાં જ ભીતરમાં બ્રહ્મ પ્રકાશ થાય છે. મૂળજ્ઞાનનો ઉગાવો થાય છે. ચૈતન્ય બ્રહ્મની જ્યોત અંતરમાં પ્રગટે છે. પરમકૃપાળુ ને સમર્થ સદ્ગુરુની મહેર



થતાં આ બધુ જ સુગમ બને છે. તત્ત્વ એટલે કે વાસ્તવિક રૂપ એનો સાર કે રહસ્ય ખૂલે છે. તત્ત્વ સાંખ્યમાં પચીસ તત્ત્વોમાંનું -પંચમહાભૂત, પંચવિષયો, દશઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને પ્રકૃતિ-પુરુષનું પરમજ્ઞાન સાધકને આ જ માયાનો પડદો હટી જતાં રહસ્યો, ખૂબીઓ, ગુણધર્મો સાથે થાય છે. પછીથી તત્ત્વવેત્તા કે જે તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે ગણાય છે. મૂળ સત્ય જે ખરું તત્ત્વ છે એને પામી તત્ત્વમસિ - તે તું જ છે એવું બ્રહ્મનું પ્રતિપાદ કરે છે. તત્ત્વપદે રહીને પરમાર્થ કાર્યો કરી જનહિતાર્થ પોતાનું જીવન ગાળે છે. યથાર્થરૂપે બ્રહ્મ જે પરમાત્મા સ્વરૂપ છે એનું સત્સંગથી મૂળજ્ઞાન આપે છે અને શરણે આવેલાનો ઉદ્ધાર કરી માયાના ચક્કરમાંથી હેમખેમ છોડાવે છે. માયાના બંધનમાંથી ઉગારી અવિનાશ કહેતાં બ્રહ્મપદમાં સ્થાન અપાવે છે. માયામાંથી જે બચી જાય એ અવિનાશ પદને પામે છે. ઐશ્વર્યને પામી માયામાંથી મુક્ત થાય છે.

“કામી સુણે ન હરિકથા, નહિ હરિજનનું હેત,  
કહે પ્રીતમ કામી તણી, ખાલી કાયા ખેત.”

પ્રીતમદાસે કામના અંગમાં ખૂબ જ વિસ્તારથી સાખી પદમાં કહ્યું છે. કામી માણસ કોઈનું પણ સાંભળતો નથી. અને એને પ્રભુનાં ચરિત્રોની કથા, ભક્તગાથા, આધ્યાત્મિક પ્રવચનો, સંતમિલન કે સંતવાણી ગમતાં નથી. કામી પુરુષ માટે અનેક દાખલા આપી ખરી હકીકત સમજાવી છે. એને ભગવાનના ભક્તો સાથે આડવેર હોય છે. એને એ વેવલાપણું, ગાંડપણ ભર્યું કે પાગલપણું કહે છે. જન્મ ધર્યો ખરો, પણ માનવદેહનો હેતુ નવ જાણ્યો. જન્મીને ખાધુંપીધું મોજ કરી અને મૃત્યુને રોગ ભોગથી નોતર્યું. માનવદેહ વ્યર્થ ગુમાવ્યો, જેણે જન્મ આપ્યો છે એને સ્વાર્થ માનવ ભૂલી ગયો. કૂતરાં, ભૂંડની જેમ મરી ગયા. અંતે કામી પોતાના ઊભા કરેલા અવગુણરૂપી અગ્નિમાં રીબાઈ રીબાઈને મરણ પામે છે. કામીને અનેક પ્રકારની હલકી યોનિના જીવ કહ્યાં છે.

“ત્રિયા ચમક લોગ પુરુષ હૈ, પામર પશુ સમાન;  
કહે પ્રીતમ કહો કોટિ વિધિ, કામી ધરે નહિ કાન.”

કામી પુરુષને પ્રીતમદાસે પશુ સમાન, કૂતરા સમાન બીજાં ઘણાં વિશેષણોથી એને નવાજ્યો છે. ખુલ્લો પાડ્યો છે, છતાં! સુધરતો નથી. વધારે ને વધારે કામનાઓમાં ફસાતો જાય છે. સૌથી નબળી બાજુ ત્રિયા છે. (સ્ત્રી) જેના મોહપાશમાં બંધાયા પછી મૃત્યુપર્યંત બચાતું નથી. સ્ત્રી છે એ લોહચુંબક છે

ને પુરુષ લોહ એટલે કે લોખંડ છે. અજ્ઞાનરૂપી, કામનારૂપી એટલો બધો કાટ લાગી જાય છે કે એ તો વધારે ને વધારે એના મોહમાં લપેટાતો જાય છે. જેમ લોહચુંબક આપોઆપ લોહને ખેંચે છે અને એટલું બધું સજજડ ચોટી જાય છે કે ઉખાડતાં પણ ઉખાડતું નથી. જુદું પડતું નથી એવી દશા એક કામીની હોય છે. એને કરોડો ઉપાય, યુક્તિ કે રીત બતાવો તો પણ શિખામણ કાને ધરતો નથી. અનેક પ્રકારની ઊગરવા માટે વિધિ બતાવવા છતાં એમાંથી છૂટી શકતો નથી. અવગુણોની ખાણ હોય છે. એથી અધોગતિ પામીને મનુષ્ય જન્મને પશુ જેમ વેડફી નાંખે છે. પશુના મોતે મરે છે.

“કામ નેત્ર મુખ ક્રોધ કો, રુદે લોભ કર વાસ;  
કહે પ્રીતમ તીનો મિલી, કરે જીવ કો નાશ.”

કામી માટે પ્રીતમદાસ કહે છે કે : કામીની આંખમાં કામના આવીને વસે છે. એની આંખમાં કામનાનું કાજળ આંજેલું હોય છે. દરેક સ્ત્રીમાં એને વ્યભિચારી ભાવ પ્રગટ થાય છે. માનમર્યાદા જેવું લગીરે હોતું નથી. પછી શરમ તો આડી ક્યાં આવે? કામી છે એટલે ક્રોધી છે. ક્રોધમાં ન કરવાનાં કામો કરે છે. દયા જેવું કશું જ દિલમાં હોતું નથી. તદ્ઉપરાંત લોભી છે. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સામેની વ્યક્તિને પાયમાલ કરી દે. અરે! જે પીવાનો વારો આવે છતાં! પોતે એના મોતનો મલાજો પાળ્યા વગર પોતાનો સ્વાર્થ હાંસલ કરે છે. લોભી હોય એટલે અનેક દુર્ગુણો રહેવાના.

સાચું તો એનું જ કર્મ લાગે છે. બીજાનું કર્મ ખોટું લાગે છે. કામ, ક્રોધ અને જ્યાં લોભ વસે એનું પશુની જેમ કૂતરાં, બિલાડાં, ભૂંડ જેવું મૃત્યુ થાય છે. પોતે પોતાના જ હાથે મોતની ખાઈ ખોદીને એમાં પડી ને અપમૃત્યુને વરે છે. અપજશનો તો એના ખાતાવહીમાં હિસાબ ભરપૂર હોય છે. ચોપડો આખો અનીતિથી ચિતરાયેલો હોય છે. ત્રણ અવગુણ જેનામાં મુખ્ય હોય એ સજજન, સાધુ કે સંતની શિખામણ ક્યારેય માનતો નથી, પોતાનો અહં છોડતો નથી.

“જોગ સમાધિ જે કરે, સાધે આઠે અંગ;  
પ્રીતમ પ્રવૃત્તિ તજે, પ્રગટે પૂરણ રંગ.”

જેનો મહાપુરુષ સાથે જોગ થઈ જાય, લાગ મળી જાય કે સુખદ સંજોગ ઊભો થાય એ જીવનું જીવપણું ટળી જાય છે. એને કાળક્રમે શિવત્વ પ્રદાન થાય છે. યોગ થવો, મિલાપ થવો વગેરે શુભ સંકેતો છે. ભવસાગર તરી જવાનો જોગ

ભિન્નો થયો છે. એ તક ઝડપી લે એ જીવનો બેડો પાર થઈ જાય છે. અહીં જોગ સમાધિનું પ્રીતમદાસ કહે છે. જ્યારે આઠે સાધન સિદ્ધ કરે ત્યારે સહજ સમાધિનો જોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જેને અષ્ટાંગ યોગ, આઠ સાધન અંતર તણા કહે છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને અંતે સમાધિ. આઠે અંગે પૂરેપૂરું જે સાંગોપાંગ યોગ સાધે ત્યારે સહજ સમાધિ સે'જે થાય છે. શરીરનાં અષ્ટાંગો, શરીરના આઠે અંગો, જેના વડે દંડવત્ પ્રભચરણોમાં વંદન કરી શકાય. બે હાથ, બે પગ, બે ઢીંચણ એ મળી છ થયા. પછી છાતી, કપાળ-મસ્તક. એમ આઠ અંગ થયા. યમનાં બાર લક્ષણો છે. મુખ્ય પાંચ છે. કોઈ પણને શરીરથી, વાણીથી અને મનથી માનસિક પીડા પહોંચાડવી, વગર કારણે તકલીફ આપવી. ખોટું આળ નાખી શારીરિક ક્ષતિ પહોંચાડવી એ હિંસા છે. કોઈ પણ સારી કે નબળી ક્ષણોમાં ધીરજ ધરીને જેમ છે એમ કંઈ પણ છુપાવવું નહિ. સાચેસાચું જણાવી દેવું.

ગમે તે પરિસ્થિતિ આવે છતાં! સત્ય બોલવું, સાચું બોલવું એ સત્ય છે. કોઈ પણ પ્રકારની ચોરી ન કરવી. બીજાનું ધન કે દોલત પચાવી પાડવાની મનમાં કલ્પના કે સંકલ્પ ન કરવો એ અસ્તેય છે. વેદધર્મ કે શાસ્ત્રોએ બતાવેલા નિયમો યથાર્થરૂપે પાળવા, એ મુજબ વર્તવું. જીવન એ પ્રમાણે ગોઠવવું અને ખૂબ જ સખત રીતે કડક આચરણ કરવું એ બ્રહ્મચર્ય છે. કોઈ પણ વસ્તુ કે પદાર્થમાં આસક્ત થયા વગર ધન કે માલમત્તાનો સંગ્રહ કે લોભ કર્યા વગર ઈશ્વર ભરોસે જે વર્તમાનમાં ચાલે છે. કોઈનું અણહક્કનું સ્વીકારતો નથી કે અંગીકાર કરતો નથી તે અપરિગ્રહી છે. પત્ની કે નોકર-ચાકર પર આધાર રાખતો નથી. એ પણ અપરિગ્રહી છે.

ધર્મના કે ગૃહસ્થી જીવનના જે વેદધર્મ મુજબ નિયમ હોય એ બરાબર પાળે એની ખરી રીત જાણીને વ્રત, પ્રતિજ્ઞા પાળે એ મુજબ જીવનની રે'ણીકે'ણી પાળે એ નિયમ છે. જ્યારે પણ પ્રભુ ભજન કરવાનું હોય ત્યારે પોતાના આસનની જગા નક્કી હોવી જોઈએ. ચોક્કસ હોવી જોઈએ. જે આસન ઉપર બેસવાનું હોય એ પણ ચોક્કસ અને યોગ્ય જગ્યાએ હોવું જોઈએ એ પછી ભલેને ઊનનું, ઝાડની છાલનું, દર્ભ (એક પ્રકારનું ઘાસ)નું કે મૃગચર્મ હોય. આસન જો બરાબર હોય તો મનની ચિત્તની સ્થિરતાં સહજમાં આવે છે. નાભિ સુધી આપણો શ્વાસ પહોંચતો નથી. પેટ સુધી જ અટકીને

ઉપર પાછો નાસિકામાં આવે છે. શરીર ટટ્ટાર રાખી મન સ્થિર કરી આસન જમાવીને શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ મધ્યમ રીતે લેવાથી પ્રાણ પાતળો ને સૂક્ષ્મ બને છે. જમણું અને ડાબું નસકોરું છે એની મધ્યમાં સુષુમ્ણા નાડી છે જે, યોગ સાધવામાં મદદ થાય છે. મધ્યમાંથી શ્વાસ છેક નાભિ સુધી પહોંચે ત્યારે પ્રાણાયમની ક્રિયા યથાર્થ થઈને જે કુંડલિની શક્તિ જાગ્રત થાય છે. એ પછી યોગ સાધનામાં ઘણું બધું કરવાનું આવે છે. પ્રાણાયમથી અનેક યોગક્રિયાના, શારીરિક સ્વાસ્થ્યના ફાયદાઓ થાય છે.

સાધક યોગસાધનામાં ખૂબ સક્રિય હોય અને એ પણ યોગાચાર્યની હાજરીમાં કરે તો સહજમાં સફળતા મળે છે. વિષયોમાંથી જે તે ઈન્દ્રિયો જતી હોય, ભોગ કે વાસના સંતોષવા જતી હોય એને નિયમ-સંયમમાં લાવી દરેક ઈન્દ્રિયો પર પોતાનો કાબૂ મેળવી એમાંથી પાછી વાળી મૂળ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા એમાં લગાવીને એકધરે સ્થિર કરવી એ બહુ જ જરૂરી છે. એને પ્રત્યાહાર કહેવાય. ટૂંકમાં, વિષયોમાંથી ઈન્દ્રિયોને પાછી હટાવી આસન સ્થિર કરી સુરતા મૂળપુરુષમાં, ચૈતન્યબ્રહ્મમાં લગાડવી. સાધકે જે નક્કી કર્યું હોય કે કરવાનું હોય એ નિશાન ચોક્કસ હોવું જોઈએ. એ મુજબ ચોક્કસ ધારણ કરવું જોઈએ. તો જ ધારણા કરેલ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે. એને જ ધારણા કહે છે. જો આપણું લક્ષ કે ચિંતન

બરાબર ન હોય તો યોગમાં ધારી સફળતા મળતી નથી. ધ્યાનમાં ચિંતન કે એકાગ્રતા સ્થિરતા ખૂબ જ જરૂરી છે. ધ્યાન બરાબર જો લાગે તો ધ્યાનનો આનંદ ભીતરમાં અનુભવાય છે. ધ્યાન જે સે'જે લાગી જાય તે યથાર્થમાં છે. અંતમાં આનું શ્રેષ્ઠ પરિણામ સમાધિ છે. પરમબ્રહ્મમાં ચિત્ત લગાવી તદ્રૂપ થવું. છેક ઊંડે સુધી ધ્યાન ધરવું. સાધક અને ધ્યાય કરવા યોગ બંને એકમાં મળી જઈ લુપ્ત થઈ જાય ત્યારે જ સહજ સમાધિનો અનુભવ થાય છે. પોતાનું સ્થૂળ સ્વરૂપ વીસરાઈને આત્મસ્વરૂપમાં લુપ્ત સુરતા થઈ જાય ત્યારે સમાધિ લાગી જાય છે. સમગ્ર અસ્તિત્વ મૂળમાં ઓગળી જાય ત્યારે નિજાનંદ, પરમાનંદ, મુક્તાનંદ અને અખંડાનંદનો અનુભવ થાય છે. સાધકનો સર્વે ઈન્દ્રિયો પર સંપૂર્ણપણે અંકુશ હોય છે. મનપર એ અસવાર થયેલ હોવાથી પોતે ધારે તે કાર્ય કરી શકે છે. સંકલ્પ સિદ્ધ હોવાથી નક્કી કરેલાં સમયે સમાધિ સ્વેચ્છાએ છૂટી જાય છે. એમાંથી જાગ્રત થાય છે. સમાધિ અંતિમ



જ મન શુદ્ધ વિચાર કરે તો ડાહ્યુંડમરું થઈને હેરાન કરતું મટે છે. જો દેહનું અભિમાન ત્યાગે તો જ સઘળું સુગમ બને છે. સાધકને પોતાનું મન છે એ કર્તાપણું આપાપણું છોડી દે તો વહેલી તકે ભગવાનના પરમપદને પામી શકે છે. જેમ મનમાં અનેક અવગુણો ભરેલા છે એમ એમાં અનેક ખૂબીઓ પણ ભરેલી છે. મનને વશ રાખવા માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ ગુરુનું શરણું છે. મનને સદાને માટે પરમાર્થ માર્ગે વાળવું જોઈએ. જેણે મન વશ કર્યું છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને વશ કરી શકે છે. આ જ મનથી સુખી થવાય છે. મન જો વશ થાય તો જે ચાર પ્રકારની મુક્તિ કીધી છે એ દાસી થઈને જેમ કહો એમ કાર્ય કરે. એમાં અતિ સામર્થ્ય ભર્યું છે. આ જ મન અભિમાન રહિત થાય છે. સઘળા પ્રકારનાં મમત્વ જતાં પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે.

મન વશ થયા પછી એ શુદ્ધ ચિત્તે પ્રભુસ્મરણ કરે તો સદ્ગુણોની ખાણ જ પોતાની ભીતર ખૂલી જાય છે. મન રાજી થાય તો બ્રહ્મત્વને પ્રાપ્ત કરી પોતે પૂજાય છે. અમર બની જાય છે. સર્વોપર પોતાનું પ્રભુત્વ બતાવી શકે છે. પણ ભગવાનનો પરમભક્ત ફક્ત દાસનો પણ દાસ બનીને રહે છે. હરિભજન એને મન સૌથી મૂલ્યવાન છે. મન વશ થાય તો આ જીવને ચોરાસીના ફેરામાંથી બચાવી શકે છે. જન્મમરણની આપદા ટળે છે. સદા સુખિયો થઈને નિજાનંદમાં મસ્ત રહે છે. મનનું મનપણું રહેતું નથી. સચરાચરમાં એક બ્રહ્મસ્વરૂપ જ દેખાય છે. મનનું વર્ણન કર્યું જ જઈએ તો પણ પાર આવે એમ નથી. જેટલું ખરાબ છે એથી અધિક ઘણું સારું છે. આ મનથી જ પ્રભુના પરમપદને પામી શકાય છે. આ પિંડમાં બ્રહ્મપ્રકાશ ઝળહળી ઊઠે છે. મનથી જ મનોબળ પામતાં સર્વકાર્ય કરવા સમર્થ બને છે.

“સુમરન સોઈ ન વીસરે, રહે રૂપમાં મન;  
કહે પ્રીતમ શુદ્ધ સ્નેહસું, કરે સુમરન નિશદિન.  
મિથ્યા મુખ બોલે નહિ, બોલે તો હરિનામ;  
કહે પ્રીતમ રુદિયે વસે, જયું લોભી કે દામ.”

સાધકને પોતાના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન સદ્ગુરુ કૃપાથી થાય છે. ત્યારે હરિભજન-સ્મરણ આઠે પોર ભૂલતો નથી. હાલતાં-ચાંલતાં-ઉઠતાં-બેસતાં અખંડ હરિનામ અંતરમાં જપે રાખે છે. સ્વયંના બ્રહ્મસ્વરૂપમાં મનને સ્થિર કરી મસ્ત રહે છે. દિનબદિન ભાવમાં વધારો થતો જાય છે. શુદ્ધભાવથી

અને સ્નેહથી પોતે ભજન કરે છે. એથી આળસ કે પ્રમાદ આવતાં નથી. અવગુણરૂપી આવરણો છેટાં ભાગે છે. સંસારીની રીતભાત કરતાં એની રીતભાત જુદી હોય છે. સૌમાં એ આત્મભાવે નિરખે છે એથી એના મુખેથી બ્રહ્મવાણી, પરાવાણી હિતકરનારી બોલાય છે. સૌ નાનામોટામાં એક જ ઈશ્વર વસે છે એ ભાવ આવતાં માનથી અને વિનયવિવેકથી બોલાવે છે અને વ્યવહાર પણ સુખમય કરે છે. મિથ્યાવાણી એના મુખેથી ક્યારેય આવતી નથી. જ્યારે પણ બોલવાનું થાય ત્યારે એના મુખેથી હરિનામ, હરિગુણગાન કે હરિનાં લીલા ચરિત્રો સિવાય બીજું કંઈ પણ ખોટું બોલાતું નથી. જેમ લોભી માણસને ધન બહુ પ્યારું હોય છે. પોતે ખાય, પીએ, ઓઢે કે બીજી સુખસગવડમાં પૈસા ખર્ચ કરતો નથી. જે પણ ધન મેળવે એનો સંગ્રહ કરે છે. લોભની વૃત્તિ એની બેવડાતી જાય છે. લોભીને ધન વહાલું છે એમ ભગવાનના પરમભક્તને

**અખંડ હરિનામ અંતરમાં  
જપે રાખે છે. સ્વયંના  
બ્રહ્મસ્વરૂપમાં મનને સ્થિર  
કરી મસ્ત રહે છે. દિનબદિન  
ભાવમાં વધારો થતો જાય છે.  
શુદ્ધભાવથી અને સ્નેહથી  
પોતે ભજન કરે છે. એથી  
આળસ કે પ્રમાદ આવતાં  
નથી**

હરિનામ વહાલું છે. એનાથી અધિક બીજું કશું જ નથી. એના હૈયામાં હરિનામ કંડારાઈ ગયેલું હોય છે.

“સુમરનસે સંશય ટળે, શોક સમૂળા જાય;  
કહે પ્રીતમ મનકે મહીં, ગુણ ગોવિંદ કે ગાય.  
સહસ્ર વદન સુમરન કરે, સદા સર્વદા શેષ;  
કહે પ્રીતમ ભૂમિ તણો, ભાર ન લાગે લેશ.”

જે હરિસ્મરણ નિત્ય કરે છે એના સર્વે પ્રકારના સંશયો ટળે છે. અજ્ઞાનરૂપી સંશયના ઘરમાંથી નીકળતા શોક જે દુઃખરૂપે લાગે છે. એ સમૂળગો જાય છે હરિનામનો મહિમા અગાધ છે. મહાકૂર, ઘાતકી લોકો પણ હરિનામથી આ અસારસંસાર તરી ગયા છે. જે ગોવિંદના નિત્ય ગુણગાન કરે છે. જેનું જીવન એ મય જ હોય છે. મનમાં હરિનું નામ અને હાથમાં હરિનું કામ. જેમ કે એક હજાર મુખવાળા શેષનારાયણ હરિનું ભજન અખંડ કરી રહ્યા છે. એથી તો એમની ફેણ પર આ ધરા પૃથ્વીને ધારણ કરેલી છે. એનું વજન-ભાર એમને લાગતો નથી. હરિનામનો પ્રતાપ અગાધ અને હિતકારી છે. સતત હરિ સ્મરણ કરવાથી આ પૃથ્વીનો ગોળો ફૂલના જેવો હળવો લાગે છે.

ભક્તકવિ પ્રીતમદાસ સ્મરણના અંગમાં આગળ કહે છે કે :

“સબ સાધનમેં સુગમ હૈ, રામનામ મહામંત્ર;  
કહે પ્રીતમ રચના રટે, તનમન હોય પવિત્ર.

સમરણસે માયા સમે, દમે નહિ લવલેશ;  
કહે પ્રીતમ સમરણ ભજન, હરિજન કરે હંમેશ.”

“માયા દમે ન મન દમે, દમે ન દુઃખ સંસાર, કહે પ્રીતમ પરબ્રહ્મકો, ભજન કરે ભવપાર.”

તપ, અનુષ્ઠાન, વ્રત, તીર્થાટન અને યોગ સાધન અઘરાં છે. જ્યારે હરિનામ સાધન ખૂબ જ સહેલું છે. કળિકાળમાં હરિનામ શ્રેષ્ઠ છે. રામનામનો મંત્ર ખરેખર સુગમ છે. રામ રામ રટતાં રટતાં રામરૂપ થઈ જવાય. સૌરાષ્ટ્રના મહાન સંત શ્રી લક્ષ્મણબાપુ તો કહેતા કે આંટતાં આંટતાં ઈટી જવાય. જેમ કે, નાનાં બાળકો કાચની લખોટીઓથી રમે છે. જમીન પર ગોળ કૂંડાળું દોરીને એમાં બધાં જ પોતપોતાની લખોટી મૂકે છે. પછી એક પછી એકનો ઈટવાનો વારો નક્કી કર્યા મુજબ આવે અને એ લખોટીમાં જેને કાઢવાની હોય એ પણ નક્કી કરવામાં આવે. એકની પછી એક દાવ લે છે. જે ચીતવેલી નક્કી કરેલી લખોટીને ઈટીને કૂંડાળામાંથી બહાર કાઢે એ બધી લખોટી લઈ જાય. કોઈ ભાગશાળીને પ્રથમ પ્રયત્ને સફળતા મળે છે. ભગવાનને મનોમન પ્રાર્થના કરે છે કે આનાથી લખોટી ના નીકળે કારણ કે પછી મારો વારો આવે છે.

એમ જ હરિનામ જપતાં જપતાં ક્યારેક હરિ સાંભળી જશે ત્યારે આ ભવસાગર સહજમાં તરી જવાશે. રામનામનો મહામંત્ર મહાન છે. રામનામથી કંઈક અસુરો, રાક્ષસો, અબુધો અને કૂર લોકો તરી ગયા. રામરૂપ થઈ ગયા. રામનામ એ બ્રહ્મ-અગ્નિ છે. જેમાં અશુદ્ધિઓ બળીને ખાખ થઈ જાય છે. જે રામનામ નિત્ય જપે છે. એનું મન અતિ સાત્ત્વિક અને પવિત્ર બને છે. રામનામનું અખંડ રટણ કરવાથી જે માયા છે. પ્રપંચ છે. જે હંમેશાં ભક્તિમાર્ગમાં વિઘ્નો ઊભાં કરે છે. અનેક પ્રકારનાં આવરણો નાખે છે. એ શમી જાય છે. હટી જાય છે. ઉપરથી સહાયકરૂપ થાય છે. બાકી માયાના ચક્કરમાં મહાન તપસ્વીઓ, મોટા મહારથીઓ લપેટમાં આવી ગયાં જેનો આજ સુધી પત્તો કે ભાળ લાગી નથી. સઘળી ઈન્દ્રિયો કાબૂમાં રહે છે. એનો પ્રભાવ રામનામ લેનાર પર અંશમાત્ર રહેતો નથી. જે હરિના પ્યારા હરિજન છે, દાસ છે એ કદાચ શ્વાસ લેવાનું ભૂલી જાય, પણ હરિનામ, હરિસ્મરણ ભૂલતાં નથી. હરિનામ પ્રાણથી પણ પ્યારું ભક્તને હોય છે.

સંત પ્રીતમદાસ કહે છે કે દશે ઈન્દ્રિયો ને ચાર અંતઃકરણો, ત્રણ ગુણ બધાં જ પર ભક્તનું નિયંત્રણ રહે છે. એને ચલિતમાન કરી શકે નહિ. માયાનું આવરણ મોટું છે. એ પણ ભક્તને વિઘન પહોંચાડતું નથી. બધી જ ઈન્દ્રિયોને સાત્ત્વિક કાર્યોમાં યથાર્થરૂપે જોડી રાખે છે. જે સહજતાથી કાર્ય કરે છે. રામનામ નિયમી બનાવે છે. સંયમવાળું ઈન્દ્રિયોને બનાવે છે. રખાવે છે. આ સંસારમાં પછીથી કોઈ જ પ્રકાર દુઃખ રહેતું નથી, માયા, મન અને દુઃખ-સંસારી કાબૂમાં રહે છે. એની પીડા હોતી નથી. એવા જે પરબ્રહ્મ છે, જે હરિ છે એને ભજવાથી સઘળી પ્રકારની પીડા, દુઃખ કે સંકટો જાય છે. હરિસ્મરણથી, રામનામથી, પ્રભુભજનથી ભવસાગર પાર તરી જવાય છે. ભગવાનનો ભક્ત ન્યારોનિરાળો થઈને હરિ રાખે એમ જ રહે છે.

**તપ, અનુષ્ઠાન, વ્રત, તીર્થાટન અને યોગ સાધન અઘરાં છે. જ્યારે હરિનામ સાધન ખૂબ જ સહેલું છે. કળિકાળમાં હરિનામ શ્રેષ્ઠ છે. રામનામનો મંત્ર ખરેખર સુગમ છે. રામ રામ રટતાં રટતાં રામરૂપ થઈ જવાય**

સાખી રાગનાં ચોવીસ અંગની રચના પ્રીતમદાસે કરી છે. એમાંથી બધાં જ અંગોનું રસદર્શન અહીં કરવું અશક્ય છે. સાખીઓથી નિજાનંદ માણવો રહ્યો. સંત સાહિત્ય-ભક્તિપદોનું સર્જન અઢળક કર્યું છે. જે આજે પણ લોકહૈયામાં સ્થાન પામેલ છે. ઘરેઘરે એમનાં પદો ગવાય છે. એમની રચેલી આરતી તો ખૂબ જ લોકહૈયે, લોકજીભેથી ગવાય છે. એ પ્રશંસાને પાત્ર છે. બીજા રાગનાં પણ અંગો રચેલાં છે. જે ટૂંકમાં જણાવવા યોગ્ય છે. અહીં વિસ્તારથી સતસંગ સ્વરૂપે જણાવું અશક્ય છે. છતાં જે હૃદયમાં ભાવના ઉત્પન્ન થઈ એ મુજબ અંગનો રસ દર્શાવ્યો છે.

**વૃષ્ણાનું અંગ :**

“તૃષ્ણા તું થાકી નહિ, ખાયો સબ સંસાર;  
કહે પ્રીતમ કરું દૂરથી, કર જોડી નમસ્કાર.  
બ્રહ્માંડ ખાઈ ભાખરી, પિયો સબ સરિતા નીર;  
કહે પ્રીતમ ક્રાચી નહિ, નાહીં ન શાંત શરીર.”

જ્ઞાનનું અંગ : જ્ઞાન વિના અભિમાન કી, ટલે ન અહંતા આડ;  
કહે પ્રીતમ નિજ જ્ઞાનકા, જાહેર ઝંડા ત્રાડ.

વૈરાગ્યનું અંગ : વૈરાગ્ય વિના વળગી રહ્યો, માયાની મધલાળ;

કહે પ્રીતમ સુખ અલ્પ હૈ, દુઃખ ભૂગતે કંઈ કાળ.

સજ્જનનું અંગ : સજ્જન સુરતરુ સરીખા, શરણ હરણ તનતાપ,

કહે પ્રીતમ શીતળ સદા, રહે સ્વરૂપે આપ.  
 વ્રેહનું અંગ : જબ લગી વ્રેહ ન ઊપજે, તબલગી હે હરિ દૂર;  
 કહે પ્રીતમ કેસે મિલે, નિજ પતિ પરમ ચતુર.  
 ગુરુમહિમાનું અંગ : ગુરુપદ પ્રેમે પૂજાએ, પ્રગટે જ્ઞાન પ્રકાશ;  
 કહે પ્રીતમ એક પલકમાં, કરે અવિદ્યા નાશ.  
 ઊઠ કરોડ તીરથ સર્વે, ગુરુચરણોદક જેહ;  
 કહે પ્રીતમ પીએ પ્રેમશું, પામે અટલપદ એહ.

બળનું નામ માહાત્મ્ય, અનન્યનું, નારીનિંદાનું, ભાવનું, સહજનું, ભક્તિનું, પ્રેમનું, સંત માહાત્મ્યનું, તત્ત્વસાંખ્યનું, બ્રહ્મ સ્વરૂપનું, જીવનમુક્તનું, આગળ ચોપાઈ રાગના અંગ તત્ત્વજ્ઞાનીનું હરિભક્તનું, સંતનું, સદ્ગુરુનું, સત્સંગ માહાત્મ્ય જે મોતીદામ હંદમાં છે. છપ્પા-છપ્પા હંદ = કુબુદ્ધિનું, પ્રેમનું, વૈરાગ્યનું, અથનામનું, સ્મરણનું, નારીનિંદાનું અંગ વગેરે...

પ્રીતમદાસે કૃષ્ણભક્તિનાં અગણિત પદોની રચના સહજતાથી પરાભાવમય થઈને કરી છે. ગુજરાતભરમાં જ્યારે જ્યારે જ્યાં જ્યાં વિચર્યા છે ત્યાં ત્યાં પ્રીતમદાસે ભાવન શિખરબંધ મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. જ્યાં ફક્ત ત્યાગી સાધુઓ જ રહી શકતા હતા. જનસમાજમાં પ્રીતમદાસે

આપેલાં અનેક પરચા ને પ્રમાણ મળેલાં છે. પ્રજ્ઞાયક્ષુ હોવા છતાં એમને ઈશ્વર તરફથી દિવ્યચક્ષુ મળેલાં. રામાનંદી સંપ્રદાયમાં દીક્ષિત હતા. છતાં! તેઓ કૃષ્ણભક્તિમાં આરૂઢ હતા. ભગવાનનું, શ્રીકૃષ્ણનું સત્ય-પરમ સ્વરૂપના દર્શન થયેલાં. ગામ સંદેસરમાં એમની તિથિ ખૂબ જ ધામધૂમથી ઉજવાય છે. શ્રી પ્રીતમદાસ સૌને માટે શ્રી પ્રીતમસ્વામી તરીકે હૈયામાં વસેલા છે. ભાવિકજનો માટે આજ પણ દર્શનમાત્રથી હયાતી અનુભવાય છે. સમાધિ મંદિર અને કુંજબિહારીલાલ સંગે જાનરાયજીનાં દર્શન થાય છે.

#### સંદર્ભ ગ્રંથો :

શ્રી પ્રીતમદાસની વાણી, એકનાથી ભાગવત, દાસી દર્પણ અને ભક્ત કવિ પ્રીતમદાસનાં શ્રીકૃષ્ણભક્તિનાં પદો.

એ-૧૪, હરિઓમનગર સોસાયટી, રમેશનગર પાસે,  
 ઈન્ડિયા કોલોની, ઠક્કરબાપાનગર રોડ,  
 અમદાવાદ-૩૮૨૩૫૦  
 મો. ૯૯૭૮૮૦૩૦૧૪

## સાડા છ કરોડથી વધારે ગુજરાતીઓનું માનીતું પાક્ષિક એટલે...



મીડિયાની સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવતું ગુજરાત પાક્ષિક, પ્રતિ પખવાડિયે આપના દ્વારે લઈને આવે છે...

## નીવડેલી ક્લમ, નવી દિશા, નવા વિચારો

- ▶ રાજ્ય સરકારની વિવિધ કલ્યાણકારી યોજના ▶ અધિકૃત માહિતી ▶ સાતત્યપૂર્ણ વિકાસલક્ષી જાણકારી
- ▶ લોકકલ્યાણની વાત ▶ રાજ્ય સરકારના નિર્ણયો ▶ લોકોની અપેક્ષાઓ અને સંવેદનાઓ
- ▶ સફળ લોકોની વાતો આ ઉપરાંત ▶ અતિથિની કલમે ▶ વિદ્વાનોના વિચારો ▶ વાંચકોની વાત
- ▶ વરિષ્ઠ પત્રકારોના અભિપ્રાય ▶ પ્રાસંગિક લેખો, જન સમસ્યા અને સમાધાન અને ઘણું બધું...

લવાજમ માટે આપના જિલ્લાની માહિતી કચેરીનો  
 આજે જ સંપર્ક કરો અને ગુજરાત પાક્ષિક  
 પરિવારના સભ્ય બનો.

વાર્ષિક લવાજમ માત્ર

રૂ. ૫૦/-

## ઝાલાવાડની સ્વાતંત્ર્ય-બેલડી

- ભૂપેન્દ્ર મા. દવે

ગાંધીજીએ દેશમાં સ્વદેશીની ચળવળ ઉપાડી. દારૂબંધી માટે બહેનોને પિકેટિંગ કરવાની વાત કરી. અસહકાર આંદોલન અને મીઠા સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો તેને કારણે સમાજમાં એકતા આવી. ગાંધીજીના આંદોલનમાં બહેનો પણ મોટા પ્રમાણમાં જોડાઈ.

ગાંધીજીની અસર હેઠળ કાઠિયાવાડને કેટલાક આઝાદી આંદોલનના કાર્યકરો પ્રાપ્ત થયા. તેમણે આ પ્રદેશમાં મહિલા જાગૃતિના કામમાં ઘણો બધો ફાળો આપ્યો. આ દંપતી હતાં ફૂલચંદભાઈ શાહ-શારદાબહેન, દરબાર ગોપાલદાસ દેસાઈ-ભક્તિબા, ઉછરંગભાઈ ઢેબર-મનુબહેન, રસિકલાલ પરીખ-શારદાબહેન, શંભુશંકર ત્રિવેદી-સરલાબહેન, મનુભાઈ પંચોળી-વિજયાબહેન, દોલતરાય શેઠ-કમુબહેન, ડોક્ટર હરિપ્રસાદ ભટ્ટ-સુમિત્રાબહેન, લલ્લુભાઈ શેઠ-નિમુબહેન, લવણપ્રસાદ શાહ-રુક્મણીબહેન, આત્મારામ ભટ્ટ-દુર્ગાલક્ષ્મી, દ્વારકાદાસ ત્રિવેદી-મેરીબહેન, રામનારાયણ પાઠક-નર્મદાબહેન વગેરે વગેરે.

આઝાદીના અમૃત પર્વે આ બધાં સત્યાગ્રહી દંપતીઓને વંદના છે. આજે ઝાલાવાડની સ્વાતંત્ર્ય- બેલડી ફૂલચંદભાઈ શાહ અને શારદાબહેન શાહની સ્મરણ વંદનાનો ઉપક્રમ છે.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ફૂલચંદભાઈ શાહની ઓળખ આ શબ્દોમાં આપી છે :

“સૌરાષ્ટ્રમાં સ્વ. ફૂલચંદભાઈ જેવો અગ્નિપુરુષ બીજો પાક્યો નથી કે બીજાનાં પાપ પણ એમાં પડીને ભસ્મ થઈ જાય. એવો આગ જેવો પવિત્ર પુરુષ વઢવાણને ટીંબે પાક્યો અને એ કર્મવીરનો પૂરો લાભ ગુજરાત પામે તે પહેલાં એમનું દેહાવસાન થયું. સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોમાં પ્રજા જાગૃતિ અને જુલ્મ - જહાંગીરી સામે જે સત્યાગ્રહો ખેલાયા તેનો એ આદિપુરુષ હતો, અસિધારા વ્રતે જીવનારો તપસ્વી.”

આવા ફૂલચંદભાઈનો જન્મ વઢવાણ શહેરમાં ૧૮૯૫માં માર્ચ મહિનાની બીજી તારીખે થયો. પિતાનું નામ કસ્તૂરચંદ, માતાનું નામ અમૃતબહેન. કુટુંબનો વ્યવસાય અનાજનો વેપાર. ફૂલચંદભાઈએ પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ વઢવાણ કેમ્પ (હાલનું સુરેન્દ્રનગર)માં લીધું. આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાંથી પ્રથમ પ્રયાસે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થયા. બી.એ.ની પરીક્ષા

તેમણે મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાંથી પસાર કરી.

આ દરમિયાન ફૂલચંદભાઈના પિતાજીનું અવસાન થયું હતું. ધમધોકાર ચાલતી અનાજની પેઢીમાં ખોટ આવી હતી. પોતાનાં લગ્ન થઈ ગયાં હતાં. કુટુંબ આર્થિક સંકડામણમાં આવી ગયું હતું. તેથી ફૂલચંદભાઈને બી.એ. થયા પછી તુરંત નોકરીએ લાગવાની જરૂરત ઊભી થઈ. એમાં દાજીરાજ હાઈસ્કૂલમાં માસિક રૂપિયા ૪૦/- થી તેમને શિક્ષકની નોકરી મળી. થોડા જ સમયમાં ફૂલચંદભાઈ વિદ્યાર્થીઓમાં માનીતા બની ગયા.

થોડા સમય બાદ તેમને સમાચાર મળ્યા કે મહાત્મા ગાંધી અમદાવાદમાં આશ્રમ બાંધી સ્થાયી થયા છે. રાષ્ટ્રીયશાળા ચાલુ કરવાના છે, તે માટે શિક્ષકોની જરૂરત છે. ફૂલચંદભાઈ તો આ વાત સાંભળી અમદાવાદ ઊપડ્યા. ગાંધીજીને મળ્યા. આશ્રમની કામગીરીમાં જોડાવા ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. ગાંધીજીએ સંમતિ આપી. ફૂલચંદભાઈએ વઢવાણ આવી હાઈસ્કૂલમાંથી રાજીનામું આપ્યું અને રાજીનામું મંજૂર થતાં આશ્રમમાં જોડાયા. એ વખતે શાળા શરૂ થઈ નહોતી તેથી ફૂલચંદભાઈને આશ્રમની કામગીરી સોંપવામાં આવી હતી. પરંતુ થોડા સમય બાદ ફૂલચંદભાઈની તબિયત એકદમ બગડતાં, તેમનાં માતાનું મન અમદાવાદથી ઊઠી ગયું અને ફૂલચંદભાઈ મહાત્માજીની રજા લઈને વઢવાણ આવ્યા. હવે પાછો કમાવાનો પ્રશ્ન સામે આવીને ઊભો રહ્યો, થોડો સમય બાળશાળા શરૂ કરી, પરંતુ તે લાંબી ન ચાલી.



ત્યારબાદ ધર્મશાળામાં બાલાશ્રમની શરૂઆત કરી. ચાર- પાંચ પટેલના છોકરા અને થોડા ભરવાડના છોકરા ત્યાં રહેતા. શિવાનંદજી અને ફૂલચંદભાઈ તેમને હાથે રાંધી જમાડતા - ભણાવતા. એક દિવસ વઢવાણના એક ગૃહસ્થે ફૂલચંદભાઈને વાત કરી કે તમે આટલી બધી મહેનત કરો છો, તો એક સારી મજાની શાળા ચલાવોને ! એમ કરો તો એક વર્ષ સુધી નક્કી રકમ હું આપીશ. - અને તેમાંથી જે શાળાનો સવંત ૧૯૬૩ના આસોવદ ૧૩ના રોજ વઢવાણમાં જન્મ થયો, તે જ વઢવાણની રાષ્ટ્રીયશાળા - ઘરશાળા તરીકે નામ પામી.

આ ઘરશાળા એક જમાનામાં રાષ્ટ્રીયશાળા નામથી આખાયે કાઠિયાવાડમાં જાણીતી હતી. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ શાળાનું ખાતમુહૂર્ત કર્યું હતું. ચીમનભાઈ વૈષ્ણવ જેવા વિદ્વાન અને સાધક તેના આચાર્ય હતા. એવા જ નિષ્ઠાવાન શિક્ષકો તેને મળ્યા હતા. શાળા વિદ્યાર્થીઓથી ધમધમતી હતી. પરંતુ તેમાં હરિજન બાળકોનો પ્રવેશ નહોતો. ફૂલચંદભાઈને લાગતું તો હતું કે “રાષ્ટ્રીયશાળા” જેવું નામ ધરાવતી શાળામાં હરિજન બાળકોને પ્રવેશ ન મળતો હોય તો તેને રાષ્ટ્રીયશાળા કહેવરાવવાનો અધિકાર નથી. ઘણીવાર તેઓ આ અંગે સાથીદારો, શિક્ષકો અને વઢવાણના આગેવાનો સાથે વાત પણ કરતા, પરંતુ આગેવાનોને અને મોટાભાગના શિક્ષકોને લાગતું હતું કે શાળામાં જો હરિજન બાળકોને દાખલ કરવામાં આવશે તો ઘેઘૂર વડલા જેવી ફાલીફૂલેલી શાળા પડી ભાંગશે.

એક દિવસ ફૂલચંદભાઈએ નિર્ણય લીધો. શાળાનાં બારણાં હરિજન બાળકો માટે ખૂલી ગયાં. રૂઢિચુસ્ત ગામમાં સોપો પડી ગયો. સમાજ હચમચી ગયો. મોટાભાગના વાલીઓએ પોતાના બાળકોને શાળામાંથી ઉઠાવી લીધાં. ફૂલચંદભાઈ ન ડગ્યા. ઘેઘૂર વટવૃક્ષ જેવી ફૂલીફાલેલી સંસ્થા એક આંચકા સાથે તૂટી પડી. સ્થૂળ અર્થમાં તે ભાંગી પડી પણ સૂક્ષ્મ અર્થમાં તે ચાલુ રહી. શાળાએ તેનું “રાષ્ટ્રીયશાળા” નામ સાર્થક કર્યું. ફૂલચંદભાઈને મન સંસ્થા કરતા સિદ્ધાંતનું મહત્ત્વ વિશેષ હતું. સિદ્ધાંત વગરની સંસ્થા એ પ્રાણ વગરનું શરીર છે એમ તે માનતા.

ત્રીસ અને ચાલીસ વચ્ચેના દાયકાનું કાઠિયાવાડ એટલે નાનાં - મોટાં રજવાડાં, તાલુકદારોની વચ્ચે વહેંચાયેલો પ્રદેશ. કેળવણી નહિવત, અંધશ્રદ્ધા ખૂબ, અસ્પૃશ્યતા ભારોભાર. અનેક કુરિવાજો. પ્રજા ખૂબ જ ગરીબ અને નિર્માલ્ય. રાજા કે દરબાર સામે થવાની વાત તો બાજુએ રહી, પણ રાજના

ગામડાના એક પસાયતા સામે ચૂં કે ચાં ન કરી શકે. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં રાજકીય વિચારો વ્યક્ત કરવા, સત્તા અને સરઘસ કાઢવાની તો વાત જ ક્યાંથી થાય ? ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્રે નોંધ્યું છે કે તે વખતે મોરબી રાજ્યમાં છાપેલું હેન્ડબિલ વહેવડું હોય તો પણ પોલીસની રજા લેવી પડતી. એવો એ જમાનો હતો.

આ કાઠિયાવાડને ફૂલચંદભાઈએ જગાડ્યું. આ રાષ્ટ્રીયશાળાના મકાનમાં જ કાઠિયાવાડ રાષ્ટ્રીય પરિષદનું મુખ્ય કાર્યાલય હતું. ફૂલચંદભાઈ તેના મંત્રી હતા. આ ઉપરાંત તેમણે કાઠિયાવાડ સત્યાગ્રહ દળની રચના કરી. તેમાં ભાવનાશાળી યુવાનોની ભરતી કરી, તેઓ જ્યાં જ્યાં ત્રાસ હોય, અન્યાય હોય, જ્યાં સત્યાગ્રહ કરવાની જરૂર હોય ત્યાં આ યુવાનોની ટુકડી પહોંચી જતી. આ કારણે વઢવાણ રાષ્ટ્રીયશાળા સત્યાગ્રહીઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું. અહીં ટુકડીઓની રચના થતી અને કમવાર સત્યાગ્રહ માટે તેમને

**ફૂલચંદભાઈ એટલે સાચનું સ્વરૂપ. અન્યાય સામે પ્રતિકારનું પ્રતીક. ભલભલા મોટા ચમરબંધીને પણ પોતાને જે લાગે તે મોટામોટ કહી દેનારા હતા. એમ પણ કહેવાય છે કે ફૂલચંદભાઈ આખાબોલા હતા**

મોકલવામાં આવતી. કાઠિયાવાડના સમાજ-સેવકોનું આ મિલન સ્થાન હતું.

ફૂલચંદભાઈ એટલે સાચનું સ્વરૂપ. અન્યાય સામે પ્રતિકારનું પ્રતીક. ભલભલા મોટા ચમરબંધીને પણ પોતાને જે લાગે તે મોટામોટ કહી દેનારા હતા. એમ પણ કહેવાય છે કે ફૂલચંદભાઈ આખાબોલા હતા. જે કાંઈ કહેવું હોય કે સ્પષ્ટ કહી દે. ઢેબરભાઈ સાથે એક પ્રસંગે વાત કરતાં એમણે કહ્યું હતું કે,

“અમે તો રહ્યા જાલાવાડી. અમને તમારી જેમ ગોળ ગોળ વકીલની ભાષામાં વાત કરતા ન આવડે. અમે તો તડ ને ફડ કરનારા”.

ફૂલચંદભાઈ યુદ્ધકવિ હતા. એમણે ગુજરાતને અનેક યુદ્ધગીતો આપ્યાં છે. આ ગીતો તો મેદાની ગીતો છે. એક જણ બુલંદ સ્વરે તે ગવરાવે, અને બીજાઓ તેને ઝીલે - એ લોકનાદમાંથી એક અદ્ભુત માહોલ ઊભો થતો. શૂરવીરોને પોરસ ચડતો, નાસી જનારા રોકાઈ જતાં, ભાંગી પડેલાં હૈયાંને આ ગીતો નવું બળ આપતાં. આ ગીતોએ તો અનેક રજવાડાની ઊંઘ હરામ કરી નાખી હતી.

અવારનવારના કારાવાસે ફૂલચંદભાઈના શરીરને ક્ષીણ કરી નાખ્યું હતું. આમેય તેમનું શરીર એકવડું હતું. ટૂંકી જિંદગીમાં તેમણે અનેક અડચણો સહન કરી હતી. દેશી રાજ્યોના સત્યાગ્રહોમાં ભાગ લીધો હતો, એટલું જ નહીં, પણ બ્રિટિશ હિંદમાં પણ નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, વિરમગામ સત્યાગ્રહ, સવિનય કાનૂનભંગ લડતમાં



ભાગ લીધો હતો અને કારાવાસ ભોગવ્યો હતો. વિસાપુર જેલ તે જમાનામાં પંકાયેલી હતી. આ જેલ નિવાસે ફૂલચંદભાઈની કથળેલી તબિયતમાં વધારો કર્યો. અને એક વખત ગાડી પાટેથી ઊતરી તે પાછી ફરી પાટે ન ચડી. ૧૯૩૯માં રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતે ફૂલચંદભાઈની તબિયત ખૂબ જ નાજુક હતી. અને છતાં લડતમાં ભાગ લેવા તે રાજકોટ ગયા હતા. પરંતુ ત્યારબાદ તો દિન - પ્રતિ - દિન સ્વાસ્થ્ય કથળતું રહ્યું. મૃત્યુ સામે જાણે કે તેમણે બાથ ભીડી હતી. મૃત્યુના થોડા દિવસ પહેલાં મેઘાણીજીએ પ્રથમ પથારીમાં સુતેલા ફૂલચંદભાઈની તસ્વીર 'ફૂલછાબ' સાપ્તાહિકમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી અને તેની નીચે ભોગવાના એ તપસ્વીનું દીર્ઘકાવ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

આ કાવ્ય ખરેખર અદ્ભુત છે. કાવ્યનાં ઉત્તમ લક્ષણો માંહેનું પણ તે એક ગણી શકાય તેવું છે. કાવ્ય મોટું હોવાથી તેની થોડી પંક્તિઓ જ જોઈએ :

ભોગવાની રેતના હે તપસ્વી !  
વીરા ! આ છબીને મથાળે  
માંડેલા છે શબ્દો કે 'મોત સાથે  
તું ખેડે છે જીવવાનું ધીંગાણું !'  
જૂઠું ! જૂઠું ! હું કદાપિ ન માનું,  
એવા જુદ્દે નો'ય ટંકાર તારાં  
આયુધોના : તું સિપાહી અનોખો ;  
સંકેત્યા તેં ક્યારના સૈન્યવેશ  
ને આ જૂની ગોદડી જિંદગીની,  
ગંધાતી ને ત્રાગે- ત્રાગે જળેલી,  
એ ને કાજે વિક્રમે કાગ બાધો !  
તારા એવા નો'ય કંગાલવેડા  
ને મૃત્યુની એવડી શી મજાલ,  
કે તું જેવા વીર શું બાથ ભીડે !  
મૃત્યુ તો છે ગીધડાનું કુટુંબી,  
લોચા તોડે ફક્ત એ તો શબોના  
ભોગવાની રેતના હે તપસ્વી !  
રા'ની રાણી દેવડીની ચિતાને  
બેઠો છે તું તાપતો હે જતિ શા !  
વધીથી ? ના, ના, યુગોથી અકેલો.

તા. ૩૦-૦૮-૧૯૪૧ ના રોજ કાઠિયાવાડના ઘડવૈયાએ, અજેય સત્યાગ્રહીએ ચિરવિદાય લીધી. ફૂલચંદભાઈ અને તેમના સાથીદાર શિવાનંદજીએ સ્થાપેલી રાષ્ટ્રીયશાળા- ઘરશાળાના પટાંગણમાં તેમની સમાધિ છે. વિદ્યાર્થીઓ અને આગંતુકો આજે ઘરશાળામાં દાખલ થતાં જ સમાધિની પરિક્રમા કરીને વંદના કરી શ્રદ્ધાંજલિ આપે છે.

ગાંધીજીએ લખ્યું : “આપણે એક સૌથી બહાદુર અને ઉત્તમ કાર્યકર્તા ગુમાવ્યો છે. જો કે, તે યુવાન હતો, પણ તેણે મરી જાણ્યું.

કાકાસાહેબ કાલેલકરે તેમને અંજલિ આપી : “આદર્શ શિક્ષક, આદર્શ સૈનિક, આદર્શ સત્યાગ્રહી, યુદ્ધમાં જનતાના શાયર અને આદર્શ પરિણીત બ્રહ્મચારી.”

આટલી - આટલી વિવિધ વિભૂતિઓથી ફૂલચંદભાઈનું જીવન શોભતું હતું તો તેમનાં સત્યાગ્રહી પત્ની શારદાબહેનનું જીવન દેશભક્તિથી ઓપતું હતું.

આઝાદીના સંગ્રામમાં ઘણીયે વાર એવું બન્યું છે કે પિતા- પુત્ર સાથે જેલમાં ગયા હોય, પતિ-પત્ની સાથે સત્યાગ્રહમાં જોડાયાં હોય એવું પણ જોવા મળ્યું છે; પરંતુ પુત્ર-પુત્રવધૂ અને સાસુ સત્યાગ્રહ કરીને એક સાથે સત્યાગ્રહમાં જોડાયાં હોય તેવા દાખલા જવલ્લે જ જોવા મળે છે. ધ્રાંગધ્રા રાજની સામેના સત્યાગ્રહમાં ફૂલચંદભાઈ, તેમનાં માતૃશ્રી અમરતબહેન અને ફૂલચંદભાઈનાં પત્ની શારદાબહેને ભાગ લીધો હતો અને જેલનિવાસ ભોગવ્યો હતો.

કાઠિયાવાડના ઘડવૈયા ફૂલચંદભાઈએ પોતાની ડાયરીમાં નોંધ્યું છે કે :

“અનેક પવિત્ર બલિદાનોમાં મારાં પૂજ્ય માતૃશ્રીનો કારાવાસ એ સૌથી પવિત્ર બલિદાન ગણાય. જેલની ઓરડીને એમણે ઉપાશ્રયરૂપ બનાવી મૂકી. એક મહિનો આશ્ચર્યકારક શાંતિ અને ધીરજથી પસાર કર્યો.”

જે જમાનામાં જેલમાં જવું એ નીચાજોશું ગણાતું. કાઠિયાવાડમાં બહેનો બજારમાં નીકળે ત્યારે છાતીસમાણો ઘૂમટો કાઢીને નીકળતી. ઘરની બહાર તો કોક કોક જ ડોશી- ડગરાં જ નીકળે, વહુઆરુઓને તેમનું ઘર એ જ એમની દુનિયા. એ જમાનામાં ગાંધીના ભારતમાં આગમન પછી સમાજમાં ચેતના આવી. બહેનોએ પ્રભાતફેરી, વિદેશી કાપડની દુકાનો ઉપર પિકેટિંગ અને સત્યાગ્રહોમાં ભાગ લીધો. માથાં ફોડાવ્યાં. આવાં એક સત્યાગ્રહી મહિલા હતાં ફૂલચંદભાઈનાં માતૃશ્રી. ૭૫ વર્ષની જૈફ ઉંમર, અભણ. એમણે ધ્રાંગધ્રા જેવા કરડા રજવાડા સામેની લડતમાં ભાગ લીધો અને જેલનિવાસ ભોગવ્યો. કાઠિયાવાડના રાજકીય ઈતિહાસમાં આટલી જૈફ ઉંમરે સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેનારાં તે એકમાત્ર મહિલા હતાં.

એવાં જ મહિલા સત્યાગ્રહી હતાં ફૂલચંદભાઈનાં ધર્મપત્ની શારદાબહેન. જેમણે સ્ત્રી જાગૃતિની મિશાલ રચી

દીધી હતી.

શારદાબહેનની જીવન નોંધ ફૂલચંદ્રભાઈએ લખી છે તેના આધારે જ શારદા બહેનનું જીવન-દર્શન થાય છે. :

“શારદાબહેનના લગ્ન મારી સાથે સવંત ૧૯૮માં થયાં હતાં. એમની ઉંમર ૧૪ કે ૧૫ વર્ષની હશે. ત્રણ વર્ષ અગાઉ સગપણ થયેલું. લગ્ન થયા સુધીમાં એકબીજાની યોગ્યતાની સમજ અમને નહોતી. અમે મળ્યાં પણ નહોતાં. વિવાહિત જવાબદારીનો મને પોતાને પણ બહુ જ ઓછો ખ્યાલ હતો. અમે પરણ્યાં નહોતાં પણ અમને પરણાવ્યાં હતાં.

પિતાની એકની એક પુત્રી હોવાના કારણે પિતાને ઘેર શારદાદેવી સંપૂર્ણ સુખી હતાં. એમનો પડયો બોલ ઝીલાતો અને મા-બાપને દીકરા કરતાં દીકરી પ્રત્યે મમતા હતી. માતા-પિતા પાસેથી શુભ સંસ્કારોનો વારસો મળ્યો. મોટાભાઈ (પોપટભાઈ) સમય જતાં સંત ગણાયા. તેમની પાસેથી પણ શારદાદેવીને સાત્ત્વિક ગુણોની પ્રાપ્તિ થઈ. પોતે ત્રણ ગુજરાતી ભણ્યાં. અંગ્રેજી તો કોઈ પણ બાળા તે જમાનામાં ભણે જ નહીં, તેવી સગવડ પણ વઢવાણમાં નહોતી. વળી સમાજમાં દીકરીને અંગ્રેજી ભણાવવાની વાત તદ્દન બેહૂદી ગણાતી.

“મારા પિતાનું અવસાન થયેલું એટલે લગ્ન વખતે ખાસ ધામધૂમ તો નહોતી જ. મારો અભ્યાસ ચાલતો અને પિતરાઈ ભાઈઓ તરફથી મને જોઈતી આર્થિક મદદ મળતી નહીં. તેથી ત્રણ-ચાર વર્ષ અમે દીકરીક આર્થિક મુશ્કેલીઓ

અનુભવી. મારાં માતૃશ્રી, એક નાની બહેન અને શારદાદેવી ત્રણેયને તડકા - છાંયડાનો સારો એવો અનુભવ મળ્યો. બહેન નાની હતી, પણ દુઃખ સહન કરવામાં બહાદુર હતી. મોઢું જરા પણ કડવું કર્યા વગર દુઃખને સુખ માની દિવસો વિતાવતી. શારદાદેવી અને આ બહેન વચ્ચે નણંદ - ભોજાઈનો સંબંધ નહોતો. બહેને જરા પણ નણંદપણું ભોગવ્યું નહોતું. બંને સગી બહેનોની માફક રહેતાં અને વૃદ્ધ માતૃશ્રીની સેવા કરતાં. માતૃશ્રીએ પણ સાસુપણું બતાવ્યું નહોતું, પણ શારદાદેવીને દીકરી માફક ગણીને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું હતું. હું કોલેજમાં ભણતો એટલે રજાઓના દિવસોમાં વઢવાણ આવતો ત્યારે શારદાદેવીને મળી શકતો. વઢવાણમાં લાજ - મર્યાદાનો રિવાજ અતિ સખ્ત હોવાને કારણે અમે દિવસે તો ભાગ્યે જ મળી શકતાં. રાત્રે સારાં પુસ્તકોમાંથી વાંચનનો કાર્યક્રમ ગોઠવાતો, અને પાર પડતો, પરંતુ શારદાદેવી તો મોટેથી બોલવાની હિંમત જ ન કરી શકે. કારણ તેમ જો કરે તો પડોશીઓ બુમરાણ મચાવી મૂકે.

“અભ્યાસ થઈ રહ્યા બાદ વઢવાણ હાઈસ્કૂલમાં મેં શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી. પણ નોકરી તો નદ્દૂટકે સ્વીકારેલી, એટલે અનુકૂળતા સાંપડી કે તરત જ પૂજ્ય મહાત્માજીના આશ્રમમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયો. ત્યાર પછી વઢવાણ આવી ખાનગી બાળશાળા શરૂ કરી અને જાહેર જીવનમાં ધીરે ધીરે ઝંપલાવ્યું. સમાજની દ્રષ્ટિએ હવે મારા વિચિત્ર અખતરાઓ શરૂ થવા લાગ્યા. બાલાશ્રમ ચલાવવું એટલે નાનાં નાનાં બાળકોને ચોવીસ કલાક અમારી સાથે રાખવાં અને એમને સંસ્કારી બનાવવાં. આ હેતુ પાર પાડવા સારુ ગામમાં રહેવાનું માંડી વાળવું જોઈએ અને મેં તેમ કર્યું. ભાઈ શિવાનંદજી મારી સાથે હતા. મારા બહાર રહેવાથી શારદાદેવીને માહું લાગ્યું. કોઈ કોઈ વેળા આંખમાંથી ગંગા - જમના વહાવ્યાં, પરંતુ હૃદય વજ્ર જેવું કઠણ રાખ્યું અને વહેલાં મોડાં શારદાદેવી મારી સાથે જોડાશે એ વાતની મને ખાતરી હતી, એટલે ખાસ ચિંતા રાખી નહીં. શારદાદેવીની સ્થિતિ તો સૂડી વચ્ચે સોપારી

જેવી હતી. બૈરાંઓ એમને કહેતાં ‘પુરુષો તો આપણે નચાવીએ તેમ નાચે! પુરુષોની શી તાકાત છે કે આપણી મરજી વિરુદ્ધ એક પણ કામ કરી શકે. એ પુરુષોને તાબે ન રાખીએ તો જિંદગી ધૂળમાં મળી જાય. માટે તમારા ધણી ભલે ગામ બહાર રહે, અને હાથે રોટલા શેકી ખાય, તથા પાણી-દરણાનાં કામ ભલે કરે - તમારે તો તેની સાથે ન જ જવું. કાયર થઈને એની મેળે ઘેર જમવા ને સૂવા આવશે.’

“સ્ત્રીસમાજના આવા વિચારો હતા. તેની સામે થઈને મારી સાથે યા-હોમ કરીને ઝંપલાવવાની શક્તિ શારદાદેવીમાં તુરંત તો ન આવી પણ પોતાના પતિ કષ્ટ ઉઠાવે અને પોતે તેમાં કશી જ મદદ ન કરી શકે એ વસ્તુ કેટલી દર્દભરી છે તે તો હિન્દી પત્ની જ જાણી શકે. મારી પ્રવૃત્તિ પરોપકાર અર્થે છે. નિર્મળ છે અને નિર્દોષ છે. એ વિશે શારદાદેવીને શ્રદ્ધા હતી, પણ નીડર બનીને ઝંપલાવવા અશક્ત હતાં. છતાં કોઈ વાર અમારા આશ્રમે આવી જતાં. કાચા - પાકા ભાખરા જોઈને દુઃખી થતાં અને સારી રસોઈ પકવી દેતાં.

આખરે નિર્ણય કરવાની પળ આવી પહોંચી. શારદાદેવીએ મને સાથ આપવાનો ઠરાવ કર્યો. એમણે ગામ બહાર મારી સાથે રહેવાનું પસંદ કર્યું. લક્ષ્મીની તૃષ્ણા એમને નહોતી, એટલે હું મોટો પગાર લાવું અથવા ધમધોકાર વેપાર ચલાવી હજારો રૂપિયાની કમાણી કરું એવી એમણે કદી ઈચ્છા રાખી નહોતી. સાદું અને પારમાર્થિક જીવન ગાળવાના મોટા પવિત્ર નિર્ણયમાં એમણે કદી અંતરાય નાખ્યાનું મારા સ્મરણમાં નથી.

“ધૂમટાનો રિવાજ શારદાદેવીને પસંદ નહોતો. એટલે નિર્ણય કરીને એ નકામા, નુકસાનકારક રિવાજને એમણે તિલાંજલિ આપી. એક વખત અમારા કુટુંબના એક વડીલે શારદાદેવીને ખુલ્લે મોં એ જોયાં, એટલે એમનો ક્રોધાગ્નિ ભભૂકી ઊઠ્યો અને આંકરા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. શારદાદેવી પણ ગાંજયાં જાય તેવાં નહોતાં. મારા તરફથી એમને બને તેટલું ઉત્તેજન મળતું એટલે અંતે ટીકાકારો થાક્યા, અને શારદાદેવી જીત્યાં.

“ઘરેણાંનો શારદાદેવીને ખાસ શોખ નહોતો. હું તો સોનીની દુકાને જવાની જ ના પાડતો એટલે એમના પિતાજી પોતાની હયાતી દરમિયાન ભાંગ્યા - તૂટ્યાની સગવડ કરી આપતા. ઉત્તરોત્તર શારદાદેવીએ ઘરેણાંની માયા મૂકવા માંડી. ખાદી અને સ્વદેશીની હિલચાલને એમણે વધાવી લીધી. જાડી અને ખરબચડી ખાદીને ધર્મભાવે ધારણ કરી, ખાદીનું વ્રત અખંડ પાળ્યું. રેંટિયો ચલાવવાનું એમણે શરૂ કર્યું.”

ફૂલચંદભાઈનાં બધાં જ કાર્યોમાં શારદાબહેને ટેકો આપ્યો. એટલું જ નહીં, પણ તેમાં જોડાયાં. ૧૯૨૧ની સાલમાં મહાત્માજીનો મંત્ર ગામડે ગામડે પહોંચાડવામાં તેમણે સક્રિય સાથ આપ્યો. એ દિવસોમાં લાજ કાઢવા વિના સેંકડો બહેનો મધ્યયોકમાં આવીને દેશભક્તિનો રાસ લેતી.

વઢવાણમાં એ જમાનામાં આભડછેટનું ભારે જોર. તેમાંય બ્રાહ્મણ-વાણિયામાં તો વિશેષ. ફૂલચંદભાઈ અને રાષ્ટ્રીયશાળાને આ કારણે સમાજે તે બંનેને ખૂબ ખૂબ હેરાન કર્યા, છતાં શારદાબહેને ખૂબ હિંમત બતાવી. દલિતોના રસોડામાં જવું, એમની રસોઈ બનાવી આપવી વગેરે કાર્યો કર્યા.

ફૂલચંદભાઈ જ્યારે કાઠિયાવાડની મુલાકાતે નીકળતા ત્યારે શારદાબહેન હંમેશાં તેમની સાથે હોય. ૧૯૨૮ની બારડોલીની લડત આવી અને બંને તે લડતમાં જોડાયાં. કાઠિયાવાડના તમામ સત્યાગ્રહો-ખાખરેચી, મોરબી, ધ્રોલ અને ધ્રાંગધ્રામાં તેમણે સક્રિય કામગીરી બજાવી. કેટલીકવાર તો રજવાડા તેમને ખટારીમાં બેસાડી રાજની હદ બહાર છોડી આવતા. આવા લહાવા પણ તેમણે લીધા હતા.

એ વખતના કાઠિયાવાડમાં બહેનોમાં જાગૃતિ લાવવાનો યશ શારદાબહેનને જાય છે.

ફૂલચંદભાઈએ એમની જીવનનોંધમાં લખ્યું છે :

“લાખો હિંદુ પત્નીઓ પોતાના પતિ જે શુભ પ્રવૃત્તિ આદરે તેમાં સહાયભૂત થવું એને પોતાનો સહજ ધર્મ સમજે છે. તે મુજબ શારદાદેવીએ પણ મારી પ્રવૃત્તિને વધાવી લીધી અને દેશસેવા કે સમાજસેવા મારાથી થઈ શકે છે તેમાં

શારદાદેવી તરફથી હરહંમેશ મદદ મળી છે જ. અને તેથી જાહેર પ્રવૃત્તિનું મારું ગાડું અતિ ચાલ્યું છે.”

શારદાબહેનની એ જમાનામાં ધૂમટો અને લાજનો ત્યાગ કરવાની હિંમત આજે કોઈ ભલે ન બિરદાવે, પણ એ જમાનામાં તો એ ક્રાંતિકારી પગલું હતું. પતિ - પત્ની સાથોસાથ જાહેર કામમાં સાથ આપે એ આજે સ્વાભાવિક લાગે છે, પણ તે જમાનામાં જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પત્નીએ પતિને સાથ આપવાનું આકરું હતું. અને તેમાંય સત્યાગ્રહ કરીને જેલમાં જવાનું તો અતિ કઠણ હતું. શારદાબહેને ઝાલાવાડમાં સ્ત્રી જાગૃતિનું કામ કરીને મહત્વનું પ્રદાન કર્યું. આજે શારદાબહેન હયાત નથી પરંતુ તેમણે પાડેલો ચીલો બહેનો માટે આજે ધોરીમાર્ગ બન્યો છે.

ભારતની આઝાદીના અમૃત પર્વ પ્રસંગે ઝાલાવાડની ભોગાવાની રેતની આ તપસ્વી સ્વાતંત્ર્ય સેનાની બેલડીને લાખો સલામ.

મેઘાણીજીની કડી યાદ આવે છે...

અગર બહેતર, ભૂલી જજો અમારી યાદ ફાની !

બૂરી યાદે દુભવજો ના સુખી તમ જિન્દગાની

કદી સ્વાધીનતા આવે, વિનંતી, ભાઈ છાની,

અમોને યે સ્મરી લેજો જરી પળ એક નાની.

સંદર્ભ :

- (૧) ગાંધીના ગોવાળિયા : સંપાદકો : અરવિંદ આચાર્ય - ભૂપેન્દ્ર દવે - રાજુલ દવે
- (૨) સત્યાગ્રહી શહીદો : રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક
- (૩) મુઠ્ઠી ઊંચેરી મહિલાઓ : સંપાદન : અરવિંદ આચાર્ય
- (૪) ઝાલાવાડના સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ : ‘જાગીર’ સાપ્તાહિક વિશેષાંક : સંપાદક : ગૌરાંગ દવે

‘પૂર્વાલય’ ૮, પરિમલ સોસાયટી,  
દાળમિલ રોડ, સુરેન્દ્રનગર.  
મો. ૯૪૨૭૬ ૮૬૦૦૬





ગુજરાત  
સરકાર



Directorate of Information  
Gujarat

## Social Media



[gujaratinformation.gujarat.gov.in](http://gujaratinformation.gujarat.gov.in)



[gujaratinformation.official](https://www.facebook.com/gujaratinformation.official)



[@infogujarat](https://twitter.com/infogujarat)



[gujarat.information](https://www.instagram.com/gujarat.information)



[Gujarat Information](https://www.youtube.com/Gujarat Information)



the **GUJARAT**  
An English Quarterly Magazine

19/1 Dr. Jivraj Mehta Bhavan, Gandhinagar 382 010

Gujarat - India.(079)-23253391

## ગુજરાતી લોકગીતો: જ્યાં જેવું જીવાય, ત્યાં તેવું ગવાય

- નીલેશ પંડ્યા

ગુજરાત પાસે કેટલાં લોકગીતો હશે ? એવું કોઈ પૂછે તો એનો જવાબ એ છે કે ગુજરાતના ૧૬૦૦ કિલોમીટર લાં...બા દરિયાકાંઠે પગપાળા નીકળીએ ને લોકગીતો ગાવાનું શરૂ કરીએ તો એકેય ગીત પુનરાવર્તિત ન થાય છતાંય ન ખૂટે એટલાં લોકગીતો આપણી પાસે છે...! સેંકડો ગુજરાતી લોકગીતો ગ્રંથસ્થ અને ધ્વનિમુદ્રિત થયાં છે તો હજારો કંઠસ્થ અવસ્થામાં મળે છે. અનેકાનેક લોકગીતો એના ગાનારા કે જાણનારાની સાથે વિલુપ્ત થઈ ગયાં છે. આજે જે લોકગીતો કોઈ ને કોઈ અવસ્થામાં ઉપલબ્ધ છે એ આપણે માટે તો ગુજરાતી લોકગીતો જ

છે પણ એના પર ઝીણી નજર કરીએ તો એને સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતો, ઉત્તર ગુજરાતનાં લોકગીતો, દક્ષિણ ગુજરાતનાં લોકગીતો અને કચ્છનાં લોકગીતો જેવા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય. ટૂંકમાં દરેક પ્રાંતને પોતીકાં લોકગીત છે. વળી, આદિવાસીઓનાં લોકગીતોની વિજજત પણ અનેરી છે પરંતુ અહીં વાત માંડવી છે જુદાજુદા વિસ્તારનાં લોકગીતોની ખાસિયતની.

ક્યું લોકગીત ક્યા વિસ્તાર, ક્યા પ્રાંતનું છે એ સમજવા એના શબ્દો, ઢાળ, તાલ, કથાવસ્તુ, બોલીની છાંટ, પ્રાદેશિકતાની અસર, લોકજીવનનો સ્પર્શ વગેરેનો અભ્યાસ કરવો પડે. ગુજરાતના જે પ્રાંત, વિસ્તારમાં જેવું જીવન જીવાતું હોય એવાં એનાં લોકગીતો હોય, મતલબ કે જે તે વિસ્તારનાં લોકજીવનનો ધબકાર એનાં લોકગીતોમાં રણકતો હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો માનવજીવનનાં આભલાં છે લોકગીતો. જે વિસ્તારની જેવી લોકસંસ્કૃતિ એવું એનું લોકસંગીત.

સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતો બહુધા હીંચ તાલમાં સ્વરબદ્ધ થયાં છે. આ લોકગીતો આખી હીંચનાં છે. ભલે ઉલાળિયો કે ટીટોડો, દીપચંદી, માઠ, કેરવો, ખેમટો જેવા તાલમાં પણ સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતો મળે જ છે પણ સોમાંથી એંસી લોકગીતો આખી હીંચમાં મળે છે. આખી હીંચ એટલે નહિ ઉતાવળ કે નહિ સાવ નિરાંત, પણ માધ્યમ ચાલ કે ગતિ. સૌરાષ્ટ્રનું લોકજીવન મધ્યમ ગતિએ ચાલતું રહ્યું છે. લોકોની બોલવાની છટા મધ્યમ છે, સામેવાળા આરામથી સમજી શકે, કાન ન માંડવો પડે એ ઢબે સૌરાષ્ટ્રના લોકો પ્રત્યાયન કરે છે આ કારણ છે સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતોમાં આખી હીંચના કમ્પોઝિશનનું. જેમકે-

**સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતો બહુધા હીંચ તાલમાં સ્વરબદ્ધ થયાં છે. આ લોકગીતો આખી હીંચનાં છે. ભલે ઉલાળિયો કે ટીટોડો, દીપચંદી, માઠ, કેરવો, ખેમટો જેવા તાલમાં પણ સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતો મળે જ છે પણ સોમાંથી એંસી લોકગીતો આખી હીંચમાં મળે છે**

યાંદો ઊગ્યો ચોકમાં ઘાયલ ! યાંદો ઊગ્યો ચોકમાં હે લેરીડા ! હરણ્યું આથમી રે હાલાર શે'રમાં અરજણિયા ! ઝાંપે તારી ઝૂંપડી ઘાયલ ઝાંપે તારી ઝૂંપડી હે લેરીડા ! આવતાં જાતાંનો નેડો લાગ્યો અરજણિયા !

૦ ૦ ૦

મારી શેરીએથી કાન કુંવર આવતા રે લોલ મુખેથી મોરલી વગાડતા રે લોલ હું તો ઝબકીને જોવા નીસરી રે લોલ ઓઢ્યાનાં અંબર વીસરી રે લોલ

૦ ૦ ૦

મેંદી તે વાવી માળવે, એનો રંગ ગિયો ગુજરાત રે મેંદી રંગ લાગ્યો રે. નાનો દેરીડો લાડકો કંઈ લાવ્યો મેંદીનો છોડ રે મેંદી રંગ લાગ્યો.

૦ ૦ ૦

કાંગ ખેતર ગ્યાં'તાં રે ગોરી કાંગ લ્યો ઊભાં ઊભાં કાંગ લ્યો બેઠાં બેઠાં કાંગ લ્યો

કાંગ ખેતર ગ્યાં'તાં રે ગોરી કાંગ લ્યો

આવાં અસંખ્ય લોકગીતોના દાખલા આખી શકાય, જે આખી હીંચનાં અને સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતો હોય.

હવે જઈએ દક્ષિણ ગુજરાતમાં, તો ત્યાં સૌરાષ્ટ્રને મહદંશે મળતું આવે એવું લોકજીવન છે એટલે દક્ષિણ ગુજરાતનાં લોકગીતો મોટેભાગે સૌરાષ્ટ્રની જેમ આખી હીંચનાં છે, છતાં પ્રાદેશિકતા અને બોલીની અસરને કારણે તેને સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતોથી જુદાં પાડી શકાય છે, જેમકે-

સાકરિયા શેરડી વાવી મથુરિયે, સાકરિયા શેરડી વાવી રે લોલ. વાઢી વાઢીને ભારા બાંધ્યા મથુરિયે વાઢી વાઢીને ભારા બાંધ્યા રે લોલ. મુંબઈ વેચવા હાલ્યો મથુરિયો મુંબઈ વેચવા હાલ્યો રે લોલ. સૈકુ રૂપિયા લાલ્યો મથુરિયો, સૈકુ રૂપિયા લાલ્યો રે લોલ. નવી સાટું કડલાં લાલ્યો મથુરિયો નવી સાટું કડલાં લાલ્યો રે લોલ.

જૂની રિસાઈને હાલી મથુરિયાની,  
જૂની રિસાઈને હાલી રે લોલ.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં શેરડીનું વાવેતર પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ શેરડી વવાય છે પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના કોઈ ગામથી મુંબઈ શેરડી વેચવા કોણ જાય? લગભગ અશક્ય. દક્ષિણ ગુજરાતનાં ભરૂચ, સુરત, નવસારી, વાપી, બીલીમોરા, રાજપીપળા, સોનગઢ, જંબુસર, વ્યારા પંથકમાં શેરડી ખૂબ વવાય અને મહારાષ્ટ્ર નજીક થતું હોવાથી ખેડૂતો મુંબઈ વેચવા જાય એ વાત ગળે ઊતરે એવી છે એટલે ત્યાંનાં લોકગીતમાં શેરડીનું વાવેતર અને મુંબઈ જઈને થતા વેચાણનો ઉલ્લેખ આવે છે.

સાકર જેવી મધુરી શેરડી વેચવા ગયેલા કોઈ મથુરને નાયક બનાવીને લોકગીત રચી દેવાયું. આમ તો આ હળવી શૈલીનું લોકગીત છે. મથુરે શેરડી વેચીને કમાયેલાં નાણાંમાંથી નવી પત્ની માટે આભૂષણો ખરીદ્યાં પણ એની જૂની જોરુ રિસાઈને ચાલી ગઈ...!

દક્ષિણ ગુજરાતમાં લાવણી પ્રકારનાં લોકગીતો પણ ગવાય છે. લાવણી મહારાષ્ટ્રની ઓળખ છે, ત્યાંનું લોકસંગીત છે પણ મહારાષ્ટ્ર સરહદનાં દક્ષિણ ગુજરાતનાં ગામો-શહેરોમાં લાવણીગીતો ગવાય છે. એ આપણા દુહા જેવા બંધારણનાં પણ ત્યાંની લોકબોલીમાં ઝબોળેલાં હોય છે.

દૂધે ભરી તલાવડી રે  
કંઈ માખણે બાંધી પાળ  
ધોબી ધૂએ કંઈ ધોતિયાં  
ને ઝંઝારિયો ઝમકાર.

૦ ૦ ૦

પતરી પોરી તો પતિયાં પારે  
ને અંબોડામાં આંટી  
ચાંદા સૂરજ સામે ઊભી રાખે  
એમાં કિયો શોભે તારો માટી?



દક્ષિણ ગુજરાતનાં લોકગીતો સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતોનાં સહોદર લાગે, પણ દૂરબીન માંડીએ તો વાન થોડો અલગ પડે છે, કેમકે જેમ બન્ને પ્રાંતને પોતપોતાની તાસીર છે એમ બન્ને પ્રાંતનાં લોકગીતોની પણ ખુદની ઓળખ છે.

હાલો હવે ઉત્તર ગુજરાતમાં મહાલીએ... સૌથી પહેલાં તો લહેકાથી જ ખબર પડી જાય કે આ લોકગીત ઉત્તર ગુજરાતનું છે. હે... એ..., હોવા... હોવા..., હોવે... હોવે... લ્યા... જેવા બોલીના દ્વિરુક્ત પ્રયોગો ઉત્તર ગુજરાતી લોકગીતોને સોડમયુક્ત બનાવે છે. વળી અલ્યા, ભ'ઈ, એ ઉપરાંત 'મા' બદલે 'મો', 'મામા'ને 'મોમા', 'ગામ'ને 'ગોમ' જેવી બોલીની ખાસિયત આ ગીતો પર 'ઉત્તર ગુજરાત'નો થપ્પો મારે છે. આ રહ્યા દાખલા-

હે...યે...કૃષ્ણ ભગવાન હાલ્યા દુવારકે  
ને કંઈ લીધો રે મણિયારાવારો વેશ.

કે હોવા હોવા, લીધો મણિયારાવારો વેશ  
લ્યા હું તો તન વારું લ્યા જી હો મણિયારા.

૦ ૦ ૦

રામ લેલું પેળું પોંજરું ઘડાવો  
કે પોંજરામાં પોપટ બોલે.

હે તમે એવાં એવાં કડલાં લઈ આલો  
કે પોંજરામાં પોપટ બોલે.

ગુજરાતના અન્ય પ્રાંતથી ઉત્તર ગુજરાતનાં લોકગીતોને જુદાં પાડતું વધુ એક તત્ત્વ છે રાજસ્થાની સંસ્કૃતિ અને ત્યાંનાં લોકગીતોની ઘેરી અસર. સૌરાષ્ટ્રમાં હોળીના દિવસોમાં છાને ખૂણે ગવાતાં 'ફાગ' જેવાં ગીતો ઉત્તર ગુજરાતમાં જાહેરમાં ગાઈ શકાય છે, ગવાય છે. ઉત્તર ગુજરાત રાજસ્થાન સરહદની લગોલગ છે એટલે અરસપરસની સંસ્કૃતિ એકમેકમાં ઘોળાઈ ગઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે એથી ઉત્તર ગુજરાતનાં અનેક લોકગીતોમાં રાજસ્થાની દ્વિઅર્થીપણાનો વધાર થયો હોય એવું લાગે છે...

અલ્યા પોપટ જોણીને મેં પોંજરું ઘડાયું લ્યા સૂડલા !  
એ સૂડલા, સૂડલા તારી બોલી મને મેઠી મેઠી લાગે.  
કડલાં પે'રું ત્યોં રોયો વાંહે વાંહે આવે  
પીટ્યો નેણલાં નચાવે લ્યા સૂડલા !  
સૂડલા તારી બોલી મને બહુ મેઠી લાગે.

૦ ૦ ૦

અલ્યા એ... શેલ દરવાજે ઢોલચી વાગે  
વાગે ગજરાળો ઢોલ નાયણિયું નાયતું નથી રે.  
અલ્યા એ...પે'રી ઓઠીને હાહરેરે ચાલ્યાં  
માથે અંધારી રાત ચોંદલિયો ઊગતો નથી રે.

આ લોકગીતના આગળના અંતરા જાહેરમાં ગાવા જોખમી બની રહે એવા છે. ભલે સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતોમાં

પણ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના નવેય રસ ઘોળાયેલા છે, પણ ત્યાં 'સ્યુગરકોટેડ કિવનાઈન'ની જેમ મીઠી છાલ તળે કડવું ફળ ખવડાવી દેવાય છે ને ખાનારને ખબર પણ પડતી નથી. દેશી બોલીમાં કહીએ તો 'કોથળામાં પાંશેરી' મારી દેવાય છે પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં 'પાંશેરી'નો છુટ્ટો ઘા કરવામાં આવે છે એટલે ઘણાને 'વાગે' છે...!

કચ્છનાં લોકગીતો કચ્છી બોલી જાણનારને જ સમજાય છે, કેમકે એ કચ્છીમાં હોય છે એટલે એનો વ્યાપ અને ચાહકવર્ગ મર્યાદિત રહ્યાં છે. બધા ગુજરાતીઓ કચ્છી બોલી સમજતા નથી. જો કે કેટલાંય કચ્છી લોકગીતોમાં માત્ર અમુક કચ્છી શબ્દોનો તડકો હોય છે એટલે એ સમજી શકાય એવાં હોય છે, જેમકે-

નગરબજારજા માડુ ધુતારા મોકે  
મોએ ચડી મેણલાં બોલે સુમાર  
આંઈં રે હલીશ ભેણ નગરબજાર.  
પગ કેરાં કડલાં લઈ ગ્યો વિહ્લો ને  
પગે હું અડવી થઈ રે સુમાર  
આંઈં રે હલીશ ભેણ નગરબજાર.

આ લોકગીત સમજવામાં બહુ વાંધો નથી આવતો, એક તો એમાં કોઈક શબ્દ જ કચ્છી બોલીનો છે ને બીજું, આવું જ એક પ્રચલિત લોકગીત સૌરાષ્ટ્રમાં ગવાય છે-

ભલા ભાણેજડા સરોવર જાઈં ત્યાં ઢોલે રમું  
પગ કેરાં કડલાં લઈ ગ્યો વિહ્લો ને  
પગે હું અડવી થઈ રે ભાણેજ  
સરોવર જાઈં ત્યાં ઢોલે રમું.

૦ ૦ ૦

લંબે લંબે ઘૂંઘટે મૈયારણ કેર અચી રે,  
એજો ચોટલો કાળો નાગ, મોકે મોયની લગી રે.  
એજે હાથ જેડા ચૂડા મોકે હથમેં ખપે રે,  
મથ્થે મોતીજો શણગાર મોકે મોયની લગી રે.  
એજે પગ જેડા જાંઝર મોકે પગમેં ખપે રે,  
મથ્થે ઘૂઘરીજો શણગાર મોકે મોયની લગી રે.

આ કચ્છનું ખૂબ લોકપ્રિય લોકગીત છે પણ કચ્છી બોલી ન સમજનારને આમાં ઝાઝો ટપ્પો પડે એવું નથી. કેર અચી, એજો, મોકે, જેડા, ખપે, મથ્થે-આવા કચ્છી શબ્દોનું ગુજરાતી કરવું પડે નહીંતર લોકગીતનો સ્વાદ ન આવે.

કચ્છે ગુજરાતી લોકસંગીતની બહુમૂલ્ય સેવા કરી છે 'મણિયારો' ભેટ ધરીને. મણિયારો એટલે અતિ વિલંબિત હીંચ. મણિયારો સાંભળવો ખૂબ ગમે પણ ગાવો એટલો જ અઘરો છે, કારણ કે ખૂબ વિલંબિત હોવાને લીધે ગાયકની બરાબર કસોટી થાય છે. આ રહ્યા કેટલાક જાણીતા મણિયારા-

તારા દેશમાં આંબા આંબલી રે વણજારા વાલ્યમ લોલ  
મારા દેશમાં ધોળી ધ્રાખ છે રે નાનકડા નાયક લોલ.  
તારે ખાવા ઘઉં બાજરો રે વણજારા વાલ્યમ લોલ,  
મારે ખાવા ટાઢા ટુકડા રે નાનકડા નાયક લોલ.

૦ ૦ ૦

હાલોને હાલ્યા જાઈ ઢોલાજી મારવાડાને દેશ,  
હાલોને હાલ્યા જાઈ ઢોલાજી મારવાડાને દેશ.  
ઉતારા દેશું ઓરડા ઢોલા મારવાડાને દેશ,  
દેશું મેડીના મોલ ઢોલાજી મારવાડાને દેશ.

મણિયારા અંગે ઘણીબધી લોકવાયકાઓ છે. એક વાત એવી છે કે કચ્છના વિશાળ રણપ્રદેશમાં અહીંતહીં ભટકતા વિસ્થાપિત કે વાંઢિયાર દિવસે ભારે તાપ અને બળબળતી લૂને લીધે ક્યાંક આશરો મેળવી લે પણ રાત પડતાં રેતી ઠરે, ઠંડક થાય એટલે ભૈરી-છોકરાંને ઊંટ પર બેસાડી, ઘર-ખાટલો ભરીને ઊંટની દોરી પકડીને પુરૂષ ચાલતો થાય. થોડીવાર

તો પરિવાર વાતો કરતો જાય પણ પછી ઉપર બેઠેલાં બધાં ઝોલે ચડી જાય ને કંટાળો ન આવે એટલે પુરુષ ગાવાનું શરૂ કરે, એને ઊંટની ચાલ અને પત્ની-બાળકીઓનાં કાંબિયું, કડલાં, બલોયાંનો તાલ મળવા લાગે. સ્વાભાવિક જ છે કે ઊંટની ચાલ ધીમી, વિલંબિત હોય એટલે આભૂષણોનો રણકાર પણ એવો જ થાય ને એ તાલે ગવાતું ગીત વિલંબિત હોય, એ જ આ મણિયારો...!

બીજું એ પણ ખરું કે આ કાફલાને સવાર પડે, તડકો તપે ત્યાં સુધી ચાલવાનું હોય છે એટલે લાંબા તાલનાં દસ-બાર ગીતો ગાય ત્યાં સવાર પડી જાય. જો એ સૌરાષ્ટ્ર-દક્ષિણ ગુજરાતનાં લોકગીતો જેવાં આખી હીંચનાં કે ઉત્તર ગુજરાતનાં લોકગીતો જેવાં અડધી હીંચનાં ગીતો ઉપાડે તો સો-દોઢસો ગીતો ગાય ત્યારે માંડ સવાર પડે,,!, આટલાં ગીતો કોને આવડતાં હોય ?

જોયું ? ગુજરાતી લોકગીતોમાં કેવી વિવિધતા છતાં એકતા છે ! કહેવાય ગુજરાતનાં લોકગીતો પણ બાર ગાઉએ જેમ બોલી બદલે છે એમ જ લોકગીતો પણ બદલી જાય છે. હવે હિસાબ માંડો કે આપણી પાસે કેવાં અને કેટલાં વૈવિધ્યપૂર્ણ લોકગાણાં છે. ૧૬૦૦ કિલોમીટર લાંબા દરિયાકિનારે ચાલતાં ચાલતાં ગમે એટલાં દિવસ ગાઓ તોય ખૂટે ખરાં? ના, ગુજરાત નહિ, ચાલતાં ચાલતાં ભારતભ્રમણ કરીને આવો તોય ના ખૂટે ...!

'વાણી', ૧, નટરાજનગર,  
યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ (૩૬૦૦૦૫)  
મો. ૯૪૨૬૪૮૧૩૮૭



માહિતી ખાતા દ્વારા પ્રતિ બુધવારે પ્રસિધ્ધ થતું રોજગારલક્ષી માહિતી આપતું સાપ્તાહિક

લવાજમ : કોઇપણ કોમ્પ્યુટરાઈઝ પોસ્ટ ઓફિસમાં અથવા જિલ્લા માહિતી કચેરીઓ ખાતે ભરી શકાશે

રાજ્યભરમાં રોજગારવાંચુઓ માટેનું વિશ્વસનીય સાપ્તાહિક

શહેરી વિસ્તારો તેમજ રાજ્યના અંતરિયાળ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં રોજગાર અને ભરતી વિષયક જાહેરાતોની અધિકૃત માહિતી પહોંચાડતું અસરકારક માધ્યમ

રાજ્ય સરકારના વિવિધ વિભાગો, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ, ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગ, ગૌણ સેવા પસંદગી મંડળ, પંચાયત સેવા પસંદગી મંડળ સહિત કેન્દ્ર સરકારના વિવિધ મંત્રાલયો, નિગમો, જાહેર સાહસો, બેંક, રેલવે રિક્રૂટમેન્ટ બોર્ડ, સંરક્ષણ દળોમાં ભરતી વિષયક જાહેરાતોનું સંકલન.

વાર્ષિક લવાજમ માત્ર ₹ 30/-

રોજગાર-સ્વરોજગાર વિષયક વિપુલ માહિતીનો ભંડાર



## “આધુનિક શ્રવણ બનીએ”

- વાગ્મિન બૂચ

પરાપૂર્વથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લાંબું.. દીર્ઘ આયુષ્ય હોવું એ મોટું સૌભાગ્ય ગણાતું આવ્યું છે. એટલે જ આશીર્વાદ પણ “આયુષ્યમાન ભવ” અપાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ long live એવી એક શુભેચ્છા અપાય છે. અલબત્ત, ભારતીય સંસ્કૃતિ જેટલું સૌભાગ્ય કક્ષાનું મહત્ત્વ ન પણ હોઈ શકે.

લાંબું દીર્ઘ જીવન અનેક રીતે આવકારદાયક અને ઉપયોગી - વ્યક્તિગત અને સમાજને બન્નેને રહે છે અને તેથી જ એનું આટલું બધું મહાત્મ્ય થયું.

વ્યક્તિના ઘડતર અને ડહાપણમાં જીવન દરમિયાન જુદા જુદા તબક્કે અનુભવ અને જ્ઞાનનું ભાથું બંધાતું જાય અને એ પરિપક્વતાના તબક્કે પહોંચ્યા પછી જેટલું વધુ આયુષ્ય રહે એટલો એમની પરિપક્વતાનો લાભ કુટુંબ-સમાજને મળે. એમાંય થોડાં વર્ષો અગાઉના સમયમાં સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં હોવાને કારણે (આજે પણ એ પ્રથા ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં છે) ત્યારે વડીલો દ્વારા તેમના જ્ઞાન અને અનુભવના આધારે જીવનના જુદા જુદા way of lifeનાં સિદ્ધાંતો- રિવાજો- પદ્ધતિઓ- વિચારસરણીઓ નિશ્ચિત કર્યા હોય તે જ કુટુંબે સ્વીકારવાનાં રહેતાં, એટલે કુટુંબમાં વડીલોનું ખાસ્સું અધિપત્ય રહેતું. અત્યારે પણ ઘણા કુટુંબોમાં એ પ્રથા છે. અલબત્ત, તેની ટકાવારી અને ગંભીરતામાં ફેરફાર થયો હોય.

આવું જ કુટુંબથી બહોળાં ક્ષેત્રો, એટલે કે જ્ઞાતિ અને સામાજિક ક્ષેત્રે પણ વડીલોનું વર્ચસ્વ- વજન છે. ભારતમાં જ્ઞાતિપ્રથા અને એના રિવાજો હજુ પણ મોટા પ્રમાણમાં અમલમાં છે અને દરેક જ્ઞાતિ મહદંશે વડીલોના માર્ગદર્શન હેઠળ કાર્યરત હોય છે. આમ કુટુંબ ઉપરાંત જ્ઞાતિમંડળો અને અન્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ વડીલોના અનુભવ અને જ્ઞાન અન્વયે મહદંશે કામગીરી થતી રહે છે.

કુટુંબ અને જ્ઞાતિ ઉપરાંત રાજકીય અને ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ ૫૦ વર્ષથી નીચેનાને ભાગ્યે જ સ્થાન મળે છે. રાજકારણમાં રાજીવ ગાંધી અપવાદ થઈ ગયા. હકીકતે ભારતીય રાજકીય ક્ષેત્રે ૬૦ વરસ ઉપરથી જ વ્યક્તિ Qualify થાય. એવી છાપ ઊપસે છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રે તો કદાચ નાની ઉંમર મહદંશે સ્વીકૃત જ નથી. ઉપરાંત ધાર્મિક ક્ષેત્રે જે

ઊંડાણપૂર્વકનો અભ્યાસ અને ઉચ્ચ કોટિનું જ્ઞાન-ચિંતન વગેરે આવશ્યક મનાય છે એ પણ એક ઉંમર પછી જ પ્રાપ્ત થાય, એમ ગણવામાં આવે છે. અલબત્ત સ્વામિનારાયણના એક સંપ્રદાયમાં પ્રમુખસ્વામી ખૂબ જ નાની ઉંમરે સર્વોચ્ચ સ્થાને નિમાયેલા એવા અપવાદ જૂજ હોઈ શકે.

આમ, ખાસ કરીને ભારતીય સમાજજીવનમાં કુટુંબ, જ્ઞાતિ, સામાજિક પ્રવૃત્તિ, રાજકીય ક્ષેત્ર કે ધાર્મિક ક્ષેત્રે મોટા ભાગનાં ક્ષેત્રોમાં ‘વડીલતત્ત્વ’ને ખાસ આદર અપાયેલ છે અને આ વડીલો પરત્વે ખાસ આદર તરીકે દીર્ઘ અને લાંબા આયુષ્ય અંગે શુભેચ્છાઓ અપાય એ સ્વાભાવિક છે...

**કુટુંબ અને જ્ઞાતિ ઉપરાંત રાજકીય અને ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ ૫૦ વર્ષથી નીચેનાને ભાગ્યે જ સ્થાન મળે છે. રાજકારણમાં રાજીવ ગાંધી અપવાદ થઈ ગયા. હકીકતે ભારતીય રાજકીય ક્ષેત્રે ૬૦ વરસ ઉપરથી જ વ્યક્તિ Qualify થાય. એવી છાપ ઊપસે છે**

દરમિયાનમાં આપણે હવે સામાજિક પરિવર્તન, એટલે કે એક સંક્રાંતિકાળ તરફ ખૂબ ઝડપથી જઈ રહ્યા છીએ ત્યારે આ નવાં બદલાતાં પરિમાણો, નવા આયામો, નવી પરિસ્થિતિ, નવી ટેકનોલોજીની ચેલેન્જો પરત્વે વધુ પડતા ‘લાગણીશીલ’ બન્યા વગર વાસ્તવલક્ષી બની વડીલોની વિવિધ જરૂરિયાત અંગે liberal વિચાર-વિમર્શ કરવો જ રહ્યો. લાગણીશીલ શબ્દ એટલે યોજ્યો કે વડીલોની પ્રશ્નો અંગેની કોઈ વાત આવે તો આપણે ખૂબ લાગણીશીલ થઈ જઈએ છીએ. પરિણામે આ અંગે વાસ્તવદર્શી અને તટસ્થભાવે વિશ્લેષણ મુશ્કેલ બને છે.

છેલ્લા થોડાક દસકાઓથી કુટુંબો નાનાં થયાં (બે જ અથવા ક્યાંક તો એક જ બાળક) અને પછી સંતાનો ભણવા-



નોકરી અંગે દૂર રહેતાં પણ થયાં. પરિણામે વસ્તારી અને સંયુક્ત કુટુંબો ઝડપથી ઓછા થવાં માંડ્યા છે. આમ તો સમાજ વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ આ ધરખમ ફેરફાર છે પરંતુ આપણે પ્રકૃતિગત નવી પરિસ્થિતિ અંગે ઝડપથી સજાગ થઈ આ અંગેનું લાગણીનું તત્ત્વ કંટ્રોલમાં રાખીને નવી વ્યવસ્થા કે સવલતો ઊભી કરવામાં ધીમા પડ્યા છીએ એવું ખરું..?

સંતાનો ઓછાં અને દૂર રહેવાથી વડીલોને શારીરિક, નાણાંકીય અને ઈમોશનલ જરૂરિયાત ઊભી થાય એમાં જો “શતં જીવ શરદ” શુભકામનાઓથી આયુષ્ય લંબાય ત્યારે જે તે વ્યક્તિ અને કુટુંબ માટે ઉત્સાહપ્રેરક થાય કે તકલીફયુક્ત થાય એ અંગે વ્યવસ્થિત વિશ્લેષણ જરૂરી છે.

સંતાનો ખૂબ દૂર હોય અને ઝડપથી કે વારંવાર આવી શકે તેમ ન હોય ત્યારે વડીલોની મોટી માંદગી આવે તો એમને કોણ-કેવી રીતે મદદરૂપ થાય (ઘણા કિસ્સામાં સંતાનને વધુ રજા પણ મળતી નથી), એ વિકટ પ્રશ્ન હવે મોટા પાયે પ્રસરતો જણાય છે.

માંદગી ઉપરાંત આર્થિક પ્રશ્નો પણ હોય, જે પહેલાં (સંતાનોની સંખ્યા પણ વધુ હોય) ભેગાં રહેતાં એટલે એમનો ટેકો મળી રહેવાની શક્યતાઓ રહેતી, પણ હવે સંતાનો પોતાની જુદી ગૃહસ્થી વસાવવાની હોય તો નાણાકીય ટેકો આપી શકે એ શક્ય ન પણ હોય. ઉપરાંત પરદેશ રહેતાં સંતાનોને ખૂબ મોટા પાયા પર લોન ભરવાનો ભાર હોય એટલે એમને માટે

વડીલોને મદદરૂપ થવું ક્યારેક ખાતર ઉપર દીવો પણ થઈ શકે...માંદગી અને આર્થિક પ્રશ્નો તો એકંદરે જાણીતા છે પણ એકાંતપણું (Loneliness) એ અત્યારના સંક્રાંતિકાળનો એક નવો તકલીફભર્યો ફણગો છે. પહેલાં સગાં-વહાલાં પણ એક ગામમાં રહેતાં એટલે સતત આવજા થવાથી વડીલોને કંપની મળી રહેતી. હવે મોટાં શહેરોમાં એ પણ મર્યાદિત થઈ ગયું. આમ, સંતાનો દૂર અને સગાંવહાલાં પણ ઓછાં મળે, પરિણામે મોટી ઉંમરે જ્યારે વ્યક્તિ વાહન ચલાવી ન શકે એટલે જાતે બહાર જવા મુશ્કેલી અનુભવે અને તેનાથી જે એકાંતવાસ જન્મે એ વધારે કપરો બને છે. એમાં પણ જો શારીરિક તકલીફોને કારણે બહાર જવા-આવવાનું મુશ્કેલ બને તો સતત ઘરમાં ભરાઈ રહેવું એ વધુ મુશ્કેલ બની જાય છે. ‘એકાંતવાસ’ ખૂબ માનસિક તકલીફ પણ આપે છે. અલબત્ત, હવે ટેકનોલોજીનો સહારો એમાં વહારે આવે છે. ફોન, મેસેજ અને ખાસ તો વીડિયો કૉલ વગેરેથી દૂર રહેતાં સંતાનો અને પરિચિતો સાથે સરસ સંપર્ક શક્ય બન્યો છે એટલે અંશે રાહત

મળે. પણ આ સવલત બધાને ઉપલબ્ધ હોય જ એવું પણ ન હોય. ઉપરાંત આવી ટેકનોલોજી સાથે જોડાયેલી સગવડ ઘણા વડીલોને ઓપરેટ કરવી ફાવતી પણ નથી. અને આ સવલતો રૂબરૂ મળવા તોલે તો ન જ આવે ને... છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં આ ‘એકાંતપણું’ ખૂબ ઝડપથી સામાજિક પ્રશ્ન તરીકે ઊભરી રહ્યું છે, પરંતુ કમનસીબે આપણે એ પરત્વે જોઈએ એટલા સંવેદનશીલ બની એના ઉપાયો પરત્વે ખાસ વ્યવસ્થા ગોઠવવાની તત્પરતા દાખવતા નથી. અન્ય દેશોમાં આ પરિસ્થિતિ ઘણાં વર્ષોથી છે, કારણ કે ત્યાં સંયુક્ત કુટુંબની વ્યવસ્થા ઘણા લાંબા સમયથી છે જ નહીં. પરિણામે એ દેશોમાં અને સમાજમાં વડીલોની વિવિધ જરૂરિયાતો માટે વ્યવસ્થાઓ ગોઠવી છે. જેમકે દિવસ દરમિયાન સમય પસાર કરવા માટે daytime ફેસિલિટી અને લાંબો સમય રહેવા માટે સરસ સવલતોવાળાં old age home. આપણે પણ હવે એ દિશામાં છોછ રાખ્યા વગર વહેલી તકે નક્કર પગલાં લેવાં જ પડશે.

**હવે સમય બદલાવાની સાથે આપણે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જ પડે કે નવી પેઢીની રહેણીકરણી અને વિચારસરણીમાં અગાઉના સમય કરતાં વધુ drastic ફેરફારો આવી રહ્યા છે**

આમ ઝડપથી બદલાતા સામાજિક પ્રવાહોને લીધે ‘શતં જીવ શરદ’ કે ‘આયુષ્યમાન ભવ’ એવી શુભકામનાઓને નવી રીતે આપવાનું વિચારવું પડશે. હવે ‘ભર્યુભાદર્યુ જીવન’ એના જેવી શુભેચ્છા આપી હોય તો કેવું !

વડીલો સિનિયર સિટિઝનોના વિવિધ પ્રશ્નો અને જરૂરિયાતો અંગે community living concept ખૂબ મંદ ગતિએ આગળ વધે છે. એમાં આપણે ત્યાં વૃદ્ધાશ્રમ વ્યવસ્થા પ્રત્યે ખૂબ તીવ્ર અણગમો છે એટલે કે એક જાતનો taboo છે. પરિણામે આ મુદ્દે મોટાપાયા પર ચર્ચા, વિચાર - વિમર્શ થતો નથી અને સવલતો પણ ખૂબ નાના પાયા પર ઊભી થાય છે.

હવે સમય બદલાવાની સાથે આપણે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જ પડે કે નવી પેઢીની રહેણીકરણી અને વિચારસરણીમાં અગાઉના સમય કરતાં વધુ drastic ફેરફારો આવી રહ્યા છે અને પરિણામે વડીલોને એની સાથે કદમ મિલાવવા એટલે કે આજકાલ સતત જે શબ્દ વપરાય છે ‘એડજસ્ટ થવું’ એ સહેલું નથી. અગાઉની સામાજિક વ્યવસ્થામાં વડીલોની વિચારસરણી કે માન્યતાને જ મુખ્ય ગણાતી અને નવી પેઢીને મને-કમને એની સાથે એડજસ્ટ થવું પડતું, પરંતુ હવે તેમાં ધરખમ ફેરફાર આવી રહ્યો છે. હવે વડીલોના શબ્દ ફાઈનલ એ રહ્યું નથી. અલબત્ત સારા સંસ્કારી કુટુંબમાં હજી એમના વિચારો કે માન્યતાને રિસ્પેક્ટ અપાય છે. ઉપરાંત અગાઉ જણાવ્યું તેમ, ઝડપથી બદલાતી ટેકનોલોજી, ગેજેટસ , ખાવા-

પીવાની પદ્ધતિઓ, Food habits -રસોઈની પદ્ધતિઓ એ બધામાં મોટો ફેરફાર આવતો જાય છે. એક ભાઈને દીકરાને ત્યાં અમેરિકા ખૂબ લાંબો સમય રહેવું પડે એવું થયું. પણ ત્યાં સતત પીઝા-મેક્સિકન કેવી રીતે ફવડાવે... વળી જ્યાં બંને હસબન્ડ-વાઈફ જોબ કરતાં હોય ત્યાં રસોઈ, ઘરકામ અને મહેમાનોને treat કરવાના આયામો બદલવા પડે છે. જનરેશન ગેપ તો આદિકાળથી છે જ પણ અત્યારના ઉપર દર્શાવેલા વિવિધ કારણસર આ ગેપ વધુ તીવ્ર અને વડીલો માટે વધુ મુશ્કેલ બનવા લાગી છે. આ સંદર્ભમાં જેમ વધુ આયુષ્ય એમ આ ગેપ વધુ પહોળો બને એવી શક્યતા ઘણી રહેશે. નવી ટેકનોલોજી ફાવવામાં તકલીફ થાય અને કારણે વડીલોને ક્યારેક હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિમાં પણ મુકાવું પડે છે. મમ્મી..તને આટલું નથી આવડતું...?

પહેલાંના સમયમાં વડીલોને ગમે એવી ફેશન કે વ્યવહાર નવી પેઢી માટે સ્વીકારવું ફરજિયાત હતું મને..કમને પણ..પછી એ સહજ થઈ જતું..પણ હવે એ સહજતા ઘણી ઓછી થવાથી બે પેઢી વચ્ચે પ્રશ્નો વધે. અલબત્ત હવે વડીલો પણ સમજદારી દાખવી પોતાના વલણ liberal કરતાં જાય છે.

દીર્ઘાયુષની શુભકામનાઓ અગાઉ બહુ જ પ્રેમપૂર્વક અપાતી, એમાં એવું તો નહીં હોયને કે ૧૮મી સદીમાં એકંદરે આયુષ્ય લાંબું ન હતું. સ્વામી વિવેકાનંદથી માંડીને ઝવેરચંદ મેઘાણી કે રાવજી પટેલ વગેરે અનેક મહાનુભાવો વિવિધ રોગો સામે યોગ્ય મેડિકલ સહાય ન મળવાથી પ્રમાણમાં નાની ઉંમરે વિદાય થયેલા. એટલે તે સમયે મેડિકલ સહાય, સ્વચ્છ પાણી અને હાઈજેનિક કન્ડિશન જોઈએ એ કક્ષાની ન હોવાથી આયુષ્ય એકંદરે ઓછું રહેતું એવું જણાય છે અને કદાચ એટલે જ પચાસ વર્ષે વાનપ્રસ્થાશ્રમ (અને સાઠે બુદ્ધિ નાઠી એવી હળવી વાત) પ્રચલિત થઈ હશે. પણ હવે અત્યારે આપણે પચાસ વર્ષે વાનપ્રસ્થાશ્રમની વાત કરીએ તો કઈ રીતે પીય પડે !

આવો ખુલ્લા મને અને વડીલોને સાચા અર્થમાં dignity બક્ષવા હવે 'સિનિયર સિટિઝન ડે કેર', 'વિસામો', 'સાંધ્ય સુખ' એવાં જે કંઈ નામે સત્વરે અને મોટાપાયા પર વ્યવસ્થા ઊભી કરવી આવશ્યક છે અને અગાઉ દર્શાવ્યું એમ આ 'વૃદ્ધાશ્રમ'ના વિષયને સામાજિક કલંક ગણીને શાહમૃગવૃત્તિ દૂર કરવી જ રહી.

આ વ્યવસ્થા અલબત્ત, સારો એવો ખર્ચ અને મોટા પાયા પર મેનેજમેન્ટ માગી લે છે. પણ આપણે ત્યાં ધાર્મિક શ્રદ્ધા

માટે અઢળક દાન અપાય છે... સોનાના કળશો ચઢાવે છે તો વડીલોની આ સેવાને એ જ કક્ષામાં મૂકીને નાણાકીય અને મેનેજમેન્ટમાં જરૂરી સહાયનો પ્રવાહ ઊમટે એ આવશ્યક છે.

એક ખાસ્સો મોટો વર્ગ છે કે, જે પોતાના જ ઘરમાં રહે છે અને એમને બહારની ખાસ વ્યવસ્થા. જેને આપણે 'વિસામો' કે 'સુખધામ' જેવું નામ આપીએ એમાં રહેવા જવું ન હોય. આ વડીલોને પણ ઘેર અનેક જરૂરિયાતો છે. ખાસ કરીને બેન્કિંગ, મેડિકલ આસિસ્ટન્ટ, ઘરમાં રસોઈ, ઘરનાં રિપેરિંગ, મનોરંજન અને ખાસ અગત્યનું એમને કંપની એટલે કે એકલવાયું ન લાગે એ વ્યવસ્થા માટે પણ પ્રોફેશનલ સેવાઓ ગોઠવાવી જોઈએ. થોડાક દિવસો પહેલાં મેં લગભગ પંચોતેર વર્ષના વડીલને ધોમધખતા તડકામાં બેન્કના કામ માટે ચાલતા જતા જોયા અને એમને પૂછતાં જાણ્યું કે અમને વાહન ચલાવતાં ફાવતું નથી, અને રિક્ષા મળી નહીં એટલે

**ઘણાં શહેરોમાં સિનિયર સિટિઝનના મંડળ પ્રવાસ, ધાર્મિક આયોજન કે સ્નેહ મિલન વગેરે કરે છે અને એની ખાસ ઉપયોગિતા તો છે જ, પરંતુ સાથેસાથે રોજિંદી જરૂરિયાત અને એકાંતપણું દૂર થાય**

નહૂટકે આવા તડકામાં પણ જવું પડ્યું. ઘણાં શહેરોમાં સિનિયર સિટિઝનના મંડળ પ્રવાસ, ધાર્મિક આયોજન કે સ્નેહ મિલન વગેરે કરે છે અને એની ખાસ ઉપયોગિતા તો છે જ, પરંતુ સાથેસાથે ઉપર જણાવેલી રોજિંદી જરૂરિયાત અને એકાંતપણું દૂર થાય એવી વ્યવસ્થા પણ આ સિનિયર સિટિઝન મંડળ હાથમાં લે તો નક્કર કામ થાય.

...તો આવો 'શતમ્ જીવ શરદ'ને સાચા અર્થમાં સાર્થક બનાવવા એ અંગે ખાસ ઊંડી સંવેદનશીલતા જતાવી નક્કર વ્યવસ્થા ગોઠવવાના અભિયાનને એક મોટી સામાજિક સેવા તરીકે સ્વીકારી પુણ્ય મેળવીએ અને 'નવા સમયના શ્રવણ' બનીએ.

૫૧૦૨-૨૮૦/૧, સેક્ટર-૭/એ,  
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭  
મો. ૯૯૦૯૯૦૦૬૫૦



સાડા છ કરોડથી વધારે ગુજરાતીઓનું માનીતું પાક્ષિક એટલે...



મીડિયાની સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવતું ગુજરાત પાક્ષિક, પ્રતિ પખવાડિયે આપના દ્વારે લઈને આવે છે...

## નીવડેલી કલમ, નવી દિશા, નવા વિચારો

- ▶ રાજ્ય સરકારની વિવિધ કલ્યાણકારી યોજના ▶ અધિકૃત માહિતી ▶ સાતત્યપૂર્ણ વિકાસલક્ષી જાણકારી
- ▶ લોકકલ્યાણની વાત ▶ રાજ્ય સરકારના નિર્ણયો ▶ લોકોની અપેક્ષાઓ અને સંવેદનાઓ
- ▶ સફળ લોકોની વાતો આ ઉપરાંત ▶ અતિથિની કલમે ▶ વિદ્વાનોના વિચારો ▶ વાંચકોની વાત
- ▶ વરિષ્ઠ પત્રકારોના અભિપ્રાય ▶ પ્રાસંગિક લેખો, જન સમસ્યા અને સમાધાન અને ઘણું બધું...

લવાજમ માટે આપના જિલ્લાની માહિતી કચેરીનો આજે જ સંપર્ક કરો અને ગુજરાત પાક્ષિક પરિવારના સભ્ય બનો.

વાર્ષિક લવાજમ માત્ર  
**રૂ. ૫૦/-**

## ગુજરાત રોજગાર સમાચાર સાપ્તાહિક

માહિતી ખાતા દ્વારા પ્રતિ બુધવારે પ્રસિદ્ધ થતું રોજગારલક્ષી માહિતી આપતું સાપ્તાહિક.

ગુજરાત રાજ્યના માહિતી ખાતા દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતું રોજગારલક્ષી સાપ્તાહિક

શહેરી વિસ્તારો તેમજ રાજ્યના અંતરિયાળ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં રોજગાર અને ભરતી વિષયક જાહેરાતોની અધિકૃત માહિતી પહોંચાડતું અસરકારક માધ્યમ.

વેપ - ૪૪ તા. ૧૪ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૨૨

રાજ્યભરમાં ૧૨,૦૦૦થી વધુ ગ્રાહકોનું વિશ્વસનીય સાપ્તાહિક.

રોજગાર-સ્વરોજગાર વિષયક વિપુલ માહિતીનો ભંડાર.

રાજ્ય સરકારના વિવિધ વિભાગો, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ, ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગ, ગૌણ સેવા પસંદગી મંડળ, પંચાયત સેવા પસંદગી મંડળ સહિત કેન્દ્ર સરકારના વિવિધ મંત્રાલયો, નિગમો, જાહેર સાહસો, બેંક, રેલવે સિક્યુરિટી બોર્ડ, સંરક્ષણ દળોમાં ભરતી વિષયક જાહેરાતોનું સંકલન.

ભરતી ઉપરાંત સ્વરોજગાર વિષય લેખ, મૂંઝવણ અને માર્ગદર્શન, જનરલ નોલેજ ક્વિઝ કોર્નર તેમજ વિવિધ અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ સંબંધી વિદ્યાપનો.

લવાજમ માટે આપના જિલ્લાની માહિતી કચેરીનો આજે જ સંપર્ક કરો અને ગુજરાત રોજગાર સમાચાર સાપ્તાહિક પરિવારના સભ્ય બનો.

વાર્ષિક  
લવાજમ  
માત્ર

રૂ. 30/-

## મરવા પડેલી મચ્છુ માતાને....

- ચંદ્રિકાબહેન સોલંકી

ઓ મચ્છુ માતા, તારા લાંબા, પહોળા પટ પરથી પસાર થવાનું બને છે. ને મારા પગ થંભી જાય છે. ઓ જીવનદાયિની! મારી માવડી મચ્છુ. છેલ્લાં સોળ વર્ષથી હું તારા કાંઠે, તારી પાસે રહેવા આવી છું. તારાં વિધવિધ રૂપ છેલ્લાં સોળ-સોળ વર્ષથી મેં નજરોનજર માણ્યાં છે. ને મેં તને ભરપૂર ચાહી છે, પણ આજે ગોધૂલી વેળાએ વ્હાલા વાંકાનેરથી મોરબી તરફ દોડતાં હાઈ-વે પરથી પસાર થવાનું બન્યું. ને તારો લાંબો, પહોળો, અર્ધો ખાલી, અર્ધો ભરેલો, અર્ધો ગંદો અને અર્ધો સ્વચ્છ એવો પટ જોઈને મનમાં ભારે ચચરાટી થઈ. મારાથી રહેવાયું નહીં, ને મારુ સ્કુટી ફુટપાથની અડોઅડ પાર્ક કરી, હાઈ-વેની રેલિંગ પકડી હું ક્યાંય સુધી તારા આ પહોળા પટને નીરખી રહી. અમે સ્વાર્થી અજ્ઞાની 'પરમ' એ તને જે રૂપે ચીતરી દીધી છે એ હું જોઈ રહી છું. તારા એક કાંઠે ગામ આખાની ગંદકીના થર જામ્યા છે. તારા પેટની વચ્ચોવચ રેતી, કાંકરા, નાના મોટા પથ્થરો કાઢી એમાં ઊંડા ઊંડા ખાડ ઠેકઠેકાણે પાડી દીધા છે. ગામ આખાનો ઉકરડો અને પ્લાસ્ટિકનો કચરો તારા કાંઠે જ ઠલવાયેલો હોય, ઊડતો, ઊડતો એ તમામ કચરો ગંદકી તારા પેટમાં (પટમાં) પડેલા ખાડાઓમાં પણ ભરાયો છે. તો વળી સામે કાંઠે દૂર દૂર લીલાંછમ ખેતરો અને વૃક્ષોની હારમાળા દેખાય છે. તારા એક કાંઠે શહેરની ગંદકી તો બીજા કાંઠે પ્રકૃતિની હરિયાળી.

ઓ માવડી મચ્છુ મા, અમે બડી બડી લોકમાતાઓની જે દશા અમારા સ્વાર્થ અને અજ્ઞાનથી કરી બેઠાં છીએ એવી જ તારી પણ અવદશા આજે અત્યારે આ ક્ષણે હું નિહાળી રહી છું. મારી પાસે જો કોઈ જાદુઈ છડી હોત તો પળના પાંચમા ભાગમાં તને ચોખ્ખીચણાક કરી નાખત. મને તારું આ ગંદું ગોબરું, દયનીય રૂપ નિહાળતાં આપણી ગંગામાતા યાદ આવી ગઈ. જેની પવિત્રતા અને પાવન જળ જગ આખામાં પ્રખ્યાત છે જેને આ ભારતભૂમિ પર ઉતારવા ખુદ શિવજીએ પોતાની જટામાં કેદ કરી, પછી એના પ્રચંડ પ્રવાહને ધીમી ધારે આ રળિયામણી ધરતીને વધુ રળિયામણી અને હરીભરી બનાવવા વહાવ્યો, જેના જળને મરતા મનુષ્યના મુખમાં મૂકવામાં આવે છે.

અરે ઓ નાજુક નમણી રમણી, કલકલતી, ઊછળકૂદ કરતી મારી મચ્છુ. આજે તું હજુયે સૂક્કીભદ્ર પડી છે. ભરપૂર

બની વહેતાં તારાં વારિ સુકાઈ ગયાં છે. એ મીઠા જળની જગ્યાએ મંદવાડ નોતરતો ઉકરડો આજે તારા પટમાં ફેલાયો છે. મેં ભલે તને લખી માર્યું કે “તારી તે શી વિસાત,” પણ તારી વિસાત અને પ્રચંડ તાકાત પણ તને નિર્જળા જોતાં જોતાં યાદ આવી ગયાં. મને યાદ છે માવડી તારી વિસાત. એ ગોઝારા દિવસે તેં મોરબીવાસીઓને તારી પ્રચંડ તાકાત પળવારમાં બતાવી જ દીધી હતી ને? ને અર્ધા મોરબીને ઓહિયા કરી ગયેલી તું. તારા એ ભયાનક ભૂતકાલીન વિકરાળ રૂપને યાદ કરતાં જ કમકમાટી, ભય અને આકંદ વ્યાપી જાય છે. થથરી જવાય છે એ સઘળું સ્મરણપટ પર આવતાં જ. ને અત્યારે આજે તારું આ રૂપ જોઈને પણ મન-હૃદય કકળી ઊઠે છે.

આ લખતાં ને તારો સૂકો પટ જોઈને આજથી ચાર વર્ષ પહેલાંનો તારો મિજાજ યાદ આવી ગયો. એ સમયે તો ઉપરવાસમાંય ભરપૂર ત્રાટકેલો મેઘરાજો. ને વાંકાનેરમાં રાતભર વરસેલો વરસાદ તો વળી કહે, “હવે અટકે એ બીજા.” તું નહીં માને મચ્છુ માવડી, પણ મેઘરાજાનું એ રૌદ્ર રૂપ જોઈ મેં તો એને વીનવેલો. રીતસર કરગરીને કહેલું “અલ્યા, અરધી રાત વીતી ગઈ હવે તો પોરો ખા.” પણ એ તો કહે : “ના!” ને સવાર પડતાં જ ગાંડીતૂર બનેલી ઓ મચ્છુ ! તારા ધસમસતા પૂરને વહાવી તેં વાંકાનેરવાસીઓના જીવ તાળવે ચોંટાડી દીધેલા. અરે, છેક મારા આંગણિયા સુધી તારાં પાણી ન્હોતાં પહોંચી ગયાં? તારું એ વિકરાળ પણ મુગ્ધ કરી દેનારું સ્વરૂપ યાદ આવે છે ત્યારે આ તારો સૂકો ગંદો પટ જોતાં જોતાં પણ મલકી જવાય છે. અરે ઓ મચ્છુ ! તું આવ ને ફરી મારા આંગણે. આ હાઈ-વેની પૂર્વ



બાજુ તારા પેલો હાથિયો પાણો તારા પેટમાં ધરબાયેલો છે ને? એ તો શોધ્યો ન હતો જડતો, એટલા પ્રચંડ વેગે તું તે દા'ડો ઘૂઘવતી, પછડાટી લેતી દોડતી હતી.

અરે, અમારી સોસાયટીના જડેશ્વર રોડથી પાતાળેશ્વર મહાદેવના નવા બનેલા પુલ પરથી પણ બેફામ દોડતી હતી. એ રોડ પર પેટ્રોલ પંપની નજીક રહેલા ઈંટોના ભઠ્ઠાને તો તે તદ્દન ઓલવી નાખેલા. આભ ફાટ્યું હોય ત્યાં થીંગડું ક્યાં મારવું? પતાળેશ્વર મહાદેવનું મંદિર પણ તારા એ પ્રચંડ પ્રવાહમાં ગરકાવ થઈ ગયેલું. માત્ર એનું શિખર તારા બેફામ વહેતા પ્રવાહમાં ડોકિયું કરતું પૂતળાની જેમ સ્થિર બનેલું દેખાતું હતું. પતાળેશ્વર પુલની આસપાસ રહેલાં નાનાં-મોટાં ઝૂંપડાંઓને તે તારા પેટમાં સમાવી લીધેલાં. જાણે કે તે દિવસે તું નાનકો દરિયો જ બની ગયેલી. તારું એ રૌદ્ર રૂપ જોવા વાંકાનેરવાસીઓનાં ટોળેટોળા પતાળેશ્વર પુલ પર, આ હાઈવે પર, પેલા દરબારગઢની પાછળ વહેતા તારા પ્રવાહના કાંઠે ઊમટી પડેલા. ને તું તો ભય પમાડતી. ગરજતી, સાનભાન ગુમાવી દોડતી હતી.

ઓ મચ્છુ માવડી ! આજથી ચાર વર્ષ પહેલાંના તારા આ રૌદ્ર રૂપને ટક્કર મારે એવું સ્વરૂપ તો તે આજથી ૪૩ વર્ષ પહેલાં મચ્છુ હોનારત વખતે પણ બતાવેલું જ ને ? આજથી ૪૩ વર્ષ પહેલાં મરવા પડેલી નહીં, પણ મારી નાખવા આવેલી એ મચ્છુનું વિકરાળ સ્વરૂપ મનને ઘેરી વળે છે. યાદ કર ઓ માવડી, તું તારી તમામ મર્યાદા ત્યારે છાંડી ગયેલી. કાળ બનીને ત્રાટકેલી ત્યારે તું અમારી મયૂરનગરી પર. બારે મેઘ ખાંગા બનીને ઝીંકાયેલો વરસાદ, પછી તું ઝાલી રહે ખરી ? આમ તો તું જીવનદાયિની ! મેઘો વરસે, ને તું છલકે, મલકે ને તને છલકાતી, મલકાતી, ઊછળતી, કૂદતી, વહેતી જોઈ અમે તારાં સંતાનો રાજનાં રેડ. પણ એ ગોઝારા દિવસે ૧૧, ઓગસ્ટ, ૧૯૭૮ના રોજ મોરબી પર કાળ ક્યાંકથી મેઘરાજા બનીને ત્રાટક્યો. અને તારા પટ પર ખડકાયેલો મચ્છુ ડેમ-૨ ફાટ્યો. એ ભયાનક પ્રવાહે તારા પટ અને પેટનાં ચીંથરે ચીંથરાં ઉડાવી દીધાં. ચિત્ર-વિચિત્ર બનેલી તું ગાંડા હાથીની જેમ મોરબીવાસીઓનો કાળ બની પળભરમાં ફરી વળી. મોતનો પર્યાય બનેલા તારા બેફામ પ્રવાહે લાખો જીવોને ક્ષણવારમાં મડદાં બનાવી દીધેલા. ગાય, ભેંસ, કૂતરાં, બિલાડાં, માણસો, પશુ-પંખીઓ, વૃક્ષો-વેલીઓ, મકાનો, ઝૂંપડાં સઘળી સૃષ્ટિનો બસ વિનાશ જ વેરવો હોય એમ તે દિવસે તું વર્તી હતી. તારી ઝપટે જે કોઈ ચડ્યું એને તું તાણી ગઈ.

મચ્છુ ડેમ ફાડીને તેં મોરલીની માથે નાંખેલી હોનારત

સમયે તો હું તદ્દન અબુધ બાળકી હતી. મારી જનેતાની ગોદમાં, મારી જન્મભૂમિમાં રમતી હતી. આજે વર્ષો પછી હું તારા કિનારે વસેલા આ રળિયામણા વાંકાનેરને મારી કર્મભૂમિ બનાવી વસવાટ કરી રહી છું. ને છેલ્લાં ૧૬ વર્ષથી તારા પ્રેમમાં છું. ઓ પ્રેમદાયિની મચ્છુ ! તને, તારાં વિવિધ રૂપને ૧૬ વર્ષથી અનેકવાર મેં જોયા, માણ્યાં, ચાહ્યાં છે. દરેક ઋતુએ તારા અલગ-અલગ મિજાજને મેં ચાખ્યો છે. દર ચોમાસે ભરપૂર બનતા તારા સૌંદર્યને મેં ભરી પીધું છે. તેં ચીરી નાખેલા મચ્છુ ડેમ-૨ અને વાંકાનેરનું પડખું પલાળતા મચ્છુ ડેમ-૧ને મેં અનેકવાર નિહાળ્યો છે. ફાટીને ધુમાડો થઈ ગયેલા મચ્છુ ડેમ-૨ના કાંઠે કેટલીય સાંજ હું કલાકો સુધી ધૂમી છું. વરસતા વરસાદે આભ-ધરતીને એકાકાર કરી મૂકતા માહોલમાં એક સાંજે તારા મચ્છુ ડેમ-૧ પર અમે અટવાઈ ગયાનું મને યાદ છે. ઓ માવડી ! તારા પર તો આખો ગ્રંથ રચાય એટલું તારી અંદર પડ્યું છે. તારા કાંઠે જ મોરબીની વાણિયણ પર મોરબીનો જીવાજી ઠાકોર મોહી પડ્યાની કથાઓ અને લોકગીતો સાંભળ્યાં છે. તારા પર બંધાયેલા ઝૂલતા પુલ પરથી પસાર થવા બે ડગલાં ભરી, પછી નાહિમત થઈ મેં પીછેહઠ કરેલી એ સાંજ પણ યાદ છે. તારા કાંઠે ઊભેલું મોરબીનું મણિમંદિર ઐતિહાસિક ને બેનમૂન છે. તારા પાડા પુલ પરથી પસાર થતાં આજેય જોવા મળે છે અશ્વ, ઘોડા ને પાડાનાં પેલાં શિલ્પો, અંગ્રેજોના જમાનાના એ આજેય અડીખમ ઊભા છે.

ઓ રમણી મચ્છુ, કોઈ નહીં માને કે તેં મચાવેલી ૧૯૭૮ની તબાહી કેવી ભયાનક હતી. તું મચ્છુને બદલે જાણે કે મહાસાગર હોય તેમ ગરજી ગરજીને પછડાતો લેતી એટલી તો ઊંચે ઊછળેલી કે હોનારતનાં પૂર ઓસર્યાં ત્યારે વીજળીના થાંભલાના ઊંચા ઊંચા તાર પર માનવીઓ અને પશુઓના મૃતદેહો લટકતા હતા. જાણે કે તેં તારા કાળ બનેલા પંજમાં જીવમાત્રનાં ડોકાં પકડી ઊંચે ટાંગી દીધાં હતાં. થથરાવી મૂકે કઠોર કાળજાના માનવીને પણ, એવાં એ ભયાનક દૃશ્યો હતાં. મેં તો તને મા, માવડી, માતા કહીને વહાલ કર્યું છે. પણ તેં મચ્છુ હોનારતમાં વેરેલા વિનાશની વાત કરતા મોરબીના અમારા ૮૫ વર્ષીય વયોવૃદ્ધ કેમેરામેન લાલજીભાઈ પલાણે તને 'કાળમુખી' કહી હતી.

જીવનદાયિની એવી તેં કલંકિની કાળમુખીનું રૂપ ધારણ કર્યું. તારા વિકરાળ કાળજડામાં હજારો મોરબીવાસીઓ હોમાઈ ગયા. ના તેં બાળકો છોડ્યાં કે ના વૃદ્ધ. તારી ઝપટે જે ચડ્યા તે, દરેક જીવને ગળચી જઈ તેં ક્યાંના ક્યાં ફેંકી દીધા. પાતાળે ધરબી દીધા કે દરિયામાં નાખી ડૂબાડી દીધા

એમ અમુકનો તો અતોપતો ન હતો. ઓ મા, તારી એ વિનાશલીલા યાદ કરતાં આજેય રૂંવાડાં ખડાં થઈ જાય છે. મન ક્ષુબ્ધ બની જાય છે. એ ગોઝારા દિવસની યાદમાં આજે પણ દર વર્ષે ઓગસ્ટની ૧૧ તારીખે મોરબીમાં સાઈરન વાગે છે. સવારે અગિયાર વાગ્યે. ને મોરબીવાસીઓ નતમસ્તકે એ હતભાગી મૃતકોને અંજલિ આપતાં અગિયાર મિનિટનું મૌન પાળી ઊભા રહે છે.

આજે આ તારા ખાલી પડેલા પટને જોઈ આ સઘળું યાદ આવ્યું. હું જાણું છું માવડી ! તું નિર્દોષ છે. તું તો ભરપૂર બની વહેવા જ માગતી હોય છે. તારાં આ અબુધ સંતાનોને ભૂખ્યાં, તરસ્યાં રાખવાં કે મારવાં તને પાલવે ખરાં? આ મેઘરાજ જ મંડાતો નથી એમાં તારો શો વાંક? તું તો કાયમ કાંઠો તોડીને વહેવા જ ચાહતી હોય છે. વહેવું, ઊછળવું, કૂદવું, છલકાવું, મલકાવું, પછડાવું, દોડવું ને અંતે પેલા ખારાધૂધ સાગરમાં વિલીન થવું એ જ તો તારી પ્રકૃતિ છે. તારી આ પ્રકૃતિમાં વિકૃતિ પણ તારાં આ સંતાનો અબુધ, ગમાર માનવીઓએ જ આણી છે.

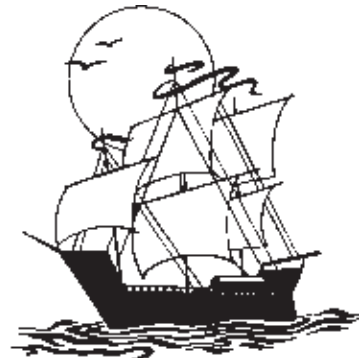
તારો આ ખાલી પડેલો, કાંકરા ઉડાડતો, પાણી વિનાનો પટ જોયો, ભેંકાર ને સૂકોભદ્ર પડેલો તારો પેલો હાથિયો ઘૂનો જોયો. નીચી મૂંડી કરી તારા પેટમાં ધરબાયેલા એ હાથિયા પાણાને હું નીરખી રહી હતી. છેલ્લાં સોળ વરસથી એ મસમોટા પાણાને હું જોતી આવી છું. આજે હજુ તારા પ્રવાહમાં દટાયો નથી. કોરોધાકોર એ ઊભો છે. અહીંના લોકો એમની લોકબોલીમાં એ હાથિયા પાણાની આસપાસના તારા પટને 'ઘૂનો' કહે છે. ચોમાસું પૂરું થાય અને તારો વેગીલો પ્રવાહ થોડો ધીરો પડે ત્યારે પણ એ હાથિયા ઘૂનાની આસપાસનો તારો પટ ચિક્કાર જળથી ભરેલો હોય છે. તારો પ્રવાહ પછડાતો લેતો, ઘૂમરીઓ લેતો ઊંચે ઉછળતો એ હાથિયા પાણા પરથી વહેતો હોય છે. પણ એ તો પાણો, એ થોડો પીગળે? હાથિયા પાણાનું માથું તારા પ્રવાહમાંથી થોડુંક બહાર દેખાય, ને તારાં મધમીઠાં વારિ હજુ વહેતાં હોય ત્યારે અહીંની રખડતી, ભટકતી મજૂરી કરતી પ્રજાનાં છૈયાં-છોકરાંઓને એ હાથિયા પાણા પર ચડીને એ ઘૂનામાં ધુબાકા મારતાં મેં જોયાં છે. એ હિંમતવાન પોયરાઓ કદી કોઈ સ્વિમિંગ પુલમાં ફી ભરી સ્વિમિંગ શીખવા ગયાં હોતાં નથી. માત્ર તારા હાથિયા પાણાના સહારે, એમના ભાઈબંધોના વાદે આપબળે એ તરતાં શીખી ગયાં હોય છે. એ તરણવીરોને હાથિયા પાણાના ઊંડા ઘૂનામાં ને તારા વહેતા પ્રવાહમાં માછલાની જેમ સરકતાં જોઈ મને સાનંદાશ્ચાર્ય થાય છે.

દર વરસે ચોમાસામાં તને એ હાથિયા પાણા ઉપરથી

ને આ હાઈ-વે નીચેથી વિકરાળ બની દોડતી. ગરજતી, દરિયાની જેમ ઘૂઘવતી તને દિવસો સુધી માણી છે અને આજે જે સ્વરૂપે તને જોઈ રહી છું. તેમાં આભજમીનનું અંતર છે. તારી તો પ્રકૃતિ જ મા, જીવન આપવાની છે. તારા પટમાં મનુષ્યપ્રાણીએ ઠાલવેલી આ ગંદકી તાણી જઈ તું અમને સ્ફટિક સમ જળ આપવાની છે. તુંય રાહ જુએ છે, તારે વહેવું છે, છલકાવું છે, પ્રચંડ વેગે કિનારા તોડી ફેલાવું છે. ઓહ, મારી માવડી મચ્છુ. આ તને કોની નજરું લાગી ગઈ? ક્યારે ધોવાશે આ તારા પેટમાં માણસોએ પધરાવેલો આ ગંદવાડ? આ મંદવાડ? તારા સામે કાંઠે મૌનની મુદ્રા ધારણ કરીને ઊભેલા, અપૂરતા વરસાદે પણ લીલાંછમ બની મ્હોરેલાં વૃક્ષો છે. ખેતરોની હરિયાળી ને તાજગી છે ને હું જ્યાં ઊભી રહી આ બધું નિહાળી રહી છું તે શહેર તરફના તારા કાંઠે નરી ગંદકી ખદબદે છે. બંને તરફના તારા કાંઠા જોતાં એવું લાગે છે કે દુર્વાસા જેવા ક્રોધિત કોઈ દેવતાએ જાણે કે તારા પટની બે ચીર કરી નાખી છે.

ઓ માવડી ! તારી વેદના હું જાણું છું. તું તો અમારી લોકમાતા છે. અમને જલથી સભર ને પુલકિત કરનારી, અમારી લોકમાતા અમને કદી તરસ્યા નહીં છોડે. તારા કાંઠે તો આ મયૂરધ્વજ નગરી પાંગરી, ઊછરી, વિકસી છે. ઓ મારી જીવનદાયિની ! તેં વાંકાનેર પર પણ અવિરત વહાલ વરસાવ્યું છે. તું જ હવે આ મેઘરાજને વિનવ. તારો પોકાર એ જરૂર સાંભળશે. ઓ મા ! અમે તારા ઉદરમાં ગંદકીના ઢગલા ઠાલવી દીધા છે, પણ અમને ક્ષમા કરજે. તું વહેજે. તું મેઘરાજને લઈ આવ માવડી. તું અમને આમ તરસ્યા કેવી રીતે રાખી શકે? તું અમને આમ કેવી રીતે ગળચી શકે? ઓ મચ્છુ માતા ! જવાબ દે, આખરે તો અમે તારા ઉદરમાં સળવળતાં માછલાં.

વાંકાનેર, 'ઈશાવાસ્યમ્' જડેશ્વર રોડ,  
પેડક સોસાયટી, દિગ્વિજયનગર,  
જિ. મોરબી-૩૬૩૬૨૧  
મો. ૮૭૨૭૪૭૭૮૭૮





ગુજરાત  
સરકાર



Directorate of Information  
Gujarat

## Social Media



[gujaratinformation.gujarat.gov.in](http://gujaratinformation.gujarat.gov.in)



[gujaratinformation.official](https://www.facebook.com/gujaratinformation.official)



[@infogujarat](https://twitter.com/infogujarat)



[gujarat.information](https://www.instagram.com/gujarat.information)



[Gujarat Information](https://www.youtube.com/Gujarat Information)



the **GUJARAT**  
An English Quarterly Magazine

19/1 Dr. Jivraj Mehta Bhavan, Gandhinagar 382 010

Gujarat - India.(079)-23253391



## ભાષા અને સંસ્કૃતિ

- પુલક ત્રિવેદી

માનવ જાતના વિકાસનાં મૂળમાં બે મહત્વનાં અંગો છે. એક તો ચક્ર અને બીજું ભાષા. ચક્રના પદાર્પણથી જગત અને સમસ્ત બ્રહ્માંડના અનેક માર્ગો આસાન બની ગયા. સાથો સાથ ગાણિતિક અને વૈજ્ઞાનિક વિવિધ નવતર બાબતો માનવજીવન માટે સહજ બની શકી. આ ઉપરાંત બીજું અંગ ભાષા છે. એણે માનવસમાજને સાથે લાવવામાં પાયાની ભૂમિકા ભજવી. કમ્યુનિકેશન વધુ સાર્યક બનાવવામાં ભાષાએ મહત્વનો રોલ પ્લે કર્યો છે. સાંકેતિક પરિભાષાને શબ્દનું સ્વરૂપ આપવાની બાબત માનવસમાજની સૌથી મોટી ઉપલબ્ધિ ગણી શકાય. ભાષા વગરનો માનવ સમાજ ક્યારેય વિચારી કે કલ્પી પણ શકાતો નથી.

સમાજરચનાનો આધાર ભાષા છે. એક સર્વમાન્ય-સામાન્ય સમજ એ છે કે, જે સમાજમાં જન્મ થાય તે સમાજની ભાષા ઉપયોગમાં લેવાય. ગુજરાતી પરિવારમાં અવતરેલું બાળક ગુજરાતી ભાષા સમજે, વાંચે, લખે અને બોલે. એમ મરાઠી પરિવારનું બાળક મરાઠી, જાપાનમાં જન્મેલું બાળક જાપાનીઝ, ફ્રાન્સમાં ફ્રેન્ચ અને ચાઇનામાં ચીની ભાષા સમજે, વાંચે, બોલે અને લખે. ભાષા દ્વારા પરસ્પર સંબંધો બંધાય છે અને સંબંધોની ઉષ્મા વધે છે. તંદુરસ્ત માનવસમાજના નિર્માણ માટે તથા સમાજના ઊર્ધ્વગામી વિકાસ માટે ભાષા પ્રાણતત્ત્વ છે. ભાષાવિજ્ઞાનમાંથી અવતરિત થયેલી ભાષાની સમજને વિવિધ સ્વરૂપે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે. શંકરાચાર્યજી, નાગાર્જુનજી, દંડી, ભર્તૃહરિ વગેરે જેવા તજજ્ઞ ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ભાષાનાં વિવિધ પાસાંને ઊજાગર કરવાનું મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે. પશ્ચિમના દેશોના ભાષાવિદો હોલ, કેરલ, સપિર, ગ્રે અને સ્ટિવેન્ટ દ્વારા ભાષાનાં તત્ત્વોને વ્યાખ્યાયિત કર્યાં છે. ગુજરાતી ભાષા માટે કાંતિલાલ વ્યાસ, હરિવલ્લભ ભાયાણી, પ્રબોધભાઈ પંડિત, જયંતભાઈ કોઠારી વગેરે ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ સમજ આપવાનું અનુપમ કાર્ય કર્યું છે.

આમ તો ભાષા માટે અનેક વ્યાખ્યાઓ ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ સાદી સમજ માટે સ્ટિવેન્ટે આપેલી વ્યાખ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત બની રહેશે. સ્ટિવેન્ટના મતે ભાષા કે યાદશક્તિ વાચિક સંકેતોની બનેલી એક એવી વ્યવસ્થા છે કે જેના વડે એક સામાજિક જૂથના સભ્યો પરસ્પર સહકાર સાધે છે અને

સંપર્કમાં આવે છે. સ્ટિવેન્ટના આ વિધાન ઉપરથી ફલિત થાય છે કે, ભાષા ઈચ્છા મુજબનો અર્થ ધરાવે છે. વળી ભાષા વાણીરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે. તે સંકેતો આધારિત છે અને લખી પણ શકાય છે. ભાષા એક ચોક્કસ પ્રકારની વ્યવસ્થા છે. ભાષા સામાજિક જૂથ માટે છે અને એકબીજાના સંપર્કનો સ્રોત છે, ભાષામાં સહકારનું તત્ત્વ છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય કે ભાષાનાં પ્રમુખ કાર્યો કયાં છે ? તો સૌથી પહેલાં તો ભાષા વ્યક્તિને અભિવ્યક્ત થવા માટેનું પ્રબળ માધ્યમ ગણી શકાય. અમૂર્ત વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે ભાષા ઉપયોગી છે. ગઝલકારને એક વિચાર આવે અને શબ્દો બની કાગળ ઉપર એક મજાની ગઝલ બની અવતરે. આ ઉપરાંત વ્યક્તિના

**ગુજરાતી ભાષાની વાત કરીએ ત્યારે ઉમાશંકર જોષીના શબ્દો બિલકુલ હૃદયમાં ઊતરી જાય એવા છે. એમણે કહ્યું છે કે, સદા સૌમ્ય શી વૈભવે ઊભરાતી, મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી. ગુજરાતી ભાષા એના ચાર ભૌગોલિક પ્રદેશોના આધારે વહેંચાયેલી છે**

હૃદયમાં ઉદ્ભવતા ભાવને ભાષા અભિવ્યક્ત કરવાનું કામ કરે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું અને જ્ઞાન વહેંચવાનું ઉમદા કાર્ય ભાષા કરે છે. સાહિત્ય સર્જન, સંદેશ વ્યવહાર અને શિક્ષણનું માધ્યમ ભાષા જ તો છે. વ્યક્તિના સામાન્ય વ્યવહારોના પાયામાં પણ ભાષા છે.

ગુજરાતી ભાષાની વાત કરીએ ત્યારે ઉમાશંકર જોષીના શબ્દો બિલકુલ હૃદયમાં ઊતરી જાય એવા છે. એમણે કહ્યું છે કે, સદા સૌમ્ય શી વૈભવે ઊભરાતી, મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી. ગુજરાતી ભાષા એના ચાર ભૌગોલિક પ્રદેશોના આધારે વહેંચાયેલી છે. સુરત, નવસારી, ભરૂચ, નર્મદા અને મહારાષ્ટ્ર તથા મધ્યપ્રદેશની સરહદોને મળતા પ્રદેશમાં સુરતી ભાષા પ્રચલિત છે. કચ્છના રણથી માંડીને પાકિસ્તાન અને રાજસ્થાનની સરહદને અડીને આવેલા પાટણ, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, મહેસાણા વગેરે વિસ્તારમાં પટ્ટણી ભાષા ચલણમાં



છે. મહી નદીના કાંઠા વિસ્તારના ચરોતર, ગાંધીનગર, અમદાવાદ, વડોદરા, ખેડા, આણંદ નડિયાદ વગેરે વિસ્તારમાં ચરોતરી ચાલે છે. જ્યારે રાજકોટ, ભાવનગર, જામનગર, જૂનાગઢ, અમરેલી, પોરબંદર, સુરેન્દ્રનગરમાં કાઠિયાવાડી સૌરાષ્ટ્રી બોલીનો દબદબો છે.

ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ ભારતીય આર્ય છે. આર્યન ભાષાને ઊંડાણથી તપાસીએ તો ભારત અને ઈરાની ભાષાકુળ જણાય. આ ભાષાકુળ પછી સંસ્કૃત ભાષાનો જન્મ થયો. સંસ્કૃત ભાષામાંથી પ્રાકૃત આવી. પ્રાકૃત ઉપરથી અપભ્રંશ-જૂની ગુજરાતી બની અને ત્યાર બાદ ગુજરાતી ભાષાનું આજનું સ્વરૂપ છે. ગુજરાતી ભાષાનું નામ 'ગુજરાતી' કેવી રીતે પડ્યું હશે એવા પ્રશ્ન સહજ રીતે માનસપટ ઉપર ઉદ્ભવે. સાદી સમજ એ છે કે, કોઈ પણ ભાષાનું નામ ભાષાના જન્મ સાથે તરત નથી પડતું. ભાષા સમાજમાં સ્થિર થાય પછી જ ભાષાસર્જકો અને બોલનારા દ્વારા ભૌગોલિક વિસ્તાર અને લક્ષણોના આધારે ભાષાનું નામ નક્કી થાય છે. આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદે 'ગુજરાતી ભાષા' શબ્દ પ્રયોગ પહેલીવાર કર્યો હોવાનું પ્રમાણ મળે છે. જો કે, એ પહેલાં કવિ ભાલણ ગૂર્જરભાષા શબ્દપ્રયોગ કરતા. ગૂર્જર પ્રદેશ એટલે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રના વિસ્તારોમાં બોલાતી ભાષા.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો સમયગાળો ઈ.સ. ૧૦૦૦/૧૧૦૦થી ૧૮૦૦ સુધીનો ગણાય છે. આ સમયમાં જૈન સાહિત્ય લખાતું. સામાન્ય રીતે જૈન સાહિત્ય પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં જ લખાયું છે. અત્યારે જે ગુજરાતી ભાષા વંચાય, બોલાય, લખાય અને સમજાય છે તેના મૂળમાં આ પ્રાકૃત ભાષા જ છે. વજ્રસેન, શાલીભદ્ર, ધર્મસ્વામી, વિજયસેન, હેમચંદ્રાચાર્ય, મહારાજા ભોજની સાહિત્ય કૃતિઓ ઈ.સ. ૧૧૬૯ થી ૧૦૧૪ વચ્ચે પ્રાકૃત ભાષામાં લખાઈ છે. ગુજરાતી ભાષાના નામ માટે ભાલણે ગૂર્જર ભાષા કહી તો પ્રેમાનંદે ગુજરાતી ભાષા કહી. તેરસીતોરીએ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાન, નરસિંહરાવે અંતિ અપભ્રંશ, કે.હ. ધ્રુવે અપભ્રંશ/પ્રાચીન ગુજરાતી, કે. કા. શાસ્ત્રીએ ગૂર્જર ભાષા / જૂની ગુજરાતી, ઉમાશંકર જોષીએ મારુ ગુજરાત, ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ ગુજરાતી ભાષા કીધી છે. યુનેસ્કો અનુસાર જગતભરમાં ૭૧૩૯ જેટલી ભાષાઓ છે અને એમાં સતત વધારો થતો જાય છે. જે પૈકી ૨૩૦૦ ભાષા એશિયન દેશોમાં બોલાય છે. ૧૧૦ જેટલી ભાષાઓ મૃતપ્રાય છે. લેટિન, એન્સિએટ ઈજિપ્શિયન, ગાલિકન-પોર્ટુગીઝ, સંસ્કૃત, બર્બર, અન્ડાલુસિયન-એરેબિક, ઓસાજ, એન્ગ્લો-નોર્મન, કેઓલ-

પોર્ટુગીઝ, બેબ્લિકલ, કોર્નિસ, બ્રેટોન ભાષા લુપ્ત થઈ ગઈ છે.

પ્રત્યેક ભાષાનું એક ભાષાકુળ છે અને તે ઉદ્ભવસ્થાનના આધારે હોય છે. આ ભાષાકુળોની કુલ સંખ્યા ૮૪ છે. જેમાં ૧૦ ભાષાકુળ એવાં છે જેમાં વિશ્વની ૮૬ ટકા વસતી આવી જાય છે. બાકીનાં ૮૪ ભાષાકુળમાં વિશ્વની વસતીના ચાર ટકા લોકો આવે છે. ભારતમાં કુલ ૪૨૭ ભાષા-બોલીઓ છે. ભારતના રાજ્યોનું નિર્માણ મહદંશે ભાષા આધારિત છે. ૨૨ ભાષાઓ બંધારણીય રીતે માન્ય છે. ભારતદર્શન 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ' છે. આવા જીવનદર્શનથી સિંચાયેલી દરેક ભાષાને તેની આગવી સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિની શોભાથી જ માનવજીવન રચાય છે, બલકે કસાય છે. વિશ્વની સૌથી વધારે માતૃભાષા ધરાવતી ૩૦ ભાષાઓમાં ગુજરાતી ભાષા ૨૩મા સ્થાને છે. વિશ્વમાં વધુ બોલાતી પ્રથમ દસ ભાષાઓમાં ઈંગલિશ, સ્પેનિશ, એરેબિક, મન્ડેરિયન, રશિયન, પોર્ટુગીઝ, જર્મન, જેપનીઝ અને હિન્દીનો સમાવેશ થાય છે.

**ભાષા વ્યક્તિ અને સમાજની અભિવ્યક્તિનું મજબૂત પાસું છે. ભાષા બે વ્યક્તિઓનાં હૃદય, મન અને આત્માને જોડીને નવતર ચેતના જગાવે છે. એક પળ માટે જો વિચારીએ કે, ભાષાનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તો જગત કેવું હોત ?**

ભાષા વ્યક્તિ અને સમાજની અભિવ્યક્તિનું મજબૂત પાસું છે. ભાષા બે વ્યક્તિઓનાં હૃદય, મન અને આત્માને જોડીને નવતર ચેતના જગાવે છે. એક પળ માટે જો વિચારીએ કે, ભાષાનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તો જગત કેવું હોત ? શું આટલી સામુદાયિક સમજણ અને વિકાસ શક્ય હોત ? લોકોની સંતોષ અને આનંદની માગ આટલી હોઈ શકત? અભિવ્યક્તિનો સંતોષ એ જ પરમ આનંદની સાચી અનુભૂતિ છે. ભાષા લેખન,

વાંચન, વાણી અને સમજણનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. ભાષાની ભવ્યતા અને ભાષાની સમજ માનવ સમુદાયના વિકાસનું ચાલક બળ છે. કોઈ પણ ભાષામાં માત્ર શબ્દો નથી હોતા, તેમાં સંસ્કૃતિઓ અને લાગણીઓ વસેલી હોય છે.

૫૩૩/૨, સૌરભ સોસાયટી, સેક્ટર - ૨૩,  
ગાંધીનગર. પિન કોડ - ૩૮૨૦૨૩  
મો. - ૯૯૭૮૪૦૫૮૩૫

